

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

eskicağ

medeniyetleri tarihi

Prof. Dr. Ekrem MEMİŞ

Gözden Geçirilmiş
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org> 4. Baskı

Prof. Dr. Ekrem MEMİŞ

17 Mayıs 1956'da Niksar'da doğdu. İlk ve orta öğrenimini adı geçen yerde, lise öğrenimini ise Turhal'da tamamladı.

1974-1975 öğretim yılında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü'nde Yüksek Öğrenime başlayan MEMİŞ, 1978 yılında adı geçen fakülteden mezun oldu. Hiç ara vermeden Yüksek Lisans ve Doktora programlarına devam eden MEMİŞ, 28 Mart 1983 tarihinde "Tarih Doktoru" oldu.

Yüksek Lisans ve Doktora programlarına devam ettiği 1978-1983 yılları arasında Ankara'da Tarih öğretmenliği de yapan Ekrem MEMİŞ, 1984 yılında bu görevinden ayrılarak Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Tarih Eğitimi Anabilim Dalı'nda Dr. Araştırma Görevlisi olarak vazifeye başladı. Adı geçen kurumda bir yıl çalıştıktan sonra, 17 Nisan 1985'te Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih Eğitimi Anabilim Dalı'na Yardımcı Doçent olarak atanan MEMİŞ, Merkezi Yabancı Dil ve Bilim sınavlarını başararak 1987 yılında Doçent oldu. Ekrem MEMİŞ, 1993 yılında da, adı geçen fakültenin söz konusu Anabilim Dalı'na Profesör olarak atandı.

Prof. Dr. Ekrem MEMİŞ, 28 Temmuz 2004 tarihinde Afyon Kocatepe Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölüm Başkanlığı görevini üstlendi. 15 Mayıs 2010 tarihine kadar bu görevini sürdüren Prof. Dr. Ekrem MEMİŞ, 30 Eylül 2013 tarihi itibarıyla Sinop Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölüm Başkanlığı görevine getirilmiştir.

Dekan, Dekan Yardımcılığı, Bölüm Başkanlığı, Anabilim Dalı Başkanlığı, Üniversite Yönetim Kurulu Üyeliği, Senatörlük gibi idari ve akademik görevlerde de bulunmuş olan Prof. Dr. Ekrem MEMİŞ'in **"İSKİTLERİN TARİHİ**, 1. Baskı Konya 1987, 2.Baskı Konya 2005, 3. Baskı Ankara 2012", **"ESKİÇAĞ TÜRKİYE TARİHİ**, 1.Baskı Konya 1989, 2. Baskı Konya 1995, 3. Baskı Konya 2001, 4. Baskı Konya 2002, 5. Baskı Konya 2003, 6.Baskı Konya 2005, 7. Baskı Konya 2007, 8.Baskı, Konya, Ocak 2009, 9. Baskı Konya, Ekim 2009,10. Baskı Bursa 2010,11.Baskı Bursa 2011,12.Baskı Bursa 2013 ", **TARİHİ COĞRAFYAYA GİRİŞ**,1. Baskı Konya 1990, 2.Baskı Bursa 2012", **"TARİH BOYUNCA ORTADOĞU-ANADOLU İLİŞKİLERİ**, Konya 1992, **"ESKİÇAĞ**

TARİHİNDE DOĞU-BATI MÜCADELESİ, 1. Baskı, Konya 1993, 2. Baskı Konya 2001, 3. Baskı Konya 2003, 4. Baskı, Konya 2009", **"TÜRK KÜLTÜR TARİHİ**, 1. Baskı Konya 1996, 2. Baskı Konya 1998, 3. Baskı Konya 2003, 4. Baskı Konya 2008", **"FİLİSTİNLİLERİN KÖKENİ VE TARİHİ**, Konya 1996", **"ORTADOĞU SORUNLARI VE TÜRKİYE**, Konya 1995", **"TARİH METODOLOJİSİ**, 1. Baskı Konya 1989, 2. Baskı Konya 1995, 3. Baskı İstanbul 1996, 4. Baskı Konya 2005, 5. Baskı Konya 2008, 6. Baskı Bursa 2014", **"GENEL TARİH**, 1 Baskı Konya 1997, 2. Baskı Konya 1999, 3. Baskı Konya 2002", **"TÜRK DÜNYASI TARİHİ**, 1. Baskı Konya 1995, 2. Baskı Konya 2000, 3. Baskı Konya 2002, 4. Baskı Konya 2005, 5. Baskı Konya 2008", **"KAYNAYAN KAZAN ORTADOĞU**, 1. Baskı Konya 2002, 2. Baskı Konya 2006", **"ESKİÇAĞDA TÜRKLER** 1. Baskı Konya 2002, 2. Baskı Konya 2005, 3. Baskı, Konya 2009", **"TROYA VE TROYALILAR (TROYALILAR TÜRK MÜDÜR?)** 1. Baskı Konya 2005, 2. Baskı Ankara 2012", **"ESKİÇAĞ MEDENİYETLERİ TARİHİ**, 1. Baskı Bursa 2006, 2. Baskı Bursa 2009, 3. Baskı Bursa 2012, 4. Baskı Bursa 2015", **"ESKİÇAĞDA YAŞANMIŞ BÜYÜK AŞKLAR**, 1. Baskı Bursa 2006", **"İSRAİL NEREYE KOŞUYOR? (En Eski Çağlardan Günümüze İsrail-Filistin Mücadelesi)** 1. Baskı, Bursa 2006", **"ESKİÇAĞDA MEZOPOTAMYA**, 1. Baskı Bursa 2007, 2. Baskı Bursa 2012", **"AMURRULAR (ARAPLAR'IN EN ESKİ ATALARI)** 1. Baskı Elazığ 2012", **"ESKİÇAĞDA GÖÇLER**, 1. Baskı Bursa 2014" isimli kitapları ile ulusal ve uluslararası dergilerde yayınlanmış pek çok makalesi ve tebliği vardır.

İngiltere, Mısır, İtalya ve Hollanda gibi ülkelerde alanıyla ilgili araştırma ve incelemelerde bulunmuş olan Prof. Dr. Ekrem MEMİŞ, Türkiye'nin çeşitli üniversitelerinin yayınlamış olduğu birçok bilimsel derginin yayın kurulu üyeliğini de yürütmektedir.

Evli ve iki çocuk babası olan Prof. Dr. Ekrem MEMİŞ, İngilizce ve Almanca gibi Avrupa dillerinin yanı sıra bilim dili olarak da Hititçe'yi bilmektedir.

ESKİÇAĞ MEDENİYETLERİ TARİHİ

Prof. Dr. Ekrem MEMİŞ

**GÖZDEN GEÇİRİLMİŞ
4. BASKI**

Basım Yayın Dağıtım

2015

© 2015 Ekin Yayınevi

Tüm hakları mahfuzdur. Bu kitabın tamamı ya da bir kısmı 5846 Sayılı Yasa'nın hükümlerine göre, kitabı yayınlayan yayınevinin izni olmaksızın elektronik, mekanik, fotokopi ya da herhangi bir kayıt sistemi ile çoğaltılamaz, özetlenemez, yayınlanamaz, depolanamaz.

Sertifika No: 0607-16-008681

ISBN: 978-605-327-147-5

Sayfa Düzeni / Kapak Tasarımı: Vildan TATLI

Baskı ve Cilt:

Star Ajans Ltd. Şti.

Alaaddinbey Mah. 634. Sk.

NİLTİM Ayaz Plaza No: 24

Tel. (0224) 249 33 20

Sertifika No: 15366

Baskı Tarihi: Mart 2015

EKİN Basım Yayın Dağıtım

Şehreküstü Mah. Cumhuriyet Cad.

Durak Sk. No: 2 Osmangazi / BURSA

Tel .: (0.224) 220 16 72 - 223 04 37

Fax.: (0.224) 223 41 12

e-mail: info@ekinyayinevi.com

www.ekinyayinevi.com

“Dünyalar tatlısı biricik kızım Nazlı’ya”

ÖNSÖZ

Bilindiği üzere Eskiçağ medeniyetleri, günümüz dünya medeniyetlerine temel teşkil etmektedir. Çünkü günümüzde kullanılan ya da insanlık yararına sunulan hemen her şeyin, Eskiçağda yaratılmış bir prototipine mutlaka rastlanacaktır. Örneğin günümüz dünyasının kullandığı modern yazıların temeli, ya Mezopotamya'nın çivi yazı sistemine ya da Mısır'ın hiyeroglif sistemine dayanmaktadır. 365 gün 6 saat esasına dayanan Milâdi takvimin asıl yaratıcıları, Eski Mısırlılardır. İlk astronomik gözlemler, Mezopotamya medeniyetinin önemli merkezlerinden biri olan Babil'de başlamıştır. Matematik ve tıbbın temelleri de yine Mısır ve Mezopotamya'da atılmıştır. Dünya tarihinde ilk şehir kültürünün yaşandığı coğrafyalar ise, Mezopotamya ve Anadolu topraklarıdır.

Eski Doğu dünyasında gerçekleştirilen her yenilik, ticari ve kültürel münasebetler çerçevesinde Eski Batı'ya aktarılmıştır. Eski Batı da, bugünkü modern dünya medeniyetine rehberlik etmiştir. Dolayısıyla dünya medeniyetlerinin bugünkü seviyesini anlayabilmek için, öncelikle Eskiçağ medeniyetlerini yakından tanımak icabetmektedir.

İşte biz, bu amacı gerçekleştirmek maksadıyla **ESKİÇAĞ MEDENİYETLERİ TARİHİ** isimli çalışmamızı okuyucu ile buluşturmayı, kutsal bir görev kabul ettik. Ancak hemen belirtelim ki, “ders kitabı” olarak hazırladığımız bu çalışma özgün bir eser olmayıp, muhtelif eserlerde yer alan bilgilerin bir araya getirilmesi ve yeniden yorumlanmasıyla oluşturulmuştur.

Çalışmamız, ÖNSÖZ ve GİRİŞ kısımları dışında 7 ana bölümden oluşmaktadır.

GİRİŞ kısmında tarih ilmi ile ilgili genel bilgiler verdikten sonra, I. Bölümde **“TARİHTE ÇAĞ ÇAĞ KAVRAMI”** konusunu ele aldık.

“ESKİ DOĞU MEDENİYETLERİ” başlığı taşıyan II. Bölüm, kitabımızın belki de en ağırlıklı kısmını teşkil etmektedir. Biz bu bölümü, 4 alt başlık altında incelemeyi uygun gördük: 1. kısımda Eski Mezopotamya, 2. kısımda Eski Mısır, 3. kısımda Eski Anadolu, 4. kısımda da Eski İran medeniyetlerini ele aldık.

Çalışmamızın III. Bölümünü oluşturan **“DOĞU AKDENİZ MEDENİYETLERİ”** başlıklı kısımda ise dünya medeniyetine önemli katkılarda bulunan Fenikelileri ve İbranileri tanıtmaya gayret ettik.

“ESKİ BATI MEDENİYETLERİ” başlığını taşıyan IV. Bölümde ise önce Ege ve Yunan medeniyetlerini, ardından da Etrüsk ve Roma medeniyetlerini gözler önüne sermeye çalıştık.

V. Bölümde ise Uzak Doğu’ya gittik. **“DOĞU VE GÜNEY ASYA’DA KURULAN MEDENİYETLER”** başlığını taşıyan bu bölümde Çin ve Hint medeniyetlerini ana hatlarıyla tanıtmaya gayreti içerisine girdik.

Kitabımızın VI. Bölümünü **“İLK TÜRK MEDENİYETLERİ”** konusuna ayırdık. Bu bölümde anayurt olarak kabul edilen Orta Asya’da Türklerin meydana getirdiği ilk medeniyetlere temas ettik.

Kitabımızın VII. ve son Bölümünde ise **“ESKİÇAĞ KÜLTÜR VE MEDENİYETİNİN ÇAĞDAŞ MEDENİYETE ETKİLERİ”**ni örnekler vermek suretiyle gözler önüne sermeye çalıştık.

Bu arada, şu hususun altını çizmekte fayda görüyoruz. Biz bu kitabı kaleme alırken, yararlandığımız eserleri her sayfada “alt not” olarak göstermek yerine, Bibliyografya (Kaynakça) listesinde toplu

olarak vermeyi uygun gördük. Kitabımızın sonuna, işlediğimiz konularla ilgili haritalar koymayı da ihmal etmedik.

Fen-Edebiyat, Edebiyat ve Eğitim Fakültelerinin Tarih, Sosyal Bilgiler ve Sınıf Öğretmenliği bölümlerinin bu alandaki ihtiyaçlarını karşılayacak olan çalışmamız, Eskiçağ medeniyetlerini merak eden yurdum insanının da bu merakını giderecek şekilde kaleme alınmıştır.

Bu çalışmanın basımında emeği geçen herkese en içten teşekkürlerimi sunarım.

Prof.Dr. Ekrem MEMİŞ

1 Ocak 2015 /SİNOP

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	
TARİHTE ÇAĞ KAVRAMI	11
İKİNCİ BÖLÜM	
ESKİ DOĞU MEDENİYETLERİ	21
I. ESKİ MEZOPOTAMYA MEDENİYETİ	21
A. MEZOPOTAMYA'NIN JEOPOLİTİK KONUMU*	21
B. Mezopotamya'nın Tarih Öncesi Dönemleri	29
C. Mezopotamya Tarihine Genel Bir Bakış	30
1. Sümerler'in Mezopotamya'ya Gelişleri	30
2. Yazının Keşfi	31
3. Mezopotamya Medeniyetinde Söz Sahibi Olan Kavimler	32
D. Mezopotamya Kültürü ve Medeniyeti	38
1- MEZOPOTAMYA KÜLTÜRÜNDE YÖNETİM ŞEKİLLERİ	39
2. HUKUK	43
3. MEZOPOTAMYA KAVİMLERİNDE SOSYAL HAYAT	52
4. MEZOPOTAMYA'DA EKONOMİK HAYAT	55
5. DİL, BİLİM VE EDEBİYAT	61
6. MEZOPOTAMYA KAVİMLERİNDE DİNİ HAYAT	65
7. MEZOPOTAMYA SANATI	68
II. ESKİ MISIR MEDENİYETİ	70
A. Mısır'ın Jeopolitik Konumu	70
B. Mısır'ın Tarih Öncesi Dönemleri	73
C. Mısır Tarihine Genel Bir Bakış	77
1. Tinitler Dönemi (I. ve II. Sülaleler MÖ. 3200-2800)	77
2. Eski İmparatorluk Dönemi (MÖ. 2800-2400)	77
3. Orta İmparatorluk Dönemi (MÖ. 2050-1580)	80
4. Yeni İmparatorluk Dönemi (MÖ. 1580-1085)	83
5. Mısır Tarihinin Son Dönemleri	85
D. Mısır Kültür ve Medeniyeti	87
1. Devlet ve Memleket İdaresi	87
2. Sosyal Hayat	88

3. Ekonomik Hayat.....	90
4. Dini Hayat.....	92
5. Dil ve Edebiyat.....	96
6. Bilim ve Sanat.....	100
III. ESKİ ANADOLU MEDENİYETİ.....	102
A. Anadolu'nun Jeopolitik Konumu.....	102
B. Anadolu'nun Tarih Öncesi Devirleri.....	105
1. Anadolu'da Taş Devri Kùltürleri.....	105
2. Kalkolitik Devirde Anadolu.....	107
3. Anadolu'da Tunç (Bronz) Devri Kùltürleri.....	108
4. MÖ. 3. Binyılda Anadolu'da Yaşayan Kavimler.....	110
C. Tarihi Devirlerde Anadolu.....	114
1. MÖ. 2. Binyılda Anadolu'da Yaşayan Kavimler.....	114
2. Asur Ticaret Kolonileri Zamanında Anadolu (MÖ. 1970-1750).....	115
3. Hitit Siyasi Tarihine Genel Bir Bakış.....	118
4. Ege Göçlerinden Pers İstilâsına Kadar Anadolu'nun Siyasal Durumu (MÖ. 1200-550).....	128
D. Eski Anadolu Kùltürlerine Genel Bir Bakış.....	132
1) NEOLİTİK VE KALKOLİTİK DEVİRLERDE ANADOLU'NUN SOSYO-EKONOMİK YAPISI.....	132
2) ESKİ TUNÇ DEVRİ KÙLTÜRÜ.....	134
3) ASUR TİCARET KOLONİLERİ ZAMANINDA ANADOLU KÙLTÜRÜ.....	137
4) HİTİT KÙLTÜRÜ.....	142
5) GEÇ HİTİT ŞEHİR DEVLETLERİ ZAMANINDA ANADOLU KÙLTÜRÜ.....	177
IV. ESKİ İRAN MEDENİYETİ.....	184
A. İran'ın Jeopolitik Konumu.....	184
B. Tarih Öncesi Dönem ve Pers Egemenliğine Kadar Meydana Gelen Siyasal Gelişmeler.....	184
C. Pers Egemenliği.....	186

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

DOĞU AKDENİZ MEDENİYETLERİ.....191

I. FENİKELİLER.....	191
A. Fenike'nin Jeopolitik Konumu ve Bölgenin İlk Sakinleri.....	191
B. MÖ. 2. ve 1. Binyılda Fenikeliler.....	193
1. Sayda Devri.....	195
2. Sur Devri.....	196
3. Kartaca Devri.....	197
C. Fenike Medeniyeti.....	198

1. Fenikeliler'in Sosyal, Siyasal ve Dini Yaşantıları	198
2. Gemicilik ve Deniz Ticareti	201
3. Fenike Alfabetinin Dünya Medeniyet Tarihindeki Yeri ve Önemi	203
II. İBRANİLER.....	207

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

ESKİ BATI MEDENİYETLERİ.....213

I. EGE VE YUNAN MEDENİYETİ.....	213
A. JEOPOLİTİK DURUM	213
B. EN ESKİ ZAMANLAR.....	215
C. YUNANİSTAN VE AKALAR	222
1.Akalar'ın Kökeni Sorunu ve Tarih Sahnesine Çıkmaları	222
2.Aka Medeniyetinin Gelişmesi ve Hitit-Ahhiyava İlişkileri.....	227
D. EGE GÖÇLERİ (DENİZ KAVİMLERİ GÖÇÜ)	234
E. YUNAN TARİHİNİN ORTA ÇAĞI	240
1. Dor Göçleri ve Sonuçları.....	240
2. Yunan Orta Çağı.....	242
F. YUNAN ORTA ÇAĞININ SOSYAL VE SİYASAL GELİŞİMİ	243
G. YUNAN ORTA ÇAĞININ EKONOMİK VE KÜLTÜREL GELİŞİMİ	247
H. YUNAN ORTA ÇAĞI'NIN SONU: KOLONİLER KURULMASI	252
1. Kolonizasyonun Nedenleri	253
2. Kolonilerin Kuruluş Tarzı ve Karakteri	255
I. YUNAN TARİHİNİN ARKAİK ÇAĞI (MÖ. 7.-6. YÜZYILLAR)	257
İ. Siyasal, Sosyal ve Ekonomik Değişiklikler.....	257
J. İYONYA AYAKLANMASI VE PERS-YUNAN SAVAŞLARI.....	259
K. PELOPONES SAVAŞLARI	261
L. PAN-HELLENİZM İDEALİ.....	263
1. BÜYÜK İSKENDER	264
2. Hellenizm ne demektir?	266
M. HELLENİZM'İN BAŞLICA ÖZELLİKLERİ	267
1. Geniş Sahalı, Evrensel ve Büyük Topraklı Devletler	267
2. Kozmopolitik	267
3. Dinlerin Birbirine Karışması	268
II. ETRÜSK VE ROMA MEDENİYETLERİ.....	269
A. Coğrafi Mekân	269
B. Halk	271
C. Roma'nın Kuruluşu ve Roma'da Krallık Devri	282
D. Eski Roma'da Cemiyet ve Devlet.....	285
E. Roma'nın Cumhuriyet Devri Devlet Teşkilâtı.....	293
F. Sınıf Mücadeleleri ve Sebepleri.....	296
G. Decemvir'ler ve On İki Levha Kanunları.....	299

BEŞİNCİ BÖLÜM

DOĞU VE GÜNEY ASYA'DA KURULAN MEDENİYETLER	307
I. ÇİN TARİHİ VE MEDENİYETİ	307
A. Çin Tarihi'nin Anahatları	307
B. Çin Devleti ve Medeniyeti	310
II. HİNT TARİHİ VE MEDENİYETİ	312
A. Hint Tarihinin Anahatları	312
B. Devlet Teşkilâtı ve Medeniyet	315

ALTINCI BÖLÜM

İLK TÜRK MEDENİYETLERİ	319
I. ANAYURTTA KURULAN İLK TÜRK MEDENİYETLERİ	319
A) Afanesyovo Kültürü (MÖ. 2500-1700)	319
B) Andronovo Kültürü (MÖ. 1700-1200)	320
C) Karasuk Kültürü (MÖ. 1200-700)	321
D) Tagar ve Taştık Kültürü (MÖ. 700-100)	321
E) Anav Kültürü (MÖ. 4000-1000)	321

YEDİNCİ BÖLÜM	325
ESKİÇAĞ KÜLTÜR VE MEDENİYETİNİN ÇAĞDAŞ MEDENİYETE ETKİLERİ	325

HARİTALAR	339
------------------------	------------

BİBLİYOGRAFYA	351
----------------------------	------------

DİZİN	365
--------------------	------------

GİRİŞ

Eskiçağ medeniyetleri hakkında bilgi vermeden önce, tarihin tanımı, konusu ve diğer bilimlerle ilişkisi hakkında kısaca bilgi vermenin yararlı olacağı kanaatindeyiz.

Tarihin ilim olduğu çoğunlukla kabul edilir. Fakat tarih ilminin, fizik ve kimya gibi kanunları yoktur. Çünkü insan olayları daima değişir. **“Tarih, tekerrürlerden ibarettir”** sözü, bazılarının zannettiği gibi bir kanun değil, alelâde bir uydurmadır.

Tarih, bir kanun ilmi olmayıp, bir müşahede ilmidir. Ancak bu müşahede, çoğunlukla vasıta ile olur. Bu vasıtalar, tarihi belgelerdir.

Tarihin, vesikaların işlenmesinden ibaret olduğunu söyleyen Senyobos, **“tarih, bir müşahede ilmi değil, muhakeme ilmidir”** demektedir. Bu ifadeyle adı geçen tarihçi, muhakemeye verdiği önemi belirtmekte ve tarihi olayların her zaman müşahade edilemeyeceğini, Thukidides’in iddiasının aksine, buna lüzum olmadığını ifade etmeye çalışmaktadır.

Bazıları, **“tarihte kesinlikle bilinen bir şey yoktur”** diyerek, son derece abartılı bir iddia ile bilmeyiş olsalar bile, bu

iddianın, hakikat tarafı yok değildir. Çünkü tarihte öyle olaylar vardır ki, bugün bile hâlâ karanlıklar içinde bulunmaktadır. Bunun en tipik örneğini Batı Hun hükümdarı Attilâ'nın ölümü teşkil etmektedir. Gerçekten, aradan 1500 yılı aşkın bir zaman geçmesine rağmen, Attilâ'nın neden dolayı ve ne şekilde öldüğü yahut öldürüldüğü meselesi, kesin olarak açıklığa kavuşturulabilmiş değildir.

Tarihin konusu olaylardır. Ancak, geçmişte cereyan eden ve insanlıkla ilgili olan olaylardır. Bunlar, insanın biyolojik ve fizyolojik hareketleri dışında, ortak olan faaliyetleridir. Geçmişte, zaman ve mekân içinde cereyan eden ve insan ruhunun çeşitli etkiler altında-ki tepkilerinden doğan bu ortak olaylar, tarihin konusunu teşkil eder.

Günümüze gelinceye kadar, birçok bilim adamı, kendine göre tarihi yorumlamış ve tarihle ilgili görüşünü çeşitli plâtlformlarda dile getirmiştir. Biz burada bu görüşleri tek tek ele alacak değiliz. Yalnız şu kadarını söyleyebiliriz ki, tarih hakkında söz söyleme ve yorum yapma cüretini gösteren hemen herkesin görüşü farklı farklıdır.

Tarihi olayların meydana gelmesinde birtakım sebepler rol oynar. Bunlar; ırklar, iklim ve toprak gibi **“daimi sebepler”** ile dinler, göçler ve doğal afetler gibi **“geçici sebepler”**dir. Tarihi olaylar, mutlaka ve mutlaka bir sebebe dayandığı içindir ki, akla uygundurlar. Fakat çoğunlukla, gerçek sebepleri bulmak oldukça güçtür.

Şu halde denilebilir ki, geçmişte meydana gelen her tarihi olayın iki sebebi vardır:

1. Görünürdeki sebep,
2. Gerçek sebep.

Görünürdeki sebep olayı başlatır, gerçek sebep ise olayın esasını oluşturur.

Bu bilgileri bazı örnek olaylarla formüle etmeye çalışalım.

OLAY	GÖRÜNÜRDEKİ NEDEN	GERÇEK NEDEN
Troya Savaşları	Kadın kaçırma olayı	Akaların Karadeniz kıyılarını kolonize etme isteği
Birinci Dünya Savaşı	Avusturya-Macaristan veliahdının öldürülmesi	Hammadde ve pazar arayışı-sömürgecilik
Körfez Savaşı	Irak'ın Kuveyt'i işgali	Petrol kaynaklarına hâkim olma ihtirası
Coğrafi Keşifler	Hristiyanlığı yaymak	Zenginlik kaynaklarına ulaşmak
İkinci Dünya Savaşı	Hitler'in Alman ırkının üstünlüğünü tüm Avrupa'ya göstermek istemesi	Avrupa'yı sömürmek / Alman Emperyalizmi

Tarihi olayların, diğer olaylardan farkları ve birtakım özellikleri vardır:

Tarihi olaylar, doğrudan doğruya tetkik edilemez ve deneyleri yapılamaz. Bu olaylar, sebep ve sonuç ilişkileri bakımından birbirlerine bağlıdır. Belli bir yer ve zaman içinde olurlar. Bizden önceye aittirler ve toplumla ilgilidirler.

Özelliklerini belirtmeye çalıştığımız tarihi olayları inceleyen tarih ilminin tanımını nasıl yaparsak yapalım, bu tanımda **insan**, **yer**, **zaman** ve **belge** sözlerinin mutlaka bulunması gerekir. Bu açıklamalardan sonra ve yukarıdaki özelliklerin ışığı altında, şöyle bir tanım yapabiliriz:

“İnsanoğlunun geçmişte meydana getirmiş olduğu tek olayları, zaman ve mekân çerçevesi içinde, yazılı belgelere dayandırarak anlatan ve geleceğe ışık tutan ilme tarih denir.”

Görüldüğü gibi, bir olayın tarih olabilmesi için, her şeyden önce, geçmişte meydana gelmesi şarttır. Tarih, tek olayları inceler.

Çünkü aynı zaman ve mekân içinde, aynı anda, birden fazla olayın meydana gelmesi mümkün değildir. Tarihi olaylar, mutlaka yazılı belgelere dayanmak zorundadır. Yazılı belgenin bulunmadığı yerde, tarih de yok demektir. O halde denilebilir ki, yazı, bir bakıma tarihin kendisidir. İşte bu yüzdendir ki, tarih yazı ile başlar.

Tarihin elemanlarına gelince; tarihin değişmeyen üç elemanı vardır. Bunlar; **1. ZAMAN, 2. MEKÂN ve 3. İNSAN** unsurlarıdır. Bu elemanlardan biri olmadığı takdirde, tarihten de söz etmek imkânsızdır. Bunu bir örnekle formüle etmeye çalışalım. Bilindiği gibi, **“Selçuklu hükümdarı Alp Arslan, 26 Ağustos 1071’de Malazgirt Zaferi’ni kazanmıştır”**. Bu, tarihi bir olaydır. Bu olayı, matematiksel bir biçimde elemanlarına ayıracak olursak; olaydaki zaman faktörü: **26 Ağustos 1071’dir**. Olayın cereyan ettiği saha, yani mekân **Malazgirt Ovası’dır**. Olayı meydana getirenler ise **Bizanslılar ile Selçuklu Türkleridir**.

Buradaki elemanlardan birini örneğin zaman faktörünü ortadan kaldıracak olursak, ortaya şöyle bir tablo çıkar: **“Malazgirt Savaşı, Bizanslılarla Türkler arasında cereyan etmiş ve zaferi Türkler kazanmıştır.”** Hemen aklımıza şu soru gelecektir: **“Malazgirt Savaşı kaç tarihinde olmuştur?”**, **“16. yüzyılda mı yoksa 20. yüzyılda mı? Yoksa dün mü meydana gelmiştir bu savaş?”**

Şimdi de mekân faktörünü yok edip, olayı gözden geçirmeye çalışalım:

“26 Ağustos 1071 tarihinde Bizanslılarla Türkler karşı karşıya gelmişler, zafer Türklerin olmuştur.” Peki, ama bu iki kuvvet nerede karşı karşıya gelmiştir? Konya Ovası’nda mı yoksa Ankara’da mı?

Görülüyor ki, tarihin değişmeyen üç elemanından birini ortadan kaldırırsak, meydana gelen olayın, tarihi bir olay olduğundan söz etmek imkânsız hale gelir.

Hiçbir ilim tek başına gelişemez. Tarih ilmi de birçok ilimle birlikte ve onların yardımıyla vücuda gelmiştir. Bunlardan arkeoloji, tarihin ayrılmaz bir parçasıdır. Tarih, insani ilimlerden biri olduğu için, özellikle bu sahaya ait ilimlerle, örneğin Genel Sosyoloji, Sosyal Psikoloji ve bunlarla ilgili Hukuk, İktisat gibi pek çok ilimle yakından ilgilenir. Bununla beraber, Antropoloji ve Coğrafya ile de sıkı ilişkiler içerisinde. Gerçekten, tarih ile coğrafyanın bu türden ilişkileri neticesinde **“Tarihi Coğrafya”** doğduğu gibi, felsefe ile olan yakın ilişkileri nedeniyle de **“Tarih Felsefesi”** ortaya çıkmıştır. Daha başka pek çok ilim de, tarih için yardımcı ilimlerden sayılabilirler. Örneğin eski yazılar ilmi olan Paleografi, Genoloji (Şecere ilmi), Etnoloji, Etnografi, Filoloji, Epigrafi (Kitabeler ilmi), Nümizmatik (Paralar ilmi), Diplomatik (Vesikalar ilmi), Siglografi (Mühürler ilmi), Folklor (Halk Bilimi), Heraldik (Armalar ilmi), Kronoloji (Zaman Bilimi) ve Metroloji (Ölçüler ilmi), bu çeşit yardımcı ilimlerden. Yukarıda sıraladığımız ilim sahalarında çalışan uzmanların ve ilim adamlarının gayretleriyle Mısır hiyeroglifleri, Önasya çivi yazıları, Göktürk Kitabeleri ve diğer pek çok yazı çözülmüş ve böylece bu yazılarla yazılmış yüzlerce belge, ilgilenen kişilerin yararına sunulmuştur.

Tarih ilmi, bugünkü seviyesine ulaşıncaya kadar birçok aşamalardan geçmiştir. Bu aşamaların ilki, Haberci Tarih Yazıcılığı'dır. Haberci tarih yazıcılığında amaç, olayları abartmadan ve içerisine hiçbir şey katmadan olduğu gibi nakletmektir. Haberci tarih yazıcılığının en iyi örnekleri Hititlerde görülür. Hitit kralları, yazdırmış oldukları annallerde (yıllıklarda) kendi iktidarları zamanında meydana gelen olayları gayet yalın bir biçimde aktarmışlardır. Şunu özellikle belirtmek gerekir ki, Hititlerde tarih yazıcılığı diğer Eskiçağ milletlerine göre oldukça gelişmiştir. Çünkü onların inancına göre, kralların yaptığı işleri yazmak, tanrıya bir nevi hesap vermektedir. İşte bu yüzdendir ki, olayların tam ve doğru olarak yazılması gerekir ve öyle yapılmıştır. Hâlbuki kendilerini “tanrı-kralları” kabul

ettikleri için tanrıya hesap vermek zorunda olmayan Mısır firavunları, olayları doğru olarak aktarmaktan kaçınmışlardır.

Hititlerin yaptığı gibi, olayları olduğu şekliyle değiştirmeden yazmak, zamanımız tarih yazıcılığı zihniyetine de uygundur.

Tarih yazıcılığındaki ikinci aşama, Hikâyeci Tarih yazıcılığıdır. “Nakilci tarihçilik” de denilen hikâyeci tarih yazıcılığının en iyi örneklerini MÖ 5. yüzyıl tarihçilerinden Miletoslu Hekateos ile Halikarnasoslu Herodotos vermişlerdir.

Miletoslu Hekateos, gezip dolaştığı yerler hakkında iki kitap neşretti. Bunlar, “**Periodos Ges**” ve “**Genelogia**” adlarını taşımaktadır.

Hekateos, MÖ 6. yüzyılın sonlarından zamanına kadar süregelen sözlü mitolojik tarihçiliği ilk kez yazılı tarihçiliğe dönüştüren kişi olarak tanınır. Kitaplarından günümüze sadece parçalar kalmış olan Hekateos, olayların neden ve sonuçları üzerinde durmamış, tarihi gerçekleri mitoloji ile karıştırmış, eleştiriye hiç yer vermeden olayları sadece ardarda sıralamakla yetinmiştir.

MÖ 5. yüzyılda yaşamış olan Halikarnasos’lu (Bodrum’lu) Herodotos ise, Hekateos’a göre, daha ileri bir adım atmıştır. Akdeniz çevresindeki ülkeleri dolaşan tarihçimiz, meşhur devlet adamı Perikles zamanında ve onun teşviki ile **Pers-Yunan Savaşlarını** kaleme almıştır. Romalı ünlü hatip **Cicero** tarafından “**TARİHİN BABASI**” olarak kabul edilen Herodotos, 9 kitaptan oluşan eserine “**HİSTORIA** (Araştırılmış Haber)” adını vermiştir. Herodotos, görüp işittiklerini genellikle birbirinden ayırmışsa da, rivayetleri dahi kitabına aldığından, onun yazdığı tarihe ve bu tarzda yazılan eserlere Hikâyeci Tarih veya Nakilci Tarih adı verilir.

Bu tarz tarih yazıcılığının masaldan farkı, olayların yer ve zamanının belli edilmesidir.

İslâm tarihçilerinden **Taberi** ve **İbn-ül Esir** de Herodotos gibi, hikâye tarzında tarih yazanlardır. Zamanımızda dahi, daha

ziyade halk için yazılan tarih kitaplarında, bu tarzın kullanıldığı görülr.

Tarih yazımında üçüncü aşamayı Öğretici Tarih yazıcılığı oluşturur. Öğretici tarih yazıcılığının ilk örneğini MÖ 460-400 yılları arasında yaşamış olan Atinalı tarihçi **Thukidides** vermiştir. O, geçmişini açık bir şekilde gözler önüne sermek ve gelecek nesillere ibret dersi vermek amacıyla, **“PELOPONEZ SAVAŞLARI”** adlı eserini kaleme almıştır.

Thukidides’e göre, ancak bizzat görülen ve baştan geçen olaylar doğru yazılabilir. **“Tarihçinin görevi, kendi müşahade ve haber toplama kabiliyetini mihenkten geçirerek tamamlamak ve sonuçları inceleyerek, hatıra aldanışlarını ve parti taraftarlıklarını gidermek ve objektif olarak yazmaktır.”**

Thukidides’e ilk nazarda hak vermemek elde değildir. Hakikaten, bir olayı görerek yazmanın daha iyi olacağı zannedilir. Fakat zamanımızda meydana gelen bir olay hakkında, çeşitli gazete ve dergilerin yazdıkları karşılaştırılırsa, görgü şahitliğine kesin olarak bel bağlamanın doğru olmadığı anlaşılır.

Diğer taraftan, bir tarih yazarı, ne kadar kültürlü olursa olsun, onun, siyasi ve dini inançlarından sıyrılması zordur. Avrupalı tarihçilerin, Türk tarihi karşısındaki olumsuz tutumları, bunun en güzel göstergesidir.

Thukidides, eserinde, olayların sebep ve sonuçları üzerinde durmuştur. Bu yüzden, tarihi bilgileri, yaşayan topluluk hayatına uygulamak isteyen ilk müellif olarak tanınmıştır.

Öğretici tarzdaki tarih yazıcılığında, okunan şeylerden faydalanma gayreti güdülür. Tarihin ibret dersi vermesi düşünülerek, bu amaçlara ulaşmak için, daha ziyade milli tarihler, övünülecek şekilde ve hatta şişirilerek yazılır. Bu yüzden ki, öğretici tarih yazıcılığı, **“Büyük adamlar problemi”**ni doğurmuş, lüzumsuz öğrenme-

lere yol açmıştır. Eski Roma tarihçilerinden **Tacitus** ve İslam tarihçilerinden **Taberi**, bu tarzda tarih yazmışlardır.

Netice olarak şunu söyleyebiliriz ki, hikayeci tarih anlayışına göre, öğretici (pragmatik) tarih anlayışı ileri bir aşamadır. Çünkü öğretici tarih yazıcılığında amaç, tarihi olaylarda kişilerin rol ve durumlarını, olayların kişilere dönük nedenlerini araştırmak ve bundan ders çıkarmaktır.

Şunu da belirtmekte fayda vardır ki, öğretici tarih anlayışı ortaya çıktığında, hikâyeci tarihçiliğin son bulduğu zannedilmemelidir. Her ikisi de bir arada varlığını sürdürmüştür. Bugün bile, ilmi tarih anlayışının varlığına rağmen, bu anlayışlarla tarih yazma işi yaşamaktadır. Hele öğretimde, ilmi tarih anlayışından çok, bu iki tipin sentezinden oluşturulmuş bir tarih anlayışı benimsenmektedir. Ortaokul ve liselerde okutulan tarih ders kitaplarına göz gezdirecek olursanız, bunun böyle olduğunu rahatlıkla görebilirsiniz.

Tarih yazımındaki dördüncü aşama, Araştırmacı ya da Neden-Nasıl tarih yazıcılığıdır.

İtalya Rönesans'ının ünlü kişilerinden olan Gişarden (1482-1540), "**İTALYA TARİHİ**" adlı eserini yazarken, yeni bir görüşle işe başlamıştır. O, olayların nedenlerini ve ilişkilerini arayarak netice çıkarmaya çalışmıştır. Eserinde, tarihi eleştiriye büyük ölçüde yer vererek, tarih felsefesinde önemli bir adım atmıştır. İşte bu nedenle Gişarden, tarih yazıcılığında büyük bir inkılâbın öncüsü olarak kabul edilir.

Araştırmacı tarih yazıcılığını en olgun seviyesine ulaştıran Alman tarihçisi **Leibniz** ve **Ranke** olmuştur.

Ancak bu tarz tarih yazıcılığı iledir ki, tarih, ilim haline gelmiştir. Şu halde denilebilir ki, günümüz tarih yazıcılığı, Araştırmacı yani Neden-Nasıl tarih yazıcılığı olmalıdır.

Yukarıda sıraladığımız dört çeşit tarih yazıcılığı dışında da tarih yazma şekilleri vardır ki, bunlar; **Sosyal Tarih Yazıcılığı, Materyalist Tarih Yazıcılığı** ve **Kültür Tarih Yazıcılığı**'dır.

Tarih ilmi hakkında verdiğimiz bu ön bilgilerden sonra, şimdi de tarihte çağ kavramı ve çağ kavramı içerisinde Eskiçağ'ın yerini ve önemini gözler önüne sermeye çalışalım.

Belirli zaman dilimlerine “çağ” ya da “devir” denir. Hatırlanacağı üzere, tarihin yazı ile başladığını, yazının olmadığı yerde tarihten söz edilemeyeceğini daha önce belirtmiştik. O halde çağ ya da devir adını verdiğimiz kavramı ikiye ayırmak icabeder.

1. Tarihten Önceki Devirler (Prehistorik Devirler)
2. Tarihi Devirler ya da Tarih Çağları.

Tarihi devirler yazının icadı ile başlar. Yazının olmadığı devirlere **Tarih Öncesi Devirler** ya da **Prehistorik Devirler** adı verilir. Prehistorik devirler de kendi arasında birtakım ara devirlere ayrılır.

Prehistorik devirlerin ilk safhası **Paleolitik** devirdir. **Yontma Taş Devri** de denilen bu dönemde insanoğlu mağara ve ağaç kovuklarında barınmakta, doğada mevcut olan gıdalarla beslenmektedir. Bu devirde yapılmış olan bütün araç, gereç ve silahlar taştan ya da kemikten imal edilmiştir. Bu devrin takriben 350.000 yıl ile 1 milyon yıl arasında değişen bir süreyi kapsadığı tahmin edilmekte-

dir. Bu devirde yaşayan insanlar, kültür seviyesi bakımından avcılık ve toplayıcılık aşamasında idiler.

Paleolitik devirden sonra **Mezolitik Devir** gelir. Paleolitik devrin bir nevi devamı niteliğini taşıyan bu devirde, insanlar balık tutmayı öğrenmişler, sazlardan kendilerine küçük kulübeler yapmaya başlamışlardır.

Mezolitik devirden sonra insanlığın eriştiği kültür merhalesine **Neolitik Devir** denir.

Neolitik devir, Taş devri kültürleri içerisinde bir inkılâp devri olarak kabul edilir. Çünkü bu devirde birtakım yeni keşif ve icatlarla karşılaşmaktadır. Bunları aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür:

1. **Ateş, insanoğlu tarafından kontrol altına alınmıştır.**
2. **Pişirme tekniği ile seramik imâline başlanmıştır.**
3. **Ziraat keşfedilmiştir.**
4. **İlk defa olarak yerleşik hayat başlamıştır.**

Görüldüğü gibi, yukarıdaki keşif ve icatların her biri, bir diğerrinden kaynaklanmıştır. Gerçekten, Paleolitik devirlerden beri mevcudiyeti bilinen ateş, Neolitik devirde (bu devir Anadolu'da genellikle MÖ. 8000-5000 yılları arasına tarihlenir) insanoğlu tarafından kontrol altına alınmış ve buna bağlı olarak da o güne kadar elde yapılarak güneşte kurutulan çanak çömlekler, ateşte pişirilmek suretiyle daha sağlam ve daha kullanışlı bir hale getirilmiştir.

Neolitik devre kadar yiyeceğini doğadan temin eden insanoğlu, bu devirde ilk defa olarak ekip biçmeye başlamıştır. Fakat ne var ki, ziraatın keşfi de bir başka problemi beraberinde getirmiştir. Çünkü ekilip dikilen tarla ve bahçelerin, yabani hayvanlardan ve dış düşmanlardan korunması gerekiyordu. İşte bu yüzdendir ki, Neolitik devir insanı, ekip diktiğini beklemek için, tarla ve bahçelerin kenarına küçük kulübeler kurmuş ve böylelikle Neolitik devirde ilk yerleşik hayat, başka bir tabirle köy kültürü başlamış oluyordu.

Neolitik devirdeki yerleşim merkezlerinin etrafında sur yoktur. Ancak evler, aralık bırakılmaksızın yan yana inşa edilmek suretiyle, sur yerini tutacak bir savunma hattı meydana getirilmiştir. Bu evlerin kapıları olmayıp, damın üzerinde açılan bir delikten merdivenle içeriye iniliyor ve sonra merdiven çekiliyordu.

Neolitik devir seramikleri tek renkli olup, bu devirde yapılan araç ve gereçlerin tümü yine taştan ya da kemikten imâl edilmişti. Ancak, bu devir taş aletleri kaba saba olmayıp, perdahlanmışlardı. Bu yüzden Neolitik devre, “**Cıvalı Taş Devri**” de denilmektedir.

Neolitik devirden sonra başlayan ve taş aletler yanında az miktarda madenin de kullanıldığı devre **Kalkolitik Devir** denilir. Kalkolitik tabiri, Helen dilinde “bakır” anlamına gelen **khalkos** ile “taş” anlamına gelen **lithos**’tan türetilmiş olup, “**Bakır-Taş Devri**” olarak da isimlendirilir.

Bu devrin en önemli özelliği, taş aletlerden yine yaygın bir şekilde yararlanılmakla beraber, madenlerden de yararlanılmaya başlanmış olmasıdır. Bu devirde, yaygın olmamakla birlikte, en çok kullanılan maden bakırdır.

Kalkolitik devirde, Neolitik devre göre önemli değişiklikler olmamış ise de, yine de bazı gelişmeler tespit edilebilir. Her şeyden önce tarım daha ilerlemiş, araçlar daha gelişmiştir. Dokumacılığın da bu devirde başladığı tahmin edilmektedir. Çömlekler, çömlekçi çarkı henüz bilinmediğinden yine elde yapılmakta, bazı yerlerde ise bunların üstüne kalın bir astar boya çekildikten sonra, geometrik motiflerle bezendiği görülmektedir. Bu devirde ölümler daha ziyade ağzı açık küplere gömülmüş, küpün içerisine ölen kişinin silahları ve eşyaları da konulmuştur.

Kalkolitik devrin bir başka özelliği de, bu devirdeki yerleşim merkezlerinin biraz daha büyümüş olup, bunların etrafının surlarla çevrilmiş olmasıdır. Demek ki, Kalkolitik devir insanı, kendisini pek güven içinde hissetmemiş olmalı ki, böyle bir yola başvurmuş-

tu. Ayrıca şehir suru, eskiçağlarda bağımsızlığın bir işareti olarak kabul edilmekte idi. Bir şehir, bir başka şehri yendiği zaman, onun bağımsızlığına son verdiğini göstermek için etrafındaki surları yıktırır.

Kalkolitik devirden sonra **Tunç Devri** başlar. Tunç devri, Eski Önasya'nın muhtelif memleketlerinde muhtelif zamanlara tarihlenir. Örneğin Anadolu'da bu devir 3 ara döneme ayrılır:

1. Eski Tunç Devri (MÖ. 3000-2000)
2. Orta Tunç Devri (MÖ. 2000-1500)
3. Yeni Tunç Devri (MÖ. 1500-1200)

Eski Tunç devrinde Anadolu, henüz yazıyı tanımamaktadır. Yani, MÖ. 3000-2000 yılları arasında tarihi devirlere girebilmiş değildir. Hâlbuki gerek Mezopotamya'da ve gerekse Mısır'da, MÖ. 4. Binyılın sonlarında (MÖ. ca. 3200'lerde) yazı vardır ve tarihi devirlere girilmiştir. Anadolu ise yazıyı, MÖ. 2 Binyılın başlarında tanıyabilmiştir. Başka bir deyişle, Mezopotamya'dan ticaret yapmak amacıyla Anadolu'ya gelen Asurlu tüccarlar, kendilerine has bir yazı türü olan Asur çivi yazısını beraberlerinde getirmişler ve böylece Anadolu'da da tarihi devirlerin başlamasını mümkün kılmışlardır.

Görülüyor ki, Anadolu'da tarihi devirler Orta Tunç devrinin (MÖ. 2000-1500) ilk dönemlerinde başlar. Fakat biz, yazı ilk defa olarak Mezopotamya'da, MÖ. 3200'lerde icadedildiği için, tarihi devirlerin başlangıcı olarak bu tarihi kabul etmekteyiz. Başka bir deyimle Eskiçağ, MÖ. 3200'lerde yazının icadı ile başlar.

Böylelikle tarihi devirlere girmiş oluyoruz. Tarihi devirler ya da tarih çağları, günümüze gelinceye kadar şu adlarla anılmışlardır:

1. Eskiçağ
2. Ortaçağ
3. Yeniçağ
4. Yakınçağ

Fakat hemen belirtelim ki, tarih çağlarının böyle bir taksimata tâbi tutulması, tamamıyla Avrupalıların işidir ve bu taksimatta yalnız ve yalnız Avrupa tarihi dikkate alınmıştır. Bununla birlikte, Eskiçağ'ın başlangıç tarihi bir tarafa bırakılacak olursa, diğer çağların başlangıç ve bitişi ile ilgili olarak teklif edilen hadiseler ve tarihler muhtelifdir. Gerçekten, hemen herkes Eskiçağ'ın MÖ. 3200'lerde yazının icadı ile başladığını kabul eder. Fakat Eskiçağ'ın sonu Ortaçağ'ın da başlangıcı için teklif edilen tarihler şunlardır: 325, 375, 395, 476.

325 yılında İznik Konsülü toplanmış ve alınan bir kararla İncil sayısı dörde indirilmiştir. Bunlar; **Matta, Markos, Luka** ve **Yuhanna** İncilleridir. Bu karar, dini açıdan, Hristiyan Avrupa için önemli bir olaydır.

375 yılı Kavimler Göçü'nün başlangıcı olup, bu göçler sonunda iki önemli olay gerçekleşecektir. Bu olaylardan ilki, 395 yılında Roma İmparatorluğu'nun Doğu Roma ve Batı Roma olmak üzere ikiye ayrılmasıdır. İkincisi ise, 476 yılında Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasıdır.

Görülüyor ki, yukarıdaki olayların hepsi Avrupa tarihi ile ilgilidir ve teklif edilen rakamlar, 4. yüzyılın ilk yarısından başlayarak 5. yüzyılın son çeyreğine kadar uzanmaktadır. Ancak bazı otoriteler, Eskiçağ'ın sonu için teklif edilen zaman sınırını 700'lere, hatta 800'lere kadar uzatmaktadırlar. Gerçekten, onlara hak vermemek mümkün değildir. Çünkü hiçbir devir, birden bire sona ermez. O halde, ne kadar önemli olursa olsun, yukarıda sıralanan rakamlardan herhangi birini (325, 375, 395 veya 476), Eskiçağ'ın sonu ve Ortaçağ'ın da başlangıcı olarak kabul etmek, mantığa aykırı gibi görünmektedir. Zira teklif edilen rakamlardan sonuncusunu kabul etsek bile, bu dönemde Eskiçağ'ın kurumları, gelenek ve görenekleri halen devam etmektedir. Eskiçağ kurumlarının, gelenek ve göreneklerinin büyük ölçüde kaybolup yerini Ortaçağ kurumlarına terk

ettiği dönem, 8. yüzyıl ortalarıdır ki, Avrupa Ortaçağı'nı bu tarihten itibaren başlatmak daha mantıklı görünmektedir.

Yeniçağ'ın başlangıcı için Avrupalı otoritelerin teklif ettiği olaylar ve rakamlar, Ortaçağ için teklif edilenlerde olduğu gibi, yine değişik rakamlar ve değişik hadiselerdir. Örneğin bu hadiselerden biri, 1450'de matbaanın icat edilmesidir. Bir diğer hadise, 1492 yılında Amerika'nın keşfedilmesidir. Rönesans ve Reform hareketleri ile coğrafi keşifleri de Yeniçağ'ın önemli olayları arasında saymamız icabeder ki, bunlardan hangisinin Ortaçağ'ın sonu Yeniçağ'ın başlangıcı olarak kabul edilmesi gerektiği hususunda şaşar kalırız.

Yakınçağ'ın başlangıcı olarak kabul edilen 1789 Fransız İhtilâli, her ne kadar, zaman içinde tüm dünyayı etkilese de, ilk aşamada, yine sadece Avrupa'yı ilgilendiren bir hadisedir.

Buraya kadar vermiş olduğumuz örneklerden de anlaşılacağı üzere, tarihin çağlar esasına göre incelenmesi, Avrupa tarihine uygun düşmektedir. Çünkü yukarıda sözü edilen bütün hadiseler, Avrupa tarihi ile ilgilidir. Fakat ne yazık ki, bütün Avrupa milletlerince kabul edilen bu taksimat, Avrupa'dan bize de geçmiş, memleketimizdeki tarih öğretimi, bu şablona uydurularak düzenlenmiştir. Hâlbuki bu taksimatın Türk tarihinin gerçeklerine uymadığı apaçık ortadadır. Çünkü Türk tarihi, Avrupa milletlerinin tarihi gibi sınırları belli bir coğrafyada değil, aynı zaman dilimi içerisinde değişik coğrafyalarda meydana gelmiştir. Bu durum, Türk tarihinin, Avrupa'nın çağ taksimatı esaslarına uydurularak tetkik edilmesini zorlaştırmakta, hatta imkânsız hale getirmektedir.

Bu bilgileri aktardıktan sonra şimdi de, doğrudan doğruya konularımızla ilgili olduğu için Eskiçağ'ın belirgin özelliklerini gözler önüne sermekte yarar görüyoruz.

Bu çağda gerek Mezopotamya'da, gerek Mısır'da ve gerekse Anadolu'da büyük imparatorluklar vardır. Bu imparatorluklar geniş

topraklara sahip olup, bu topraklar üzerinde yaşayan pek çok küçük devleti himaye etmektedirler.

Halk, sınıflara ayrılmıştır. İmparatorluk ve devletlerin başında kral ailesine mensup ince bir idareci tabakası vardır. Hürler ve köleler ise diğer iki halk sınıfını oluştururlar.

Hürler, tarım ve ticaretle uğraşmaktadırlar. Köleler ise, ya angarya hizmetlerinde kullanılmakta, ya da tarlalarda çalıştırılmaktadırlar.

İran'da kurulan ve egemenliğini Anadolu'ya hatta Yunanistan'a kadar genişleten Pers İmparatorluğu, aslında köleci bir imparatorluktur. Fakat Eskiçağ karakterize eden en büyük imparatorluk, Roma İmparatorluğu'dur. İşte bu yüzdendir ki, Avrupa tarihi açısından, Eskiçağ'ın bitimi de Roma İmparatorluğu'na bağlı olarak açıklanır. Çünkü eğer Roma İmparatorluğu yıkılmasaydı, bugünkü Avrupa olmazdı.

Eskiçağ toplumlarında çok açık ve kaba bir biçimde kölelerin sömürüldüğünü görmekteyiz. Ekonomik temelinde köle emeği olan bu toplumların yarattıkları sanat eserleri, köprüler, tapınaklar, mezar anıtları, bugünün araştırmacısında bir yandan hayranlık uyandırırken, bir yandan da köle emeğinin sömürülme boyutlarını açıklamaktadır.

Eskiçağ'ın sona ermesini tarihçiler değişik biçimde açıklamaya çalışmışlardır. Bazıları, bu büyük yıkımın temelinde Roma'daki ahlâki çöküntünün büyük rol oynadığını savunurlarken, bazıları da askeri yetersizliklere dikkat çekmektedirler. Hâlbuki mevcudiyetini tamamıyla askeri gücüne dayandıran her devlet gibi, Roma İmparatorluğu'nun da çökmesi kaçınılmaz olmuştur. Çünkü Roma İmparatorları, hiçbir zaman, ekonomiye gereken önemi vermemişler, sadece ve sadece tâbi devletlerden aldıkları ağır vergilerle devleti ayakta tutmaya çalışmışlardır. Bu ise, tarihin her devresinde olduğu gibi, ağır vergiler altında devamlı olarak ezilen ve sömürülen ka-

vimlerin Roma'ya karşı kin ve nefret duymalarına sebebiyet vermiş ve nihayet Roma, bu kin fırtınasından kendisini kurtaramamıştı.

Roma'nın ani çöküşü, birçok kavme bağımsızlık yolunu açmıştı. İşte bu yüzdendir ki, bugünkü Avrupa'nın temelini oluşturan milletler, Roma'nın yıkılmasıyla hürriyetlerine kavuştukları bu olayı, büyük bir mutluluk olarak gören milletlerdir. Bundan dolayı, yazı gibi en büyük medeniyet unsurunu Eskiçağ'ın başlangıcı olarak kabul eden tarihçiler, pek çok esir milletin Roma'nın egemenliği altından kurtulması olayını da, Eskiçağ'ın sonu Ortaçağ'ın başlangıcı olarak kabul etmişlerdir.

Fakat biz, yukarıda da ifade edildiği üzere, Eskiçağ'ın 8. yüzyıl ortalarına kadar devam ettiği kanaatindeyiz.

Eskiçağ'ın özelliklerini de ana çizgileriyle ortaya koyduğumuza göre, artık Eskiçağ medeniyetlerini teker teker ele alabiliriz. Ancak, daha önce Eskiçağ medeniyetleri denilince ne anlaşılması gerektiği hususunda kısaca bilgi vermeye çalışalım.

Eskiçağ tarihinin diğer tarihi devirlerden farklı olduğu, bilinen bir gerçektir. Her şeyden önce şunu belirtmek gerekir ki, Ortaçağ ve Yeniçağ vesikaları kâğıt üzerine yazıldığı halde, Eskiçağ vesikaları kil tablet, taşlar, parşömen ve papirüsler üzerine yazılmıştır. İlk insanların taşları yontarak sanat eserleri yaratmaya başladıkları Eski Taş devrinden (Paleolitik devir) MS. 8. hatta 9. yüzyıla kadar uzanan zaman dilimi, Eskiçağ tarihinin araştırma alanı içerisine girer.

Eskiçağ tarihi mekân bakımından doğuda Hindistan'daki İndus vadisinden batıda İspanya'ya kadar uzanan saha içerisinde cereyan eder. Bu büyük sahanın birbiriyle teması, yalnız Akdeniz aracılığı ile mümkün olmuştur. Bundan dolayıdır ki, Eskiçağ tarihine **“AKDENİZ MEDENİYETLERİ TARİHİ”** de denilir. Gerçekten, ilk büyük medeniyetler, Akdeniz'in doğu bölgesinde vücuda gelmiştir. Bunun başlıca sebebi, coğrafi şartlar ve iklimdir. Nitekim

ilk insanlar, yerleşmek için daima sıcak iklim ve kolay ekilebilecek verimli vadiler aramışlardır. Mezopotamya'da **Dicle** ve **Fırat** nehirleri ile Mısır'daki **Nil** nehri, Orta Anadolu'daki **Kızılırmak** ve **Yeşilirmak** vadileri ile Kilikya'daki (Çukurova) **Seyhan** ve **Ceyhan** nehir vadileri bu şartlara uygun olduğu içindir ki, ilk ve en eski medeniyetler buralarda yeşermiştir. Alman bilgini Spengler'e göre ise, dünya tarihi bir bütündür. Öyle ki, Mezopotamya'da doğmuş, Mısır'da gençlik devrini yaşamış, Yunanistan'da olgun çağa gelmiş, Roma'da ise olgunluğunun doruğuna ulaşmıştır. Spengler'in bu nazariyesine katılmayanlar da vardır. Onlara göre, akıl için yol birdir. Örneğin, "**Bumerang**" denilen eğri ok, Orta Asya'da, Afrika'da ve Avustralya'da görülmüştür. Şu halde denilebilir ki, insan zekâsı, ihtiyaç karşısında, farklı zaman ve mekânlarda aynı şeyi icadedebilmektedir. Nasıl ki, MÖ. 3200'lerde Mezopotamya'da **URUK IV** kültüründe yazı görüldüyse, Mısır'da da aynı dönem içinde, kral Menes zamanında, yazı keşfedilmiştir.

İspanya'dan Hindistan'a kadar uzanan bu muazzam saha, antik devirlerin 3000 yılı aşan zamanı içinde, hiçbir zaman tek ve canlı bir organ gibi birlikte inkişaf etmemiştir. Fakat zaman zaman, evrensel devlet (dünya devleti) fikri, Eskiçağ tarihinde daima etkili olmuştur. Örneğin **Büyük İskender** ve **Sezar**, böyle bir dünya devleti kurmaya çalışmışlar ve bunda da kısmen başarılı olmuşlardır. Özellikle Helenistik çağda (MÖ. 330-30), Roma İmparatorluğu, denilebilir ki, Eskiçağ tarihinin coğrafi hudutlarına egemen olmuş gibi görünür. Fakat İran'a kadar gelebilmişler, öteye, Hindistan vadisine geçememişlerdir. Büyük İskender ise Hindistan'a kadar uzanmış, fakat o da batıyı (İspanya, İtalya vs.) ele geçirememiştir.

Eskiçağ tarihinin cereyan ettiği bu muazzam saha içinde doğan, gelişen ve nihayet çökmüş bulunan medeniyetler, Eskiçağ tarihinin konusunu teşkil ederler. Biz, Eskiçağ medeniyetlerini, aşağıdaki şekilde gruplandırarak ele alacağız:

A) ESKİ DOĞU MEDENİYETLERİ

1. Eski Mezopotamya Medeniyeti
2. Eski Mısır Medeniyeti
3. Eski Anadolu Medeniyeti
4. Eski İran Medeniyeti

B) DOĞU AKDENİZ MEDENİYETLERİ

1. Fenikeliler
2. İbraniler

C) ESKİ BATI MEDENİYETLERİ

1. Ege ve Yunan Medeniyeti
2. Etrüsk ve Roma Medeniyetleri

D) DOĞU VE GÜNEY ASYA MEDENİYETLERİ

1. Çin Medeniyeti
2. Hint Medeniyeti

E) İLK TÜRK MEDENİYETLERİ

1. Anayurtta Kurulan İlk Medeniyetler
2. Atlı-Göçebe Türk Medeniyetinin Özellikleri

I. ESKİ MEZOPOTAMYA MEDENİYETİ

A. MEZOPOTAMYA'NIN JEOPOLİTİK KONUMU*

Eski Doğu'nun üç büyük medeniyet merkezinden biri olan Mezopotamya, Yunanca'da **“iki nehir arası”** anlamına gelmektedir. Gerçekten, Dicle ve Fırat nehirleri arasında yer alan bu verimli topraklara, Mısırlılar da aynı anlama gelen **“Naharina”** ismini vermişlerdi. İslami devirlerde ise Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan bölgeye **“ada”** manasına gelen **“Cezire”** denilmiştir.

M. Ö. 4. Binyılın ortalarında Mezopotamya'ya gelerek, buradaki köy kültürünü şehir kültürüne dönüştüren Sümerler ise oturdukları Güney Mezopotamya topraklarına **“Kengi”** diyorlardı. Mezopotamya'nın muhtelif yöreleri, zaman içerisinde değişik coğrafi isim-

¹⁸ Bu bölüm, büyük ölçüde Prof. Dr. Füzruzan Kınal'ın Eski Mezopotamya Tarihi, Ankara 1983, s. 9-14 arasındaki bilgilere dayanılarak yazılmıştır. Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

lerle anılmıştır. Örneğin; Basra Körfezi'nin kuzeybatısındaki bataklık bölgeye III. Ur Sülalesi zamanında (MÖ. 2060-1960) **“Sümer”** denilirken, aynı bölgeye I. Babil Sülalesi zamanında (MÖ. 1850-1550) **“Deniz eli”**, MÖ. 1. Binyılda ise **“Kalde”** ismi verilmiştir. Sümerler, Orta Mezopotamya topraklarını, burada bulunan Agade şehrinde dolayı **“Akkad”** adıyla anmışlardır. Klasik yazarlar ise o zamanki dünyanın en büyük şehri olan Babil'e izafeten, söz konusu bölgeye **“Babilonya”** demişlerdir. Yeni Sümer Devleti de denilen III. Ur Sülalesi zamanında Akkad'ın batısındaki memleketlere, **“Battı memleketleri”** anlamına gelen **“Martu Ülkesi”**, doğusuna ise **“Subartu”** denildiği, vesikalardan öğrenilmektedir. Dicle'nin doğusundaki **Küçük Zap Suyu** ile **Diyala nehri** arasındaki sahanın güneyine **Gutium**, Basra Körfezi'nin doğusundaki topraklara ise **Elam** deniliyordu.

Verimli topraklar, tarihin hemen her devrinde istilalara maruz kalmıştır. Bu cümleden olmak üzere, verimli Mezopotamya toprakları da tarih boyunca birçok kavim tarafından istila edilmiştir. Dolayısıyla bu durum, etnik yapının devamlı surette değişmesine yol açmıştır. Bölgede yaşayan halkların sürekli değişmesi, ister istemez yer adlarına da yansımıştır. Örneğin Sümerler zamanında Dicle'nin doğu kesimlerine **Subartu** denilirken, I. Babil Sülalesi zamanından itibaren söz konusu bölge **Asur** adıyla anılmaya başlanmıştır. I. Babil Sülalesi'nin yerini alan **Kaslar** ise Babil'e **Karduniaş** adını vermişlerdir.

Tarih boyunca sakinleriyle beraber topraklarının isimleri de değişen Mezopotamya, haritaya bakıldığında da görüleceği üzere, Asya kıtasının Akdeniz'e açılmış bir kapısı görünümündedir. Mezopotamya toprakları doğuda İran, kuzeyde ise Anadolu platolarını oluşturan yüksek dağlarla bir hilal şeklinde kuşatılmıştır. Üç tarafı dağlarla çevrilmiş olan Mezopotamya'nın güneyi ise Suriye ve Arabistan çöllerine açılmaktadır.

Mezopotamya, yeryüzü şekilleri bakımından, kuzeyde ve güneyde farklı bir yapı göstermektedir. Gerçekten, Kuzey Mezopotamya'nın dağlık olmasına karşılık, Güney Mezopotamya düz bir ova manzarası arz eder. Ancak hemen belirtelim ki, Dicle ve Fırat nehirleri bu bölgeden geçmemiş olsaydı, Güney Mezopotamya, Suriye Çölü'nün bir parçası olmaktan öteye geçemezdi.

Dicle ve Fırat nehirleri, bugünkü Türkiye topraklarını terk ettikten sonra, güneydoğu istikametinde yaklaşık 700 kilometrelik bir yol kat ederek Basra Körfezi'ne dökülürler. Mezopotamya'nın eski sakinlerinin **Purattu** dedikleri Fırat nehri ile **İdiglat** ismini verdikleri Dicle nehri, bu bölgedeki en büyük akarsulardır. İsimlerini binlerce yıldan beri koruyan Dicle ve Fırat nehirleri, kaynaklarını Doğu Anadolu dağlarından alırlar. Dicle ve Fırat, Suriye Çölü'ne indikten sonra 50 kilometre kadar birbirlerine paralel bir şekilde akarlar. Dicle nehrine daha sonra **Büyük** ve **Küçük Zap suları** ile **Diyala** nehirleri katılır. Fırat nehri ise Doğu Anadolu'dan **Murat** ve **Karasu**'yu aldıktan sonra çok süratli bir akışla Suriye Çölü'ne çıkar ve burada **Balık** ve **Habur** nehirleri kendisine katılarak **Münbit Hilal** bölgesini teşkil ederler.

Fırat ve Dicle nehirleri Kurna civarında birleştikten sonra 160 kilometrelik bir yolu daha kat ederek Basra Körfezi'ne dökülürler. Ancak, adı geçen iki nehir birleştikten sonra Elam dağlarından inen **Kerha** nehri ve daha güneydeki **Karun** nehri de onlara katılır. Karun nehrinin Pers dağlarından getirdiği miller, Dicle ve Fırat'ın getirdikleri ile birleşerek körfezin ağzında bir set meydana getirmişlerdir. Bu set, körfezin med ve cezir hareketi ile temizlenmesine engel teşkil ettiğinden, Dicle ve Fırat'ın milli çamurları burada birikmeye başlamış, güneyden onlara katılan nehirlerin getirdiği miller de devreye girince, Fırat ve Dicle'nin suları artık denize ulaşamadıklarından, zaman içinde yayılarak, "**Deniz eli**" denilen adalarla dolu bataklık ve sığ bir arazinin meydana gelmesine neden olmuşlardır. Eski devirlerde Dicle ve Fırat'ın birbirlerine olan me-

safesi sadece 80 kilometre olduğu halde, günümüzde iki nehir arasındaki uzaklık 150 kilometre kadardır.

Görülüyor ki, Mezopotamya topraklarına hayat veren bu iki nehir, tabiat kanunlarına ayak uydurarak, zaman içinde yerlerini değiştirmişlerdir. Ekonomik gelişmeleri açısından, eski Sümer şehir devletlerinin, nehirlere uzak veya yakın olmaları son derece önemliydi. Ancak hemen belirtelim ki, bugün nehirden uzakta gördüğümüz bazı Sümer şehirleri, o zamanlar nehir kıyısında yer alıyorlardı.

Eski kavimleri Mezopotamya'ya yerleşmeleri hususunda cezbeden faktörlerden biri de iklim şartlarıdır. Gerçekten, Mezopotamya'nın iklimi, insanların yerleşmesi için gayet müsaitti. Kışların kısa, buna karşılık yazların uzun sürmesi, insanların bu bölgeyi yoğun bir şekilde iskân etmeleri neticesini doğurmuştur. Kerkük civarında yapılan arkeolojik araştırmalar göstermiştir ki, Kuzey Mezopotamya toprakları, Güney Mezopotamya'dan çok daha önce iskân edilmiştir. Taştan başka silahları olmayan bu dağlık bölgenin insanları, belli ki henüz daha taş devri kültürlerini yaşıyorlardı ve onlar ovalara incek cesaret ve kararlılığa da sahip değillerdi. İşte bu yüzden ki, Güney Mezopotamya ancak madenin keşfinden sonra yerleşime sahne olmuştur. Fakat unutmamak gerekir ki, Güney Mezopotamya ovalarının Hint Okyanusu'ndan gelen sıcak rüzgârlara açık olması, bu bölgenin kuzeye nazaran daha yoğun bir şekilde iskân edilmesine sebep olmuştur. Demek oluyor ki, eskiçağ insanları daha kolay yaşayabilecekleri sıcak ve sulak bölgeleri tercih ediyorlardı.

Haritaya bakıldığında da görüleceği üzere, Sümer kentleri boncuk taneleri gibi nehir kenarında sıralanmışlardır. En eski Sümer kenti olarak bilinen **Eridu** (Abu Şahreyn), **Ur** (Tel el Mugayir) ve onun kuzeyindeki eski adını bilmediğimiz **El Ubeyd** şehirleri nehir kıyısında kurulmuşlardı. Nasırıye'den nehrin sağ kıyısını takip ederek kuzeye doğru gittiğinde, evvela **Larssa** (Sen Kreh), onun ku-

zeybatısında ise **Uruk** (Erek/Varka) şehirleri vardı. Birbirine rakip şehirler olan **Lagaş** (Tel Loh) ve **Umma** siteleri de yine bu bölgede yer alıyorlardı. Umma'nın kuzeyinde **Şuruppak** (Fara), onun kuzeybatısında **İsin** ve en kuzeyde de Tanrı Enlil'in kült merkezi **Nippur** (Niffer) bulunuyordu.

Mezopotamya'daki antik kentlerin toplandığı ikinci bir bölge ise, Bağdat şehri civarı idi. Dicle ve Fırat nehirlerinin birbirlerine en çok yaklaştığı bu bölgede Güneş tanrısının şehri **Sippar** (Tel Ugair), onun güneyinde Mezopotamya'nın protohistorik merkezlerinden biri olan **Cemdet Nasr** tepesi, onun güneybatısında ise Eski Babil Sülalesi döneminde (MÖ. 1850-1550) stratejik açıdan önemli bir merkez kabul edilen **Rapikum** şehri yer alıyordu.

Bağdat civarında Dicle'ye katılan Diyala nehri havzası da önemli yerleşim bölgelerinden biri idi. Sümerler zamanından beri yerleşime sahne olduğu anlaşılan bölgede gerçekleştirilen Amerikan kazılarında, tarihi açıdan son derece önemli vesikalar ele geçirilmiştir. **Eşnunna** (Tel Asmar), **Hafaca** (Tutup) ve **İşçalı** (Neriptum) şehirleri, Diyala havzasının önemli merkezleri idi.

Fırat ve Dicle nehirlerini, akış istikametinin tersi yönünde kuzeye doğru takip ettiğimizde önemli merkezlerle karşılaşmaya devam ederiz. Bu merkezlerin başında **Mari** (Tel Hariri) kenti geliyordu. Mari'nin kuzeyinde ise **Terqa** (Tel Aşerah) şehri yer alıyordu ki, bu kent de o dönemin önemli şehirlerinden biri idi.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, bütün medeniyet merkezlerinde yerleşim birimleri ya nehir kıyılarında kurulmuştur ya da akarsulara yakın yerler yerleşim bölgesi olarak tercih edilmiştir. Mezopotamya'da da durum farklı değildir. Önemli merkezler, Fırat ve Dicle nehirleri başta olmak üzere, bu nehirlere katılan ırmak boylarında kurulmuştur. Bu özellikleri aklımızdan hiç çıkarmamak kaydıyla, Mezopotamya coğrafyası üzerindeki gezintimizi kuzeye doğru devam ettirelim.

Dicle nehrini Bağdat'tan kuzeye doğru takip ettiğimizde ilk karşılaştığımız merkez, **Küçük Zap Suyu**'nun Dicle'ye katıldığı yerde kurulmuş olan **Asur** (Kale el Şergat) şehri olacaktır. Asur'un kuzeyinde ise Mezopotamya Prekalkolitik kültürünün temsilcisi olarak kabul edilen **Hassuna** yer alır. **Büyük Zap Suyu**'nun Dicle'ye katılması ile meydana gelen üçgen içinde Asur'un dört başkentinden biri olan **Kalah**¹ (Nimrut), daha kuzeydeki Musul civarında ise **Arpaciya**, **Tel Billa** ve **Tepe Gavra** harabeleri sıralanmıştır. Musul'un hemen yanı başında ise Asur'un son başkenti olan **Ninive** (Kuyuncuk) yer alıyordu. **Büyük Zap Suyu** ile **Küçük Zap Suyu** arasındaki ovada kurulmuş kentler ise **Arbela** (Erbil), **Kaksu** ve **Kar Tukulti-Ninurta** şehirleriydi. Kerkük yakınlarında yer alan **Arappa** ve **Nuzi** (Yorgan Tepe)'de Amerikalılar tarafından gerçekleştirilen arkeolojik kazılar son derece önemlidir. Zira bu kazılarda ele geçirilen yazılı vesikalar, Eski Yakın Doğu'nun Karanlık Çağı olarak kabul edilen ve MÖ. 16-15. yüzyıllar arasına tarihlenen döneme ışık tutacak bilgileri içermektedir.

Mezopotamya'da yerleşime sahne olan bölgelerden biri de **Münbit Hilal** bölgesidir. “Bu bölge, Fırat'a katılan **Habur** ve **Balık** nehirlerinin Anti Toroslar'ın eteğinde teşkil ettiği yeşil sahadır.” Bu yüzdendir ki, tarihin erken dönemlerinden itibaren insanlar, bir hilal şeklindeki bu verimli sahayı iskân etmişlerdir. Bu bölgede yer alan **Tel Bırak** ve **Çağar Bazar**'da İngilizlerin, **Guzana**'da (Tel Halaf) da Almanların yaptığı kazılar, bölgenin eski tarihine ışık tutacak bol miktarda yazılı ve arkeolojik malzeme temin etmiştir.

¹ Asur Devleti'ne başkentlik yapmış olan dört şehir; Asur (Kale el Şergat), Kalah (Nimrut), Korsabad (Dur Şarrukin) ve Ninive (Kuyuncuk) kentleridir.

Mezopotamya'nın yerleşime sahne olan bir başka bölgesi de Fırat ile Akdeniz arasında kalan **Kuzey Suriye**'dir. Doğu Anadolu dağlarından süratle akarak Suriye Çölü'ne giren Fırat nehri, **Meskene** (Emar) civarında doğuya doğru dönerek büyük bir yay çizer. **Meskene** ile Gaziantep'in güneyinde Suriye hududuna yakın bölgede yukarıdan aşağıya doğru **Karkamış** (Cerablus), **Hadatu** (Arslantaş), daha güneyde **Til Barsip** (Tel Ahmar) ve **Menbiç** harabe tepelerinde araştırma ve incelemeler yapılmıştır. Daha batıdaki **Amik** ovasında ise 200 civarında höyük tespit edilmiştir. Yakın zamanlarda Amerikalıların Amik ovasında yaptığı araştırmalar, bu bölgenin tarih öncesi dönemlerine olduğu kadar, tarihi devirlerine de ışık tutacak malzeme vermiştir. Özellikle **Alalah** (Tel Açana) kazılarının verdiği yazılı malzeme sayesinde, bütün ticaret yollarının düğümlendiği bir noktada kurulmuş olan **Halpa** (Halep) kentinin ve Halep merkezli **Yamhad Krallığı**'nın tarihi aydınlığa kavuşturulmuştur. MÖ. 2. Binyılın güçlü krallıklarından biri olan Yamhad Krallığı hakkında Hitit vesikaları da bizi aydınlatmaktadır. Prof. Dr. Fıruzan Kınal, Halep merkezli Kuzey Suriye topraklarının özellikle ticari açıdan büyük önem taşıdığının ve o dönemlerde Mezopotamya, Mısır ve Anadolu'da kurulan büyük devletler için adeta bir "**Kızıl Elma**" olduğunun altını çizmektedir.²

Adı geçen bilim insanı, "Anadolu'da Amanos geçitlerine hâkim olan bir devlet için Halep'i ele geçirmenin çok kolay olduğunu" da vurgulamaktadır. Halep'e sahip olan siyasi bir gücün Suriye-Filistin şerit arazisini kullanarak Mısır kapılarına dayanması da her zaman akla gelen bir ihtimaldi. Bu yolun tehlikesini idrak eden 18. Sülale Mısır firavunları, korkulu bir rüya görmemek için, **Ugarit**'e (Ras Şamra) kadar, Mısır hâkimiyetini yaymaya çalışmışlardır.³

² F. Kınal, Eski Mezopotamya Tarihi, Ankara 1983, s. 13.

³ F. Kınal, a. g. e., s. 14.
Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

Hemen belirtelim ki, yukarıda izah etmeye çalıştığımız coğrafi şartların doğal bir sonucu olarak, Mezopotamya'da, özellikle denizden uzak olan Yukarı Dicle bölgesinde kurulan her devlet, siyasi birliğini sağlar sağlamaz, Kuzey Suriye üzerinden Akdeniz'e inmeyi hedeflemiştir. Yukarıda da ifade etmeye çalıştığımız gibi, Eskiçağ tarihi boyunca, Mezopotamya, Mısır ve Anadolu memleketleri arasındaki bütün ticari ve kültürel ilişkiler, Kuzey Suriye toprakları üzerinden gerçekleştirilmiştir. Bu cümleden olmak üzere, MÖ. 2600'lerde yaşadığı kabul edilen Uruk kralı **Gılgamış**, arkadaşı **Enkidu** ile birlikte **Humbaba** devini öldürmek için sedir ormanları ile kaplı Amanos dağlarına gittiği gibi, Akkad Devleti'nin kurucusu **Sargon** da Gümüş dağları denilen Toroslar'ı aşarak Anadolu'daki **Puruşanda** (Acem Höyük ?) şehrini zapt etmişti. Anadolu-Mezopotamya ilişkileri, Akkad İmparatorluğu'nun MÖ. 2150'lerde çökmesinden sonra da devam edecektir. Özellikle MÖ. 2. Binyılın ilk çeyreğine tarihlenen Kültepe Çağı'nda (MÖ. 1970-1750), iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin çok yoğun olduğu, vesikalardan anlaşılmaktadır. Bu ilişkiler elbette ki yine Kuzey Suriye toprakları üzerinden gerçekleştiriliyordu.

Bütün bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere, Mezopotamya'nın coğrafi şartları, burada kurulan devletlerin siyasi hayatını olduğu kadar, sosyo-ekonomik yapılarını da büyük ölçüde etkilemiştir. Gerçekten Mezopotamya, Asya ile Akdeniz arasında bulunmasından dolayı, kuraklık nedeniyle Asya steplerinden kaçan ve sulak topraklar arayan kavimlerin ilk uğrak yeri olmuştur. Diğer taraftan, aynı kuraklık felaketine uğrayan Arabistan dahi, zaman zaman çöl çocuklarını bu verimli topraklara sevk etmiştir. Bu göçler neticesinde Mezopotamya'da bazen Asyalı, bazen Sami, bazen de Hint-Avrupalı kavimlerin yerleştiklerine tanık olunmaktadır. Bu etnik kargaşa, Mezopotamya'da kurulan devletlerin uzun süreli bir hâkimiyet kurmasına da daima engel teşkil etmiştir.

B. Mezopotamya'nın Tarih Öncesi Dönemleri

İnsanlık tarihinin en eski dönemi olan paleolitik devirden itibaren Kuzey Mezopotamya'nın iskân edildiği, bölgede yapılan mağara araştırmalarıyla ortaya konmuştur. **Sümerler**'den önce bu bölgede yaşayan kavimlerin kimlikleri hakkında, yazılı bir kültüre sahip olmadıkları için, ne yazık ki bilgi sahibi olamıyoruz. Ancak, Kuzey Mezopotamya'da Sümerler'den önce yaşamış olan kavimlere Önsümerler anlamına **"Presümerienler"** denilmektedir. Fırat nehrinin en eski topluluklarına da **"Protofıratlılar"** denmiştir. Sümerler'in öncüleri olan bu kavimler, bir müddet avcılık seviyesinde yaşadıktan sonra yerleşik hayata geçmişler, küçük köyler kurarak ziraata başlamışlar ve hayvanları ehlileştirmişlerdir. Ayrıca bu dönemde, suyu evlerine taşımak için kilden kaplar yapmışlardır.

İnsanlık tarihinin taş devri ile tunç devri arasında geçirdiği uygarlık seviyesine **Kalkolitik Devir** adı verilir. Bu dönemde taş aletlerden yine yaygın bir şekilde yararlanılmakla beraber, az miktarda maden de kullanılmıştır. Bu devir, insanlık tarihinde önemli bir dönüm noktası sayılır. Çünkü bu devir insanları madeni eriterek silahlar yapmışlar, tarım araçlarını da madenlerden yaptıkları için tarımda verimlilik artmış, madeni silahlarla da henüz madeni tanımayan topluluklar üzerinde egemenlik kurmuşlardır.

Mezopotamya'da Kalkolitik devir, MÖ. 6. Binyılda başlamış ve MÖ. 3. Binyıl başlarına kadar sürmüştür. Bu kültür 4 aşamada gelişmiştir:

1. Prekalkolitikum	: Hassuna kültürü
2. Er Kalkolitikum	: Ninive kültürü
3. Orta Kalkolitikum	: Samarra ve Tel Halaf kültürü
4. Geç Kalkolitikum	: El Ubeyd kültürü

Mezopotamya Kalkolitik kültürü, bir köy kültürüdür. Bu köyler, küçük sulama tarımından büyük sulama tarımına geçmişlerdir. Bu dönemde henüz siyasal bir birlik yoktur. Kalkolitik dönem insanları, elde ettikleri ürünlerin fazlasını komşu ülkelere satıyorlardı. Bu dönem insanların doğa güçlerine dayanan bir dinleri vardı.

C. Mezopotamya Tarihine Genel Bir Bakış

1. Sümerler'in Mezopotamya'ya Gelişleri

Kalkolitik devrin sonlarına doğru Mezopotamya'da **çömlekçi çarkı, silindir mühür** ve **yüksek mabet** gibi birtakım yeni kültür unsurlarıyla karşılaşmaktadır ki, bunlar MÖ. 3500'lerde Mezopotamya'ya gelen Asya kökenli Sümerler'e aittir. Sümerler, kendilerinden önce güneydeki bataklık bölgeye yerleşen kavimlerin medeniyetine, yukarıda sıraladığımız bazı yeni kültür unsurlarını da katarak, mevcut eski köy kültürünü bir **"şehir kültürü"**ne dönüştürmüşlerdir. Gerçekten onlar, bataklık arazinin içinde yerleşmeğe elverişli adacıklara ayrı ayrı cemaatler halinde yerleşerek birçok şehir devleti kurmuşlardır. **Eridu, Ur, Uruk, Lagaş, Umma, Şuruppak** ve **Kiş** bu şehir devletlerinin önde gelenleri arasında sayılabilir. Bu sitelerin hemen hepsi kazılmış ve buralardan çıkarılan arkeolojik ve yazılı malzeme ile Sümer tarihi aydınlanmıştır.

Prof. Dr. Füzûzan Kınal'a göre, Sümer şehir devletlerinde her şehrin ayrı bir tanrısı vardı. Sümerler bu şehir tanrılarına tepeler üzerinde mabetler kuruyorlardı. Vatandaşlara ait özel evler bu mabetin etrafında kümeleniyor, sonra şehrin etrafına yine müşterek emekle bir sur inşa ediliyordu.

Sümerler'in inanışına göre, yeryüzündeki bütün yaratıklar ve varlıklar tanrının malı idi. Fakat tanrının olan bu toprakları verimli hale getirebilmek için batakları kurutmak, suları kanallarda toplamak gerekiyordu. Bütün bu büyük ve zor işleri ancak müşterek

emekle başarabilirlerdi. Böylece bütün şehir halkı birlikte kanallar açıyorlar, toprağı birlikte ekiyorlar ve ürünleri de yine birlikte topluyorlardı.

Görülüyor ki, Sümerler'in kurduğu bu küçük şehirler, bir çeşit ilkel sosyalizm ile idare ediliyorlardı. Fakat bu sosyalizm gücünü tanrıdan aldığı için, Mezopotamya'da Sümerler'le başlayan bu rejime **“mabet sosyalizmi”** veya **“teokratik sosyalizm”** denilmektedir.

Bu sistem uyarınca her vatandaş, topraktan elde ettiği ürünleri veya yetiştirdiği hayvanları, avladığı avları ve hayvanlardan elde edilen et ve süt ürünlerini mabede teslim etmek zorunda idi. Sonra mabet görevlileri, yani rahip memurlar, her ailenin ihtiyacına göre, mabedin ambarlarında depolanan muhtelif gıda maddelerini taksim ediyorlardı. İhtiyaç fazlası ile de kereste, taş ve maden gibi memlekette mevcut olmayan maddeler dışarıdan satın alınıyordu.

2. Yazının Keşfi

Sümerler, bu ilkel sosyalizmin doğal bir neticesi olarak çok geçmeden MÖ. 3200'lerde yazıyı da keşfetmeye muvaffak oldular. Zira rahipler, her vatandaşın mabede getirdiği malı unutmamak veya teslimatı vesikalandırmak için, kil tabletlerin üzerine ancak kendilerinin anlayabileceği şekilde her şahıs için belli bir işaret, onun karşısına da getirdiği malın resmini yapmağa başladılar. Fakat bu sistemin birtakım karışıklıklara yol açtığı anlaşılmca, bunu önlemek için çareler düşündüler. İşaretleri ve resimleri belirli bir sistem halinde şifre gibi kullanmayı denediler. Bu hususta ilk adım, her işarete bir sada değeri vermekle atıldı. Böylece her işaret bir hece olarak kabul edildi. Fakat bu defa da telaffuzu aynı, anlamı farklı olan (örneğin Türkçe'deki yazmaktan “yaz” emri ile mevsim anlamına gelen “yaz” gibi) kelimelerde yine karışıklık oluyordu. Bunu önlemek için sisteme **“determinatif** (belirleyici kelime)”

usulü ilave edildi. Bu yöntemle göre, bir ismin kadın ismi mi, erkek ismi mi yoksa tanrı ismi mi olduğu, ismin önündeki determinatiflerden anlaşıyordu.

İşte böylece yaş kil üzerine üçken uçlu bir kamışla, sonraları madeni ucla yazıldığı ve işaretleri de çivilere benzediği için modern araştırmacılar tarafından **“çivi yazısı”** denilen yazı sistemi, yukarıda da belirttiğimiz gibi, MÖ. 4 Binyılın sonlarında (MÖ. 3200’ler) keşfedilmiş oluyordu. Bu yazının dili Sümerce olduğu için, söz konusu çivi yazısının Sümerler tarafından keşfedildiği anlaşıldı.

Sümerler tarafından keşfedilen ve tarihi devirlerin başlamasını mümkün kılan çivi yazısı, doğuda İran’dan batıda Anadolu ve Akdeniz’e kadar yayılmış ve MÖ. 1 yüzyıla kadar uzanan yaklaşık üçbin yıllık zaman dilimi içerisinde çeşitli kavimler tarafından kullanılmıştır.

3. Mezopotamya Medeniyetinde Söz Sahibi Olan Kavimler

SÜMERLER

MÖ. 4 Binyılın ortalarında Güney Mezopotamya’ya gelen Sümerler’in anavatanlarının Orta Asya olduğuna artık şüphe kalmamıştır. Filolojik açıdan da Türkçe’ye akraba bir dil konuşan Sümerler, yerleştikleri yeni vatanlarında (Mezopotamya), belki de coğrafi faktörlerin zorlaması neticesinde, yukarıda da belirttiğimiz gibi, **“mabet sosyalizmi”** ya da **“teokratik sosyalizm”** denilen yeni bir idare sistemi meydana getirmişler ve bunun doğal bir neticesi olarak da yazıyı keşfetmişlerdi.

Eğer Sümerler’in Türklüğü kabul edilirse, ki biz bu kanaatteyiz, o zaman, dünya medeniyet tarihinde son derece önemli bir yer işgal eden ve tarihi devirlerin başlamasını sağlayan yazıyı icadetme şerefi Türkler’e ait olacaktır. İşte bu yüzdendir ki, Avrupalı otoritelerin bir kısmı, bu şerefi Türkler’e lâıyk görmedikleri için, Sü-

merler'i Hint-Avrupa kökenli kavimlerden biri olarak göstermeye çalışmaktadırlar. Hâlbuki mevcut bulgular, gerek filolojik, gerek antropolojik ve gerekse teolojik açılardan Sümerler'in Orta Asyalı Türkler'den olduğuna şüphe bırakmamaktadır.

Gerçekten, Sümerler'den kalan yazılı tabletler üzerinde yapılan filolojik tetkikler, bu kavmin dilinin, Türkçe gibi Ural-Altay dil grubuna mensup olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca, iskelet bakıyeleri ve araştırmalar, Sümerler'in yuvarlak kafalı (brekisefal) bir kavim olduğunu meydana çıkarmıştır ki, o dönemden kalan arkeolojik eserler üzerindeki tasvirlerde de bunu görmek mümkündür. Bundan başka Sümerler, **Anu**, **Enlil** ve **Ea** isimli tanrılara tapıyorlardı. Bunlardan gökyüzünü temsil eden Anu'ya daha büyük saygıları vardı ki, Türkler de İslâmiyet öncesinde Gök Tanrı'ya taparlardı. Bütün bunların yanında, Sümerler'in düz bir arazi yapısına sahip olan Mezopotamya'da yığma toprak tepeler oluşturarak mabetlerini bu tepeler üzerine inşa etmeleri ve sıcak bir iklimde yaşamalarına rağmen, bir alışkanlığın devamı olarak yapağıdan (koyunyünü) yapılmış elbiseler giymeleri, onların, iklimi sert ve yüksek bir memleketten gelmiş olduklarına işaret eder ki, bu memleket de hiç şüphesiz Orta Asya'dır.

Hellenistik çağda yaşamış olan Babilli rahip Berossos'un (MÖ. 3 yüzyıl) anlattığı bir mitosa göre, Sümerler'e ev kurmayı, yazı yazmayı ve öteki kültür unsurlarını denizden gelen **Oannes** adında yarısı insan yarısı balık olan bir yaratık öğretmişti.

Sümerler, MÖ. 4 Binyılın sonlarından MÖ. 3 Binyılın sonlarına kadar olan dönemde Mezopotamya'da birçok şehir devletleri kurmuşlar ve bu şehir devletleri, aralarında amansız bir hâkimiyet mücadelesine girişmişlerdir. Bu büyük mücadele yüzünden aralarında milli bir birlik sağlayamayan ve dolayısıyla da, şartlar son derece müsait olmasına rağmen merkezi bir devlet kurmayı başaramayan Sümerler, MÖ. 2500'lerden itibaren Mezopotamya sitelelerine sızmaya başlayan ve MÖ. 2350-2150 yılları arasında büyük bir

devlet kuran Sâmi kökenli Akkadlar'ın hâkimiyetini kabullenmek zorunda kalmışlardır. Ancak, gerçek olan şudur ki, Akkad hâkimiyetinden önceki dönemlerde Sümerli tüccarlar, doğuda İran'dan batıda Akdeniz'e, kuzeyde Anadolu'dan güneyde Mısır'a kadar bütün Önasya sınırları içerisinde ticaret yapmışlar, memleketlerinde bulunmayan taş, maden, kereste, asfalt ve zifti, bakırı, lapislazuli denilen kıymetli taşları ithal etmişler ve kervan yollarının emniyetini sağlamışlardır. Bütün bu faaliyetleri gerçekleştirirken de Sümer medeniyetini Önasya ülkelerine yaymışlardır.

AKKADLAR

MÖ. 2500'lerde Mezopotamya'ya gelen Sami kökenli Akkadlar, MÖ. 2350'lerde **Sargon**'un liderliğinde Akkad Devleti'ni kurdular. **Sümer Kral Listesi**'nin verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre, kral Sargon, Agade (Akkad) kentini kurduktan sonra, **Basra Körfezi** ile **Nippur** arasındaki Sümer kentlerinden **Ur**, **Uruk**, **Lagaş**, **Umma** ve **Larsa**'yı ele geçirmiş ve **Kiş** Krallığı'nı da ortadan kaldırarak, kuzeyin Sâmilileri ile güneyin Sümerleri'ni tek bir yönetim altında toplamıştır.

Böylece Sargon bütün Mezopotamya'yı Akkad hâkimiyetine aldıktan sonra, başta Anadolu olmak üzere, Mısır, Suriye ve Elam memleketleri üzerine seferler düzenleyerek topraklarını genişletmiş ve halefleri tarafından da bu genişleme politikası sürdürülerek, Akkad Devleti kısa zamanda bir imparatorluk haline getirilmişti. MÖ. 2350-2150 yılları arasında yaklaşık ikiyüz yıl varlığını sürdüren Eskiçağ dünyasının bu ilk büyük imparatorluğunun sınırları güneyde Basra Körfezi kıyılarından doğuda Elam'a, batıda Akdeniz'den kuzeyde Orta Anadolu topraklarına kadar uzanıyordu. Başka bir deyişle, Mısır dışında kalan bütün Önasya memleketleri Akkad İmparatorluğu sınırları içerisinde yer alıyordu.

Elam, Anadolu, Suriye ve Yukarı Dicle bölgelerinin doğal zenginliklerini kendisi için sömüren Eskiçağ ve dünya tarihinin bu ilk

sömürgeci imparatorluğu, bütün büyüklüğüne, zenginliğine ve gücüne karşın dağılmaktan kurtulamamıştır. Zira bütün imparatorluklar gibi, Akkad İmparatorluğu da çeşitli etnik unsurları bünyesinde barındırdığı için dil ve din birliğinden yoksun bir siyasal yapı manzarası gösteriyordu. Bu ise zaman zaman bağımlı kavimlerin ayaklanmalarına yol açıyordu. Diğer taraftan barbar dağ kavimlerinin tazyiki de imparatorluk içerisinde önemli güvenlik sorunları yaratıyordu. Nitekim merkezi bir otoriden yoksun olan Akkad İmparatorluğu, barbar Guti kavimlerinin saldırıları sonucunda MÖ. 2150'lerde yıkılmıştır.

BABİLLİLER

MÖ. 3 Binyılın sonları ile 2 Binyılın başlarında Mezopotamya, ikinci bir Sâmi göç hareketine sahne olur ki, bu yeni gelenlere **Martular** ya da **Amurrular** denilmektedir.

Sâmi dillerin doğu lehçesini konuşan Amurrular, **Babil** kentini ele geçirip I. Babil Sülalesi'ni (MÖ. 1850-1550) kurmuşlar ve kendilerinden önce Mezopotamya sitelerinde mevcut olan Sümer kültürünü de büyük ölçüde benimsemişlerdir. Bu sülalenin ünlü kanunlarıyla tanınan altıncı kralı **Hammurabi** (MÖ. 1750'lerde), Sümer kentlerini ve Akkad ülkelerini tek bir yönetim altında birleştirmiştir. Hammurabi'nin kurduğu bu yeni düzenin, teokratik bir devlet olmaktan ziyade dünyevi bir devlet olduğu genellikle kabul edilir. Bu devlet, Akkad İmparatorluğu gibi büyük bir dünya devleti olmayıp, memurların yönetimine dayalı milli bir devlettir. Babil kenti, devletin başkenti yapılmış ve bundan sonra kurulan Babil devletlerinin de merkezi olmuştur.

I. Babil Devleti (Eski Babil Devleti), Hitit kralı **I. Murşili** tarafından MÖ. 1550'de ortadan kaldırılmış, kentin zenginlikleri yağmalanmış, halkı da Dicle boylarına sürülmüştür. Eski Babil Devleti'nin yerini **Kaslar** (III. Babil Devleti) aldıysa da, bunlar da MÖ. 1100'lerde Asurlular tarafından yıkılmışlardır. Daha sonraki yüzyıl-

larda kurulan **Yeni Babil Devleti** de, tarihçi **Herodotos**'tan öğrenildiğine göre, MÖ. 539 yılında **Persler** tarafından ortadan kaldırılmıştır.

ASURLULAR

Mezopotamya tarihinde “**Doğu’nun Romalıları**” olarak tanınan Asurlular, gerçekte tıpkı Romalılar gibi güçlü ve disiplinli bir ordu sayesinde askeri karakterde bir devlet kurmuşlardır. Yine Romalılar gibi bir küçük şehir devletinden, **Asur** kenti merkez olmak üzere (diğer önemli başkentleri **Korsabad**, **Ninive** ve **Nimrut** idi), büyük bir imparatorluk vücuda getirmişlerdir. Asur Devleti de askeri gücü sayesinde Roma Devleti gibi yüzlerce yıl ayakta kalmayı başarmıştır.

Asur tarihi 4 bölümde incelenmektedir:

1. **Eski Asur Devleti** (MÖ. 2000-1700)
2. **Orta Asur Devleti** (MÖ. 1700-1050)
3. **Yeni Asur Devleti** (MÖ. 1050-722)
4. **İmparatorluk Devri** (MÖ. 722-612)

Bu devletlerin izlemiş oldukları politikalara gelince; Eski Asur Devleti’nin politikasında birinci derecede ticari egemenlik söz konusudur. Gerçekten bu devlet zamanında, Asurlu tüccarlar, başta **Kaniş** (Kültepe) kenti olmak üzere, Anadolu’nun pek çok yöresinde alış-veriş merkezleri kurmuşlar ve yerli prenslerden izin almak suretiyle Anadolu halkıyla ticari ilişkilerde bulunmuşlardır.

Orta Asur Devleti ise Mitanni egemenliğinden kurtulduktan sonra iyice güçlenmiş, Amarna çağında (MÖ. 1400-1350) ise, dönemin büyük siyasi güçleri olan Mısır, III. Babil (Kaslar), Hitit ve Mitanni devletleriyle boş ölçüşür duruma gelmiştir.

Yeni Asur Devleti’ne gelince; bu devlet, imparatorluk olabilmek için dış politikasını fetihlere yöneltmiştir. Nitekim Asur krallarının Doğu Anadolu’da konfederasyonlar halinde yaşayan **Nairi** ve

Uruatri memleketleri üzerine seferler düzenlediklerini, Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu'daki şehir devletlerini teker teker fethettiklerini görüyoruz.

Gerçekten, Büyük Hitit İmparatorluğu'nun Ege Göçleriyle yıkılmasından sonra (MÖ. 1190'larda) Asurlular, Urartular ve Geç Hitit Şehir Devletleri üzerine sürekli seferler düzenlemişler, buraların zenginliklerini sömürerek Urartular'ın yıkılışını hızlandırmışlardır. Fakat bunun yanında, kendilerinin bıraktığı yazılı belgelerden de anlaşıldığına göre, korkunç boyutlara varan katliamlarda bulunmuşlardır. Doğrusunu söylemek gerekirse, Asur tarihi, yağmalar, yakıp yıkmalar ve öldürmeler tarihidir. Hâkim oldukları dönem içerisinde Önasya dünyasına büyük korkular yaşatmışlardır.

İmparatorluk döneminde ise Asur kralları fetihlerine bütün hızlarıyla devam etmişlerdir. Bu cümleden olmak üzere, Doğu Anadolu'daki Urartu Devleti'ne ekonomik açıdan büyük darbeler vurulmuş, Mısır fethedilmiş, İsrail Devleti de Asur egemenliğine boyun eğmek zorunda kalmıştır.

Asurlular, kendilerine direnen, boyun eğmeyen veya isyan eden toplulukları yendikten sonra halkını katlederler, önde gelen ailelerini ise başkentlerine sürgün olarak götürürlerdi. Örneğin Asurlular, MÖ. 722 yılında **Kudüs**'ü fethedip İsrail Devleti'ni yıkınca, ileri gelen aileleri Babil'e sürmüşlerdir. Bu yöntem, kendisinden sonraki devletlerce de benimsenmiştir. Nitekim Yeni Babil Devleti kralı ünlü **Nabukadnezar**, Yuda Devleti'ni ortadan kaldırıncaya, Yahudileri Babil'e sürmüştür (MÖ. 587). Burada uzun süre tutsak yaşayan **Yahudileri** Pres kralı **Kyros**, MÖ. 539 yılında Babil esaretinden kurtarmıştır.

Asur İmparatorluğu, gücünü, demir silahlarla donatılmış güçlü ve gösterişli ordusuna borçludur. Ancak, korku ve sürgün yöntemleri ve ağır vergiler yüzünden bağımlı devletler sık sık Asur'a karşı isyan etmişlerdir. Nihayet, **İskit** ve **Kimmer** saldırılarıyla iyice

zayıflayan bu büyük imparatorluğa son darbeyi **Babilliler**'le birleşen **Medler** vurmuş ve MÖ. 612 yılında Asur İmparatorluğu'nu ortadan kaldırmışlardır.

D. Mezopotamya Kültürü ve Medeniyeti

Hatırlanacağı üzere Mezopotamya medeniyetinin oluşumunda Sümerler başta olmak üzere, birçok kavmin katkısı ve emeği vardır. Hattâ Sümerler'den önce bu topraklar üzerinde yaşayan Presümerienler ile Protofıratlılar'ın da bu medeniyette pay sahibi olduklarını unutmamak gerekir. Ancak şurası bir gerçektir ki, Sümerler öncesi Mezopotamya kültürü bir köy kültürü idi. Hâlbuki Sümerlerle birlikte bu topraklarda şehir kültürünün temelleri atılacak ve tarihte ilk kez şehir devletleri ortaya çıkacaktır. “Devlet” kavramının ortaya çıkmasıyla birlikte içeride “yönetenler” ve “yönetilenler” arasında hiyerarşik bir sistem oluşacaktır. Aynı zamanda devletlerarası ilişkilerin tohumları da ilk kez bu coğrafyada atılacaktır.

İnsanların toplu olarak yaşadıkları yerlerde birtakım sorunların yaşanacağı muhakkaktır. Yönetenlerle yönetilenler arasındaki sorunlar başta olmak üzere, adalet dağıtımında, ekonomide, eğitim ve öğretim hayatında, insanların birbirleriyle olan ilişkilerinde ortaya çıkan sorunlar, bazı düzenlemeler yapmak suretiyle zaman içerisinde giderilmeye çalışılmıştır.

Biz şimdi bu sorunların varlığını dikkate alarak, Mezopotamya medeniyetini belirli başlıklar halinde okuyucuya tanıtmaya çalışacağız. Fakat hemen belirtelim ki, bizim burada aktaracağımız bilgiler, Eski Mezopotamya Tarihi otoritelerinin kitaplarında yer alan bilgilerin derlenerek bir demet halinde sunulması biçiminde olacaktır.

1- MEZOPOTAMYA KÜLTÜRÜNDE YÖNETİM ŞEKİLLERİ

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, MÖ. ca.3500’lerde Güney Mezopotamya’ya gelen Sümerler, buradaki bataklıkları kanallar açmak suretiyle kurutmuşlar ve etrafı surlarla çevrili şehirler inşa etmişlerdir. Bu şehirlerin içerisini yüksek mabetler (zigguratlar) ve iki katlı evlerle donatmışlar, kısacası Güney Mezopotamya’nın bataklıkları üzerinde mamureler vücuda getirmişlerdir.

Ancak hemen belirtelim ki, bu büyük ve zor işlerin, ferdi gayretlerle yapılması mümkün değildi. İşte bu yüzden, Sümer kentlerinde **“emekte ve nimette müstereklik”** esasına dayanan bir rejim doğmuştu. Bu idare tarzına göre, bütün vatandaşlar kazançlarını mabede teslim etmek zorunda idiler. Mabette toplanan bu mallar, şehrin koruyucu tanrısının hizmetkârları olan rahipler tarafından, vatandaşların ihtiyaçlarına göre paylaştırılıyordu. Bundan dolayıdır ki, Batılı tarihçiler, Sümerler’in vücuda getirdikleri bu rejime **“mabet sosyalizmi”** veya **“teokratik sosyalizm”** adını vermişlerdir. Demek oluyor ki Sümerler, bir bakıma sosyalizmin de mucidi idiler. Çünkü bu rejimde de, gerçek sosyalizm’de olduğu gibi her şey devletin tekelinde idi. Aradaki tek fark, Sümer sosyalizminin din temeline dayanması idi. Burada bir hususun altını çizmekte yarar görüyoruz: **Sümerler’de mabet sadece dinin değil, ekonominin de merkezi idi.**

Sümerler, Güney Mezopotamya’da yaklaşık bir düzine şehir kurmuşlardı. Bu şehirlerin her biri bağımsız birer devletti ve bu devletler arasında siyasi bir birlik yoktu. Hellen “polis”lerini andıran bu şehir devletleri, **“EN”** ya da **“ENSI”** denilen rahip-krallar tarafından idare ediliyorlardı.

“Sümerler’in inancına göre, krallık kurumu, tanrıların yeryüzündeki mülklerinin adilane bir şekilde idare edilmesi ve insan topluluklarının nizamı için tanrılar tarafından kurulmuştu. İşte bu

ana fikir, daha Er Sülaleler Devri'nde (MÖ. 2850-2350), din esasına dayalı bir yönetim biçiminin ortaya çıkmasına yol açmıştı.”

Sümer Kral Listesi'ne göre, krallığın indiği ilk Sümer şehri **Eridu** (Abu Şahreyn) idi. Söz konusu vesikada: **“Krallık Gök'ten ilk kez Eridu'ya indirildi”** denilmektedir ki, bu ifadeden krallık kurumunun tanrısal bir kurum olduğu neticesine varılmaktadır. Ancak bu durum, ilk Sümer krallarının her konuda mutlak yetkili oldukları anlamına gelmez. Örneğin ünlü Sümer kentlerinden biri olan Uruk'ta, Gılgamış'ın hüküm sürdüğü yıllarda, **“Yaşlılar Meclisi”** ve **“Asker Doğmuşlar Meclisi”** olmak üzere iki meclis bulunduğunu ve tüm ülkeyi ilgilendiren önemli konularda kralın bu meclislerin görüşlerini de dikkate aldığını görüyoruz.

İlk zamanlarda (Er Sülaleler I Devri'nde, ki bu devir MÖ. 2850-2650 yılları arasına tarihlenir) şehir devletlerinin başında bulunan ensiler, daha önce de belirttiğimiz gibi, rahipliği ve krallığı şahıslarında birleştirmiş kişilerdi. Daha sonraları şehirler büyüdükçe ensilerin işleri de çoğalmıştı. İşte bu yüzden, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması gerektiği kanaatine varıldı. Nitekim ilk defa olarak Er Sülaleler II Devri'nde (MÖ. 2650-2550), saray ve mabet birbirinden ayrıldı. Bunun sonucunda kral, sadece ve sadece devlet yönetiminden sorumlu olurken, din işleri rahipler sınıfına bırakıldı. Bir başka ifadeyle ilk laik devlet sistemi, Er Sülaleler II Devri'nde Mezopotamya topraklarında ortaya çıktı. Görünen odur ki, ilk sosyalist rejimin mucidi olan Sümerler, ilk lâik devlet sisteminin de yaratıcıları idiler.

Bu devirden itibaren Sümer şehirlerini idare eden krallar, **“LUGAL”** unvanı ile anılmaya başladılar. **“Büyük adam”** anlamına gelen Lugaller, hemşerileri tarafından değil, tanrılar tarafından seçildiklerine inanırlar ve bu inançlarını kitabelerinde sık sık dile getirirlerdi.

Mezopotamya krallarının kullandığı unvanlardan biri de **“Dört iklim kralı”** anlamına gelen **“şar gali şarri”** idi. İlk defa Er Süllaleler II Devri’nde **Abad** şehrinin beyi **Lugal-annimudu** tarafından kullanılan bu unvan ile bir dünya devleti kastediliyordu. Fakat bu dünya, yalnız Mezopotamya’yı kapsayan bir Sümer dünyası idi.

MÖ. 2350’lerden itibaren Sümer şehirleri üzerinde egemen olan Akkadlar, merkezi bir idare sistemi kurmuşlardı. Zaptettikleri şehirlerin beylerini, vasal krallar olarak merkeze bağlıyorlardı. Böylelikle Akkad kralları büyük bir imparatorluk vücuda getirmişlerdi. Doğuda Elam’dan batıda Akdeniz’e ve Orta Anadolu’ya, kuzeyde Asur bölgesinden güneyde Basra Körfezi’ne kadar uzanan bu geniş toprakları idare etmek, kolay bir iş değildi. **Sargon**’un torunu **Naram-Sin**, bu sorunu kendisini tanrılaştırmak ve daimi ordu beslemek suretiyle halletmişti. Fakat teokratik monarşinin bu ilk örneği, Naram-Sin’in ölümünden sonra, ancak yarım asır yaşayabilmişti. Hâlbuki Sümerler’in anlayışına göre krallar, tanrının mülkünü korumakla görevli **“çobanlar”**dı. Sümerler’in inanışları gereğince tanrılar, insanları, kendilerine hizmet etmeleri için yaratmışlardı. Onları idare etmek için bazı “büyük adamları” (Lugal = kral) seçmişlerdi. O halde krallar, tanrılarının kulları için de çalışacaklar ve onlar, **“kuvvetlinin zayıfı ezemeyeceği”** bir nizam içerisinde idare edeceklerdi. Bundan dolayıdır ki, Lagaş Süllalesi krallarından Urukagina, **“dullara ve yetimlere kuvvetlinin hiçbir şey yapamayacağı”** bir düzen kurmak istiyordu. Bu maksatla, kendi adıyla anılan yeni kanunlar çıkarmıştı.

III. Ur Süllalesi’nin kurucusu Ur-Nammu ve İsin Süllalesi krallarından Lipit-İştâr da kanunlarında “halka hizmeti” ön plânda tutmuşlardır. Ayrıca bu krallar sosyal adaleti sağlamak için de büyük çaba göstermişlerdir.

Eski Babil Devleti’nin 6. kralı Hammurabi’nin kurduğu “yeni düzen”de ise, kral, tanrılarının memleketi idare etmek için seçtiği önemli bir şahsiyetti. Bu anlayışa göre, teokratik devletin yerini

dünyevi devlet almıştı ki, bu, dünya tarihi açısından önemli bir adımdı. Hammurabi'nin devlet sisteminde, devlet milli ve feodal bir yapı arz ediyordu. Bu sistemde başta bir Büyük Kral, onun etrafında da birçok küçük kral vardı. Aynı sistem, Anadolu'da Hititler tarafından da benimsenmiştir. Ancak şunu özellikle belirtmek lâzımdır ki, Hammurabi'nin kurduğu sistemde devleti idare edebilmek için büyük bir memur kadrosuna ihtiyaç vardı.

Özetlemek gerekirse, Mezopotamya'da Er Sülaleler I Devri'nde (MÖ. 2850-2650), şehir tanrısının hizmetlerini yapan, kurbanların ihmal edilmemesine dikkat eden **“Ensiler”**, bir rahip-kral durumunda idiler. Fakat Er Sülaleler II Devri'nde (MÖ. 2650-2550), bu rahip-krallar, artık kendilerine ait saraylarda oturan dünyevi birer kral olmuşlardı. Bu suretle Er Sülaleler II Devri'nde (Messilim Çağı) din ve devlet işlerinin birbirinden ayrıldığı, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, dini işlerle başrahiplerin, dünya işleri ile de kralların meşgul oldukları anlaşıyor. Fakat az sonra, Er Sülaleler III Devri'nin (MÖ. 2550-2350) sonlarında yaşayan (MÖ. 2375'lerde) Lagaş kralı **Urukagina**'nın tabletlerinden, bu iki kuruluş (saray ve mabet) arasında bir rekabet ve geçimsizliğin başladığını öğreniyoruz. Bu devrin sonunda ise, Mezopotamya şehirleri üzerindeki egemenlik Sâmi Akkadlar'a geçtiğinde, krallar, başrahiplik, başyargıçlık ve başkomutanlık yetkilerini şahıslarında toplamak suretiyle monarşik bir otorite kurmuşlar, hattâ kendilerini tanrılaştırmışlardır.

Akkad krallarının yönetim anlayışı, Akkad İmparatorluğu yıkıldıktan sonra da, Sümer kralları tarafından uzun süre benimsenmiştir. Ancak Hammurabi ile birlikte tanrısal devlet anlayışının yerini dünyevi ve milli karakterde bir devlet anlayışı almıştır. Dünyevi devlet anlayışı, günümüzde de dünya devletlerinin önemli bir kısmının benimsediği bir anlayıştır.

2. HUKUK

“Bilindiği gibi hukuk, toplum düzenini sağlamak için çıkarılmış ve devlet gücü ile güçlendirilmiş kurallar bütünüdür”.

Yukarıdaki tanımdan da anlaşılacağı üzere, insanların birlikte yaşamaya başladıkları en eski devirlerden itibaren fikir ayrılıkları ve anlaşmazlıklar da başlamış, bu da “kim haklı, kim haksız?” sorunu- nu gündeme getirmiştir.

Yazının keşfinden önce insanların hukuki problemlerini nasıl çözdüklerini bilmiyoruz. Fakat öyle sanıyoruz ki, tarih öncesi devir- lere yaşamış olan toplumlar, hukuki işlerini yazılı olmayan ya da henüz yazıya geçirilmeyen **“gelenek hukuku”**na göre yürütmüş olmalıdırlar.

MÖ. 3500’lerde Güney Mezopotamya’ya gelen ve bu topraklar üzerinde birtakım şehir devletleri kuran Sümerler de başlangıçta vatandaşlar arasında zuhur eden anlaşmazlıkları gelenek hukukuna göre çözmüş olsalar gerektir.

Ancak onlar MÖ. 3200’lerde çivi yazısını keşfettikten sonra, bu yazıyı ticari ilişkiler başta olmak üzere, her türlü işlerinde kul- lanmışlardır. Bu cümleden olmak üzere, Sümerlerin, yazılı olmayan gelenek hukunu da zaman içerisinde yazılı hale getirdikleri düşü- nülmektedir. Bununla beraber, gelenek hukukundan yazılı hukuka ilk defa ne zaman ve hangi sitede geçildiğini bilemiyoruz. Fakat en eski Sümer kanunlarının MÖ. 24. yüzyılda yaşadığı sanılan Lagaşlı Urukagina tarafından meydana getirilmiş olduğu gerçeği göz önün- de bulundurulacak olursa, yazının keşfinden yaklaşık 8 asır geçtik- ten sonra yasaların yazılı hale getirildiği sonucu ortaya çıkar.

Bütün Eski Doğu kavimleri gibi, Sümerler de Güneş tanrısını (**DİNGİR UTU**) adaletin koruyucusu olarak kabul ediyorlardı. Çünkü onlar, karanlıkları aydınlatan güneşin, faili meçhul gizli işleri de aynı şekilde aydınlatıp açığa çıkaracağına inanıyorlardı. Adaletin

yeryüzündeki temsilcileri hâkimlerdi. En büyük hâkim kraldı. Fakat onun mahkemede bulunmadığı zamanlarda, kralın vekilleri olarak **Sukkailer** davalara bakarlardı. Mahkemeler belirli bir binada değil, mabedin veya şehrin kapısında yapılırdı. Mahkemelerin neden kapalı bir mekânda değil de mabedin veya şehrin kapısı gibi açık bir alanda yapıldığının gerekçesini bilemiyoruz. Belki de hâkimler ne kadar şeffaf olduklarını göstermek için mahkemeleri açık alanlarda yapıyorlardı. Öyle zannediyoruz ki, verilen cezaları gören halk, mahkeme kararlarından, kendileri için ibret dersi de çıkarmış olabilirler.

Mezopotamya'nın çeşitli kentlerinde yapılan kazılarda hukuki içerikli tabletlerin yanı sıra, üzerinde kanun maddelerinin yazılı olduğu steller (dikili taşlar) da bulunmuştur. Mezopotamya kentlerinde Sümerler'in egemen olduğu dönemlerde kanunlar Sümer dilinde, Amurru göçlerinden sonra ise Akkadça olarak yazılmışlardır.

Sümer dilinde yazılmış olan kanunlar, yazılış sırasına göre şunlardır: a) **Urukagina Kanunları**, b) **Ur-Nammu Kanunları**, c) **Ana-İttuşu Kanunları**, d) **Lipit-İştur Kanunları**.

Akkadça olarak yazılmış olan kanunlar ise, a) **Eşnunna Kanunları**, b) **Hammurabi Kanunları**, c) **Orta Asur Kanunları** şeklinde sıralanmaktadır.

Hangi dilde yazılmış olursa olsun, Mezopotamya'da meydana getirilmiş olan bütün kanunlar, standart bir kalıp içerisinde kaleme alınmışlardır. Her kanun, **prolog** (önsöz), **maddeler** ve **epilog** (sonuç) olmak üzere üç bölümden oluşmakta idi. Her maddede mutlaka “**şum-ma**” yani “**Eğer**” kelimesi ile başlayan bir suç tasvir edilir, sonra bu suçun hangi ceza ile cezalandırılacağı belirtilirdi. Sümer kanunlarında cezalar daha ziyade maddi olduğu halde, Sâmi kavimlerin kanunlarında “**talion**” denilen “**kısasa kısas**” prensibi hâkimdi. Hammurabi kanunlarında bu prensibe geniş ölçüde yer verilmiştir.

Sümerler’le başlayan bu standart kanun yazım formülü, daha sonraları Anadolu’da Hititler ve hatta İbraniler tarafından da kullanılmıştır.

Vermiş olduğumuz bu ön bilgilerden sonra şimdi de Mezopotamya kanunlarının içerikleri hakkında kısaca bilgi vermeye çalışalım.

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Sümerce olarak yazılmış olan kanunların en eskisi **Urukagina Kanunları**’dır. Er Sülaleler III Devri’nin sonlarına doğru, Lagaş kentinde hüküm süren Ur-Nanşe Sülalesi’ni devirerek iktidarı ele geçiren Urukagina (MÖ. ca. 2375’ler), bozulan toplum düzenini yeniden kurmak amacıyla kendi adıyla anılan kanunları çıkarmıştı.

Kil tabletler üzerine yazılmış olan bu kanunların prolog kısmında Urukagina, ilkin Lagaş halkının eski iktidar zamanındaki içler acısı durumunu gözler önüne serer, ardından da halkın sosyal ve ekonomik durumunu düzeltmek için almış olduğu önlemleri anlatır. Buna göre Urukagina, halkın sırtına yüklenen birçok vergiyi kaldırmış, bir kısmında da önemli oranlarda indirimde bulunmuştur.

Urukagina, kanunlarının epilog kısmında ise: **“Urukagina, Lagaşlıları hırsızlık, katil ve kuraklıktan kurtardı, hürriyeti yerleştirdi. Bundan böyle kimse dul ve yetimlere haksızlık yapamaz”** demektedir.

Urukagina Kanunları’nda mülkiyet ve aile hukuku ile ilgili maddeler önemli ölçüde korunabilmiştir. Burada en çok dikkati çeken hüküm, boşanma davalarında erkeğin ödemek zorunda olduğu ağır nafakanın kaldırılmış olmasıdır. Zira bu reformdan önce karısından boşanmak isteyen birçok erkek, bu ağır nafakayı vermemek için, eski karısının başka bir erkekle evlenmesine mani olmuyor ve böylece “çok kocalı” bir durum meydana gelmiş oluyordu. Urukagina kanunlarının 6. maddesinde: **“Evvelce kadınlar ceza görmeden iki erkek tarafından sahip olunuyorlardı.**

Şimdi böyle kadınlar suya atılırlar” denilmektedir. Böylece Sümer toplumunda **“ordalie”** (suya atılma) cezasının da varlığına tanık olunmaktadır.

Sümer kanunlarının ikincisi, III. Ur Sülalesi’nin kurucusu Ur-Nammu’nun (MÖ. 21 yüzyıl) çıkarmış olduğu kanunlardır. **Ur-Nammu Kanunları’nın** yazılı olduğu tabletler, 1956 yılında S.N. Kramer tarafından İstanbul Arkeoloji Müzesi’ndeki çivi yazılı tabletler koleksiyonu arasında bulunmuş ve neşredilmiştir. Ancak bu tabletler çok iyi korunamadıkları için, kanun maddelerinin yazılı olduğu kısımların önemli bir kısmı okunamamaktadır. Buna rağmen Ur-Nammu, kanunlarının prolog kısmında şöyle demektedir: **“Dünya yaratıldıktan, Sümer ve Ur kentinin yazgısı belirlendikten sonra, Sümer panteonunun önde gelen iki tanrısı Anu ve Enlil, Ay tanrısı Nannar’ı Ur kralı olarak atadılar. Sonra bir gün tanrı, Ur-Nammu’yu Sümer ve Ur’da, hükümdarlık yapmak üzere yeryüzündeki temsilcisi olarak seçti. Yeni kralın ilk işi Ur’un ve Sümer’in siyasal ve askeri güvenliğini sağlamak oldu. Özellikle, Ur’un aleyhine gelişen Lagaş kentiyle savaşmak zorunda kaldı. Lagaş kralı Namnahanı’yi yenerek öldürdü ve sonra da Nannar’ın kudretiyle Ur’u tekrar eski sınırlarına kavuşturdu.”**

Daha önce de belirttiğimiz gibi, kanun maddelerinin çoğu korunamamıştır. Korunabilen maddelerin sayısı 5’tir. Bunlar, sulh hukuk davaları denilen yaralama vakaları ile ilgili maddelerdir ve verilen cezalar hep nakdi cezalardır.

1955 yılında Nippur’da yapılan kazılarda, Ur-Nammu kanunlarına ait üç sütunlu bir kanun tableti daha bulunmuştur. Toplam 43 maddeyi içeren bu tabletin de ne yazık ki, önemli bir kısmı anlaşılamaz durumdadır. Maddelerin bir bölümü herhalde köleler arasındaki seks ilişkilerine ait hükümleri ihtiva eder. Diğer bir kısmı ise, vatandaşlar arasında tarla yüzünden ç.kan anlaşmazlıklarla ilgili maddelerdir.

Sümerce olarak yazılmış olan kanunların üçüncüsü **Ana-ittuşu Kanunları**'dır. "Ninive'deki Asurbanipal kitaplığında 11 tablet halinde bulunan ve Asurlu kâtiplere Sümerce öğretmek için Sümerce ve Akkadça olmak üzere iki dilde yazılmış olan ve çeşitli kanunları ihtiva eden bir seri tablete, ilk kelimesinden dolayı **Ana-ittuşu** (vadesi gelene kadar) serisi adı verilmiştir. Bu kanunların kim tarafından, hangi şehirde ve ne zaman çıkarıldığı bilinmemektedir. Fakat bazı maddelerinin Ur-Nammu kanunları ile benzerlik göstermesi, Ana-ittuşu Kanunları'nın da III. Ur Sülalesi zamanında (MÖ. 2060-1960) çıkarılmış olabileceği kanaatini uyandırmaktadır."

Ana-ittuşu serisinin 7. tabletinde III. ve IV. sütunlarda aile hukukuna ait 6 madde vardır.

Mezopotamya tarihinde III. Ur Sülalesi'nin yıkılmasından sonra gelen devir, MÖ. 1960-1750 yılları arasına tarihlenen **İsin-Larsa** devridir. Bu devir, Sami Amurrular'ın şehir devletlerinde yönetimi ellerine geçirdikleri ve Sümer medeniyetinin izlerini silmeye çalıştıkları bir devirdir. Ancak bu dönem şehirleri Amurrulu sülaleler tarafından idare edilse de, etnik olarak Sümerler'in varlığı hala devam ediyordu. Hattâ bazı şehirlerde Sümerler sayısal bakımdan daha fazla idiler. Bu şehirlerden biri de İsin şehri idi.

İsin şehrinin 5. kralı Lipit-İştar, MÖ. ca. 1900'lerde İsin'de bazı reformlar yapılması gerektiği kanaatine varmış ve yeni kanunlar çıkarmıştı. Yedi tablet üzerine yazdırılan bu kanunlar, Lipit-İştar Amurrulu olmasına rağmen, Sümer dilinde yazılmıştı. Çünkü son Sümer devleti olan III. Ur Sülalesi henüz çökmüş olduğu için, halkın büyük çoğunluğu hala Sümerli idi. Lipit-İştar da bu durumu dikkate alarak, kanunlarını Sümerce olarak yazdırmıştı. Ancak hemen belirtelim ki, **Lipit-İştar Kanunları** Sümerce olarak kaleme alınan son kanunlardır. Bundan sonraki kanunlar Akkad dilinde kaleme alınacaklardır.

Lipit-İştar Kanunları'nın prolog kısmı, Ur-Nammu Kanunları'nın prolog kısmı ile hemen neredeyse aynıdır. Farklı olan, sadece kişi ve yer adlarıdır. Bu bölümde özetle şöyle denilmektedir: **“Anu ve Enlil, Lipit-İştar'ı, akıllı çobanı, memlekette adaleti yerleştirmek, şikâyetleri durdurmak, Sümer'e ve Akkad'a huzur getirmek için çağırdılar.**

Sonra ben Lipit-İştar, Nippur'un mütevazı çobanı, Ur'un yiğit çiftçisi, Eridu'yu terk etmeyen, Uruk'un yakışıklı beyi, İsin kralı, Sümer ve Akkad'ın kralı, İnanna'nın hoşuna gittim. Enlil'in emrini dinleyerek Sümer ve Akkad'a adaleti yerleştirdim. Nippur'un, Ur'un, İsin'in ve Sümer ve Akkad'ın kızlarının ve oğullarının hürriyetlerini sağladım.”

Lipit-İştar Kanunları'nın epilog kısmı ise, bütün Eski Doğu krallarının ölümlelerinden sonra eserlerini korumak için sığındıkları dua ve beddua formüllerini taşıyordu: **“Bu taş zarar vermeyenin, eserime hasar vermeyenin, yazılarını silmeyenin, üzerine kendi adını yazmayanın ömrü uzun olsun, Ekur'da yükselsin, Enlil'in parlak alını onu küçümsemesin. Fakat taş zarar verene, eserimi bozana, kaidesine girene, üzerine kendi adını yazana lânet olsun.”**

Lipit-İştar Kanunları'nın maddelerine gelince; 40 maddeden oluşan bu kanunların ilk üç maddesi kırıktır. Geriye kalan 37 maddenin dağılımı şöyledir:

- 4. – 5. maddeler : Gemi kiralama
- 7. – 11. maddeler : Gayrimenkul (tarla) mülkiyeti ve kiralaması
- 12. – 14. maddeler : Köle mülkiyeti
- 15. – 17. maddeler : Amme hukuku
- 18. – 19. maddeler : Vergi ihmali suçu
- 20. – 33. maddeler : Aile hukuku ve evlatlık alma
- 34. – 37. maddeler : Hayvan kirası

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Lipit-İştar Kanunları, Sümerce olarak yazılan kanunların sonuncusudur. Gerçekten, MÖ. 19. yüzyıl ortalarından itibaren Sümer kentlerinde kanunlar, yönetenlerin dilinde kaleme alınacaktır. Nitekim Akkad dilinde yazılan kanunların ilki **Eşnunna Kanunları**'dır. Ancak bu kanunların hangi Eşnunna kralı tarafından yazdırıldığı bilinmemektedir. Bununla birlikte bu kanunların, Lipit-İştar Kanunları'ndan en az 50 yıl sonra çıkarıldığı tahmin edilmektedir.

Eşnunna kanunlarının prolog ve epilog kısımları ele geçmemiştir. 61 maddeden oluşan bu kanunların belirli bir düzeni de yoktur. Ceza hukuku, medeni hukuk, veraset hukuku ve borçlar hukuku gelişigüzel sıralanmıştır:

Gerçekten, Eşnunna Kanunları'nın 1. ve 2. maddelerinde gıda ve sanayi maddelerinin fiyatları tespit edilirken, 3.-10. maddelerde nakil vasıtaları ile işçi ve hayvan kiralari belirlenmiştir. 12.-16. maddeler ile 29, 31, 49 ve 51. maddeler tarla ve köle mülkiyeti ile ilgilidir. 17,18, 25, 28, 30 ve 59. maddeler aile hukuku ile ilgili hükümleri ihtiva ederken, 18a-24. maddeler borçlar hukuku ile ilgilidir. 32.-35. maddeler kira kanunu, 38.-41. maddeler taşınmaz mal mülkiyeti, 42.-47. maddeler ile 52. ve 57. maddeler de yaralama cezaları ile ilgilidir.

Prof. Dr. Füzuzan Kınal, ele aldığımız bütün bu kanunlarla ilgili olarak şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

“Görülüyor ki, gerek Sümerce gerekse Akkadça olarak kaleme alınmış olan kanunlar, Eski Mezopotamya şehirlerinde yaşayan halkı; 1. **Hürler**, 2. **Muşkenular** ve 3. **Köleler** olmak üzere birtakım sınıflara ayırmıştır. Sınıf farkları olan böyle bir cemiyette, insanların huzur ve sükûn içinde yaşayabilmeleri, ancak her sınıf halkın can ve mal güvenliğinin sağlanmasıyla mümkün olabiliyordu. Zira modern hukukta olduğu gibi, çivi yazı hukukunda da kanun, mağduru koruyordu. Hukuk ilminin bu yüksek ve insani ilkesi,

bütün Mezopotamya kanunlarına hâkim olmuştur. Bu adalet ilkesi, Hammurabi kanunlarının da esasını oluşturur.”

Akkadça olarak yazılmış olan kanunların ikincisi ve her halde en mükemmeli **Hammurabi Kanunları**’dır.

Hammurabi Kanunları, siyah diyorit taşından bir stel üzerine yazılmış olup, Sus şehri kazılarında ele geçirilmiştir. Bu stelin Sus şehri kazılarında bulunması, Elam kralı **Şutruk-Nahhunte**’nin MÖ. 12. yüzyılda Babil’i işgal ettiği zaman, söz konusu taş abideyi, ganimet olarak Sus’a götürmüş olabileceği şeklinde izah edilmekte idi. Fakat son zamanlarda, Hammurabi’nin hâkim olduğu bütün büyük şehirlerde bu kanunların yazılı olduğu birer stel diktirdiği şeklinde yeni bir yorum yapılmıştır.

Hammurabi Kanunları, prolog ve epilog dışında, toplam 282 maddeden oluşmaktadır.

Hammurabi, kanunlarının prolog kısmında, kendisinin tanrı Anu ve Enlil tarafından insanları mutluluğa kavuşturmak için seçildiğini ifade etmektedir.

Akkadça olarak kaleme alınan Hammurabi Kanunları’nın prolog ve epilog bölümleri, Eski Babil edebiyatının en mükemmel nesir örneklerinden birini teşkil eder. Hattâ bazılarına göre, **“eserin edebi kıymeti yanında hukuki değeri gölgede kalmaktadır”**. Bununla birlikte Hammurabi, eskiden mevcut olan kanunları sistemleştirirken, fert ve kitle hukukunu birbirinden ayırmak suretiyle yeni bir ıslahat gerçekleştirmiştir. Bu itibarla Hammurabi, sadece bir kanun koyucu değil, aynı zamanda büyük bir reformcudur.

“Diğer taraftan Hammurabi, kanunlarında ilk defa olarak borçlar hukukunu ele almak suretiyle, halkı burjuvaziye karşı korumuştur. Kanunlarında mimarın, hekimlerin ve işçilerin ücretlerini tespit etmesinin altında, yine halkın korunması fikri yatar. Borçlular, alacaklılara karşı himaye edilir. Borcunu veremeyen köylünün malını ve hürriyetini müsadere etme hakkı, zengin tüccarın elinden alınır.

Köylüye “faizsiz olarak” borcunu gelecek yılda ödeme hakkı tanınır. Bununla beraber Hammurabi Kanunları, Sümer kanunları ile karşılaştırıldığında, bazı maddelerin eski Sümer kanunlarından alındığı veya hiç olmazsa eski Sümer kanunlarının göz önünde tutulduğu görülür.”

Hammurabi Kanunları ile ilgili bahsi bitirmeden evvel, bu kanunlarda yer alan ceza hukuku hakkında da biraz bilgi vermenin yararlı olacağı kanaatindeyiz.

Bilindiği üzere Hammurabi, Amurru soyundan gelen bir kraldır. Hattâ onun ismi, **“Amurrular’ın atası”** veya **“Amurrular’ın efendisi”** gibi anlamlara gelmektedir. Aslına bakılacak olursa Amurrular göçebe bir kavimdir ve onların şehir hayatına uyum sağlamaları pek kolay olmamıştır.

Martu (Amurru) bedevilerini eski alışkanlıklarından vazgeçirmek ve şehir hayatına alıştırmak amacıyla, Hammurabi kanunlarında cezalar son derece ağır ve şiddetlidir. Örneğin **“mabetten bir şey çalmanın”** (madde 6), **“çocuk çalmanın”** (madde 14), **“yalancı şahitlik yapmanın”** (madde 3), **“iftira etmenin”** (madde 1) cezası ölümdür. Bunların yanında, Hammurabi Kanunları’nda **“suçlunun bileğini kesmek”** (madde 253), **“hayvanla sürüklemek”** (madde 256), **“suya atmak”** (madde 143) gibi çoğu ölümle sonuçlanan ağır cezalar da vardır. Bütün Sâmi kavimlerde görülen **“talion”** yani **“kısasa kısas”** prensibi, Hammurabi Kanunları’nın da esasını teşkil eder. Madde 200’de: **“Eğer bir adam, kendi sınıfından bir adamın dişini kırarsa, onun da dişini kıracaklardır.”** Madde 196’da ise: **“Eğer bir adam, hür bir adamın gözünü kör ederse, onun da gözü çıkarılır”** denilmektedir. Madde 218’de ise şöyle deniliyordu: **“Başarısız bir hekim hastasının gözünü kör ederse, hekimin elleri kesilecektir.”**

Prof. Dr. Füzuzan Kınal’a göre, Hammurabi Kanunları’nın ilkel noktalarından biri, gerçek kanun maddeleri ile belediye nizamname-

lerinin birbirine karıştırılmış olmasıdır. Eskiçağlarda kanun koyucular, toplumun bir tür çibanbaşları olan tefeciler, dolandırıcılar ve vicdansız kişilerle ancak kanun yoluyla savaşımaya çalışmışlardır.

Fakat Hammurabi Kanunları'nda en göze batan şey, fertlerin kanun karşısında eşit olmamalarıdır. Bu da toplumdaki insanların birtakım sosyal sınıflara ayrılmasının doğal bir sonucu olarak kabul edilmelidir.

Hammurabi Kanunları'ndan sonra Mezopotamya'nın en önemli hukuk belgesi, Orta Asur dönemine (MÖ. 1700-1050) ait olduğu kabul edilen Asur yasalarıdır. Bu yasaların diğer Mezopotamya kanunlarında gördüğümüz gibi ne bir proloğu ne de bir epiloğu vardır. Kanunların başlıca konusu kadınlarla ilgili suçlar ve yine kadınların mülkiyet hakları ile ilgilidir.

3. MEZOPOTAMYA KAVİMLERİNDE SOSYAL HAYAT

Kanunlardan anlaşıldığına göre, Mezopotamya'da Sümer ailesi babaerkil bir yapıya sahipti. Sümerlerde aile kurumu, evlenecek erkeğin kızın babasına iki tarafın anlaştığı bir meblağı (**tirhatum**) vermesiyle kuruluyordu ki, bu gelenek bütün babaerkil toplumlarda görülmektedir. Bu şekildeki aile modelinde, baba, kızı üzerindeki egemenlik hakkını damadına satmış oluyordu. Buradan anlaşıldığına göre, Sümer toplumunda kadın hür ve bağımsız değildi. Evlilik kurumu sözde monogami (tek kadınla evlilik) esasına dayanıyordu. Fakat erkek, istediği ve besleyebildiği kadar odalık alabilirdi. Böylece Sümer kanunu ilk ve meşru zevceyi ancak çocuk doğurmak şartıyla onore ediyordu.

Çivi yazı hukukunda evlilik, bir alış-veriş gibi, ticari bir akit olarak kabul edildiği için, gerektiğinde bu akit kanuna uygun olmak şartıyla bozulabilirdi. Gerek Lagaş kralı Urukagina'nın çıkarmış olduğu kanunlarda, gerekse III. Ur Sülalesi'nin kurucusu Ur-Nammu'nun kanunlarında **“karısını boşayan erkeklerin ne ka-**

dar nafaka ödeyecekleri” tüm ayrıntıları ile gözler önüne seriliyordu. Hammurabi Kanunları’nda ise çeşitli sınıflara bağlı kadınların boşanması, çocuklu veya çocuksuz olmalarına göre değişmektedir.

Sümer kanunları, çocuksuz aileleri de düşünmüş ve evlâtlık alınan çocukları kanunun himayesi altına almıştır. Gerçekten, Sümer ve Babil kanunlarında evlâtlık almaya ilişkin maddeler vardır. Eski Babil döneminde (MÖ. 1850-1550), aristokrat ailelerin kızları da dâhil olmak üzere, bütün kızlar kendilerini bir mabede vakfediyorlar ve mabede gelen erkeklere kendilerini tanrı adına teslim ederek, mabede gelir sağlıyorlardı. Tarihçi Herodotos, Kıbrıs adasında da bu geleneğin olduğunu belirtirken, **“yüz kızartıcı bir gelenek”** diye söz eder. Bu gelenek eski Yunan döneminde Artemis kültünde de vardı. **“Tapınak fahişeleri (Hierodul)”** denilen bu kadınların bazıları evlenip çocuk doğurabiliyorlardı. Bazılarına ise evlilik yasaktı. Bu nedenle, mabetlerde yüzlerce evlilik dışı doğmuş çocuk olabiliyordu. Çocuksuz aileler, işte bu çocukları evlat edinirlerdi. Evlatlık alma, Eski Babil döneminde çok gelişmişti. Belki de Sami Amurru göçlerinin sebep olduğu sıkıntılı yıllarda, yoksullaşan ailelerin, çocuklarını, açlık nedeniyle satmaları, yine III. Ur Sülalesi döneminden (MÖ. 2060-1960) sonra aynı ekonomik güçlükler nedeniyle mabet fahişeliğinin artması ve yaygınlık kazanması neticesinde evlatlık alma usulü de yayılmıştı.

Kanunlardan anlaşıldığı kadarıyla, Mezopotamya kentlerinde yaşayan halk üç sınıfa ayrılıyordu:

1. **Soylular (aristokratlar)**
2. **Hürler**
3. **Köleler**

Urukagina Kanunları’nda kölelerden söz edildiğine göre, Sümer toplumunda **“Hürler”** ve **“Köleler”** gibi sınıfların varlığı aşikârdır. Babil monarşisinde soylulara **“timar (ilku)”** denilen topraklar bağışlanırdı. Onlar da buna karşılık kralın seferlerine katılırlardı.

Hammurabi, **“Redum”** denilen askerlere de timar toprakları vermişti. Hammurabi Kanunları’nda **“Muşkenum”** denilen ikinci sınıf bir topluluk vardı ki, bunlar soylu olmamakla beraber, hür vatandaşlar idiler. Diğer soylular gibi onlar da köle ve mülk sahibi olabilirlerdi. Ceza hukukunda çeşitli suçlara göre onlara daha az ceza verildiğini biliyoruz. Kanunlarda hür insanlar; kralın kiracıları, askerler, zenaatçılar, büyük tüccarlar ve tefeciler, rahipler ve yüksek soylulardı.

Hür vatandaşların üç önemli görevi vardı:

1. **Angaryada çalışmak,**
2. **Vergi vermek,**
3. **Askerlik yapmak.**

“Angarya hizmeti, mabet, sur veya kanal gibi ammeyi ilgilendiren inşaat işlerinde çalışmaktı. Kral, hangi şehrin halkını görevlendirirse, bütün erkek yurttaşlar bu hizmeti yapmaya mecburdular. Kendisi fiilen çalışmayan bir kimse, gündelikle adam kiralar, yerine onu çalıştırdı. Yine bütün hür vatandaşlar, vergi ödemek zorunda idiler. Askerlik sanatı, şüphesiz soylulara mahsus olmakla beraber, devlet tarafından vatan hizmeti için çağrılan her erkek askere gitmeye mecburdu.”

Eski Mezopotamya’da en kötü durumda olanlar kölelerdi. Kentlerde yaygın bir kölelik kurumu vardı. Bu kurumun kaynakları ise;

1. **Aile başkanının borç yüzünden köle olarak satılan kadın ve çocukları,**
2. **Anne ve babalarına başkaldırdıkları için satılan gençler,**
3. **Borç yüzünden mahkeme kararı ile köle yapılmış kimse-lerden oluşuyordu.**

Eski Babil döneminde sosyal sınıflar arasındaki eşitsizliği ve derin uçurumu, Hammurabi Kanunları’nda da görmekteyiz. MÖ. 3. Binyıldaki nitelik, Hammurabi Kanunları’nda da sıkı bir biçimde

korunmaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi, kanunlar, hür ve soylu kişileri korumaktadır. Yalnız bu yasalarda doğuştan köle ile savaş esirlerini ayırmak suretiyle, “**mağduru koruma**” ilkesi uygulanmıştır. Köle, efendisinin mutlak mülkiyetinde idi. Onu satabilir, kiraya verebilir, armağan edebilir, ya da miras yoluyla bırakabilirdi. İtaatsizlik yapan bir köle, efendisi tarafından sakatlanabilirdi. Efendisi köleleri damgalayabilirdi. Köle yeniden satın alınarak, ya da evlât edinmek suretiyle azad edilebilirdi.

Eski Mezopotamya’da esir ticareti de vardı. Esirler uzak ülkelerden tüccarlar tarafından getirilirdi. Esirlerin köle pazarlarındaki değerleri, cinsiyetlerine, güçlerine, yaşlarına ve yeteneklerine göre değişirdi.

4. MEZOPOTAMYA’DA EKONOMİK HAYAT

Sümer kent devletlerinin olduğu sıralarda, kent merkezinin ortasında yer alan tapınak sadece dinin değil, ekonominin de merkezi idi. Zira hatırlanacağı üzere, Sümer şehir devletleri, “**emekte ve nimette müştereklik**” esasına dayanan bir rejimle idare ediliyordu ki, bu yönetim biçimine “**teokratik sosyalizm**” ya da “**mabet sosyalizmi**” adı verilmekte idi. Bu rejimin hüküm sürdüğü dönemlerde toprak, tanrıların malı sayılıyor ve üretim tanrı için yapılıyordu. Rahip memurların denetiminde işlenen topraklardan elde edilen ürünler yine el birliği ile toplanıyor ve mabet depolarına taşınan bu ürünler her ailenin ihtiyacı oranında paylaştırılıyordu. İhtiyaç fazlası ürünler de dış ülkelere satılarak, oralardan maden, kereste ve taş gibi Mezopotamya’da bulunmayan maddeler satın alınıyordu.

Mezopotamya ekonomisinin temeli, tarım ve hayvancılığa dayanıyordu. MÖ. 3. Binyıldan kalan belgeler, Mezopotamya ekonomisi hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler aktarmaktadır. Buna göre Sümerler, Güney Mezopotamya topraklarını, inşa ettikleri bentler

ve kanallar vasıtasıyla “**sulama sistemi**”ne geçtikten sonra daha verimli hale getirmişlerdir. Kanallar, kralların buyruğu ile açılıyordu. Kentlerdeki tarım sistemine göre toprak mülkiyeti üçe ayrılmıştı:

1. **Tapınaklara ait topraklar,**
2. **Kent beyine ait topraklar,**
3. **Ortakçı usulü ile işletilen köylere ait topraklar.**

Sümerler zamanında krallık kurumu ile mabet arasında el değiştiren topraklar, Akkadlar zamanında yine devletin eline geçmişti.

Hammurabi’nin de mensubu olduğu Eski Babil Devleti (MÖ. 1850-1550) zamanında da halk, daha çok tarımla uğraşıyordu. Kralın kurduğu devlet sistemi feodalite idi. Bu düzende kent beyleri, Büyük Kral’a bağlı timar beyleri olmuşlardı. Akkadça “**ilku**” denilen timar toprakları, Büyük Kral tarafından savaşlarda yararlık gösteren soylu beylere veriliyordu. Beyler de kralın bu ihsanına karşılık askeri seferlere katılmakla yükümlü idiler. Babil Devleti’nde de toprakların bir bölümü tapınaklarındı. Ancak bunların genişliği eski dönemlere göre sınırlı idi. Toprak sahipleri, ellerindeki toprakların büyük bir bölümünü, parçalar halinde, küçük üreticilere kiralyorlardı. Kiracılar, elde ettikleri ürünün yarıdan fazlasını kira karşılığı olarak ödüyorlardı.

Eski Mezopotamya ekonomisinde, tarımın yanında hayvancılığa da önem verilmiştir. Çünkü başta taşımacılık olmak üzere, yiyecek ve giysi üretiminin kaynağı hayvancılıktı. Mezopotamyalılar balıkçılık da yapmışlardır.

Mezopotamya ekonomisinin can damarlarından biri de ticarettir. Gerçekten, Mezopotamya’nın coğrafi şartları, bu topraklar üzerinde yaşayan kavimleri, komşu ülkelerle ticaret yapmaya adeta zorlamıştır. Çünkü Mezopotamya’nın özellikle dağlar ve ormanlardan yoksun bulunması, taş, maden ve kereste gibi hayati ihtiyaçla-

rın dışarıdan ithal edilmesini zorunlu hale getiriyordu. Diğer memleketlerde olduğu gibi, Mezopotamya'da da ilk ticari faaliyetlerin tarih öncesi devirlerde başladığına ve bu aktivitenin **“bir malı bir başka malla değiştirme”** şeklinde gerçekleştirildiğine şüphe yoktur.

Tarihi devirlerde ise bir taraftan Güney Mezopotamya şehir devletleri arasında bir iç ticaretin, diğer taraftan da yakın komşu ülkelerle yapılan bir dış ticaretin varlığı, yazılı belgelerden anlaşılmaktadır.

Er Sülaleler Devri'nde (MÖ. 2850-2350), Lagaş kentinde yürürlükte olan mabet ekonomisi sisteminin diğer Sümer şehirlerinde de mevcut olduğu tahmin edilebilir. Fakat bu döneme ait Lagaş vesikalarında Anadolu ile ticaret yapıldığına dair hiçbir iz yoktur.

Er Sülaleler Devri'ne son vererek, MÖ. 2350-2150 yılları arasında Mezopotamya'da büyük bir imparatorluk kurmayı başaran Sâmi kökenli Akkadlar zamanında, Mezopotamya ile Anadolu arasında canlı bir kervan ticaretinin varlığı, Şartamhari metinleriyle belgelenmiştir. Bu imparatorluğun kurucusu Sargon, Konya'nın doğusundaki Puruşhanda şehrinin tüccarları tarafından Anadolu seferine teşvik edilir ve Sargon, adı geçen şehri zapteder. Bu cümleden olmak üzere, Sargon'un torunu Naram-Sin de, MÖ. 2250'lerde Anadolu'ya bir sefer düzenler ve aralarında **Hattuş**, **Kaniş** ve **Kursaura** şehirlerinin bulunduğu bir koalisyonla savaşır. Prof. Dr. Füzûzan Kınal'a göre, bu metinlerde tüccarlardan bahsedilmesi, Akkad krallarının yeni zaptedilen ülkelerden ekonomik menfaatler sağladıklarını gösterir.

Akkad İmparatorluğu'nun MÖ. 2150'lerde Gutiler tarafından yıkılmasından sonra, Sümer şehirlerindeki ekonomik durumu, II. Lagaş Sülalesi krallarından Gudea'nın bıraktığı belgelerden öğreniyoruz. Gudea, bu vesikalardan birinde, Lagaş tanrısı Ningirsu'nun mabedini yaptırmak için **“Amanoslardaki sedir ormanlarından 50-60 endaze boyunda Ukarinu tomrukları, Urşu memleke-**

tindeki İbla dağlarından Zabulu ve Asuhu ağaçları ile çınar ağaçları getirttiğini, Menua dağlarındaki Armanu'dan, Amurru (Suriye) dağlarındaki Basalla'dan büyük taş blokları, Kimaş (İran) dağlarındaki Kaalgal'den ham bakır, Meluhha'dan (Habeşistan) toz altın cevheri, Gubin'deki Huluppu ormanlarından Huluppu ağacı, nehir kıyısındaki Magda dağlarından zift getirttiğini" anlatmaktadır.

Bu vesikadan anlaşıldığına göre, Lagaş Krallığı batıda Suriye, doğuda ise İran ile ticari ilişkiler kurmuştu. Bu dış ticaret sayesinde Lagaş kenti ihtiyaç duyduğu taş, maden ve kereste gibi hammadde-leri kolaylıkla temin edebiliyordu. III. Ur Sülalesi zamanında (MÖ. 2060-1960) yapılan ticarete gelince; bu devirde gerçekleştirilen büyük çaplı fütihat politikasıyla orantılı olarak ticari ilişkilerde de büyük bir gelişme görülür. Çünkü bizzat Ur şehri kazılarında bulunan binlerce ekonomik vesikadan başka, Ur civarında bir at pazarı niteliğindeki Şallışdagan kasabasında yapılan kazılarda da hayvan alım satımı ile ilgili yüzlerce vesika ele geçmiştir.

III. Ur Sülalesi zamanında Basra Körfezi üzerinden o günün Uzakdoğu memleketleri ile denizaşırı ticarete girildiğini belgelerden öğreniyoruz. Öte yandan, Anadolu'da Kayseri civarındaki Kaniş (Kültepe)'de bulunan Eski Asur ticaret vesikaları arasında, III. Ur Sülalesi'nin son kralı İbi-Sin'in mührünün basılı olduğu tabletlerin bulunması, III. Ur Sülalesi devri tüccarlarının da Asurlu meslektaşları gibi, Mezopotamya'dan getirdikleri güzel renkli yünlü elbiselik kumaşlar veya yüzük, küpe gibi yükte hafif pahada ağır ziynet eşyaları karşılığında Anadolu şehirlerinden hammadde topladıklarına işaret etmektedir.

III. Ur Sülalesi'nin yıkılmasından sonra başlayan **İsin-Larsa Devri**'nde (MÖ. 1960-1750), memlekette ekonomik bir bunalım yaşanmıştır. Prof. Dr. Füzuzan Kınal'a göre, bu bunalımın iki önemli nedeni vardır:

1. **Amurru (Martu) göçleriyle birlikte şehirlerdeki nüfusun aşırı derecede artması ve bunun doğal bir neticesi olarak da tüketimin üretimden fazla olması,**
2. **Basra Körfezindeki deniz ticaretinin Elam krallarının eline geçmesi.**

İsin-Larsa döneminin ekonomik yapısına ışık tutan pek çok vesika, kazılar neticesinde ortaya çıkarılmıştır. Bu vesikaların çoğu, özel mülkiyetin varlığını belgeleyen taşınmaz mal satışına veya ipotek edilmesine dair senetlerdir. Bu belgeler aracılığı ile İsin-Larsa Devri halkının sosyo-ekonomik durumunu gözler önüne sermek mümkündür. Örneğin, varisler arasında bir kadının da bulunduğu ekili bir tarlanın satış vesikasında, kadına da eşit pay verilmiştir. Larsa senetlerinden köle, susam, hurma ve tomruk fiyatları öğrenilebilmektedir. Bu devirde ticaret, borç senetleri ile yapıyordu. Larsa Krallığı üzerinde Elam Sülalesi'nden gelen kralların hüküm sürdüğü zaman dilimi içerisinde Larsa halkının sefalet çektiği, borç yüzünden insanların öz evlâtlarını, karılarını, hattâ bizzat kendilerini köle olarak sattıkları veya borç ödenene kadar, belirli bir süre, alacaklının evinde çalıştıkları veya çalıştırıldıkları belgelerden öğrenilmektedir.

“Larsa devri ekonomisinin karakteri, III. Ur Sülalesi zamanındaki mabet veya saray ekonomisinden özel sermaye ekonomisine geçiş devri olmasıdır.”

Ur'da bulunan Larsa devri vesikaları üzerindeki çalışmalar, o dönemin Uzak Doğu ülkeleri ile Güney Mezopotamya arasında denizyolu trafiğinin işlediğini göstermiştir. Bu vesikalardan anlaşıldığına göre, Larsa'dan veya Ur'dan deri, yün, kumaş, zahire, hurma ve kurutulmuş balık gibi ürünlerle yüklenmiş gemiler, Tilmun adasına (Bahreyn), körfezin doğusundaki İran sahillerine ve Batı Hindistan sahillerine giderek, dönüşlerinde Mezopotamya'ya ingotlar halinde bakır, lapislazuli gibi kıymetli taşlar, fildişi ve inci getiriyor-

lardı. Larsa vesikalarından öğrendiğimize göre, Mezopotamya şehirlerinin bakır ihtiyacı, Tilmun adasından karşılanıyordu.

Larsa tüccarlarının Uzak Doğu ülkelerinden getirdiği mallardan biri de fildişi idi. Eski Babil devrinde (MÖ. 1850-1550) fildişi eşyaların kullanımında önemli bir artış görülür. Bunun önde gelen nedenlerinden biri, fildişinin Mısır'dan ithal edilmiş olmasıdır. Ur kazılarında İndus kültürünü aksettiren mühürlerin bulunmuş olması, I. Ur ve I. Lagaş devirlerinde Güney Mezopotamya ile Hindistan arasındaki ticari ilişkilere işaret eder.

III. Ur devrinde, Kaniş şehrinde varlığı bilinen karum teşkilâtının benzerlerinin Larsa devrinde de mevcut olduğu anlaşılmıştır.

O halde netice olarak denilebilir ki, Larsa devrinde gerek iç gerekse dış ticarete, sermaye özel kişilerin tekelinde idi. III. Ur Sülalesi yıkıldıktan sonra, **Magan** ve **Meluhha** memleketlerinin yerini **Tilmun adası** almıştı. Ancak, adanın siyasi durumuna dair hiçbir bilgimiz yoktur. Bununla beraber adada, Mezopotamya kentleriyle kıyaslandığında, çok ilkel bir toplumun yaşadığı kabul edilebilir. Demek oluyor ki, Tilmun adası da, tıpkı Anadolu gibi, Mezopotamya devletleri için iyi bir pazaryeri ve hammadde memleketi idi. Nitekim **İsin-Larsa Devri**'nde başlayan özel sermayeye dayalı iç ve dış ticaret, **Eski Babil Devri**'nde daha da gelişecektir.

Gerçekten, Eski Babil devrindeki (MÖ. 1850-1550) ekonomik durumu çok daha iyi biliyoruz. Çünkü her şeyden önce, elimizde Babil'in sosyo-ekonomik durumunu aksettiren meşhur Hammurabi Kanunları vardır. Ayrıca, Hammurabi'nin valilerine göndermiş olduğu mektuplarda da ekonomiyle ilgili kayıtlar bulunmaktadır. Eski Babil Devri'ne ait Mari mektupları da, bu maksat için kullanılabilir. Bunlardan başka, I. Babil Sülalesi krallarının çıkardıkları fermanlar, memleketin içinde bulunduğu sosyo-ekonomik duruma ışık tutarlar.

Hammurabi, Larsa'yı zaptettikten sonra, bu kenti tahrip etmemiş, önemli bir ticaret merkezi olan bu şehrin ticaretle ilgili kurallarından yararlanarak, kendi saray ticareti için gerekli bazı değişiklikler yapmıştı. Bu değişiklikleri, Hammurabi kanunlarının 99.-107. maddelerinde görmek mümkündür. Söz konusu maddeler, ticaret hukuku ile ilgilidir. Bu maddelerden anlaşıldığına göre, Eski Babil Devri'nde iki tip tüccar vardı. Bunlar, **“tamkarum”** ve **“şamallum”** olarak adlandırılıyorlardı. **Tamkarumlar**, sermaye sahibi büyük tüccarlardı. **Şamallumlar** ise, bu büyük tüccarların emrinde çalışan, ticaret gemileriyle veya kervanlarla dış ülkelere giderek mal getiren veya götüren bezirgânlardı. Gerek kanun maddeleri ve gerekse mektuplardan, tüccarların, bu devirde sosyal bağımsızlıklarını kaybetmiş, adeta birer devlet memuru haline sokulmuş oldukları görülür.

5. DİL, BİLİM VE EDEBİYAT

Yazıyı keşfederek, tarihi devirlerin başlamasını mümkün kılan Sümerler'in dili Asya kökenli dillerden olup, Ural-Altay dil grubuna girmektedir. Başka bir deyişle Sümerler'in kullandığı Sümerce ile Türkler'in konuştuğu Türkçe aynı dil grubuna mensupturlar. Gerçekten, Sümerce'de kelimeler tek heceli köklerden oluşuyordu. Fiiller şahıs adlarına göre çekildiğinde, kökün içindeki sesli harf değişmiyor, yalnızca köke şahıs adları ekleri bitleştiriliyordu. Bu yüzden ki dilciler, bu dillere **“bitişken diller”** adını vermişlerdir. Sümerler tarafından keşfedilen ve modern araştırmacılar tarafından işaretleri çiviye benzediği için **“çivi yazısı”** denilen yazı sistemi, bir harf yazısı olmayıp bir hece yazısı idi. Bu yazı sistemi, daha sonraki dönemlerde hızlı bir gelişim süreci geçirerek, bütün Önasya memleketlerine yayılmıştır.

Yazı denilince akla ister istemez eğitim ve öğretim geliyor. Yazıyı keşfederek dünya medeniyet tarihinde önemli bir rol oyna-

yan Sümerler de eğitim ve öğretime gereken hassasiyeti göstermişlerdir. Ancak hemen belirtelim ki, Sümerlerde okuma-yazma ilk zamanlarda yalnızca rahiplere özgü bir sanattı. Fakat zamanla, özellikle III. Ur Sülalesi zamanında (MÖ. 2060-1960), kâtip olarak yetiştirilecek çocuklara mabetlerde rahipler tarafından okuma-yazma öğretildiği anlaşılmaktadır. Nitekim kazılarda, üzerlerinde hece işaretleri yazılı okul tabletleri bulunmuştur. Örneğin Nippur kazılarında, Eski Babil Devleti zamanına (MÖ. 1850-1550) ait 2500 adet okul tableti ortaya çıkarılmıştır.

Diğer taraftan, Sümer okullarındaki eğitim şeklini gösteren vesikalar da vardır. Bunlara **“E dubba”** yani **“Tablet Evi”** serisi denilmektedir. Bu vesikalardan birinde şu ifadeler yer almaktadır:

1. Tablet evinin oğlu, günlerden beri nereye gidiyorsun?
2. Tablet evine gidiyorum.
3. Tablet evinde ne yapıyorsun?
4. Tabletimi okuyor, kahvaltımı yiyorum.
5. Tabletimi yaptım, o yazılmış, sonuna kadar yazılmıştır ve bana öğleden sonra benim “şu-gabbam (ev ödevim)” verilmiştir.
6. Tablet evi kapandıktan sonra eve giderim.
7. Eve girerim, babam orada oturmuştur.
8. Babama “şu-gabbamı” söylerim.
9. Ona tabletimi okurum, babam bundan memnun olur. Babamın önüne gelir:
10. “Sen kendin içki içiyorsun, bana içmek için su ver.
11. Sen yemek yiyorsun, bana yemek için ekmek ver” (derim).
12. Döşeği seriyor, yıkanıyorum. Hemen uyumak istiyorum.
13. Sabahleyin erkenden uyanıyorum.
14. Geç kalmak istemiyorum, yoksa hocam beni dövüyor.

15. Sabahleyin erkenden kalktıktan sonra,
16. annemi görüyorum ve ona
17. bana kahvaltı ver,
18. tablet evine gideceğim, diyorum.
19. Annem bana tandırdan iki ekmek veriyor ve
20. ben onun nezaretinde susuzluğumu gideriyorum.
21.
22.
23.
24. “Bana azığımı ver.
25. Tablet evine gideceğim”
26. Tablet evinde, hizmet adamı bana: “Niçin geç kaldın?”
diyor.
27. Korkuyorum, kalbim çarpıyor.
28. Hocamın yanına gidiyorum, o bana yerimi gösteriyor.
29. (Tablet evinin babası) tabletimi okuyor.
30. Kızıyor ve beni dövüyor.

Görülüyor ki bu metin, Sümerler’in eğitim ve öğretime verdiği önemi açıkça gösterdiği gibi, bir öğrencinin 24 saatlik hayatını da gözler önüne sermektedir. Ayrıca bu metinden, Sümerler’in, terbiye aracı olarak sopayı kullandıkları anlaşılmaktadır. Fakat öğrenciye “**tablet evinin oğlu**”, öğretmene “**tablet evinin babası**”, hademeye “**hizmet adamı**”, okula “**tablet evi**” demeleri ve okulu bir aile çerçevesi içinde mütalâa etmeleri oldukça dikkat çekicidir ve bugünkü eğitim metodlarına az çok uygunluk göstermektedir.

İlk zamanlarda mabetlerde açılan okulların, Yeni Sümer Devleti de denilen III. Ur Sülalesi zamanında (MÖ. 2060-1960) saraylarda da açılmaya başlandığı ve prenslerin eğitimine önem verildiği görülüyor. Bu cümleden olmak üzere, III. Ur Sülalesi’nin ikinci kralı Şulgi, bir kasidede: “**Ben Nisaba’nın akıllı kâtibiyim.**

Kahramanlığım gibi, kudretim gibi, hikmetimi de tamamladım” demektedir. Aynı şekilde, İsin Sülalesi’nin ilim sever kralı Lipit-İştar da: **“Ben, herşeyi bilen Nisaba’nın kâtibiyim”** demektedir. Mari kazılarında da Eski Babil dönemine ait bir saray okulu ortaya çıkarılmıştır ki, burada herhalde prens ve prenseslere eğitim veriliyordu. Demek oluyor ki, Osmanlı döneminde devlete hizmet edecek bürokratları küçük yaştan itibaren her türlü bilgiyle donatan Enderun mekteplerinin proto tiplerini, Mezopotamya’nın çeşitli kentlerinde ortaya çıkarılan bu saray okullarında görmek mümkündür.

Bütün bunlar bize gösteriyor ki, özellikle Yeni Sümer çağında (MÖ. 2060-1960) okur-yazarlığın büyük önemi vardır. Daha sonraki Eski Babil Devri’nde de (MÖ. 1850-1550), kâtipler, şerefli mevki sahibi insanlar olarak görünürler. E. Dubba (Tablet Evi) serisinin bu devirde kopye edilmesi, Babilliler’in de tıpkı Sümerler gibi okuma-yazmaya ve eğitime önem verdiklerini gösterir.

Sümer okullarında hangi derslerin okutulduğu meselesine gelince, yapılan incelemeler, bu okullarda okuma-yazma dışında **teoloji, botanik, zooloji, mineroloji, coğrafya ve matematik** derslerinin okutulduğunu göstermiştir. Bu okulları bitirenler, **“saray kâtibi”** veya **“yüksek kâtip”** oldukları gibi, **rahip, arşiv memuru, vali** (şehrin babası) veya **elçi** oluyorlardı. Okullara erkek çocukların yanı sıra, sayıları az olmakla birlikte kız çocukları da devam ediyordu. Ancak bunlar sıradan ailelerin çocukları değildi. Öğrencilerin önemli bir kısmını varlıklı ailelerin çocukları ile yönetici zümrenin çocukları oluşturuyordu. Çünkü eğitim paralıydı ve alt tabakaların bu parayı ödeyebilme imkânı yoktu.

MÖ. 18. yüzyılda Sümer ve Akkad’ı birleştiren I. Babil Devleti, köken bakımından Sâmî ırktan olduğu için, krallığın resmi dili de Akkadça oldu. Bunun doğal bir neticesi olarak, zamanla Sümer dili unutuldu. Hâlbuki eski metinler, kitaplar, Sümer dili ile yazılmışlardı. Bu, bilim açısından, büyük bir kayıp olmalıdır. Fakat her şeye

rağmen, Sümer dili, tıpkı Ortaçağ Avrupasındaki Latince gibi, din dili olarak varlığını sürdürmüştür. Mabretlerdeki rahipler, Sümer dönemlerindeki konumlarını muhafaza ettiklerinden, kendi ana dilleri ne olursa olsun, Sümer geleneklerine göre eğitilmişlerdir.

Sümerler yazıyı bulduktan sonra, hatıralarındaki bütün hikâyeleri, masalları, destanları ve gelenekleri yazıya geçirmişler ve günümüz dünyasına Paris Louvre Müzesi'nde bulunan bir envanter tabletine göre 68 edebi türde yüzbinlerce belge bırakmışlardır. Edebi belgelerin konuları genellikle tanrılar âlemi ile insanların maddi dünyasıdır.

Fakat hemen belirtelim ki, Mezopotamya dünyasından kalan yüzbinlerce belge üzerindeki çalışmalar henüz tasniften öteye gidememiştir. Sümer edebi metinleri 3 bölümde incelenmektedir:

I. Litrurjik eserler: Mitoslar, kasideler, ağıtnameler.

II. Epik eserler: Destanlar (Yaratılış Destanı, Etana Destanı, Adapa Destanı, Gılgamış Destanı)

III. Didaktik eserler: Nesir halinde yazılmış ilmi eserler (Almanak, lügat vs. gibi)

6. MEZOPOTAMYA KAVİMLERİNDE DİNİ HAYAT

Mezopotamya'da Kalkolitik dönemde bir köy kültürü yaşanıyordu. Bu dönem insanların dinleri daha ziyade doğa güçlerine dayanıyordu. Gerçekten, Anadolu'da olduğu gibi Mezopotamya'da da Kalkolitik devir sakinleri bereketi, bolluğu ve doğurganlığı sembolize eden **"Toprak Ana"**ya ibadet ettikleri gibi, tanrısal bir gücü ifade eden **"Boğa"**ya da tapınmışlardı.

Sümerler, Kalkolitik devrin sonlarına doğru (MÖ. ca. 3500'ler) Mezopotamya'ya geldikleri zaman, daha önce de belirttiğimiz gibi, bataklıklarla kaplı olmasına rağmen, iklimi ılıman olan Basra Körfezi dolaylarına yani Güney Mezopotamya'ya yerleşmişler ve buraları

kısa zamanda oturulabilir hale getirmişlerdi. Daha sonra etrafı surlarla çevrili şehirler inşa eden Sümerler, sun'î tepeler vücuda getirerek mabetlerini bu tepelerin üzerine bina etmişlerdi. Bu mabetlere **“basamaklı mabet”** ya da **“ziggurat”** adını verirlerdi. Zigguratlar, kâinatın taksimatını (yeraltı, yeryüzü, gök) tasvir ediyor ve semayı, yani tanrıya giden yolu temsil ediyordu. Zigguratları, İslâm dinindeki minarelerin ilk örnekleri olarak görmemiz mümkündür.

“Ziggurat” denilen bu mabetlerin en ünlüsü, tarihçi Herodotos tarafından sekiz katlı olduğu söylenen **Babil Kulesi**'dir. Fakat Babil kaynakları, bu kulenin yedi katlı olduğunu belirtirler. Bu mabet, **“Gökyüzünün ve yeryüzünün yedi yol göstericisinin evi”** olarak ün yapmıştı. Burada sözü edilen yedi yol gösterici: **Satürn, Jüpiter, Mars, Venüs, Merkür, Güneş ve Ay**'dı. Babil Zigguratını meydana getiren katların başlangıçtaki renklerinin **siyah, turuncu, kırmızı, beyaz, mavi, altın sarısı ve gümüş** renginde oldukları sanılmaktadır. Böylece, söz konusu mabet, yedi gezegene, yedi büyük tanrıya, yeraltının yedi kapısına, yedi rüzgâra ve haftanın yedi gününe karşılık oluyordu. Sümer dininde evren düşüncesinin temeli 7 (yedi) sayısına dayanıyordu.

Babil kentinden başka, **Ur, Nippur, Eridu, Kalah, Lagaş, Kiş ve Şuruppak** şehirlerinde de zigguratlar vardı. Bu yedi kent, başkentleri **Babil** olmak üzere, evrenin yedi rüzgârını temsil ediyorlardı. O dönem insanların inancına göre, Babil'deki Ziggurat dünyanın merkezi idi. Evren onlar için, yatay olarak ortak bir merkezden yayılan dört bölüme, düşey olarak da üç düzeye ayrılıyor, böylece hepsinin toplamı 7 (yedi) sayısını veriyordu.

Kazılarda ele geçirilen tabletlerden anlaşıldığına göre, Mezopotamya toplumlarının dini, çok tanrılı bir sisteme dayanıyordu. Bu tanrıların bir kısmı Sümer, bir kısmı da Sâmi orijinli idiler. Tanrılar içerisinde ilk sırayı Sümer ve Akkad kentlerinin tanrıları alıyordu ki, onlara **“büyük tanrılar”** deniliyordu. Söz konusu büyük tanrılar

Sümerler'in baştanrısı olan ve yeryüzünün de tanrısı olarak kabul edilen **ENLİL**, Uruk'un ve dolayısıyla bütün Sümer dünyasının gök tanrısı **ANU**, Eridu şehrinin, denizlerin ve yeraltı sularının hâkimi olan **EA (ENKİ)** idi. Demek ki, Sümer teslisini (üçleme) oluşturan büyük tanrılar **Enlil**, **Anu** ve **Ea (Enki)** idiler.

Bu üç büyük tanrının dışında, bütün memleketlerde ibadet edilen başka tanrılar da vardı. Örneğin Sippar kentinin de tanrısı olan güneş tanrısı **Şamaş**, Ay tanrısı **Sin**, çoban tanrı **Dumuzi** ya da **Tammuz**, bolluk, bereket, doğa ve cehennem tanrıçası **İştär** ya da Sümerler'in dilindeki adıyla **İnanna**, bu tanrıların önde gelenleri arasında yer alırlar. Bunlardan Güneş tanrısı **Şamaş**, Ay tanrısı **Sin** ve Yıldız tanrısı olarak da bilinen **İştär**, Sami teslisini (üçleme) oluştuyorlardı. Şamaş aynı zamanda adaletin de tanrısıydı.

Marduk, Babil kentinin en büyük tanrısıydı. Sonraları bu tanrı, Enlil ve Tammuz'un görevlerini de üstlenmiştir. Marduk şerefine ilkbaharda Yeni Yıl Bayramı kutlanırdı. Bu bayramlarda, Marduk'un zaferi, tanrısal tahta çıkışı, dünyanın ve insanların yarıdılışı ve Göksel Babil'in kuruluşu canlandırılırdı.

Mezopotamya toplumlarında, doğa olaylarını yöneten tanrılarının yanında, hastalıkları ve ölümü getiren, insanlara günlük işlerinde yardım eden sayısız iyi ve kötü tanrılara da inanılıyordu. Bu insanlar, kötü ruhlardan kurtulmak için büyü törenlerine özel bir ehemmiyet vermişlerdir.

Mezopotamya kentlerinin mabetlerinde görev yapan din adamları sınıfı oldukça kalabalıktı. Bunlar, rütbe ve görevlerine göre çeşitli gruplara ayrılmışlardı. Daha önce de sözünü ettiğimiz gibi, mabetlerde mabede gelir sağlayan ve böylelikle tanrılara hizmet ettiklerine inanan rahibeler vardı. Rahiplik mesleği ise son derece imtiyazlı, kazançlı bir meslekti. Kentlerde büyük saygınlıkları vardı. Okuma-yazmanın dışında diğer bilimlere de vâkıf olmaları, onlara saygı gösterilmesinin en başta gelen nedenlerinden biri idi. Rahip-

ler sınıfı, tanrılar ve tanrıların yeryüzündeki temsilcileri olan krallar için görev yaparlarken, imtiyazlı bir sınıf olarak rahat ve zengin bir hayat sürmüşlerdir.

7. MEZOPOTAMYA SANATI

Mezopotamya'da sanatın önemli kollarından biri olan mimarlığın ilk örneklerini Sümerler vermişlerdir. Sümerler, Mezopotamya'ya yerleştikleri Geç Kalkolitik devirden itibaren kentler kurmuşlar ve bu kentlerin daha güzel, daha bayındır olması için çaba sarfetmişlerdir. Ancak, Mezopotamya'da taş bulunmadığından Sümerler evlerini ve saraylarını fırında pişirilmiş tuğlalar ya da güneşte kurutulmuş kerpiçlerle inşa etmişlerdir. Sümer mimarisinde şehir surları, kanal ve rıhtım inşaatı gerçekten dikkate değer yapılarıdır. Bilindiği üzere, su kanalları, barajlar, setler ve rıhtımlar, Mezopotamya ekonomisinin can damarları idiler. Bu nedenle krallar, söz konusu yapıları oldukça sağlam ve gösterişli bir biçimde inşa ettirmişler ve güvenlik altına almışlardır.

Sümerler, **sütun**, **kemer** ve **kubbe** gibi Batı dünyasına ancak binlerce yıl sonra girmiş olan mimari şekilleri, günümüzden 5000 (beşbin) yıl önce başarıyla kullanmışlardır. Başka bir deyişle, tarihte ilk kemer ve kubbe Sümerler'de görülür. Sümerlerin vücuda getirdikleri sun'i tepeler üzerinde kurulmuş mabetler -ki meşhur Ur Zigguratı bunlardan biridir- mimari eserlerin harikalarından sayılabilirler.

Bu yüksek mimari ile anlaşılan medeniyet seviyesi, mezarların zenginliğinde de görülmektedir. Altın ve gümüş eşyalar, silahlar, kıymetli madenlerden yapılma aletler, mezarlarda bol miktarda bulunmuştur. Kral mezarlarında altın taç, kralın adını taşıyan altın kupa, gümüş kemer, altın, gümüş ve sedef gerdanlıklar, küpeler, altın heykeller, altın iğneler ele geçirilmiştir.

Sümerler, güzel sanatların bir kolu olan heykeltıraşlık alanında da önemli eserler vücuda getirmişlerdir. İlk dönem heykellerinde gövde önden, yüz yandan, bacaklar da yandan ve biri ötekinin arkasında gösterilmiş olup, bütün kişiler aynı görünüştedir. Ancak daha sonraları Mısır ve Anadolu'da olduğu gibi Mezopotamya'da da Tanrı ve Kral heykelleri son derece büyük olarak yapılmış, halkı ise köle durumunda düşündüklerinden sürekli küçük olarak canlandırmışlardır.

Sümer kabartma sanatının en güzel örneklerini ise **Ur Standartı** ve **Akbabalar Steli** gibi eserler teşkil eder. Bunlardan Ur Standartı bir tapınağı süslüyordu. Bu kabartmada başlarında çobanları olduğu halde öküzler, inekler ve koyunlar görülmektedir. Akbabalar Steli ise Lagaş kralı Eannatum'un Umma şehrine karşı kazandığı zaferi dile getirmektedir. Stelde korkunç bir savaş sahnesi canlandırılmıştır. Akbaba sürüleri Umma savaşçılarının cesetlerini parçalayıp yemektedirler. Lagaşlı savaşçılar ise kalkanlarla korunmuş olarak, mağlup düşmanı mızraklarıyla çiğnemektedirler.

Sargon'un torunu Naram-Sin'in dağlık bir ülkeye karşı yaptığı seferi canlandıran zafer anıtı da, Akkad sanat eserleri arasında önemli bir yer işgal eder. Bu eserde Akkad kralı, askerleriyle birlikte bir tepede gösterilmektedir. Kral burada askerlerinden ve yenilen düşmanlarından daha büyük gösterilmiştir.

Hammurabi Kabartması da Eski Babil devrinin önemli eserleri arasında yer alır. Hammurabi, kendi adıyla anılan kanunlarının yazılı olduğu bu dikili taşta, yasayı kendisine veren Güneş tanrısı Şamaş önünde tapınır biçimde canlandırılmıştır.

II. ESKİ MISIR MEDENİYETİ

A. Mısır'ın Jeopolitik Konumu

Eski Doğu'nun önemli medeniyet merkezlerinden biri olan Mısır, Afrika'nın kuzeydoğusundadır. Asya'ya Süveyş Berzahı (berzah, iki karayı birbirine bağlar) ile bağlıdır. Kuzeyde Akdeniz ve doğuda Kızıldeniz'le çevrilmiştir. Batısı ve güneyi çöllerle kuşatılmıştır.

Mısır'a hemen hiç yağmur yağmaz. Gökyüzü daima açık ve mavidir. Gündüzlere hâkim olan parlak ve yakıcı bir güneştir. Gece-ler ise bütün çöllerde olduğu gibi serindir. Ortasından büyük bir nehir olan Nil geçmeseydi, Mısır, bir çölden, taşlık ve çıplak bir ovadadan başka bir şey olmayacaktı. İşte bu yüzdendir ki, Mısır, her şeyini Nil nehrine borçludur. Herodotos'un dediği gibi, **“Mısır Nil'in bir armağanıdır”**.

Nil, 6500 kilometrelik uzunluğu ile dünyanın en büyük nehir-lerden biridir. Nil'in iki kolu vardır. Bunlardan birincisi Habeşis-tan'dan gelen Mavinil (Göknıl), diğeri ise Viktorya-Alber gölleri mıntıkasından gelen Aknil'dir. Güneyden kuzeye doğru akan Nil nehri, Mısır'a girmeden önce altı çağlayan (şelale) yapar. Bu çağla-yanların kuzeyde sonuncusu Asuvan'dadır.

Asuvan'dan sonra Nil, Akdeniz'e doğru gider. Yatağının sağın-da ve solunda kayalık tepeler vardır. Nil'in geçtiği vadi, yaklaşık 1000 kilometre uzunluğundadır. Bu vadinin genişliği ise ortalama 15 kilometredir. Hiçbir yerde 20 kilometreden fazla genişliği yok-tur. Bu vadi bazen dar bir geçit olur. Kuzeye doğru, Kahire dolayla-rında Nil birtakım kollara ayrılır ve (V) şeklinde bir üçken oluşturu-r. Bu üçken, çok eski zamanlarda Akdeniz'in bir körfezi idi. Nil, bu körfezi, binlerce yıl taşıdığı çamurlarla doldurdu. Hâlâ da her sene bir metre kadar doldurmaktadır. Bu suretle meydana gelen ovada, nehrin kolları ile sahilin resmettiği şekil, Yunan alfabesinin

D'si olan Δ deltaya benzetildiği için, Yunanlılar bu mıntıkeye “**Delta**” demişlerdir.

Geniş delta ovasına **Aşağı Mısır** adı verilir. Nil'in uzun ve dar olan güneydeki geçitleri mıntıkasına da **Yukarı Mısır** denir.

Bütün Mısır, Delta ve Nil vadisinden ibarettir. Bu dar ve uzun arazinin doğusunda Arabistan, batısında Libya, güneyinde Nubya çölleri uzanır.

Haziranda Nil kıyıları kurur. Nehir artık yatağını doldurmaz. Sular hemen hemen çekilmiş gibidir. Bitkiler, hayvanlar, insanlar güçlkle nefes alırlar. Mısır ölecek sanılır.

Fakat her sene hemen aynı tarihte, 20 Hazirana doğru, Nil canlanır. Zira Habeşistan dağları üzerindeki karlar erir ve aynı dönemde şiddetli yağmurlar yağar. Bu nedenle Nil, kabarır, taşar ve bütün vadiyi doldurur. Yalnız yüksek tepeler üzerinde yapılmış köyler, adacıklar halinde meydanda kalır. Bu köyler, yüksek yollarla birbirine bağlıdırlar. Irmağı tutan bentler, 15 Haziranda kaldırılır.

Nil, ilk taşmağa başladığı günlerde, güzel mavi rengini kaybeder. Yeşil ve sağlığa zararlı bir su akar. Bu, Nil'in “**Bahri Gazal**” denilen bataklık güney mıntıklarından getirdiği nebati maddelerden ileri gelir. Yeşil renge bürünen Nil, birkaç gün içinde daha kabarır ve bir defa daha rengini değiştirir. Bu defa suları, kırmızı bir çamurla doludur; kan gibi akar. Bu da ırmağın dağlık mıntıkadaki yatakları kenarlarından koparıp getirdiği volkanik topraklardan kaynaklanır. Kırmızı renge bürünen Nil'in suyu serindir ve içilebilir.

Ağustos ve Eylül aylarında Nil'in suları en yüksek seviyeye ulaşır. Sonra yavaş yavaş, Kasım ortalarında, nehir, yatağına çekilir. Çekilirken de bereketli bir çamur tabakası bırakır. İşte o zaman, ekime başlanır. Hafifçe toprağı sürdükten sonra, Aralık ayında tohum atılır. Dört ay sonra sıkıntısızca mükemmel bir ürün elde edilir. İlkbaharda, memleket muhtelif ürünlerle doludur.

Genellikle başka yerlerde, eski zaman insanları yiyeceklerini, giyeceklerini ve barınacakları yeri temin için, büyük emek ve zaman harcamak mecburiyetinde idiler. Hâlbuki Mısır'da, toprak ve iklim, insanlar için hayatı kolaylaştırıyordu. Çünkü Nil, onlar için çalışıyordu.

Nil nehri sayesinde Mısır da Mezopotamya gibi, dünyanın en verimli memleketlerinden biri olmuştur. Yılda iki, hâttâ üç defa ürün alınabiliyordu. Buğday, arpa, darı ve her türlü hububat ve sebze, Mısır'ın eskiden beri yetiştirdiği ürünlerdir. Bakla, nohut ve mercimek, Mısır'da kendiliğinden yetişirdi. Nar, kayısı ve incir ağaçları boldu. Hurma ağaçları, ekseriya birçok desteler halinde toplu olarak bulunurdu.

Nil kıyılarında havuzlar ve kanallar boyunca birçok su bitkisi yetişirdi. Bu bitkilerden papirüs ve lotüs meşhurdur. Papirüs liflerinden bir çeşit kâğıt yaparlardı. Bu kâğıtlara yazı yazılırdı. Papirüs özellikle Delta'da bulunurdu. Yemişini yedikleri lotüs ise daha ziyade Yukarı Mısır'da yetişirdi. Bunun çiçeklerinden süs yaparlardı.

Görülüyor ki, Mısır denilince akla Nil nehri gelmektedir. Çünkü Nil, Mısır insanının hayatına yön veren en önemli iki faktörden biridir. İkinci faktör ise güneştir.

Gerçekten, Mısır memleketi için, güneşin tesiri çok önemlidir. Çünkü güneş, insanlar ve bitkiler üzerinde son derece olumlu tesirler yapar. Gerçek şu ki, Mısır memleketi üzerinden yaz kış hiç eksik olmayan güneş ışınları mikropaları öldürür, insan ömrünü uzatır, kalplere rahatlık verir. Sıcaklık hayat şartlarını sadeleştirir, bitkilerin üremesini kolaylaştırır. Bunun içindir ki, Güneş sembolü bütün eski eserler üzerinde temsil edilmiştir. Çünkü eski Mısırlılar için güneş, dünyanın kralı gibi telâkki edilmiştir. O güneş ki, hem korkunç, hem de iyilik getiren sıcaklığı verir ve insanların maddi ve manevi hayatına tesir eder. Kâinatın hâkimi, nizamın ve hakkın

sembolüdür. Eski Mısırlılar'ın edebiyatında ve dininde güneş çok önemli bir yer işgal etmiştir.

İşte Eski Mısır medeniyetinin doğup geliştiği coğrafi bölgenin belli başlı özellikleri bunlardan ibarettir.

B. Mısır'ın Tarih Öncesi Dönemleri

Mısır'ın tarih öncesi (prehistorik) kültürleri, Avrupa'nın tarih öncesi devirleriyle mukayese edilerek tetkik edilmiştir. Bu devirler için, genel olarak her yerde aynı terimler kullanılır. Mısır'ın tarih öncesi kültürlerinin, tarihi devirler için önemi büyüktür. Zira MÖ. 3200'lerde Mısır medeniyeti tarihi devirlere girdiği zaman (Mezopotamya medeniyeti de hemen hemen aynı dönemde tarihi devirlere girmiştir) nasıl bir çehre gösteriyorsa, üçbin yıl boyunca da hep öyle kalacaktır. Çünkü Mısır medeniyeti, bugünkü Japonya ve Çin'de olduğu gibi, içine kapalı bir kültür çevresidir. Gerçekten, MÖ. 8000'lerde ortaya çıkan herhangi bir kültür unsuru, bütün Mısır tarihi boyunca yaşantısını devam ettirecektir.

Avrupa prehistorik kültürleri gibi, Mısır prehistoryası da üçe ayrılır:

1. **Paleolitik Devir (Eski Taş Devri) MÖ. 8000-7500**
2. **Mezolitik Devir (Orta Taş Devri) MÖ. 7500-5000**
3. **Neolitik Devir (Yeni Taş Devri) MÖ. 5000-3500**

Bizi burada en çok ilgilendiren dönem, neolitik kültürdür. MÖ. 5. Binyılda başlayan neolitik devirde birtakım yenilikler göze çarpmaktadır ki, bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

- a. **Ziraatin keşfi**
- b. **Yerleşik hayat**
- c. **Seramik imâli**

Gerçekten, neolitik devirde halk hayvancılığı ve ziraat yapmasını öğrenmişti. Nitekim neolitik yerleşmelerde orak ve çekicin

yanısıra, balık avı veya hayvan avlamaya yarayan çengeller ve diğer aletler bulunmuştur. Çok geçmeden bu insanlar, çömlekçiliği ve dokuma sanatını da keşfetmişlerdir. İşte Mısır'da, Fayyum Gölü'nün ve Nil nehrinin kenarlarında timsahlarla ve her türlü yabani hayvanlarla mücadele ederek, yavaş yavaş merkezi bir monarşiye ilerlemenin ilk adımları, sözünü ettiğimiz neolitik devirde atılmıştır.

Hemen belirtmek lâzımdır ki, Mısır'ın neolitik ihtilâli diğer memleketlerden farklı olmuştur. Çünkü bu devirde ilk gayretler, Nil vadisine insan eliyle şekil vermek, yani daha iyi oturulacak bir hale getirmek için yapılmıştır. Bunu gerçekleştirebilmek için iki şey lâzımdı: Biri bataklıkları kurutmak, diğeri de Nil nehrinin taşması sona erdikten sonra, tarlaları sulamak için fazla suları depolamak. Mısır çöl kuşağı içinde bulunduğu için, buraya pek az yağmur düşer. Bu yüzdendir ki, Mısır'da ziraat yalnız ve yalnız her yıl periyodik olarak meydana gelen taşmalarla mümkün olur.

Mısır'ın ilk neolitik sakinleri, Nil kıyılarındaki dar şerit araziye ekip biçmekle yetiniyorlardı. Fakat zamanla nüfus arttıkça bu arazi yetmemeye başladı. Böylece yavaş yavaş kanallar ve havuzlar açma sistemi gelişti ve Mısır, muazzam ve bereketli bir vaha haline geldi. Bu türden teşebbüslerin daha neolitik devirde başlaması çok dikkat çekicidir. İşte bu neolitik köylerin en eskisi Orta Mısır'ın batısında-ki **Fayyum Gölü**'nün kıyısında keşfedilmiştir. Diğer taraftan, Fayyum'dan yüzlerce kilometre uzakta bulunan Delta bölgesindeki **Merimde**'de başka bir neolitik yerleşme keşfedilmiştir. Delta'nın alt kesiminde ise **El Omari** adı verilen bir başka neolitik yerleşme merkezi ortaya çıkarılmıştır ki, bütün bu yerleşmeler bize Aşağı Mısır'ın (Kuzey Mısır), neolitik devirlerden beri iskân edildiğini gösterir.

Kazılardan anlaşıldığına göre, Merimdeliler'in evleri yalnız geceleme maksadıyla toprağın içine açılmış hendekler şeklinde idi ve bu evlerin üzerleri hasırlarla örtülmüştü. İki veya üç kişinin oturabileceği büyüklükteki bu evler, Merimdeliler'in yerleşik bir

köy hayatı yaşadıklarını göstermektedir. Hayvanların barındığı ağıklar ile fırınlar, genellikle evlerin dışında bulunuyordu. Merimde sakinlerinin hasır sepetlerden yapılmış zahire ambarları bile bulunmuştur. Demek oluyor ki, bu halk, ekin ekmesini ve ürünleri toplayıp değerlendirmesini biliyordu.

Merimde neolitik sakinleri ölümlerini yaşadıkları çevrenin içine gömüyorlardı (inter muros gömme tipi). Ölümlerin yanına yiyeceklerden ibaret basit hediyeler konuluyordu. Mezarlarda bulunan keramikler elde yapılmış olup, nadiren çizgi motifleriyle nakışlı idiler. Yüksek ayaklı kâse ve tabaklarla, özellikle Mısır için karakteristik olan kilden yapılmış kısa saplı kaşıklar, belli başlı kap şekillerini oluşturmakta idiler. Merimde kültürü henüz madeni tanımıyordu.

Yukarı Mısır'a gelince; burada **Deir Tasa**'da neolitik bir yerleşme keşfedilmiştir. Daha güneyde Hartum civarında da birçok neolitik köyler bulunmuştur. Böylece, Mısır Neolitik medeniyetini Kuzey Mısır'da **Merimde**, Orta Mısır'da **Fayyum** ve Güney Mısır'da da **Tasa** yerleşmeleri temsil ederler.

Neolitik devirden sonra Mısır, taş kaplar ve taş aletler yanında az miktarda madenin de kullanıldığı Kalkolitik devre girer. Kalkolitik devir Mısır kültürünü neolitik devirden ayırmak hemen hemen imkânsızdır. Kalkolitik devir kültürü, Yukarı ve Aşağı Mısır'da ayrı ayrı gelişir. Başlıca buluntu merkezleri şunlardır:

Aşağı (Kuzey) Mısır	Yukarı (Güney) Mısır
El Omari-Helvan	Badari
Fayyum B	Amurati
Gerze-Meadı	Negade I

Bu kültürlerle **predinastik devir** ya da **sülaleler öncesi devir medeniyeti** denilir. Sülaleler öncesi devir medeniyetinin en iyi

örneğini Mısır'ın eski idare merkezi Teb civarında keşfedilen **Negade** kazı yeri vermiştir.

Mısır predinastik kültürü bir köy kültürüdür. Mısır halkı ev-velden olduğu gibi bu devirde de yine oval biçimli sazlardan yapılmış kulübelerde oturuyordu. Halkın en önemli geçim kaynakları ziraat ve avcılıktı. Bu devrin sosyal durumunu ise keramikler üzerindeki resimlerden öğrenebiliyoruz.

MÖ. 3500'lerden itibaren Mısır, tam anlamıyla maden devrine girmiştir, denilebilir. Zira bu dönemde, bakır madeninin kullanım alanı genişlemiştir. İğne, çengelli iğne, balık oltaları ve bir kısım ziynet eşyaları, Nil deltasında maden endüstrisinin başladığına işaret etmektedir.

Arkeolojik buluntulara göre, tarımla geçinen toplum, toprağa bağlanarak ilk köyleri kurmuş ve bunlar kalkolitik devrin ortalarından itibaren büyük yerleşim merkezleri haline gelmişlerdir. Bu yerleşim merkezleri de birer ikişer birleşmek suretiyle eyaletleri meydana getirmişlerdir. Eski Yunanlılar bu eyaletlere **NOM** adını vermişlerdir. Bu nomların ayrı ayrı totemler çevresinde toplanarak siyasi bağımsızlığa kavuştukları sanılmaktadır. Her nomun kartal, yılan, köpek gibi bir tanrı simgesi vardı. Yine her nomun kendine has bir dili, mitosu ya da mitosları vardı. Nomların başında nom başkanları bulunurdu. Nom başkanının fiziki açıdan olduğu kadar, maddi açıdan da güçlü olması gerekiyordu. İşte bu nom başkanları arasında MÖ. 4. Binyılın sonlarına doğru kıyasıya bir hâkimiyet mücadelesi başladı. Bu mücadeleler neticesinde Horüse (şahin tanrı) tapanlar sülalesinden **Menes**, öteki nom beylerini teker teker yenerek, Aşağı ve Yukarı Mısır'ı tek bir yönetim altında birleştirmeyi başardı. Aşağı yukarı aynı tarihlerde (MÖ. 3200'ler) Mısır ülkesi, kendine has bir yazı sistemi olan hiyeroglif yazıyı keşfetmek suretiyle tarihi devirlere de kucak açmış oluyordu.

C. Mısır Tarihine Genel Bir Bakış

1. Tinitler Dönemi (I. ve II. Sülaleler MÖ. 3200-2800)

MÖ. 3. yüzyılda yaşamış olan Mısır tarihçisi **Manetho**, ilk Mısır firavununun **Aşağı ve Yukarı Mısır'ı** birleştiren **Menes** olduğunu bildirmektedir. Torino papirüsü ve Abidos kral listelerinde de **Menes**, ilk Mısır kralı olarak gösterilmektedir.

Herodotos (II. Kitap/99) ve **Manetho**'ya göre, Tinitler döneminin ilk firavunu Menes, Memfis şehrini kurmuş ve burayı idare merkezi yapmıştır (MÖ. 3200'lere doğru).

Bu dönemin olaylarını, daha sonraki yazılı kaynaklardan çıkarabilmekteyiz. Bu devirde hiyeroglif yazı bütünüyle yerleşmiş ve bütün olaylar bu yazıyla yazılmıştır. Tarihçi Herodotos'a göre, Menes, Memfis civarında bir baraj yaptırmış ve tanrı **Ptah**'a bir mabet inşa etmiştir. Delta ve Vadi birleştirilmiş, Nubya'ya karşı yapılan askeri sefer başarıyla sonuçlandırılmıştır.

Tinitler döneminin ilk aşamasını oluşturan I. Sülale zamanında gerçekleştirilen ve daha önce de üzerinde kısaca durulan **Aşağı ve Yukarı Mısır'ın** birleştirilmesi, uzun süren kanlı mücadeleler neticesinde mümkün olabilmektedir. Bu dönemin son krallarını temsil eden II. Sülale zamanında Mısır barış içerisinde yaşamıştır. Ancak, bu sülalenin sonlarına doğru **Horüs**'ün yerini **Set**'in aldığını ve Delta'da ayaklanmalar çıktığını öğreniyoruz.

2. Eski İmparatorluk Dönemi (MÖ. 2800-2400)

Bu dönem, III. Sülale ile başlar. Bu sülale firavunları kendilerine **“Aşağı ve Yukarı Mısır'ın kralı”** dedikleri için, devlet içinde birlik ve beraberliğin sağlam temeller üzerine oturtulduğu anlaşıyor. Gerçekten, bu devirde Mısır egemenliği kuzeyde Akdeniz'den güneyde I. şelaleye kadar yayılmıştı. III. Sülale zamanında (MÖ.

2800-2700) devlet, tanrısal hukuklu bir monarşi esasına dayanmakta idi. III. Sülale firavunları askeri seferler yanında imar faaliyetlerine de büyük önem vermişlerdir. Sakkara vadisinde yaptırılan basamaklı piramitler, III. Sülale zamanında Mısır'ın ekonomik durumunun son derece iyi olduğunu göstermektedir. Ayrıca, bu devirde iş başında bulunan Mısır'lı büyük memurlara ait mastabaların (mezar) da büyük bir özen gösterilerek inşa edilmesi, bu dönemin zenginliğine işaret eden bir başka delildir.

III. Sülaleden sonra gelen IV. Sülaleye “**Ehram Kuranlar Sülalesi**” de denir. MÖ. 2700-2500 yılları arasına tarihlenen bu sülale zamanında Mısır, ekonomik yönden belki de en parlak devrini yaşamıştır. IV. Sülale firavunlarının ünü, yaptırmış oldukları piramitlerle (ehram) bilinmektedir. Bu firavunlardan **Keops**, **Kefren** ve **Mikerinos**'a ait piramitler, dünyanın yedi harikasından biri sayılırlar. Herodotos'tan öğrenildiğine göre, bu firavunlar oldukça zalim krallardı. Bunlardan Keops zamanında, devlet şekli tam bir mutlakıyettir. Firavun, yeryüzünde yaşayan bir tanrı olarak kabul edilmiştir. Keops'un da Ra'yı üstün bir tanrı olarak kabul ettiği bilinmektedir. **Manetho**'ya göre, diğer tanrılar Ra'nın yanında önemlerini yitirmişlerdir. Keops'un en ünlü eseri, kendisine anıt mezar olarak yaptırmış olduğu piramittir. Gize vadisinde inşa ettirilen bu piramidin ölçüleri aklın alamayacağı çaptadır. Aslı 146 metre yüksekliğinde olan bu anıt mezar, bugün 138 metre olarak hâlâ ayakta durmaktadır. Kaidesinin bir çizgisi 227 metreden fazladır. Buna göre kaide, 51.529 metre karelik yani 5 hektardan fazla bir alanı kaplamakta idi. Düşünmek lâzımdır ki, piramidin yüzünü kaplamak için 2.300.000 adet kalker taşı plâkası kullanılmıştır. Bunların her birinin ağırlığı takriben 2,5 (iki buçuk) tondur. Piramidin kapladığı alanın içine Floransa ve Milano Katedralleri (Katedral, büyük kilise anlamına gelir) ile Roma'daki St. Peter Kilisesi ile Londra'daki Westerabey ile St. Haros kiliselerinin konulabileceği hesaplanmıştır. Bütün bunlar bize Keops piramidinin büyüklüğü hakkında

bir fikir verebilir. Ayrıca şunu da belirtelim ki, Keops piramidinin üzeri 30 cm boyundaki taşlarla kaplanmıştı. Bunlar yan yana konulduğunda Ekvator kuşağının 2/3'ü kadar bir uzunluğa erişiyordu. Taşların yüzleri arasındaki açılar mutlaka ve daima 90 derece idi. Taşlar birbirine öylesine bitleştirilmişti ki, aralarına bir bıçak ağzı bile sokulamazdı. Keops 33 yaşında tahta çıkmış ve 60 yaşında ölmüştü. Firavun 27 sene memleketi idare ettiğine göre, piramidin inşasında çalışan Mısırlı taşçılar, duvarcılar ve sanatkârlar, firavunun ölümünde piramidin hazır olabilmesi için 27 yıl boyunca her gün çalışmışlardı. Bilim adamları bu piramidin inşasında en az 100.000 (yüzbin) işçinin çalıştırıldığını hesaplamışlardır. Ancak unutmamak lâzımdır ki, bu işçilerin binlercesi söz konusu yapının inşası sırasında taşlar altında kalarak hayatlarını kaybetmişlerdir. Başka bir tabirle, dünyanın yedi harikasından biri sayılan piramitler, aynı zamanda insanlık tarihinin en büyük ayıplarından biridir.

Keops zamanında Sina yarımadasına askeri bir sefer düzenlenmiş ve oradaki madenler işletilmiştir. Eski İmparatorluk devrinin diğer ünlü firavunları Kefren ve Mikerinos idi. Kefren de kendisi için bir piramit inşa ettirmiş, ayrıca bir de piramidinin yanındaki kayalıklara başı insan, vücudu arslan biçiminde olan bir sfenks yaptırmıştır. Kendisine piramit yaptıran üçüncü firavun Mikerinos'tur. Adı geçen, adaletli ve dindar bir firavundu. Onun zamanında **Heliopolis** rahipleri güçlenmişler ve siyasi nüfuz elde etmeğe başlamışlardır.

Eski Mısır devletinde, V. Sülale ile birlikte Aşağı Mısır'ın dini merkezi Heliopolis olmuştur. Bu sülale zamanında Mısır İmparatorluğu, tam bir teokratik devlet görünümüne bürünmüştür.

Daha sonraları Heliopolisli firavunların yerini Memfisli olanlar almış ve böylece VI. Sülale ortaya çıkmıştır.

VI. Sülaleden XI. Sülale zamanına kadar geçen ve üçyüz yıldan fazla sürdüğü kabul edilen dönem (MÖ. ca. 2400-2050), Eski Mısır tarihinde “**I. ARA DEVİR**” olarak isimlendirilir.

I. Ara Devrin iç ve dış politikasını şu şekilde özetlemek mümkündür: Eski İmparatorluk döneminde birleştirilen nomlar bağımsızlık hareketlerine girişmişler, bunun neticesinde memlekette birtakım karışıklıklar yaşanmış, tarım yapılamamış, açlıklar baş göstermiştir. Coğrafi konumu ve topraklarının verimli oluşu sebebiyle ilk dönemlerde kendi halkına yeterli olan Mısır devleti, siyasi varlığını sürdürebilmek için, Nubyalılar’ın, Libyalıların ve Asyalıların Nil deltasına yaptıkları saldırıları durdurmanın yollarını aramış ve bunda da büyük ölçüde başarılı olmuştur. Güneyden **Kızıldeniz** yolu ile Arap yarımadasıyla ticari ilişkiler kurulmuş, ayrıca **Suriye**, **Kıbrıs** ve **Girit** adalarıyla ticaret yapılmıştır. Görülüyor ki, bu dönem dış ilişkileri daha ziyade ticarete dayanıyordu.

3. Orta İmparatorluk Dönemi (MÖ. 2050-1580)

Bugün Luksor denilen, fakat Yunanlılar’ın Thebes (Teb) dedikleri kentten bir prens, kendisini firavun ilân ederek XI. Sülaleyi kurmuştur. Bu sülalenin ilk krallarının unvanları yalnızca “**Nom başkanı**”dır. Fakat sonradan bütün Mısır’a egemen olduklarında Sina’ya ve Kuzey Suriye’ye seferler yapmışlar ve geniş çaplı imar faaliyetlerine girişmişlerdir.

XII. Sülalenin (MÖ. 2000-1787) kurucusu **I. Amenemhet** idi ve krallık babadan oğula geçmişti. Firavun, nomların isyan hareketlerine son vererek güçlü bir devlet yaratmıştı. Fakat her şeye rağmen nomlar, mahalli özerkliklerini korumuşlardı. I. Amenemhet, Aşağı Mısır’da düzeni sağlamış, doğudan Mısır topraklarına yerleşmeye gelmiş olan bedevileri ülkeden çıkarmış ve tekrar gelmelerini engellemek için Delta’nın doğusundaki sınır boyunca büyük bir duvar ördürmüştü (Belki bu olay, kutsal din kitaplarında anlatılan

peygamber İbrahim hakkındaki açıklamalarla karşılaştırılabilir). Amacı, bu kabilenin Mısır'a girmesini yasaklamaktı.

Bu sülalenin en ünlü firavunlarından birisi de **III. Sesostris** (MÖ. 1887-1850) idi. Adı geçen firavun, Sudan'ı istilâ ederek Mısır hudutlarını II. şelaleye kadar genişletmişti. Yine aynı dönemde gerçekleştirilen deniz seferleriyle Doğu Afrika'da Punt ve Arabistan kıyılarına gidilmiş, Suriye'nin güney sınırları boyunca seferler düzenlenmişti.

XII. Sülalenin son ünlü firavunu **III. Amenemhet**, birçok bataklığı kurutmuş ve tarıma yeni topraklar kazandırmıştı. Bu dönemde Orta ve Aşağı Mısır'ın su işleri düzene konulmuştu. Bu cümleden olmak üzere, Nil nehrinin suları bir kanalla büyük bir depoya taşıtılmıştır ki, bu olay, söz konusu dönemin en büyük buluşu ve başarısı sayılmıştır. Ayrıca, Sina yarımadasındaki bakır madenleri işletilmek suretiyle ülkeye gelir sağlanmıştı.

Orta İmparatorluk zamanında iktidara gelen Mısır firavunları, başta Fenike olmak üzere, Ege ülkeleriyle ticaret bağları kurmuşlardı. Bunun doğal bir neticesi olarak geniş bir tüccar zümresi doğmuştu. Orta İmparatorluğun sonlarında, altın değer ölçüsü olunca, ticaret mallarının değeri birden bire arttı. Dolayısıyla bu durum, Mısır'a zenginlikler getirdi.

Orta İmparatorluğun son büyük kralı III. Amenemhet'in ölümünden sonra Mısır'da karışıklıklar çıktı. Tarihçi Herodotos, bu kargaşa döneminde oniki firavunun hüküm sürdüğünü anlatmaktadır. Bu dönem, Mısır'ın XIII. ve XIV. Sülaleler dönemidir.

Mısır tarihinde **II. Ara Devir, Hiksoslar**'ın Mısır'ı istila etmeleriyle başlamıştır (MÖ. 1788-1580). Hiksoslar'ın Önyasya'ya yerleşen kavimlerden Hurriler'le akraba oldukları, ancak Suriye ve Filistin yoluyla güneye yapmış oldukları akınlar sonucunda Sâmililerle karışmış olabilecekleri sanılmaktadır.

MÖ. 2. Binyılın birinci yarısında Önsya’da görülen kavimler hareketinin bir neticesi de, Hiksoslar’ın MÖ. 18. yüzyılın sonlarında Mısır’ın Delta bölgesine yerleşmeleri ve 17. yüzyılın sonlarında yönetimi ele geçirmeleri olmuştur. “**Çoban Krallar**” olarak da bilinen Hiksos kralları, Mısır’da XV. ve XVI. sülaleleri oluşturmuşlardır. Bunların zamanından kalan belgeler azdır. Çünkü belgeler tahrip edilmiştir. Bu nedenle, Hiksoslar hakkındaki bilgilerimiz sınırlıdır. Başka bir tabirle Hiksoslar devri, Mısır’ın karanlık çağlarından biridir.

Hiksoslar, Babil’den Girit’e kadar uzanan bir dünya devleti kurduklarını ileri sürüyorlarsa da, bu görüşü şüpheyile karşılamak gerekir. Çünkü Hiksos krallarının Mısır’daki egemenlik sınırları Vadi boyunca güneye kadar uzanıyordu. Delta’ya bütünüyle egemen olan **Hiksoslar**, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi XVI. Sülalenin de kurucusu olmuşlardı. Başkentleri Aşağı Mısır’daki **Avaris** kenti idi. Hiksoslar, Mısırlılar’dan ağır vergiler almışlar, çalışan köylüleri köle yapmışlardı. Diğer taraftan Hiksoslar, Mısır’a birtakım yenilikler de getirmişlerdi. Bunların başında savaş araçları gelmektedir. Gerçekten, demir veya bronzdan yapılmış düz kılıç, eğri pala, kama, geniş ve uzun uçlu mızraklarla, iki tekerlekli harp arabaları, Hiksoslar’ın Mısır’a getirdiği yeniliklerin en başta gelenleri arasında sayılabilir. Özellikle atlı harp arabaları, daha önceleri Mısır’da bilinmiyordu. Hiksoslar’ın hızlı ve korkunç istilâsı, işte bu harp arabalarıyla gerçekleştirilmişti. Demir madeninin bu kavim tarafından bilinmesi ve kullanılması dolayısıyla, onların Doğu veya Güney Anadolu’dan gelmiş olabilecekleri ileri sürülmüştür.

Hiksos hâkimiyetine karşı, güneydeki Mısırlı prensler örgütlenerek XVII. Sülaleyi kurmuşlardır. Hiksos istilâsına son vererek, Hiksoslar’ı Mısır’dan kovanlar ise XVIII. Sülale firavunlarıdır.

4. Yeni İmparatorluk Dönemi (MÖ. 1580-1085)

XVIII. ve XIX. sülalelerin egemen olduğu bu dönem, Mısır tarihinde önemli bir yer işgal etmektedir. Bu dönemde iç yönetim tamamıyla monarşik bir hüviyete bürünmüş, dış ilişkilerde ise Önyasya devletleriyle bazen savaşılmış, bazen de barış yolları denenmiştir. Bu arada Filistin ve Suriye Mısır'a bağlanmıştır. XVIII. Sülale zamanında Mısır'ın yönetimi merkezileştirilmiştir. **Thebes** (Teb) kenti, yönetimin merkezi olmuştur.

Yeni İmparatorluk döneminin önemli kabul edilen iç ve dış olaylarını şu şekilde özetlemek mümkündür: Mısır, özellikle Amarna Çağı'nda (MÖ. 1400-1350), Eski Önyasya dünyasının en güçlü devleti haline gelmiş, zamanın öteki büyük devletleri olan Hitit, Babil, Mitanni ve Asur devletleriyle iyi ilişkiler içerisinde bulunmuştur. Bu arada, Önyasya devletlerinin kralları Mısır firavunları ile akrabalık bağları kurmak suretiyle dostluklarını güçlendirmeye çalışmışlardır. Amarna Çağı'nı aydınlatan ve Amarna arşivinde ele geçirilen dört yüz civarındaki mektuptan anlaşıldığına göre, bu devrin diplomasi dili Akkadça idi. Amarna Çağı'nın en güçlü firavunu **III. Amenofis**'tir. Onun MÖ. 1370 yılında ölmesi üzerine yerine oğlu **IV. Amenofis** (MÖ. 1370-1350) geçmiştir. Adı geçen firavun, Mısır dininde bir reform yapmak istemiştir. "**Atonisme**" adı verilen bu yeni din, bütün eski Mısır tanrılarının reddi ve Mısır'ın güneş tanrıları olan **Ra** ile **Aton**'un birleştirilerek, tek bir tanrı halinde yüceltilmesi esasına dayanıyordu. Hattâ bu nedenle IV. Amenofis, eski idare merkezi Thebes'i (Teb) terk etmek zorunda kalmış ve bugün Amarna mektuplarının bulunduğu yerde **Akhetathon** (Aton'un Ufku) adıyla yeni bir kent kurmuş, kendisi de "Aton'a yararlı, onun hoşuna giden" anlamına gelen **Akhenaton** adını almıştı.

Bu din, monoteist (tek tanrılı) bir din idi. Bu dinin yayılabilmesi amacıyla pek çok mabetler inşa edilmiş, rahiplere son derece

geniş imtiyazlar verilmişti. Ancak çok geçmeden, Aton kültü ile ilgili harcamaların hazineyi tükettiği anlaşıldı. Halk, yaşantısının gündün güne kötüye gittiğinin farkında idi. Çünkü fetihler durmuş olduğundan saraya yabancı ülkelerden ganimet ve vergi gelmiyordu. Amon ve öteki tanrıların rahipleri halkın hoşnutsuzluğunu körüklüyorlardı. Soylular da genç firavuna karşı birtakım tertiplerin içerisinde yer almaya başlamışlardı. Nihayet bir ayaklanma başlamış, ancak bu ayaklanma acımasızca bastırılmıştı. IV. Amenofis, bu ayaklanmadan kısa bir süre sonra öldü. Yeniden karışıklıklar başladı. Anadolu'da güçlenen Hititler, Kuzey Suriye'yi ele geçirdiler. Mısır tahtına çıkan firavun **Tuthankamon**, Amon rahipleriyle uzlaşarak devlet merkezini tekrardan Thebes'e taşıdı. Fakat bu firavunun ölümünden sonra karışıklıklar daha da arttı. En sonunda vezir **Horemhep** bu karışık döneme son vererek, XIX. Sülaleyi kurdu.

Horemhep, imparatorluğa barış getirmek için sert önlemlere başvurmuş, bu arada Atonisme kültünü her yerden kaldırmış, Amon tapınakları eski mülklerini yeniden elde etmişlerdi. Böylece IV. Amenofis'in dini reformları başarısızlıkla sonuçlanmış oluyordu.

XIX. Sülale firavunları, Mısır'ın Suriye, Filistin ve Nubya'daki egemenliğini sürdürme çabası içerisine girmişlerdir. Kuzey Suriye'nin ekonomik öneminden dolayı Mısır ve Hitit orduları MÖ. 1296'da **Kadeş Meydan Muharebesinde** karşı karşıya gelmişler, iki devlet arasındaki barış ise ancak MÖ. 1280 yılında gerçekleştirebilmiştir. Hitit kralı **III. Hattuşili** ile Mısır firavunu **II. Ramses** arasında yapılan Hitit-Mısır Barış Antlaşması, eşit şartlara dayalı bir antlaşmadır. Bu antlaşmadan sonra yaklaşık elli yıl Eski Önasya devletleri bir barış ve huzur dönemi yaşamışlardır.

MÖ. 13. yüzyılın sonları ile 12. yüzyılın başlarında Balkanlar'dan hareket eden bazı kavimler, Ege ve Akdeniz adalarında oturan kavimleri de yanlarına alarak Boğazları geçmişler ve Anadolu üzerinden Suriye ve Libya'yı istila ettikten sonra Mısır kapılarına dayanmışlardı. Mısır firavunları, denizden ve karadan ülkelerini

istila eden ve tarihçilerin Ege kavimleri adını verdikleri bu mütecavizleri durdurmaya muvaffak olmuşlarsa da, Mısır ekonomisi uzun süren bu mücadeleler sonrasında çökme derecesine gelmişti. Egeli kavimleri yenme başarısını gösteren **Merneptah** ve **III. Ramses** adlı firavunlardan sonra iş başına gelen firavunlar ise ülkeyi iyi idare edememişler ve bunun sonucunda memleketin pekçok yerinde isyan hareketleri başlamıştı. Nihayet, III. Ramses'in yenerek vergiye bağladığı Egeli kavimler de bu zayıf firavunlar zamanında isyan ederek bağımsızlıklarını elde etmeyi başarmışlardı.

5. Mısır Tarihinin Son Dönemleri

Merkezi yönetimin zayıflaması, nom (eyalet) soylularının ve bazı rahip topluluklarının giderek artan bağımsız hareketleri, Mısır'ı yeniden parçalamıştır. Özellikle yabancı sülalelerin iktidara gelmesiyle eski yerli sülalelerin itibarı kalmamıştır. Dolayısıyla bu dönemde Mısır kültürü de çökmeye başlamıştır.

XX. Mısır Sülalesi, Amon rahipleri tarafından kurulmuştur. Bunlar, rahip-krallar olarak Mısır'ı MÖ. 1085-950 yılları arasına rastlayan dönemde idare etmişlerdir. XXI. Sülale firavunları ise Mısır'ın meşru kralları olarak kabul edilmişlerdir. XXII. ve XXIII. Sülaleler, Mısır'da yönetimi ele geçirmiş olan Libyalı kralların sülaleleridir (MÖ. 950-730). XXII. Sülaleyi kuran **I. Şoşenk**, Filistin'de başarılı savaşlar yaparak, devlete geçici de olsa bir düzen sağlamış, fakat kendisinden sonra gelenler zamanında, iç kavgalar yeniden başlamış ve Mısır, çeşitli bağımsız devletler halinde parçalanmıştır. Bu sülale zamanının en önemli olayı, Nubya'nın güçlenerek Mısır üzerinde hak iddia etmesidir.

Gerçekten, kısa bir süre sonra Mısır'ın zayıflamasından yararlanan Nubyalılar Mısır'a egemen oldular ve XXIV. Sülaleyi kurdular (MÖ. 730-715). Mısır kralı **Bokharis**, güneyden gelecek olan tehlikeye karşı koyabilmek için Asurlular'la anlaşmak istemiştir. Fakat

anlaşıldığı kadarıyla bunu başaramamış olmalı ki, MÖ. 715 yılında Mısır, **Habeşliler**'in saldırısına uğramıştır.

XXV. Sülale zamanında (MÖ. 715-663) Habeşliler Mısır'a girerek, bu ülkeye egemen olmuşlardır (MÖ. 712). Mısır topraklarında yerel yönetimler birbirleriyle mücadele ederlerken, güçlü Asur orduları da Mısır'a girmeye çalışıyorlardı. Asur kralı **Sanherib**'e karşı Filistin ve Suriye kralları birleşmişlerdi. Fakat buna rağmen Asur kralı, **Kudüs**'ü (**Yerusalem**) kuşatmıştı. Bu olay üzerine Mısır firavunu **Şabataka**, Kudüs'ün kurtarılması için bir ordu göndermiş, Kudüs kurtarılmış ve Mısır memleketi de geçici olarak Asur ordularının istilâsından kurtulmuştu.

Fakat Sanherib'den sonra yerine geçen oğlu **Asarhaddon**, **Sina Çölü**'nü ordusuyla geçerek Mısır topraklarına girmiş, **Memfis**'i kuşatarak ele geçirmiştir. Ancak Asur egemenliği geçici olmuş, Mısırlılar ilk fırsatta bağımsızlıklarını elde etmişlerdi. Fakat **Asurbanipal** zamanında güçlü Asur orduları Memfis kentini yeniden ele geçirmişlerdi.

Mısır üzerindeki Asur egemenliği bir müddet devam ettikten sonra, XXVI. Sülalenin kurucusu **I. Psammetik**, Asurlular'ı Mısır'dan çıkararak, ülkede birlik ve beraberliği yeniden sağlamıştır (MÖ. 663-609). Bu dönemde, Mısır'ın eski kültürü yeniden canlandırılmıştır. Ne var ki, bu dönemin fazla uzun sürmediği anlaşıyor. Zira Persler, Önyasya'da büyük bir devlet kurduktan sonra, Pers kralı **Kambizes**, ordularıyla Memfis'e girmiş, Yukarı Mısır'ı da kolayca eline geçirmiş ve XXVI. Sülaleyi de ortadan kaldırarak, Mısır'ı Pers İmparatorluğu topraklarına katmıştır (MÖ. 525). Böylece Mısır'ın XXVII. Sülale kralları Pers hanedanından çıkmıştır.

Pers egemenliğine karşı yerli prensler ayaklanmışlarsa da, eski feodal aileler arasındaki anlaşmazlıklar sürüp gittiğinden başanlı olamamışlardır. XXVIII., XXIX. ve XXX. Sülaleler, Persler'le mücadele etmek zorunda kalmışlardır (MÖ. 405-341). XXX. Sülale-

den sonra ise İkinci Pers egemenliği dönemi başlamıştır (MÖ. 341-333). Makedonya kralı **Büyük İskender**, Pers ordularını MÖ. 333 yılında **İssos**'da yenince, Mısırlılar İskender'i kurtarıcı olarak kabul etmişlerdir. İskender Mısır'a girmiş, kendisine bağlı yerli halkın gelenek ve göreneklerine saygı duymuş, Amon rahipleri kendisini **"Tanrı Amon'un oğlu"** olarak selamlamışlardır. Mısır, İskender'den sonra İskender'in generallerinden **Ptolemaios**'un payına düşmüş ve adı geçen generalin kurduğu devlet, MÖ. 30 yılında Romalılar tarafından zaptedilinceye kadar varlığını sürdürmüştür.

D. Mısır Kültür ve Medeniyeti

1. Devlet ve Memleket İdaresi

Mısır'ın devlet idaresi "NOM"larla başladı. Nomlar, "SARU" adı verilen nom beyleri tarafından idare olunurdu.

Tarihi devirlerde Mısır'da din esasına dayanan merkeziyetçi mutlak krallıklar kuruldu. Halkın mukadderatı kralın elinde idi. Kral, Tinitler devrinden itibaren insan şeklinde görülen bir tanrı sayıldı. O, HORUS (şahin) sanını taşırdı. Arslan, ejder veya sfenks şeklinde tasvir edilirdi.

Aşağı ve Yukarı Mısır krallıkları birleştikten sonra, krallar evvelâ Yukarı Mısır'ın BEYAZ TAÇINI, sonra da Aşağı **MISIR**'ın **KIRMIZI TAÇINI** giyerlerdi. Kralın adı söylenmez, ona **TANRI** veya **FİRAVUN** (**PHARAO** = **BÜYÜK EV**) denirdi.

Mısır firavunlarının yetkisi çok genişti. Onların emirleri kanun sayılırdı. Kalabalık bir maiyeti bulunurdu. Kendisine büyük rahipler hizmet eder; her işine bakan ayrı hizmetçileri bulunurdu. Firavuna hizmet etmek şerefli bir işti.

Firavun, tahtirevan içinde sokağa çıkardı. Şemsiyesini tutan ve yüzüne konan sinekleri kovalayan özel hizmetçileri bulunurdu. Firavun ölünce Apis öküzüne yapıldığı gibi, 72 gün matem tutulur-

du. Ölen firavunun öbür dünyada kendisine lâıık yeri aldığına ve orada da egemenliğini sürdürdüğüne inanılırdı.

Memleket yönetiminde firavunun iki büyük yardımcısı vardı. Biri kuzeyin (**KIRMIZI EV**), diğeri güneyin (**BEYAZ EV**) mümessili idi. Böylece memleket, idari bakımdan güney ve kuzey olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Onlar da birçok eyaletlere bölünmüş-tü.

Devlet ve memleket idaresinde, firavundan sonra en yetkili kimse vezirdi. Vezir, devletin **ALTı BÜYÜK EVİ**'ne (Yüksek mahkeme) başkanlık eder, gerektikçe eyaletleri denetlemeye çıkardı. Firavun, vezire geniş yetkiler verir, fakat hiçbir zaman adaletten ayrılmamasını, taraf tutmamasını söylerdi. Çünkü **“Tanrıyı seven adaletten ayrılmazdı”**.

Mısır idaresinde, Hazine ve Ziraat Bakanlıkları da vardı. Kâtiplik de önemliydi. Kâtiplere **“SIRLARIN BAŞI”** derlerdi. Bunlar, **“Hayat Evi”** denilen okullarda yetişirlerdi.

Mısır devlet idaresi, geniş bir memur kadrosu ile işlerdi. Bazı memuriyetler irsi olurdu. Maaşlar mahsul ile ödenirdi.

Eyaletlerin başında bulunanlara **“NOM VALİSİ”** veya **“MEMLEKET İDARECİSİ”** ve **“KANALLARIN AÇILMA-SINA MEMUR”** denirdi. Eyaletlerde **NOM** Yüksek memurlarının teşkil ettiği birer mahkeme bulunurdu.

Eski İmparatorluğun sonlarına doğru **NOM**'luklar babadan oğula geçer oldu. Mısır'da feodal bir idare doğdu, fakat Orta ve Yeni imparatorluk dönemlerinde yine merkeziyetçi idareler kuruldu.

2. Sosyal Hayat

Eski İmparatorluk döneminin sosyal durumu hakkında çok az bilgimiz vardır. Köleliğin yaygın olduğunu görüyoruz. Köle alım ve satımı da vardır. Kölelerin dışında, hür insanlar, rahipler ve soylular

da tarım ve öteki çalışmalara katılmışlardır. Toprak ve hayvanların satıldığını veya miras yoluyla bırakıldıklarını belgelerden öğreniyoruz. Toplum, babaerkil bir yapı arz etmekteydi. Ancak, ananın da büyük saygınlığı vardı. Asıl mirasçı en büyük oğuldu.

Kâtipler, işçilerin çalışmalarını denetlerlerdi. Mısırlılar kendi hesaplarına da çalışabiliyorlar ve ürettiklerini pazarda satabiliyorlardı. Yüksek tabaka, saray soyluları ve nom soylularından oluşuyordu. Soyluların geniş toprakları ve köyleri vardı. Yüksek rahiplik de üst tabakanın elinde idi. Küçük memurlar da vardı.

Orta İmparatorluk döneminde köle sayısında artış görülmektedir. Bu artış, **Suriye, Filistin ve Libya** ile yapılan savaşlar neticesinde alınan esirlerle gerçekleştirilmiştir. Bu dönemde, köylülerin yoksullaştığı görülüyor. Onların yoksulluğu, dönemin edebi eserlerinde dile getirilmiştir. Diğer taraftan, zanaatçıların, dokumacıların, demircilerin ve taşçıların durumu da aynıdır; yoksulluk ve açlık içindedirler. İyi yaşayanlar yalnızca memurlar ve kâtiplerdir.

Yeni İmparatorluk döneminde ise savaş esirleri daha da artmış, kölelerin çoğunu saray ve tapınaklar almıştı. Saray soylularının ve askeri aristokrasinin elinde çok sayıda köle bulunuyordu. Firavun her savaş sonunda köleleri dağıtırdı. Belgelerden öğrenildiğine göre, sıradan askerlerin, çiftçilerin ve zanaatçıların bile en az iki ya da üç kölesi vardı.

Köleler, tarlalarda, madenlerde, yük taşımacılığında, tapınak hizmetlerinde, saray hizmetlerinde ve ev işlerinde kullanılıyordu.

Saray soyluları ve rahipler zümresi, ayrıcalıklı bir sınıf olarak aşırı derecede zenginleşmişlerdi. Tapınakların birçok mülkleri vardı. Özellikle **Amon** tapınağı, Mısır tarihinde büyük rol oynamıştır. Çünkü **Amon** rahiplerinin sık sık siyasi meselelere el attıkları bilinen bir gerçektir. Bir de askeri kast diyebileceğimiz orta ve yüksek düzeyde subaylar vardı. Yüksek düzeydeki subaylar iç politikada etkili olabiliyorlardı. Orta ve alt rütbedeki subaylar ise, hizmetleri-

ne karşılık toprak alıyorlardı ve büyük bir sayı oluşturdıklarından, firavunların iktidarı için önemli bir destek idiler.

Köylülerin durumunda da herhangi bir değişiklik göremiyoruz. Ortakçı üyeler olmakla beraber, onlar ağır vergilerle ezilmişler, firavunlar ve tapınaklar adına angarya hizmetlerinde çalıştırılmışlardır. Fakat hemen belirtelim ki, günümüzde bile hayranlıkla seyrettiğimiz görkemli yapılar ve diğer güzel eserler, köylüler ve kölelerin emekleriyle gerçekleştirilmiştir. Bu büyük işler, onlara zorla yaptırılmıştır. Herodotos, Keops'un piramidinin yapımı sırasında yüzbinlerce kölenin zor şartlar altında nasıl çalıştırıldıklarını eserinde dile getirmektedir.

3. Ekonomik Hayat

Mezopotamya'da olduğu gibi, Mısır'da da ekonomi, tarıma, hayvancılığa ve meyve üretimine dayanıyordu. Mısır'da her şey Nil nehrine bağlı olarak düzenlenmişti. Tarlaları sulamak, yerleşme alanlarını korumak için örgütler kurulmuş ve ekonomik yöntem tekelleştirilmişti. Toprak verimli olduğundan, gerekli hammaddeleri ticaret ve takas yoluyla rahatça ithal edebiliyorlardı.

Tinitler döneminden itibaren Mısır halkı köyler kurmuş, çiftçilik ve avcılık yapmışlardı. Nil nehrinde balıkçılık yapan Mısır köylüsü değişik türde balıklar avlamıştır. Dolayısıyla avlanma tekniğinde önemli gelişmeler olmuş ve su ürünleri Mısırlılar'ın baş gıdalarından biri olmuştur.

Avcılık ise hem spor ve eğlence olarak, hem de üretim için yapılmıştır ki, Mısır soyluları büyük ve küçük av hayvanlarını özel parklarda toplayarak beslemişlerdi.

Mezopotamya'da olduğu gibi, Eski Mısır'da da bazı hayvanlar ehlileştirilmiş ve onlardan çeşitli şekillerde yararlanılmıştır. Örneğin attan taşımacılıkta ve orduda, öküzden ise çift sürmede yarar-

lanmışlardır. Fakat çiftçilik işlerinde daha çok insan gücünden faydalanmışlardır.

Mısır ülkesinde avcılıktan ziraat hayatına geçildiği zaman, üretimde artışlar olmuştur. Kral, topraklarının bir bölümünü de memurlara maaşlarının karşılığı olarak vermiştir. Tarlaları sulamak için Nil nehrinden yararlanılmış, bu maksatla sulama kanalları açılmıştır.

Mısır'da meyvecilik de yapılmıştır. Yeni imparatorluk döneminde hayvancılık azalırken, tarıma giderek daha fazla önem verilmiştir. Bu cümleden olmak üzere, tarım araçlarında önemli gelişmeler görülmüştür. Gerçekten, bu dönemde oraklar madenden yapılmış, sabanlar da daha mükemmel imal edilmiştir ki, bu sayede toprağın verimliliği artmıştır.

Endüstri de tarım ve hayvancılıkla aynı zamanda gelişmeye başlamıştır. Küçük köylerde en gerekli eşyalar, bizzat köylüler tarafından imal edilmiştir. Evlerde ayrıca dokumacılık yapılmış, keten kumaşların yanısıra hasır ve sepetler örülmüştür. Mısırlılar derileri de çok güzel işlemişler, onlardan ev eşyaları ve yastıklar yapmışlardır.

Mısırlılar, tarihin en eski devirlerinden itibaren madenleri eritmişler, özellikle ev eşyaları ile silahların yapımında kalay ve bakır madenlerinin karışımından oluşan tunçtan yararlanmışlardır. Bakır madeni Sina yarımadasından getirilirken, demir madeninin Anadolu'dan Hititler'den alındığı sanılmaktadır. Gümüş ve kurşun madenleri de MÖ. 2500 yıllarından sonra, Anadolu'dan Toros dağlarından getirtilmiştir. Kereste ise Amonoslar'dan ve Lübnan'dan gelmekteydi. **Lapislazuli** denilen değerli lacivert taşın ise Habeşistan'dan getirildiği sanılmaktadır.

Endüstride de kullanılan hammaddelerin parasal kaynağı, firavunun gelirleri idi. Devlet tarafından donatılmış araştırmacı ekipler, firavunun askerlerinin koruyuculuğunda zaman zaman çölü aşmış-

lardır. Devlet memurları Biblos'a giderek gemilere ticaret malları yüklerlerdi. Devlet memurları yönetiminde Yukarı Nil'e geziler düzenlenir, oradan altın ve baharat getirilirdi. Bu dış ticaretin amacı, lüks eşyalar, büyü araçları ve savaş donanımı getirmek içindi.

Mısırlılar papirüsün liflerinden hafif ayakkabı ve gövdesinden de ince ince dilmek suretiyle kâğıt yaparlardı.

Mısır ekonomisinin belli başlı gelir kaynakları, fetihlerle elde edilen ganimetler, bağımlı ülkelerden alınan vergi ve armağanlar ile halktan toplanan vergilerdi.

4. Dini Hayat

“Mısırlılar, dünyanın en dindar insanları idi.” Onlar, çok çeşitli tanrılara taparlardı. Şehir devletleri zamanında (Nomlar henüz birleşmeden), her şehrin ayrı bir tanrısı bulunurdu. Bir şehir diğerlerine üstünlüğünü tanıttığı zaman, yerli tanrılar kalmakla beraber, üstünlük kuran şehrin tanrısına ülkenin her tarafında önem verilir, saygı gösterilirdi.

Gök tanrısı her şeyin başı idi. Güneş ve ay, Mısırlılar'ın önemli tanrılarındandı. Fakat bunların isimleri yer ve zamana göre değişiklik gösterirdi.

Rahipler, zamanla tanrılar arasında akrabalık kurdular. Böylece tanrı aileleri meydana geldi.

OZİRİS, Güneş Tanrısı idi. Ay Tanrıçası **İZİS**, onun karısı ve kız kardeşi kabul edilirdi. Karanlıklar Tanrısı olan **SET**, **OZİRİS**'in kardeşi; sabah doğan güneş **HORÜS** ise, **OZİRİS**'in oğlu idi. **OZİRİS** boğa, **HORÜS** atmaca (şahin) ve **İZİS** dana şeklinde tasvir edilirdi. Güneş Tanrısı'na Teb şehrinde **AMON**, Heliopolis'te ise **RA** denirdi. Rahipler, sonradan ikisinin aynı olduğunu görerek, “**AMON-RA**” adını verdiler “Var olan her şey **RA**'nın gözlerinden ve ağzından çıkmıştı”.

IV. Amenofis'in ortaya attığı tek tanrı inancı tutunamadı. Bu firavunun yüzünde yaralar çıkarak ölmesi ve ondan sonra iktidara gelen firavun Tutankhamon'un genç yaşta hayata gözlerini yumması, **ATON**'un uğursuzluğuna yorumlandı. Rahiplerin propagandası ile **ATON** çarçabucak ortadan kalktı.

Mısırlılar, bazı hayvanları ve soğan, mercimek gibi bir kısım bitkileri de kutsal sayarlardı. Teb'liler timsaha taparlar, başka şehirlerde ise onu uğursuz sayarlar ve öldürürlerdi. Su aygırı, kedi, kurbağa, kurt, çakal, leylek ve akrep gibi hayvanların da tanrı sayıldığı şehirler vardı. Kutsal hayvanlar içinde en ünlüsü **Apis (Apsis) öküzü** idi.

Apis öküzüne Memfis'teki özel tapınağında itina ile bakılır, onun her hareketinin bir anlamı var sayılırdı. Apis öküzünün gökten inen bir şimşekten doğduğuna inanılırdı. O, bazı belirtileri ile diğer öküzlerden ayrılırdı: Apis öküzünün alnında üçgen şeklinde bir beyazlık, sırtında ve karnında kanatlarını açmış bir kartal ve dilinde özel bir işaret bulunurdu.

Apis öküzü ölünce mumyalanır ve törenle gömülürdü. Onun 25 yıldan fazla yaşaması doğru sayılmazdı. Bu müddet dolunca, tapındaki kutsal havuza daldırılarak öldürülürdü. Ondan sonra da yeni Apis öküzü aranırdı. Apis öküzü ölünce yas tutulur, bulununca sevinilir ve bayram yapılırdı. Mısır tanrıları, tapınaklarda, aileleri ile beraber otururlardı. Firavun da tanrı olduğundan her zaman onların yanına gidebilirdi.

Dünyada insanlardan önce tanrılar vardı ve onlar insanlara örnek olmuşlardı. Tanrılar, insanların iyiliklerine ve topluluk kurmalarına çalışırlardı.

Mısırlılar, tanrılarını çeşitli şekillerde düşünürlerdi. Gök Tanrısı (Hathor veya Sibü), çok büyük bir inek şeklinde tasavvur edilirdi. Dünya onun ayakları altında idi. Karnında yıldızlar parlardı.

Tanrı HORÜS, dört türlü gösterilirdi:

1. İnsan şeklinde,
2. Atmaca olarak,
3. İnsan başlı atmaca,
4. Atmaca başlı insan olarak.

Diğer bazı tanrılar da insan başlı veya hayvan vücutlu veya hayvan başlı insan vücutlu olarak düşünülür ve böyle tasvir edilirdi. Mısırlılar'a göre NİL nehri de bir tanrı idi. Adına HEPİ derler ve ona taparlardı.

Mısırlılar'ın inanışına göre, Güneş Tanrısı **OZİRİS**, her akşam, kötü kardeşi Karanlıklar Tanrısı **SET** tarafından hile ile öldürülürdü. Bunu haber alan **OZİRİS**'in karısı, Ay Tanrıçası **İZİS** yastur ve ağlardı. Onun feryatlarını duyan **OZİRİS**'in oğlu Doğan Güneş Tanrısı **HORÜS**, babasının öcünü alır; **SET**'i (Karanlığı) yok eder ve sabahleyin dünyayı aydınlatırdı. **OZİRİS** için yapılan törenlerde kadınlar, tıpkı **İZİS** gibi ağlardı.

Mısırlılar'a göre her yaratık, madde (KHET) ve ruh (KA) denilen iki nesneden müteşekkildi. İnsan ölünce ruh, bir nefes gibi ağızdan çıkardı. Fakat vücutla ilgisini tamamen kesmezdi. Ruhun bir gün, vücuda gireceğine inanılırdı. Bundan dolayı, ölen insanın cesedinin bozulmamasına ve dağılmamasına önem verilir, bunu sağlamak için mumya yapılırdı. Mumyacılık bir meslekti. Fakat tabiblikle bir ilgisi yoktu. Tabiblerce aşağı sayılan bir meslekti.

Bir kimse öldüğü zaman, onun yakınları, mumyacılar başvururlardı. Ölünün itibarına ve verilen paraya göre üç türlü mumya yapılırdı. Herodotos'un anlattığına göre, en iyi mumya şu şekilde olurdu: **"Eğri bir demir çubukla ölünün burnundan beyni çıkarılır ve kafasının içi ilaçlarla yıkanır. Sonra karnı yarılarak içinden organlar alınır, karnın içi hurma şarabı ile yıkanır ve kokulu baharlarla doldurulurdu. Ceset 70 gün katranlı**

suda yatırılır, sonra yıkanarak zamlı ketene sarılır ve ölü sahibine verilir.”

Fazla para vermek istemeyenler, mumyanın daha basit ve ucuz olan ikinci şeklini yaptırırlardı. Mumyanın üçüncü şekli ise fakir ölülerine yapılırdı. Bunda, ölünün bağırsakları çıkarılır ve ceset, 70 gün katranlı su içinde bekletilir, sonra ölü sahibine verilir.

Mısırlılar ölünün yanına, dirilince yemesi için yiyecek ve içecek şeyler koyarlardı. Fakat bunlar zamanla çürür veya böcekler tarafından yenirdi. Bazen de, bütün yasaklara rağmen, çalındığı olurdu. Bundan dolayı sonraları ölünün yanına yenecek şeylerin resimleri kondu. Ölü dirilince bunların, yenilecek hale geleceğine inanılırdı.

Ölen bir kimsenin ruhu, **Tanrı OZİRİS**’in başkanlığındaki bir mahkemede sorguya çekilir ve günahı tartılırdı. Ölünün bu mahkemede neler diyeceği **“ÖLÜLER KİTABI”** denilen kitapta belirtilmişti. Bu kitap, ölen kimsenin yanına konurdu.

Günahı fazla olan kimse, öldükten sonra, akreplerin ve yılanların bulunduğu yere düşer ve acı çekerdi. İyilik tarafı üstün olanlar ise sonsuz mutluluğa erer, serin ve güzel kokulu bir yerde kalır ve tanrıların sofrasında yemek yerlerdi.

Mısır dinini ve dini törenleri, rahip ve rahibeler düzenlerlerdi. Din adamları, üstün sınıfı teşkil ederlerdi. Onlar vergi vermezler, angarya yapmazlar ve asker olmazlardı. Halkın, tanrılara sunduğu armağanlarla gül gibi geçinip giderlerdi.

Mısırlılar, sihir ve büyüye de inanırlardı. Nil nehrinin taşması ve yağmur yağması için sihir yaparlardı. IV. Amenofis’in sihir ve büyüü kaldırması fayda vermedi. Onun ölümünden sonra eski inançlar yine devam etti.

Mısır’da sünnet âdeti de vardı. Hayvan derisinden ve kılından elbise giymek, Mısırlılar’ca günah sayılır, bundan dolayı keten elbi-

se giyerlerdi. Onlara göre, hayatın amacı temizlikti. Yabancıların içtiği bardaktan su içmezler ve hayvanın başını yemezlerdi.

Mısırlılar, sofrada katı şeyleri elle, sulu yiyecekleri kaşıkla yerlerdi. Yemek yenirken sofranın etrafında bir mumya dolaştırılır, böylece, daima âhiret hatırlatılırdı. Mısırlılar'ın ziyafetinde müzik de bulunurdu.

5. Dil ve Edebiyat

Mısır dili, Hâmi-Sâmi dillerin karışımı idi. Mısırlılar, Yunanlılar'ın hiyeroglif (kutsal resimler) adını verdikleri bir yazı kullanılırlardı. Papirüs saplarından kâğıt yaparlardı. Hiyeroglif yazısında bir ev, kare şekli ile ve orman birkaç ağaç çizmek suretiyle gösterilirdi. Devekuşu hakikati, şahin ise tanrı veya kralı anlatırdı. Arslan kafası, hâkimiyet anlamına gelirdi.

Şampolyon'un (Champolion) dediği gibi, hiyeroglif yazı, karışık bir sistemdi. Hem resimli, hem sembolik ve hem de fonetik bir yazı idi.

Hiyeroglif yazı zamanla gelişerek, "**hiyeratik**" ve "**demotik**" yazı haline geldi. Fakat hiçbir zaman, Fenike yazısı gibi, alfabe haline gelmedi.

Napolyon'un Mısır seferi sırasında 1799 yılında Tunus yakınında Reşit (Rozet) denilen yerde hiyeroglif, demotik ve Yunan yazıları ile yazılmış bir karataş bulundu. Birçok bilgin, bu taş üzerindeki hiyeroglif yazısını çözmeye çalıştılar. Nihayet 1827 yılında Şampolyon (Champolion), hiyeroglif yazısını okumaya muvaffak oldu. 1866 tarihinde iki dilde yazılmış bir kitabenin bulunması, Şampolyon'un okumasının doğru olduğunu gösterdi.

Eski Mısırlılar, sahip oldukları hiyeroglif yazıyı, Mısır gençliğine öğretebilmek için, büyük çabalar sarfetmişlerdir. Bu itibarla en eski devirlerden itibaren, Mısır'da sosyal bakımdan farklı iki sınıf

ortaya çıkmıştır: 1) **Okuma yazma bilmeyen köylü-esnaf sınıfı,** 2) **Okuyup yazmasını ve hesap yapmasını bilen münevver zümre.** Münevver zümre, zamanla çok önemli bir yer işgal eder duruma yükselmiştir. Mısırlılar bu iki sınıfın farkını ifade etmek için şu kaba teşbihi yapmışlardır: **“Cahil bir adam, yüklü bir hayvana benzer. Okumuş ise bu hayvanı sevk ve idare edendir:”** İşte bu yüzdendir ki, saadet ve refahın kapılarını açmak için, hayatta ilerlemek isteyen insanlar, okuma ve yazmasını öğrenmelidir, düsturuna uyarak eski Mısırlılar eğitim ve öğretime çok önem vermişlerdir.

Orta İmparatorluk devrinin (MÖ. 2050-1580) bir filozofu, oğlunu okula götürüp bıraktıktan sonra, onu teşvik maksadıyla nasihatlarını yazı ile bildiriyor ve diğer meslekleri birer birer sıralayarak, onların sakıncalı yönlerini belirtiyor ve okuma-yazma öğrenmenin bütün mesleklerden üstün olduğunu söylüyor. Bu nasihatler bin yıl sonra bile, Mısır'da geçerliliğini korumuş ve Yeni İmparatorluk zamanında (MÖ. 1580-1085) okuyup yazma öğrenenler daha da çoğalarak bilgili insanlar ve memurlar yetişmiştir.

Bu devirden kalan harabelerde, okul olarak kullanılan yerler ortaya çıkarılmıştır. Bu okullar, mabetlerin yanında olup, rahipler tarafından idare edilir ve öğretim yapıldı. Hattâ Büyük-Rahip, **“Krallığın Eğitim ve Öğretim Şefi”** unvanını taşımakta ve eğitim işlerini idare etmekte idi. Örneğin Ramseum mabedinin bir kısmında bu okullardan birinin harabeleri içinde, çocukların alıştırma yapmak amacıyla taş, çanak ve çömlek kırıkları üzerine yazdıkları müsveddeler bulunmuştur. Bu okullardaki rahip öğretmenler, hükümet merkezlerinde görevlendirilecek olan memur ve kâtipleri yetiştirmekle mükellef olup, hem yazıyı ve hem de hayatta gerekli olan çeşitli bilgileri öğretiyorlar, bir taraftan da eğitimin faydalarını telkin ediyorlardı. Örneğin, öğrencilere alıştırma olarak yazdırılan şu cümleler bu mesele için birer örnek teşkil etmektedir:

“Kalbini ilme ver ve onu öz annen gibi sev.” “Hiçbir şey, bilmek kadar kıymetli olamaz.” “Her meslek bir şefe tâbi olmayı gerektirir; sadece bilgili bir insan kendi kendini idare edebilir.”

Diğer taraftan, kitapları çok seven birisi de şu cümleyi kaydediyor: **“Bu dünyada hakiki tek bir saadet vardır, o da gündüz kitapları şevkle toplamak ve bunları gece okumaktır.”**

Bu cümleler üzerinde dikkatle durmak gerekir. Çünkü eski Mısırlılar bilgiye değer vererek, onun önemini belirtmişler ve kitapların bir araya toplanabileceğini, hattâ bunları gece okumak imkânına sahip olabildiklerini kaydetmişlerdir. Bir öğretmen de öğrencisine şöyle hitab ediyor: **“Vaktini istemekle kaybetme. Elindeki kitabı oku ve senden iyi bilenlerin nasihatlerini dinle.”**

Ele geçirilen öğrencilere ait alıştırma vesikaları üzerinde, öğretmenlerin tashihleri dahi görülmektedir. Öyle anlaşıyor ki, bu tarz öğretimde yazılar öğrencilere kopye ettirilmekte veya öğretmen tarafından yazdırılmaktaydı.

Okul disiplininin oldukça sert ve hattâ dayağa dayandığını gösteren vesikalar da mevcuttur. Örneğin bir vesikada şöyle denilmektedir: **“Gençlerin bir sırtı vardır, o dövüldüğü zaman iyi dinlemesini bilirler.”** Bir öğrenci de öğretmenine şöyle yazıyor: **“Siz benim sırtımı dövdünüz, sizin öğrettikleriniz böylece benim kulaklarıma girdi.”** Böylelikle nasihatın fayda vermediği zamanlarda, öğretmenler, öğrencilerin tembellikleri ve fena huylarıyla mücadele etmek mecburiyetinde kalıyorlardı. Bu konuyla ilgili bir başka kayıta da şöyle denilmektedir: **“Kalbini zevk ve eğlenceye verme, çünkü burada kendini kaybedersin. Elinle yaz, ağzınla oku ve senden çok bilenlerin söylediklerini iyi karşıla. Hiçbir gününü boş geçirme, yoksa dayak yersin, çünkü**

gençlerin kulakları sırtlarındadır ve dövüldükleri zaman daha iyi dinlerler.”

Yaramaz bir öğrenciden şikâyet eden bir öğretmen ise üzülecek şöyle hitabediyor: **“Seni terbiye etmekten bıktım. Sana yüz değnek vurmaktan ne çıkar. Bu, seni hiç akıllandırmıyor... Fakat bütün bunlara rağmen, seni adam edeceğimi bil.”**

Diğer taraftan öğretmen, sadece okuma-yazma öğretme işiyle değil, aynı zamanda çocukların ahlâki durumları ile de ilgilenmekte idi. Bu konuyla ilgili olarak bir öğretmen öğrencisine şöyle sesleniyor: **“Bana haber verdiler ki, sen okuyup yazmayı bırakmış, kendini zevke vermişsin. İçki kokan yerlerde sokak sokak dolaşıyormuşsun. Bu içki yüzünden insanlar senden kaçıyorlar. Sen, dümeni bozulmuş bir gemiye benziyorsun. Sen, ilâhsız bir mabet, ekmeksiz bir ev gibisin. Seni düz duvara tırmanırken görenler, senden koşarak kaçıyorlar. Çünkü sen onları kırıyorsun. Ah! Sen bilmiyor musun ki, kuvvetli içkiler insanları harabeder. Sen bunlara tövbe et.”**

Görülüyor ki, eski Mısır’da öğretmenin görevi, okuma-yazma öğretmekle bitmiyordu. O, ayrıca, öğrencilerine hayatın gerçeklerini de öğretmek zorundaydı.

Eski Mısır’da öğrenciler, bu ilk mabet okullarında okuma ve yazmayı öğrendikten sonra, hükümet dairelerine bağlı yüksekokullara devam etme imkânına sahip olabiliyorlar ve orada idari ve siyasi bilgileri öğreniyorlardı. Buradan diploma alabilenler, kâtip adayı olarak tecrübeli memurların yanında bir stajiyerlik devresi geçirdikten sonra, yeniden bir sınava tâbi tutuluyor, eğer bu sınavı başarabilirlerse, asaleten kâtip olmayı hak kazanıyorlardı.

Bütün bunlar gösteriyor ki, Eski Mısır’ın devlet teşkilâtında çalışacak memurlar, sıkı bir eğitime tâbi tutularak hem teorik hem de pratik bilgilerle donatıldıktan ve çeşitli sınavlardan geçirildikten sonra iş başına getiriliyorlardı.

Mısır edebiyatı, evvela dini yolda gelişti. Zamanla lâik edebiyat örnekleri de görüldü. Orta İmparatorluk devrinden itibaren, atasözleri, biyografi, hikâye ve masal türleri yazılır oldu.

6. Bilim ve Sanat

Mısırlılar; **“Hiçbir şey, bilmek kadar değerli olamaz”** derlerdi. Onlar, iyiliği bulmak için bilimle uğraşırlardı. Bu alanda, daha ziyade geniş zamanları olan rahipler uğraşırđı. Bunlar, Nil’in taşmasının ve sıcaklığın artıp eksilmesinin sebeplerini yıldızlarda ararlardı.

Mısırlılar, yıldızların insanların mukadderatı üzerinde de etkili olduğuna inanırlar, bu yüzden yıldızları tetkik ederlerdi. Böylece astronomi ilmi doğdu. Fakat bu alanda, Mezopotamya’dan geri kaldılar. Mısırlılar Nil’in taşması ile bozulan tarlaların yerini bulmak ve yüzeylerini ölçmek için geometri ve aritmetiğe önem verdiler. Çok erken zamanlardan itibaren Mısır’da 365 günlük **“GÜNEŞ YILI”** kullanıldı. Yılı, dörder aylık üç mevsime böldüler: **Taşma, ekme ve biçme**. Mısır yılı, gerçek güneş yılından 1/4 gün, yani 6 saat eksikti. Amon rahipleri zaman içinde bu hatayı da telafi ettiler. Köpek burcunun (Sirius Yıldızı) Memfis semalarında görüldüğü 19 Temmuz, Mısırlılar’ca yılbaşı sayılırdı. Mısır takvimi, Jülien ve Gregorien takvimlerine temel oldu.

Mısır’da tıp ilmi de rahiplerin elinde gelişti. Sais ve Heliopolis’de tıp okulları açıldı. Göz, diş ve baş hastalıkları üzerine uzmanlar yetişti. Mısır tabipleri, insan vücudunu incelediler. Hastalıkların çeşitleri üzerinde durdular. Koruma çareleri buldular. Bitki, maden ve çeşitli taşlardan ilaçlar yaptılar. Telkin yoluyla tedaviye de önem verdiler. Mısırlılar, şehirlerde kanalizasyonlar yaparlar ve sık sık yıkanmak suretiyle daima temiz kalmaya çalışırlardı. Suyu kaynatarak içerler veya filitreden geçirirlerdi.

Mısır'da sanat daha ziyade dini yönde ilerledi, çeşitli alanlarda gelişme gösterdi. Değerli mimari eserler yapıldı. Tapınaklar ve mezarlar (piramitler, mastabalar ve yeraltı mezarları), sonsuzluğa erişsin diye çok sağlam yapıldı.

COSER'in **Sakkara**'daki basamaklı piramidi ve **Gize**'deki büyük piramitler, Eski İmparatorluk devrinin ölmez eserleri idi. COSER'in piramidini çeviren geniş avlu içinde; kesme taştan, onun sarayının bir örneği yapılmıştı. Böylece firavun, öbür dünyada da kendi evinin hasretini duymayacaktı. **KEFREN**'in piramidinin yanındaki sfenks, onun portresi idi. **KEOPS**'un piramidi 146 metre yüksekliğinde ve 227 metre genişliğinde idi. Piramitlerin içinde birçok odalar, dehlizler ve yollar vardı. Cenazenin bulunduğu yerin gizli kalmasına çok önem verilirdi.

Yeni İmparatorluk devrinde mimari, en olgun seviyesine erişti. Tapınaklar, daha ayrıntılı yapılmaya başlandı. Karnak ve Luksor tapınakları, bu devirde yapılan tapınakların en önemlilerindendi.

Tapınağa, iki tarafı sfenkslerle süslü bir yoldan girilirdi. Kapının iki tarafında kuleler bulunurdu. Tapınakta, sütunlu salonun gerisinde, tanrı heykellerinin konulduğu kutsal bir yer vardı.

Tapınaklar çeşitli şekillerde sütun ve sütun başlıklarıyla süslenirdi. Sütunların ortaları, genellikle şişkin olurdu. Mısır tapınaklarında iç süslemeye önem verilirdi. Bütün mimari eserler, kabartma, oyma ve resimlerle süslenirdi. Mısır fazla sıcak olduğundan, daha ziyade oyma işleri yapıldı. Kabartmaların arasındaki boşluklar, hiyeroglif yazılarıyla doldurulurdu. Kabartma ustaları, eserlerine imzalarını atarlar veya resimlerini yaparlardı.

Karnak tapınağında iki sıra sütunlar vardı. Bunlardan ortadaki sütunların boyu daha yüksekti. Böylece, binaya fazla ışık girmesi mümkün olmaktaydı.

Orta İmparatorluk devrinden itibaren, tapınakların önüne yaklaşık 30 metre yüksekliğinde **"Dikili Taş"**lar konmaya başlandı.

Mısır'da heykeltçilik sanatı da oldukça ileri bir seviyeye ulaştı. Çömelmış şekilde oturan, ayakta duran insan ve hayvan heykelleri veya insan-hayvan karışımı heykeller yapıldı. Tanrıların ve firavunların heykelleri doğal boyutlardan daha büyük yapıldı. Halktan kişilerin heykelleri ise gerçeğe daha uygundu.

Mısır heykellerinde, **“Frontal Duruş”** hâkimdi. Ayakta yapılan heykellerde, sol kol ve sol ayak öne atılmış şekilde gösterilirdi. Heykellerin yüzünde o insanın iç duygularının yansıtılmasına büyük önem verilirdi. IV. Amenofis'in heykeli, bu şekildeki heykellerin en iyi örneklerinden birini teşkil eder. Heykeller, daha doğal bir şekil verilmiş olması için, çoğunlukla boyanırdı.

Mısır yazısının esası resim yazısı olduğu için, bu ülkede resim sanatı da ileri gitti. İnsan resimleri, daha ziyade yandan görünüşe göre yapıldı. Böyle olduğu halde göz ve omuzlar, cepheden görülmüş gibi gösterilirdi. Resimde boya, önemli bir yer tutardı. Gölge ve manzaraya da önem verilirdi. Mısırlılar, çanak ve çömlek üzerine de boyalı resimler yaparlardı.

Mısır'da dokumacılık, kuyumculuk, maden işlemeciliği, camcılık ve sepetçilik sanatları da oldukça ileri idi. Gayet zarif ve ince keten kumaşlar dokunurdu. Kumaşlardaki renklerin uyuşması ve kumaşlar üzerindeki süs ve motifler, Mısırlılar'ın yüksek zevkinin bir göstergesi idi.

III. ESKİ ANADOLU MEDENİYETİ

A. Anadolu'nun Jeopolitik Konumu

Haritaya bir göz atacak olursak, Anadolu'nun Asya, Avrupa ve Afrika kıt'aları tarafından kuşatıldığını ve Asya ile Avrupa kıt'aları arasında da bir köprü vazifesi yüklendiğini görürüz. Bu köprü, güneydoğudan Mezopotamya ve Mısır gibi Eski Doğu, batıdan ise Akdeniz medeniyetlerinin oluşturduğu Eski Batı dünyaları tarafın-

dan çevrilmiştir. Bu durum, Anadolu'ya bir kültür aracılığı görevi vermiş gibidir.

Gerçekten, tarihin en eski devirlerinden itibaren Anadolu, doğudan ve batıdan birçok kavmin istilâsına uğramış, pek çok medeniyete beşiklik etmiştir. Bu yüzdendir ki Anadolu, Doğu ve Batı kültür unsurlarının iç içe karışıp kaynaştığı bir bölge durumuna gelmiştir. Nitekim daha MÖ. 3. Binyıldan itibaren değişik kökenli birçok kavmin bir arada yaşaması ve bu durumun asırlarca devam etmiş olması, bunun en güzel ifadesidir.

Anadolu'nun yeryüzü şekilleri, akarsuları ve iklim şartları da, Anadolu tarihinin meydana gelmesinde büyük ölçüde rol oynamışlardır.

Gerçekten, Anadolu'nun kuzeyden ve güneyden yüksek sıradağlarla kuşatılmış olması ve pek az yerden geçit vermesi, bu yönlerden yapılacak olan birçok kavimler göçüne imkân tanımazken, Batı Anadolu Bölgesi'ndeki dağların denize dik olarak uzanması, pek çok istilâcının, bu dağ oluklarından geçit bularak, Anadolu'nun ortalarına kadar ulaşmalarını mümkün kılmıştır. Ayrıca güney ve kuzey yönlerinde denize paralel olarak uzanan sıradağlar Orta Anadolu'da yerleşen kavimlerin, bu dağların arkasında oturan kavimlerle kültürel münasebetlerini de engellemiştir. Örneğin, Kuzey Anadolu'da kabileler halinde yaşayan ve Hitit Devleti'ni, kuruluşundan yıkılışına kadar devamlı olarak rahatsız eden barbar Gaşka kabilelerine ulaşmak ve onları kültürel yönden etki altına almak mümkün olmadığı gibi, Toroslar'ın arkasında oturan **Kizzuvatna Krallığı** da bu dağlar yüzünden Anadolu kültürünün değil, daha ziyade Mısır kültürünün etkisi altında kalmıştır.

Van merkez olmak üzere, Doğu Anadolu Bölgesi'nde MÖ. 9.-6. yüzyıllar arasında önemli bir siyasi güç olarak ortaya çıkan Urartu Devleti de, bulunduğu mevkinin çok sağlam ve ulaşılmaz olması nedeniyle, uzun süre Asur krallarına baş eğmemiştir.

Dikkat edilirse, Anadolu'daki yerleşme merkezleri, dünyanın hemen her tarafında olduğu gibi, büyük akarsu ve göl kenarlarında kurulmuştur. Örneğin Hitit Devleti **Kızılırmak** ve **Yeşilirmak** nehirlerinin bulunduğu bölgeyi tercih ederken, Urartu Devleti **Van Gölü** ile **Urmiye Gölü** arasındaki bölgeyi kendisine yurt olarak seçmiş, dünya tarihinde ilk defa madeni parayı bularak ekonomik ilişkilere en büyük kolaylığı sağlayan Lidya Devleti ise **Gediz, Büyük Menderes** ve **Küçük Menderes** nehirlerinin sulamış olduğu sahada kurulmuştur.

Anadolu insanının sosyal ve ekonomik yaşantısı üzerinde iklim faktörünün de büyük etkileri olduğunu unutmamak lâzımdır. Bilindiği üzere Anadolu'da, birbirinden farklı üç çeşit iklim görülür: 1. Akdeniz iklimi, 2. Karadeniz iklimi, 3. Karasal iklim.

Akdeniz iklimi, Akdeniz ve Ege bölgelerinde görülür. Bu iklimde yazlar sıcak ve kurak, kışlar ise ılık ve yağışlı geçer. Karadeniz ikliminde ise her mevsim yağışlıdır. Bunda, bölgenin sık ormanlarla kaplı olmasının da büyük rolü vardır. Karasal iklim, Orta, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da görülür. Bu iklimde yazlar sıcak ve kurak, kışlar ise oldukça soğuk geçmektedir. Bundan başka, yaz ile kış ve gece ile gündüz arasındaki sıcaklık farkları da büyüktür.

Görülüyor ki, iklim şartları, Anadolu insanına ne yapması gerektiği hususunda bir yön tayin etmiştir. Bu nedenle, Anadolu'da yerleşen siyasi toplulukların ekonomik hayatı, genellikle tarıma dayanmak mecburiyetinde idi. Çünkü bu devirlerde, henüz denizin nimetlerinden faydalanma yolları bilinmiyordu. Fakat Anadolu'daki ziraat ekonomisini, Mısır ve Mezopotamya ile bir tutmak doğru olmaz. Çünkü Anadolu nehirlerinin hiçbirisi, Mısır'ın can damarı sayılan Nil nehrinin yaptığını yapamıyordu. Bilindiği gibi Nil nehri, taştıktan sonra bereketli bir çamur tabakası bırakıyordu. Ayrıca Mezopotamya'da olduğu gibi, düz bir araziye kanallar açmak suretiyle sulamak da arızalı bir durum arzeden Anadolu toprakları için söz konusu olamazdı. Bu yüzden, Anadolu sakinlerinin ziraate da-

yanan ekonomik hayatları, bir bakıma yağışlara bağlı idi. Havaalar iyi gittiği takdirde bol ürün alınıyor, bunun tersi olursa kıtlık tehlikesi ile karşı karşıya kalınıyordu. Bu sebeplerden dolayıdır ki, Hitit kralları, devamlı olarak sefer etmek ve özellikle Münbit Hilâl bölgesinden sağladıkları ganimetle geçinmek yolunu tutuyorlardı.

Anadolu'nun ziraate elverişli olmayan dağlık bölgelerinde ise halk, hayvancılıkla geçiniyordu. Nitekim Van bölgesinde MÖ. 9.-6. yüzyıllar arasında büyük bir devlet kuran Urartular'ın da ekonomik hayatı tamamen hayvancılığa dayanıyordu.

Anadolu'nun eskiçağlardaki tarihini ve kültürünü ele alırken, yukarıda ana hatlarıyla ortaya koymaya çalıştığımız coğrafi faktörleri, daima göz önünde bulunduracağız.

B. Anadolu'nun Tarih Öncesi Devirleri

1. Anadolu'da Taş Devri Kùltürleri

Anadolu, maden devrine erişinceye kadar, binlerce yıl süren uzun bir Taş Devri yaşamıştır.

Taş Devri kùltürleri **Paleolitik**, **Mezolitik** ve **Neolitik** devirler olmak üzere üçe ayrılır.

Tarihten önceki devirlerin en eski aşaması olan Paleolitik devir ile onu takibeden Mezolitik devirde, Anadolu insanı kùltür bakımından henüz avcılık seviyesinde idi. Başka bir tabirle, yiyeceklerini temin edebilmek için bütün gün dolaşarak av aramakta, geceleri ise mağara ve ağaç kovuklarında barınmakta idi. Bu iki devirde kullanılmış olan bütün araç, gereç ve silahlar, taştan ya da kemikten imâl edilmişti.

Mezolitik devirden sonra gelen devir, Yeni Taş Devri de denilen Neolitik devirdir.

Neolitik devir, Taş devri kültürleri içerisinde bir inkılâp devri olarak kabul edilir. Çünkü bu devirde birtakım yeni keşif ve icatlarla karşılaşilmektedir. Bunları aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür:

1. Ateş, insanoğlunun kontrol altına almıştır,
2. Seramikler pişirme tekniği ile imâl edilmeye başlanmıştır,
3. Ziraat keşfedilmiştir,
4. Yerleşik hayata geçilmiştir.

Görüldüğü gibi, yukarıdaki keşif ve icatların her biri, bir diğerinden kaynaklanmıştır. Gerçekten, Paleolitik devirlerden beri mevcudiyeti bilinen ateş, Neolitik devirde insanoğlu tarafından kontrol altına alınmış ve buna bağlı olarak da o zamana kadar elde yapılarak güneşte kurutulan çanak ve çömlekler, ateşte pişirilmek suretiyle daha sağlam ve daha kullanışlı hale getirilmiştir.

Neolitik devre kadar, yiyeceğini doğadan temin eden insanoğlu, bu devirde ilk defa olarak ekip biçmeye başlamıştır. Yani, ziraati keşfetmiştir. Fakat bu defa da başka bir problem ortaya çıkmıştır: Ekip dikilen tarla ve bahçeler bazen yabani hayvanların bazen de dış düşmanların saldırısına uğruyordu. İşte bu yüzden ki, Neolitik devir Anadolu insanı, ekip diktiğini beklemek için, tarla ve bahçelerin kenarlarına küçük kulübeler kurmuş ve böylece Neolitik devirde ilk yerleşik hayat, başka bir tabirle ilk köy kültürü başlamış oluyordu.

Anadolu'da MÖ. ca. 8000-5000 yılları arasına tarihlenen Neolitik devrin en önemli yerleşim birimleri; Burdur-**Hacılar**, Konya-**Çatalhöyük**, Mersin-**Yümüktepe**, Tarsus-**Gözlükule**, Diyarbakır-**Çayönü**, Malatya-**Caferhöyük**, Beyşehir gölü çevresindeki **Suberde** ve **Erbaba** höyükleri ile Keban Barajının şimdi kaplamış olduğu alandaki höyüklerdir. Son 30 yılda yapılan arkeolojik kazılarla Neolitik devre ait yüzlerce yerleşim birimi daha ortaya çıkartılmıştır. Şanlıurfa-Göbeklitepe de bunlardan biridir. Adı geçen mer-

kez, günümüzden 12 bin yıl önceye tarihlenmektedir. Dünya tarihinin en eski mabedi burada bulunmuştur.

Neolitik devirdeki yerleşim merkezlerinin etrafında sur yoktur. Ancak evler, aralık bırakılmaksızın yan yana inşa edilmek suretiyle, sur yerini tutacak bir savunma dizgesi meydana getirilmiştir. Bu evlerin kapıları olmayıp, damın üzerinde açılan bir delikten merdivenle içeriye giriliyor ve sonra merdiven içeriye çekiliyordu.

Neolitik devrin seramikleri tek renkli olup, bu devirde yapılan araç ve gereçlerin tümü, yine taştan ve kemikten imâl edilmiştir. Ancak, bu devir taş aletleri kaba saba olmayıp, perdahlanmışlardı. Bu yüzden Neolitik devre, “**Cılalı Taş Devri**” de denilmektedir.

2. Kalkolitik Devirde Anadolu

Anadolu’da Neolitik devirden sonra başlayan ve taş aletler yanında az miktarda madenin de kullanıldığı devre, **Kalkolitik Devir** denir. “**Kalkolitik**” tabiri, Helen dilinde “**bakır**” anlamına gelen **khalkos** ile “taş” anlamına gelen **lithos**’tan türetilmiş olup, “**Bakır-Taş Devri**” olarak da isimlendirilir.

Bu devrin en önemli özelliği, taş aletlerden yine yaygın bir şekilde yararlanılmakla beraber, madenlerden de yararlanılmaya başlanmış olmasıdır. Bu devirde, yaygın olmamakla beraber, en çok kullanılan maden bakırdır.

Kalkolitik devir, Neolitik devrin bir devamı gibi görünmekle beraber, yine de birtakım gelişmeler tespit edilebilir. Her şeyden önce, tarım daha ilerlemiş, araçlar daha gelişmiştir. Dokumacılığın da bu devirde başladığı tahmin edilmektedir. Çömlekler, çömlekçi çarkı henüz bilinmediğinden yine elde yapılmakta, bazı yerlerde ise bunların üstüne kalın bir astar boya çekildikten sonra, geometrik motiflerin çizildiği görülmektedir. Bu devirde ölümler daha ziyade ağzı açık küplere gömülmüş, küpün içerisine ölen kimsenin silahları ve kişisel eşyaları da konulmuştur.

Kalkolitik devrin bir başka önemli özelliği de, bu devirdeki yerleşim merkezlerinin biraz daha büyümüş olup, bunların etrafının surlarla çevrilmiş olmasıdır. Örneğin, Kalkolitik devir Hacılar yerleşmesinin etrafı böyle bir surla çevrilmişti. Demek oluyor ki, Kalkolitik devir Anadolu insanı, kendisini pek güven içinde hissetmemiş olacak ki, böyle bir yola başvurmuştu. Belki de Anadolu, Kalkolitik devirde, yeni bir kavmin istilâsına uğramıştı. Ayrıca şehir suru, Eskiçağda, bağımsızlığın bir işareti olarak kabul edilmekte idi. Bir şehir, diğer bir şehri yendiği zaman, onun bağımsızlığına son verdiğini göstermek için, etrafındaki surları yıktırırdı.

Anadolu'da yaklaşık olarak MÖ.5000-3000 yılları arasına tarihlenen Kalkolitik devrin en önemli yerleşme merkezleri; **Pulur, Canhasan, Beycesultan, Horoztepe, Yümüktepe, Tilmen Höyük, Kusura, Alacahöyük, Büyükgüllücek, Yazır, Alişar ve Fikirtepe** höyükleridir. Bunların büyük bir kısmı, Kalkolitik devri takibeden Tunç devrinde de varlıklarını sürdüreceklerdir.

3. Anadolu'da Tunç (Bronz) Devri Kültürleri

Kalkolitik devirden sonra Anadolu'da Tunç devri başlar. Tunç Devri, MÖ. ca. 3000-1200 yılları arasına tarihlenmekte olup, üç ana bölüme ayrılır:

1. Eski Tunç Devri (MÖ. ca. 3000-2000)
2. Orta Tunç Devri (MÖ. ca. 2000-1500)
3. Yeni Tunç Devri (MÖ. ca. 1500-1200)

Bu devirlere verilen yaklaşık tarihlerden de görüleceği üzere, Yeni Tunç Devri, Büyük Hitit İmparatorluğu zamanına (MÖ. 1400-1200) rastlar. Orta Tunç Devri ise Asur Ticaret Kolonileri (MÖ. 1970-1750) ve Eski Hitit (MÖ. 1700-1500) devirlerini içine alır. Eski Tunç Devri'nin ilk aşamasını oluşturan MÖ. ca. 3000-2500 yılları arasında Anadolu'da neler olup bittiğini bilmiyoruz. Ancak bu ilk dönemde, araç ve gereçlerin yapımında o kadar çok bakır kulla-

nılmıştır ki, bu yüzden arkeologlar, Eski Tunç Devri'nin bu safhasını “**Bakır Çağı**” olarak da adlandırmaktadırlar.

MÖ. 2500-2000 yılları arasına tarihlenen ikinci dönemde ise Anadolu'da birtakım şehir devletleri olduğunu, Mezopotamya kökenli Şartamhari metinlerinden öğreniyoruz.

Aslında gerçek Tunç Devri, bu ikinci safha ile başlamaktadır. Çünkü ilk dönemde, araç, gereç ve silahların yapımında bol miktarda kullanılan bakırın, son derece yumuşak olması ve çabuk eğilmesi yüzünden, Anadolu insanı, bakırla kalayı birleştirerek yeni ve sağlam bir alaşım elde etmiştir ki, bu, tunçtur.

Eski Tunç Devri'nde, bakırın yanında tunç, kurşun ve kalaydan başka, altın, gümüş ve elektron gibi çeşitli madenler de bol miktarda kullanılmıştır. Ayrıca bu devirde, etrafı surlarla çevrilmiş küçük şehir devletlerinin kurulduğunu görüyoruz.

Eski Tunç Devri'nde, çanak-çömlek hâlâ elde yapılmaktaydı ve genellikle boyasızdı. Bu devirde küçük heykelciklerin yapımında oldukça ileri bir seviyeye ulaşılmıştır. Bunlar arasında, Alacahöyük ve Horoztepe'de yerel beylerin mezarlarından çıkarılmış olup, şimdi Ankara'da Eski Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde sergilenmekte olan tunçtan ve elektrondan yapılmış geyik ve boğa heykelcikleri, özellikle anılmaya değer. Bu heykelcikler, o devirdeki mahalli tanrıların simgeleridirler.

Eski Tunç Devri'nin başlıca yerleşim merkezleri Güney Anadolu Bölgesinde Mersin-**Yümüktepe**, Tarsus-**Gözlükule** ve **Semahöyük**; Batı Anadolu Bölgesinde **Troya II**, **Beycesultan**; Orta Anadolu Bölgesinde **Alişar**, **Alacahöyük**, **Horoztepe**, **Karahöyük**, **Boğazköy**, **Polatlı**, **Ahlatlıbel**, **Karaoğlan**, **Bitik**, **Pazarlı**, **Kültepe**, **Hashöyük**, **Fıraکتin**, **Maltepe** ve Doğu Anadolu Bölgesinde Erzurum-**Karazhöyük**'tür.

Orta ve Yeni Tunç devirlerini konularımız içerisinde yeri geldikçe inceleyeceğimiz için, burada sadece Eski Tunç Devri'ni, ana hatlarıyla gözler önüne sermeye çalıştık.

Acaba, Eski Tunç Devri'nin kapsadığı MÖ. 3. Binyılda Anadolu'da hangi kavimler oturuyorlardı?

4. MÖ. 3. Binyılda Anadolu'da Yaşayan Kavimler

Anadolu'da MÖ. 3. Binyılda muhtelif kavimler yaşamakta idiler. Bunların belli başlıları, Orta Anadolu Bölgesi'nde oturan **Hattiler**, Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile daha sonraları Kuzey Suriye'ye de yayılan **Hurriler** ve Batı ve Güney Anadolu kıyılarındaki yaşayan **Luwiler**'dir.

MÖ. 3. Binyılda Anadolu henüz yazıya kavuşmadığı için, Anadolu'nun bu dönemdeki sosyal, siyasal ve ekonomik durumunu, ancak arkeolojik vesikalar ve komşu ülkelerin yazılı kaynaklarından, dolaylı olarak öğrenmemiz mümkün olabilmektedir. Gerçekten, Mezopotamya'da MÖ. 3. Binyılın sonlarında kurulan Akkad İmparatorluğu (MÖ. 2350-2150) kralları, hemen bütün Önsya memleketlerine egemenliklerini kabul ettirmişlerdi. Devleti kuran **Sargon**'un torunu **Naram-Sin**'e ait **Şartamhari metinlerinde**, adı geçen kralın, **Sedir ormanlarını** (Amanoslar) ve **Gümüş dağlarını** (Toroslar) aşarak, **Hatti** ülkesine girdiği ve Hatti kralı **Pampa**'nın önderliğindeki 17 şehir devletinden müteşekkil Anadolu'yu koalisyonla karşı savaştığı anlatılmaktadır. Bu metinlerden, Akkadlar zamanında Anadolu'ya "**Hatti Memleketi**" denildiğini ve o zamanlar Hatti ülkesinde merkezi bir devlet olmadığını, fakat birçok küçük şehir devletlerinin mevcut olduğunu öğreniyoruz.

Hattuşaş devlet arşivinden çıkarılan Hattice metinler üzerinde yapılan filolojik tetkikler, bu kavmin dilinin Hint-Avrupa dillerinden olduğunu ve Kafkas dilleriyle müşterek bir kökten geldiğini ortaya koymuştur.

MÖ. 2. Binyılda Anadolu'da güçlü bir devlet kuracak olan Hititler, Hatti dilinden ve kültüründen çok etkilenmişlerdir. Örneğin Hititçe'de **insan** anlamına gelen "**antuhša**"nın Hattice "**antuhhil**"den alındığı, filologlar tarafından ispat edilmiştir. Hattice **kral** demek olan "**tabarna**"nın Hititçe'de "**Labarna**" haline sokulduğu, yine ayrıca **ana kraliçe** demek olan "**Tavananna**" ve **veliaht** anlamına gelen "**tuhkanti**" kelimelerinin Hattice'den alındığı bugün artık bilinmektedir. Bu kelimelerin varlığı, Hattiler'in krallıkla idare edilen bir toplum olduklarının en belirgin ifadesidir.

Hattiler maden işleme sanatında son derece ileri gitmişlerdi. Gerçekten, Hattiler'in gümüş madenini işlediklerini, Hattuş şehrinin adının ideografik olarak **URU KU.BABBAR** şeklinde yazılmasından anlamaktayız. "**GÜMÜŞ ŞEHİR**" anlamına gelen bu yazılıştan başka, Alacahöyük Kral Mezarları'nda bulunan gümüş eserler de Hattiler'in gümüş işlemesini bildiklerini ispatlar. H. Otten tarafından Hatti kökenli olduğu kanıtlanan Telepinuş mitosunda geçen "**kurşundan kapaklı ve bronz kulplu**" kap isimleri, Hattiler'in maden işleme sanatında ne derece ileri olduklarını ortaya koymaktadır. Bunlardan başka güzel sanatlar alanında da Hattiler'in hayli ileri bir kavim olduklarını görüyoruz. Örneğin Hattiler'e ait "**Hunzina**" denilen bir müzik aletinin adı, Hititçe'ye "**GIS INANNA GAL**" şeklinde geçmiştir ki, bu müzik aletinin mevcudiyeti, Hattiler'in ibadet ederken müzik eşliğinde ilahiler okuduklarını akla getirmektedir. Bundan başka Alacahöyük mezarlarında bronz kurslar üzerine takılı halkaları bulunan müzik aletleri ile sistrum ve çalpalalar da bulunmuştur. Bütün bunlar bize, Hattiler'in müziğe büyük önem verdiklerini gösterir.

Hattiler'in dini çok tanrılı bir dindi. Çünkü Hattice metinlerde birçok tanrı adı geçmektedir. Neolitik devirden itibaren varlığı bilinen Ana Tanrıça'ya Hattiler de tapınmakta idiler. Hatti dilinde **Ḫannus = Ana** anlamına geliyordu. Gerçekten, Horoztepe'de bulunan kucağı bebekli Ana Tanrıça figürünün yanısıra, **Kültepe** ve

Acemhöyük kazılarında bulunan ve Hatti panteonunun başındaki kutsal aileyi canlandıran taş kalıplardaki kadın figürlerinin Ana Tanrıça'yı temsil ettiğine şüphe yoktur. Hatti cemiyetinde erkekten ziyade kadının ön planda yer alması, bu kavimin anaerkil bir aile yapısına sahip olduğunu göstermektedir.

MÖ. 3. Binyıl Anadolu'sunda yaşayan Luwi kavmine gelince; Luwiler'in kökeni problemini çözmek için bugüne kadar birçok hipotezler ileri sürülmüştür. Bu hipotezler, substrat dillere ait olduğu bilinen **nd/nt**, **ss/os** sonekli yer adlarının özellikle Güney Anadolu'da yaygın bir şekilde görülmesine dayanır. Ne var ki, bu **nt** ve **ss** sonekli yer adları yalnız Anadolu'nun güney sahillerinde değil, bütün Ege çevresinde, hatta Balkanlar'daki İllirya'da, Orta ve Aşağı İtalya'da ve Sicilya'da da yaygın bir şekilde görülmüştür. İşte bu duruma dayanarak Schachermeyr isimli bilgin, substrat diller konuşan Hint-Avrupalı kavimlerin, Fırat nehrinden Sicilya'ya kadar yayılmış olduklarını ileri sürmüştür. A. Goetze ise, bu kadar geniş bir alanın tetkik ve kontrol edilemeyeceğini, substrat sonekli dilleri Hint-Avrupa dillerinden saydığını, Luwice'de de görülen bu eklerin Güney Anadolu'da yoğun bir şekilde bulunduğuna dayanarak, Luwiler'in Güney Anadolu (= Akdeniz) bölgesinde oturduklarını kabul etmektedir.

İngiliz arkeoloğu **James Mellaart** ise, Luwice'deki Hint-Avrupalı olmayan substrat eklerin Luwi göçlerinden önce Anadolu yarımadasında mevcut olduğunu, sonradan bunların yeni gelen göçmenlerle karıştığını kabul ediyordu. Ona göre, Doğu Balkanlar'daki **Gumelnitza** kültürünün taşıyıcısı olan Luwiler, MÖ. ca. 2500'lerde Boğazları geçerek Troya I'ı yakıp yıkmışlar ve yerine Troya II şehrini kurmuşlardı. Sonradan onların bir kısmı yerlilerle birlikte Ege adaları üzerinden kıt'a karası Yunanistan'a giderek, orada **Erken Hellas I** kültürünü meydana getirmişlerdi.

Görülüyor ki, Luwiler'in kökeni münakaşa konusudur. Fakat Luwiler, ister substrat dilleri konuşan kavimlerden olsunlar, isterse

substrat sonekleri Hint-Avrupai olsun veya olmasın, gerçek olan şudur ki, MÖ. 3. Binyılda Güney Anadolu sahil ovalarında, Hitit vesikalarının onlara verdikleri isimle Luwi kavimleri yaşamakta idiler. Başka bir ifade ile Mersin-Yümüktepe ve Tarsus-Gözlükule kazılarında görülen MÖ. 3. Binyıldaki Erken Tunç Çağı kültürü, bu Luwi kavimlerine ait idi.

Luwi kavminin konuştuğu Luwice üzerinde yapılan çalışmalarından anlaşıldığına göre, bu dil, dolayısıyla bu dili konuşan Luwi kavmi, MÖ. 3. Binyıldan Helenistik devre (MÖ. 330-30) kadar, Güney ve Batı Anadolu'da varlığını sürdürmüştür.

MÖ. 3. Binyılda Anadolu'da yaşayan Hurri kavmine gelince; Hurriler, Akkadlar çağında (MÖ. 2350-2150) tarih sahnesine çıkmışlardır. Çünkü Hurri şahıs isimlerine ilk kez Akkad devri vesikalarında rastlanmaktadır. Bu dönemde Hurriler, Mardin merkez olmak üzere Güneydoğu Anadolu, Musul ve Kerkük dolaylarında oturmakta idiler. Hurriler'in dili ne Hint-Avrupaî ne de Sâmi diller grubuna girer. Onların dili Asyenik dillerdendir ve MÖ. 9-6. yüzyıllar arasında Doğu Anadolu'da bir devlet kuran Urartular, Hurriler'in torunlarıdır.

Hurriler'in kültürü, özellikle dini inançları, MÖ. 2. Binyılda Anadolu'da yaşayan Hititler'i çok etkilemiştir. Hattuşas kazılarında ortaya çıkarılan bazı dini metinlerin Hurri diliyle yazılmış olduğu görülmüştür. Hititler pek çok Hurri tanrısını benimseyip kabul ettikleri gibi, bazı Hitit kralları da Hititçe adlarının yanısıra Hurrice isimler de almışlardır. Örneğin, Hurriler'in baştanrısı **Teşup** ile onun eşi **Hepat**'ın adlarını Hurri dilindeki biçimleriyle kullanıyorlardı. Hitit krallarından III. Murşili, Hurrice bir isim olan **Urhi-Teşup** adını da almıştı.

Hurri kavmi en parlak çağını, Hint-Avrupa kavimlerinden olan ve Eski Doğu'nun Karanlık çağında gelen **Mitanniler**'in egemenliği altında yaşamıştır. MÖ. 16. yüzyılın ortalarında tarih sahnesine

çıkan Mitanni Devleti, MÖ. 14. yüzyılın ortalarına kadar yaşamış ve Hitit kralı **I. Şuppiluliuma** tarafından ortadan kaldırılarak tampon bir devlet haline getirilmiştir.

C. Tarihi Devirlerde Anadolu

Anadolu, tarihi devirlere MÖ. 2. Binyılın başlarında girecektir. Zira Mezopotamya'dan ticaret yapmak amacıyla Anadolu'ya gelen Asurlu tüccarlar beraberlerinde yazıyı da getirecekler, böylelikle Anadolu'da da tarihi devirlerin başlamasını mümkün kılacaklardır. Daha sonra Anadolu'ya hâkim olan Hititler de kendilerine ait olan Hitit çivi yazısını kullanarak hem kendileri hem de komşuları olan kavimler hakkında bizlere binlerce yazılı vesika bırakmışlardır. İşte bu vesikalar yardımıyla MÖ. 2. Binyılda Anadolu'da yaşayan kavimler hakkında bilgi sahibi olmaktayız. Şimdi bu kavimler hakkında kısaca bilgi vermeye çalışalım.

1. MÖ. 2. Binyılda Anadolu'da Yaşayan Kavimler

MÖ. 2. Binyılda, Anadolu'da ortaya çıkan kavimlerin önde gelenleri **Hititler, Gaşkalar, Palalar, Lukkalar, Arzavalılar, Hayaşalılar, Aşşuvalılar ve İşşuvalılar**'dır.

Hitit belgelerinden anlaşıldığına göre yukarıda adları geçen kavimlerin hemen hepsi Hitit Devleti'ne karşı düşmanca hareketlerde bulunmuşlardır. Fakat herşeye rağmen, MÖ. 2. Binyıl Anadolu'sunun gerçek hâkimi Hititler'dir.

Hititler'in kökeni hakkında bugüne kadar çeşitli görüşler ortaya atılmıştır: Bazılarına göre Hititler Anadolu'ya Boğazlar üzerinden gelmişlerdir. Bazıları ise onların Kafkaslar üzerinden Anadolu'ya geldiklerini kabul ederler. Üçüncü bir görüş ise onların Kuzey Suriye üzerinden Anadolu'ya geldikleri yolundadır. **Biz ise Hititler'in Anadolu'nun yerli kavimlerinden biri olduğu kanaatin-**

deyiz. Çünkü Hint-Avrupai bir dil konuşan Hititler'in dilinde Hattice, Hurrice, Luwice, Sümerce ve diğer bazı Anadolu dillerinden geçme pek çok kelime bulunmaktadır. Bu kadar çok kavmin dilinden etkilenebilmesi ve onlardan pekçok kelimeyi kendi diline kazandırabilmesi için Hititler'in, yukarıda adı geçen kavimlerle yüzlerce yıl bir arada yaşaması icabeder ki, bu da onların dışardan bir kavimler göçü neticesinde Anadolu'ya gelmiş oldukları yolunda ileri sürülen iddiaları zayıflatmaktadır. Eğer Hititler, bir kavimler göçü neticesinde Anadolu'ya gelmiş olsalardı, bu kadar kısa bir zaman içerisinde, bu kadar çok kavmin dilinden, dininden ve kültüründen etkilenmeleri mümkün olmazdı. İşte bütün bu hususlar, Hititler'in karma kökenli bir kavim olması ihtimalini akla getirir ki, Bilge Umar da: "MÖ. 2. Binyılda Anadolu'da büyük bir uygarlık yaratan Hitit halkı, oluşumunu burada tamamlamış, karma kökenli bir halktır. Hattâ bir bakıma, halklar topluluğudur" demek suretiyle bu görüşümüzü desteklemektedir.

İşte Anadolu'nun siyasi mukadderatında büyük roller oynayan Hititler'in siyasi tarihi, **Kuşşara Krallığı** ile başlar. Ancak, Kuşşara Krallığı'nı ele almadan önce, Kuşşara krallarının sona erdirdiği Asur Ticaret Kolonileri'nin Anadolu tarihindeki rollerine kısaca temas etmek, kanaatimizce yararlı olacaktır.

2. Asur Ticaret Kolonileri Zamanında Anadolu (MÖ. 1970-1750)

Asur Ticaret Kolonileri zamanını aydınlatan vesikaların büyük bir bölümü Kayseri vilayeti sınırları içerisinde yer alan **Kültepe** kazılarında ele geçirilmiştir.

Sayıları 22.000'e varan Kültepe tabletleri, Anadolu'ya ticaret yapmak amacıyla gelen Asurlu tüccarlara ait ticari ve hukuki vesi-

kalardır. Bunlar, eski Asur lehçesi ve çivi yazısı ile yazılmışlardır. Kültepe vesikaları, ticari ve hukuki nitelik taşımalarına rağmen, o devirdeki Anadolu halkının sosyal, siyasal ve ekonomik durumuna da ışık tutmaktadırlar. Çünkü bu vesikalarda, pek çok şehir, tanrı ve şahıs adları geçmektedir. İşte bu isimlerin tetkikinden, yerli halkın dili, dini, sosyal ve ekonomik bünyesi hakkında bilgi edinmek mümkün olmaktadır. Yer adları vasıtasıyla da Anadolu'nun bu devirdeki coğrafyası, şehirleri ve yolları, kısmen de olsa tespit edilebilmektedir.

Kültepe dışında **Hattuş** ve **Alişar**'da da Asurlu tüccarlara ait birer pazar yeri olduğu, bu şehirlerde yapılan kazılar neticesinde anlaşılmıştır. Çünkü Kültepe'de olduğu gibi, diğer iki şehirde de, az olmakla beraber, Kültepe tabletlerinden bulunmuştur.

Kültepe tabletlerinden öğrenildiğine göre, Orta Anadolu'nun önem arzeden hemen her şehrinde, bir şehir devleti vardı. Asurlu tüccarlar, bu şehir beylerine vergi ödemek şartıyla, onların himayesi altında, şehir surlarının dışına kurmuş oldukları **"karum"** ya da **"vabartum"** adı verilen pazar mahallerinde oturuyorlar ve şehir halkı ile ticaret yapıyorlardı.

Bu devirde yaşayan belli başlı şehir devletleri, başta **Kaniş** (= Kültepe) Krallığı olmak üzere, **Hattuş**, **Zalpa**, **Kuşşara**, **Mama**, **Tamniya**, **Wahşaniya** ve **Puruşhanda** krallıkları idi.

Bu şehir devletlerinden biri olan Kuşşara Krallığı, öteki şehir devletlerini teker teker yenerek, Anadolu tarihinde, belki de ilk defa olarak siyasi birliği sağlamaya muvaffak olmuştur. Bu birliği gerçekleştiren Kuşşara kralı **Anitta**, Boğazköy kazılarında bulunan ve kendi adıyla anılan tabletinde, Asur Ticaret Kolonileri döneminin son zamanlarında Anadolu'da cereyan eden siyasi olaylar hakkında bizlere son derece önemli bilgiler vermektedir.

Binlerce çivi yazılı belge bırakarak, Koloni Devri (MÖ. 1970-1750) Anadolu'sunun sosyal, siyasal, ekonomik, dini ve kültürel

yaşantısı hakkında bizleri aydınlatan Asurlu tüccarlar, Anadolu'ya niçin gelmişlerdi?

Bu soruya cevap vermek zor değildir. Çünkü Anadolu o dönemlerde zengin bakır yataklarına sahipti. Bu defa da şöyle bir soru akla gelebilir: Asurlu tüccarlar, Anadolu'da zengin bakır yataklarının bulunduğunu nereden biliyorlardı? Hiç şüphe yok ki, bunu da üç asır önce Anadolu'ya seferler düzenleyen **Akkadlar**'dan öğrenmişlerdi. İşte, Anadolu'daki zengin maden kaynaklarının cezbedtiği Asurlu tüccarlar, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Anadolu'nun yerli prenslerinden izin alarak ve onlara vergi ödeyerek, şehirlerin dışına **“karum”** ya da **“vabartum”** denilen alış veriş merkezleri kurmuşlardı. Genellikle bakır alıyor, karşılığında kalay veriyorlardı. Anadolu halkı verdiği bakır karşılığında bol miktarda kalaya kavuşunca, araç ve gereçlerinin büyük bölümünü, bu iki madenin karışımından elde edilen tunçtan yapmaya başlamıştı.

Belgelerden öğrenildiği kadarıyla, MÖ. 1970-1750 yılları arasına rastlayan bu dönemde, Asurlu tüccarlar, başta bakır madeni olmak üzere, Anadolu'nun pek çok zenginliğini alabildiğince sömürmüşlerdir. Bereket versin ki, MÖ. 1750'lerde Anadolu'nun siyasi birliğini sağlayan Kuşşara kralı Anitta, büyük bir ileri görüşlülük göstererek, Anadolu'yu sömüren Asurlu tüccarları memleketten kovmuş ve böylelikle Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Çağı'na son vermiştir.

Ancak, hemen belirtmek lâzımdır ki, Anadolu'nun sömürülmesinde başrolü oynayan, daha doğrusu Asurlu tüccarları bir mıknaş gibi kendisine çeken bakır madeni, Anadolu'ya birtakım kazançlar da sağlamıştır. Bu kazançları şu şekilde sıralamak mümkündür:

1. **Anadolu sahip olduğu zengin bakır yatakları dolayısıyla Asurlu tüccarların uğrak yeri olmuş ve bu sayede Mezopotamya'dan yazıyı (Asur Çivi Yazısı) öğrenmiştir.**

2. Asurlu tüccarlara ait ticari ve hukuki vesikalar yardımıyla, MÖ. 1700-1750 yılları arasında, Anadolu'nun sosyal, siyasal ve ekonomik durumunu gözler önüne sermek mümkün olmuştur.
3. Bakır sayesinde, Anadolu ile Mezopotamya arasındaki ticari ve kültürel ilişkiler gelişmiştir.

Görülüyor ki, bakır madeni, Eski Anadolu medeniyetinin gelişmesinde son derece etkin bir rol oynamıştır. Eğer zengin bakır yataklarına sahip olmasaydı, tarihi devirler Anadolu'da belki de çok daha geç bir zamanda başlayacaktı.

Böylelikle, MÖ. 2. Binyılın başlarından itibaren tarihi devirlere giren Anadolu, Kuşşara Krallığı'nın bir devamı niteliğinde olan Hitit devletleri zamanında, Önsya memleketlerinin ilgisini çekmeye devam edecektir.

3. Hitit Siyasi Tarihine Genel Bir Bakış

Hitit siyasi tarihini Eski Devlet, Orta Devlet ve Yeni Devlet (Hitit İmparatorluk Çağı) olmak üzere üç ana bölümde incelemek mümkündür.

Eski Hitit Devleti zamanına (MÖ. 1700-1500) ışık tutan yazılı vesikalardan öğrenildiğine göre, Hitit kralları, dış politikada özellikle güneydoğu cephesine ağırlık vermişlerdir. Gerçekten, **I. Hattuşilinin** Hurri taarruzlarını önlemek için başlattığı seferler neticesinde Amanos bölgesi ve Halep Krallığı, Hitit hâkimiyetine geçmiştir. Böylelikle, daha evvelki dönemlerde Anadolu krallarının hâkimiyet sahası içerisinde yer alan Amanoslar tekrardan Anadolu topraklarına katıldığı gibi, Akdeniz ticaretini **Basra Körfezi'**ne bağlayan Fırat kervan yolunun Suriye'deki kısmına hâkim olan **Halep Krallığı'**nın zaptı ile de Kuzey Suriye'deki canlı ticarete iştirak edilmiş oluyordu.

I. Hattuşili'den sonra Hitit tahtına çıkan oğlu **I. Murşili** de, babasının kendisine bıraktığı kuzeyde Karadeniz'den güneyde Halep'e, doğuda Fırat'tan batıda Ege Denizi'ne kadar uzanan sınırları muhafaza etmekle kalmamış, o zamanki dünyanın en büyük kültür merkezi olan **Babil**'i de zaptederek (MÖ. 1550), Mezopotamya medeniyetinin kapılarını Anadolu'ya açmıştı.

I. Murşili'nin Babili fethi, o zamanki Önasya dünyasında büyük yankılar uyandırmıştı. Babilin zaptı ile Hitit devletinin güney hududu Basra Körfezi'ne dayanmamakla beraber, Akdeniz ticaretini bu körfeze bağlayan Fırat kervan yolunun önemli bir kısmının kontrolü, Hitit kralının eline geçmiş oluyordu.

I. Murşili'nin ölümünden **Telepinuş**'un idaresine kadar geçen yaklaşık yarım asırlık dönem (MÖ. 1550-1500), Hitit devletinin büyük iç sarsıntılar geçirdiği kanlı bir devirdir. Bu devirde hemen her kral, selefini öldürerek tahta geçmiştir. Böyle bir durumdan dış düşmanların faydalanacağı muhakkaktır. Nitekim **Murşili**'yi öldürerek tahta geçen **Hantili** zamanında, Hurriler'in Anadolu'ya karşı yeniden saldırıya geçtikleri görülür. **Telepinuş** Ferman'ından öğrenildiğine göre, Hurri taarruzlarını önlemek amacıyla **Hantili**'nin yapmış olduğu seferde, kraliçe ile oğulları Hurriler'e esir düşmüş ve götürüldükleri Şugzia şehrinde öldürülmüşlerdi. Kuzey Suriye'deki Karkamış ve Aşata kaleleri de Hurriler'in eline geçmişti. Bu felâketler yetmezmiş gibi, bir de **Gaşkalar** tehlikesi ortaya çıkmıştı. Anadolu'ya yeni göç eden ve Karadeniz Bölgesi'nde oturan bu kavim, **Hattuşaş**'ı kuzeydoğudan tehdit ediyordu. Öyle ki **Hantili**, **Hattuşaş**'ın etrafını sağlam bir surla çevirtmek zorunda kalmıştı.

I. Hantili'yi öldürerek tahta geçen **Zidanza** zamanında da Hurri istilâsı bütün şiddetiyle devam etmişti. Bunun doğal bir neticesi olarak da Halep şehri, "**Hurri muhاریplerinin kralı Barratarna**" tarafından zaptedildiği gibi, Çukurova'da da bir **Kizzuvatna Krallığı** kurulmuştu. Bu durum karşısında, Hitit kralı

Zidanza, Kizzuvatna kralı **Pallia** ile bir barış yapmak zorunda kalmıştı. Bu antlaşmaya göre, iki devletin sınırlarını Toroslar ayırıyordu.

Zidanza'dan sonra Hitit tahtına geçen **Ammunaş, Huzziaş** ve **Telepinuş** zamanlarında da iç ve dış huzursuzluklar devam etmiştir. Nitekim Telepinuş devrinde Hurriler Anadolu'ya karşı yeniden taarruza geçmişler, neticede **Hurriler**'in kurduğu Kizzuvatna Krallığı ile yeni bir antlaşma yapılmak zorunda kalmıştı.

Telepinuş'un ölümünden **II. Tuthalya**'nın iktidarına kadar geçen sürede (MÖ. 1500-1425) yaşadığı kabul edilen Orta Hitit Devleti kralları hakkında bilgi veren kaynakların sayısı oldukça azdır. Hattuşaş arşivinde bulunan KBo II, 15 numaralı metinden öğrenildiğine göre, bu dönemde **Alluwamna, II. Hantili, II. Zidanza** ve **II. Huzzia** isimli krallar iş başına gelmişlerdi.

Yakın zamanlarda gerçekleştirilen tetkikler neticesinde, Orta Hitit Devleti zamanına ait yazılı belgelerin azlığının sebebi anlaşılmıştır. Bu sebep, **Mitanni Göçleri**'dir.

Gerçekten, Telepinuş'un ölümünden sonra, bütün Önasya karanlık bir döneme girmiştir. Vesikasızlığın sebep olduğu bu karanlık çağda, Önasya dünyası, muhtemelen **Zağros dağları** üzerinden gelen Hint-Avrupa kökenli yeni bir kavimle, **Mitanniler**'le, tanışmıştı.

Mitanniler, Önasya'ya getirdikleri manevra kabiliyeti son derece fazla olan iki tekerlekli hafif harp arabaları sayesinde, Hurriler'in oturmakta olduğu Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu bölgesini istilâ ederek, adı geçen kavmi egemenliği altına almaya ve bu bölgede güçlü bir Mitanni Devleti kurmaya muvaffak olmuşlardı.

Böylelikle, Kuzey Suriye hâkimiyeti, bir kez daha Hititler'in elinden çıkıyor ve bu bölge, yeni gelen Mitanni kavminin eline geçiyordu.

Fakat çoğu tarihçiler tarafından, Yeni Hitit Devleti'nin kurucusu olarak kabul edilen **II. Tuthalya** zamanında, Hititler'in tekrardan derlenip toparlandıkları ve Kuzey Suriye hâkimiyetini yeniden ele geçirmeye çalıştıkları görülüyor. Ancak dikkate şayandır ki, bu dönemde Kuzey Suriye'ye hâkim olmaya çalışan devletlerin sayısında bir artış olmuş, Mitanni ve Hitit devletlerine şimdi bir de Mısır Devleti eklenmişti. Fakat Mısır ve Mitanni devletleri, şimdi-lik, birlikte hareket etmeye karar vermiş olmalı ki, aralarında bir ittifak yaparak, Hitit kralına karşı birleşmişlerdi. Ayrıca, Mittani kralı **I. Artatama**, kızını firavun **IV. Tutmosis**'e gelin olarak göndermiş ve böylece iki devlet arasındaki dostluk, akrabalık bağlarıyla daha da sağlamlaştırılmıştı.

Mısır ve Mittanni devletleri arasındaki geleneksel düşmanlığın böyle bir akrabalığa dönüşmesinin nedeni ise oldukça açıktır: **Hititler**'in, Halep şehrini zaptederek tekrardan Kuzey Suriye üzerinde hâkimiyet kurmaları, bu iki devleti birbirine yaklaştırmıştı. Diğer taraftan, II. Tuthalya zamanında (MÖ. 15. yüzyılın sonları) devletin batı hudutları da emniyet içinde değildi. Gerçekten, Kuzeybatı Anadolu sahillerinde olduğu tahmin edilen **Aşşuva Memleketi** üzerine yapılan seferde, II. Tuthalya, Aşşuva memleketi kralının liderliğinde 22 şehir devletinden oluşan koalisyona karşı büyük bir zafer kazanmıştı. II. Tuthalya ayrıca Elazığ-Malatya bölgesinde olduğu zannedilen **İşuva Memleketlerini** de zaptetmişti. Bu dönemde Gaşkalar üzerine de seferler düzenlenmişti.

II. Tuthalya, iktidarının sonlarına doğru **Harriyati** ve **Zippaşa Memleketleri** (Muğla ve civarı) kralı **Madduvattaş** ile uğraşmıştı. Madduvattaş antlaşmasından öğrenildiğine göre, **Ahhiyava** kralı, Madduvattaş'ın topraklarını istilâ etmiş, Madduvattaş da Hattuşaş'a gelerek, Hitit kralı II. Tuthalya'ya sığınmıştı. Hitit kralının yardımıyla topraklarını tekrardan eline geçirmesine rağmen, Madduvattaş'ın memleketi, Ahhiyava kralı tarafından ikinci kez zaptedilmişti. Bunun üzerine II. Tuthalya, bizzat

duruma el koymuş ve Şeha Nehri Memleketi'nde meydana gelen savaşta Ahhiyava kralı **Attarişşıyaş**, büyük bir yenilgiye uğramıştı. Ancak dikkate şayandır ki, Madduvattaş bu defa düşmanla işbirliği yapmış, fakat buna rağmen, II. Tuthalya kendisini affederek, elimizde bulunan antlaşmayı yapmıştı.

Öte yandan bu antlaşmada, Madduvattaş'ın, kızını, Arzava kralı **II. Kupanta-Kal'a** vererek akrabalık kurması suç sayılmaktadır ki, buradan, II. Tuthalya ile **Arzava** kralı arasındaki ilişkilerin de gergin olduğu anlaşılmaktadır. Yine bu antlaşmadan öğrenildiğine göre, Madduvattaş, Hatti kralı adına Arzava Krallığı'nı da zaptetmiş, gerçekte ise hâkimiyet sahasını genişletmişti. Bütün bunlar bir yana, Alaşya'dan (Kıbrıs) gelen vergilere de el koymuştu.

Demek oluyor ki, II. Tuthalya annallerindeki zafer şarkılarına rağmen, Batı Anadolu'daki Hitit hâkimiyeti, daha MÖ. 15. yüzyılın sonlarında, kâğıt üzerinde kalmıştı. Gerçekte ise burada artık Ahhiyava kralı ile onun vasalları olan Aşşuva ve Harriyati krallıkları hâkim idiler.

II. Tuthalya'nın ölümünden sonra tahta geçen I. Arnuvanda zamanında, Hitit Devleti, Kuzey Suriye üzerindeki egemenliğini yeniden Mitanni Devleti'ne kaptırdı. Çünkü adı geçen Hitit kralı zamanında, Gaşkalar, Hatti Memleketi'ne karşı yeniden saldırıya geçmişlerdi. I. Arnuvanda, bütün iktidarı boyunca Gaşkalarla mücadele etmek zorunda kaldığından, güney cephesine gereken ehemmiyet verilememiş ve dolayısıyla bu bölgenin kontrolü Mitanniler'in eline geçmişti.

“**Veba Duaları**” denilen ve **I. Şuppiluliuma'nın** oğlu **II. Murşili** tarafından yazdırılmış olan metinlerden öğrenildiğine göre, **I. Arnuvanda** öldükten sonra yerine oğlu **Tuhkanti-Tuthalya** geçmişti. Bütün devlet ileri gelenleri ve komutanlar, genç krala sadakat yemini etmişlerdi. Şuppiluliuma da ona yemin etmişti. Fakat daha sonra Şuppiluliuma yeminini bozmuş ve Hitit tahtını ele

geçirmek için genç krala karşı harekete geçmişti. İşin ilginç yanı, bütün prensler, beyler ve komutanlar da Şuppiluliuma'nın tarafına geçmişler ve genç Hitit kralını öldürmüşlerdi. Bu iç savaş sırasında Tuhkanti-Tuthalya'nın kardeşlerinden bazıları öldürülmüş, bir kısmı da Alaşya'ya (Kıbrıs) sürgün edilmişlerdi.

Görülüyor ki, Veba Duaları metinlerinde ana hatlarıyla anlatılan bu kanlı olaylar, bu devirde, devletin iç yapısının ne kadar bozuk olduğunu, bir kere daha tüm çıplaklığı ile ortaya koymaktadır. Belki de bu yüzdendir ki, devletin ileri gelenleri, Şuppiluliuma'nın şahsında, devleti içinde bulunduğu güç durumdan kurtaracak kabiliyet ve kararlılığı görerek, ona bu işte yardım etmişlerdi. Gerçekten, müteakip olaylar göstermiştir ki, Şuppiluliuma'nın tahta geçmesiyle birlikte Hitit Devleti'nin kaderi de değişmiş, devlet, imparatorluk olma yolunda hızlı adımlarla ilerlemeye başlamıştı.

Şuppiluliuma başta **Gaşkalar**, **Hayaşahılar** ve **İşuvalılar** olmak üzere pek çok kavmi itaat altına alarak Anadolu'da asayiş sağladıktan sonra, Kuzey Suriye'yi yeniden ele geçirebilmek için hazırlıklara başlamıştı. Fakat hemen belirtelim ki, **I. Şuppiluliuma** zamanında (MÖ. 1380-1335), Kuzey Suriye hâkimiyeti, bütün Önasya devletlerinin rüyası haline gelmişti. Gerçekten, başta Mısır olmak üzere, Hitit, Mitanni, III. Babil (Kaslar) ve hattâ Asur devletleri, bu bölge için çekişmeye başlamışlardı. Fakat **III. Amenofis**'in ölümünden sonra Mısır tahtına çıkan ve tek tanrılı bir din kurma gayretleri içerisine giren IV. Amenofis zamanında, Mısır Devleti, dış politikaya gereken ehemmiyeti vermemiş, Mitanni ve III. Babil devletleri ise ekonomik bir bunalımın içerisine girmişlerdi. İşte, Önasyanın bu karmaşık durumundan en iyi yararlananlar Hititler olmuş, Mitanni Devleti'ni de ortadan kaldırarak, Kuzey Suriye'ye hâkim olmuşlardı. Devleti İmparatorluk haline getiren Şuppiluliuma, Kuzey Suriye üzerindeki Hitit hâkimiyetini daim kılabilmek için, oğullarından **Biyaşşili**'yi **Karkamış**'a, **Telepinu**'yu da **Haleb**'e kral olarak tayin etmişti.

Şuppiluliuma zamanında, Hitit ve Mısır devletleri dostane ilişkiler içerisinde bulunmuşlardır. Fakat iki devlet arasındaki bu dostluk, firavun IV. Amenofis'in ölümünden sonra, bir evlenme teklifi mektubu yüzünden bozulmuştu. Söz konusu mektup, **Dahamunzu** (Dahamunniş) isimli bir Mısır kraliçesi tarafından Hitit İmparatoru I. Şuppiluliuma'ya gönderilmişti. Mektupta Mısır kraliçesi, kocasının öldüğünü, bir oğlu da olmadığını, hâlbuki Şuppiluliuma'nın birçok oğlu olduğunu duyduğunu, bu oğullarından birini kendisine gönderirse onu kendisine koca, Mısır'a da kral yapacağını söylüyordu. II. Murşili tarafından yazdırılan "**Şuppiluliuma'nın Kahramanlıkları**" adlı metinlerden öğrenildiğine göre, bu mektuptan çok etkilenen Hitit imparatoru, olayın doğruluk derecesini araştırmak üzere, güvendiği adamlarından birini gizlice Mısır'a göndermiş ve neticede kraliçenin anlattıklarının doğru olduğunu öğrenmişti. Bunun üzerine, **Zannanza** ismindeki Hitit prensi, Mısır'a gitmek üzere yola çıkmıştı. Ne var ki, Hitit imparatoru ile Mısır kraliçesi arasında yapılan karşılıklı mektuplaşmalar esnasında, kraliçenin düşmanları da boş durmamışlardı. Gönderilen Hitit prensi, Mısır'a varmadan yolda öldürülmüş ve böylece tarihin akışını değiştirecek kadar önemli olan bu olay, Hitit kralının temkinli ve tedirgin davranması yüzünden yarım kalmıştı.

Şuppiluliuma döneminin iç ve dış politikasına önemli ölçüde ışık tutan ve yine II. Murşili tarafından yazdırılan "**Veba Duaları**" isimli metinlerden öğrenildiğine göre, Şuppiluliuma bu olaydan çok etkilenmiş ve Mısır'a karşı bir intikam seferi düzenlemişti. Gerçekten, Hitit orduları ve cenk arabaları, Mısır'ın hudut şehirlerine mükerrek hücumlarda bulunmuşlar ve yakalanan pekçok esir, Hatti Memleketi'ne getirilmişti. Görünüşe göre, firavun III. Amenofis zamanında Mısır'la yapılan Kuruştama antlaşmasının bozulması pahasına girişilen bu intikam seferi, Şuppiluliuma'nın duyduğu evlat acısını az da olsa hafifletmişti. Fakat madalyonun diğer yüzü hiç de öyle görünmüyordu. Çünkü Şuppiluliuma'nın zaferle neticelendirdi-

ği bu sefer, aslında Hitit Devleti'ne çok pahalıya mal olmuştu. Hakikaten, Hatti Memleketi'ne getirilen esirler arasında veba zuhur etmiş ve bu bulaşıcı hastalık neticesinde binlerce Anadolu insanı hayatını kaybetmişti. Şuppiluliuma'nın da aynı hastalığa kurban gittiği sanılmaktadır.

I. Şuppiluliuma'nın ölümünden sonra yerine en büyük oğlu **II. Arnuvanda** geçmiş, fakat bu kral da ancak bir yıl kadar idare ettikten sonra, aynı akıbete uğramıştı.

II. Arnuvanda'dan sonra Hitit tahtına henüz bir çocuk olan II. Murşili geçmişti. Aslında Murşili'nin tahta geçmesi izah edilemez. Çünkü tahta geçtiği zaman çok küçüktür ve ağabeyleri de vardır. Fakat bize öyle geliyor ki, Hattuşaş'ta veba salgınının devam etmiş olması karşısında, Halep ve Karkamış krallıklarını idare etmekte olan ağabeyleri **Telepinu** ve **Biyaşşili**, belki de bu bulaşıcı hastalığa yakalanmamak için, tahtı en küçük kardeşlerine bırakmak zorunda kalmışlardı.

Murşili devri olaylarını, kendi annelerinden öğreniyoruz. Bu belgelerden öğrenildiğine göre, Hitit tahtına çocuk denecek yaştaki bir kralın çıktığını duyan vasal şehirlerin hemen hepsi ayaklanmışlardı. Fakat Murşili, Hitit ordularının başına geçerek bir huduttan diğerine koşmuş ve giriştiği her seferden galip çıkmıştır.

II. Murşili de, diğer Hitit kralları gibi iktidarının başlarında evvela Gaşkalar'la uğraşmak zorunda kalmış, daha sonra **Arzava Memleketleri** üzerine sefere çıkmıştı. Gerçekten, Arzava memleketleriyle eskiden beri yapılagelmekte olan münasebetler, II. Murşili zamanında en hareketli dönemine girmişti. Nitekim Hitit tahtına bir çocuk kralın geçmesi, bütün düşman memleketlerinde olduğu gibi, Arzava Memleketleri'nde de bağımsızlık için gerekli bütün şartların hazır olduğu kanaatini uyandırmıştı.

Ahhiyava kralının da teşvik ve tahrikleriyle isyan eden Arzava koalisyonuna karşı ilk muharebe **Valma** (Antalya/Elmalı) civarın-

daki **Astarpa** (Aksu) nehri kıyısında vukubulmuş, fakat kesin bir netice alınamamıştı. Mevsim kışa girdiğinden savaşa bir süre ara verilmiş, ertesi yılın ilkbaharında tekrardan Arzava Memleketleri'ne sefer edilmişti. Ancak bu defa, Arzava ordusu kesin bir yenilgiye uğratılmıştı. Böylece Batı Anadolu'daki asayiş yeniden sağlandıktan sonra, Arzava Memleketleri'nin her biri ile ayrı birer antlaşma yapılmıştı.

Görülüyor ki, II. Murşili zamanında Batı Anadolu ile yakından ilgilenilmek zorunda kalınmıştı. Çünkü Batı Anadolu kentlerini isyana teşvik eden ve fakat yeri kesin olarak bilinmeyen **Ahhiyava Krallığı**, Hitit İmparatorluğu karşısında yeni bir güç olarak yükselmeye başlamıştı.

II. Murşili'nin ölümünden sonra yerine oğlu **Muvattali** geçti. Şuppiluliuma'nın son zamanlarında bozulan Hitit-Mısır ilişkileri, Muvattali zamanında (MÖ. 1300-1285) silahlı bir çatışmanın kaçınılmaz hale gelmesine neden olmuş, bunun doğal bir sonucu olarak da Eski Önasya'nın iki süper gücü, MÖ. 1296'da Kuzey Suriye'deki Kadeş mevkiinde karşı karşıya gelmişlerdi.

Tarihi belgelerden anlaşıldığına göre, **Kadeş** savaşının görünürdeki nedeni, Amurru kralı **Penteşina**'nın Hitit tâbiyetinden çıkarak Mısır tarafına geçmesi idi. Hâlbuki gerçek neden, Hitit ve Mısır devletlerinin ekonomik menfaatlerinin Kuzey Suriye toprakları üzerinde birleşmesi idi.

Belli aralıklarla yaklaşık 16 yıl süren Hitit-Mısır çatışmalarından kesin bir netice alınamamış, mücadeleye neden olan Kuzey Suriye üzerindeki Hitit hâkimiyeti, Amurru kralları ile yenilenen antlaşmalardan da anlaşıldığına göre devam etmiştir.

Muvattali'den sonra Hitit tahtına oğlu **Urhi-Teşup** geçmiş, ancak bu kral, amcası **III. Hattuşili** tarafından tahttan indirilerek Alaşya'ya (Kıbrıs) sürgüne gönderilmiş, böylece Hattuşili, Hitit tahtının yeni sahibi olmuştu.

III. Hattuşili'nin dış politikadaki en büyük başarısı, yaklaşık on altı yıldır devam etmekte olan Hitit-Mısır mücadelesine bir son vererek, Mısır firavunu II. Ramses'le MÖ. 1280 yılında bir barış antlaşması yapmaya muvaffak olmasıdır.

Eşit şartlarla gerçekleştirilen bu barış antlaşması ile Hitit-Mısır ilişkileri düzeliyor, diğer bir deyişle Önasya'nın iki büyük siyasi gücü dost oluyorlardı.

Fakat Hitit-Mısır ilişkilerinin düzelmesi, güney cephesinde asayişin nihaî olarak temini demek değildi. Öyle anlaşıyor ki, Hitit ordularının Kuzey Suriye'den çekilmesi üzerine Asur kralı I. Salmanassar, bir Hitit vasalı olan Mitanni Memleketi'ne taarruz etmişti. Böylelikle, III. Hattuşili'nin idaresinin sonlarına doğru Hitit-Asur ilişkileri gergin bir safhaya girmiş bulunuyordu.

III. Hattuşili'nin ölümünden sonra Hitit tahtına geçen oğlu **IV. Tuthalya** zamanında ise, Hitit-Asur ilişkileri iyice bozulmuş ve Asurlular, Hititler'e tâbi Kuzey Suriye ve Güneydoğu Anadolu beyliklerine saldırmışlardı. Nitekim bir Asur vesikasında: **“Asur kralı Tukulti-Ninurta'nın Fırat'ın karşı kıyısına geçtiği ve 24.000 Hititli'yi esir aldığı”** bildirilmektedir.

Demek oluyor ki, MÖ. 2. Binyılın başlarında ticaret yapmak amacıyla Anadolu'ya gelen Asurlular, MÖ. 13. yüzyıldan itibaren Anadolu üzerinde siyasal emeller beslemeye başlamışlar ve adım adım bu gayelerine nail olmuşlardı. Özellikle **IV. Tuthalya** dönemi (MÖ. 1250-1220), Hitit Devleti'nin, dış düşmanları tarafından tam bir kısılcacın içerisine alındığı kritik bir dönemdir. Gerçekten, kuzeyde Gaşkalar devamlı isyan ediyorlar, güneyde Arzava beylikleri için için kaynıyor, batıda Ahhiyava Devleti gittikçe gücünü artırıyor. İşte, Hitit Devleti'nin kaos içerisine düştüğü bu zaman dilimi, Asur için bulunmaz bir fırsattı. Artık, yüzyıllardan beri hayalinde yaşattığı Anadolu'ya egemen olma ülküsünü gerçekleştirebilirdi. Fakat birdenbire hayalleri suya düştü. Çünkü MÖ. 13. yüzyılın son-

larında, bütün Önasya'yı sarsan yeni bir kavimler göçü başlamıştı. Bu göçe iştirak eden kavimlerin çoğu Ege ve Akdeniz adalarından geldiği için, modern tarihçiler tarafından “**Ege Göçleri**” ya da “**Deniz Kavimleri Göçü**” denilen bu göç hareketi neticesinde, Önasya'nın büyük krallıkları olan Hitit, Mitanni ve III. Babil (Kas) devletleri tarih sahnesinden çekilmişlerdi. Mısır Devleti, Egeli kavimlerin yıkıcı tahribatından, verdiği amansız mücadele ile kendisini güçlkle kurtarıırken, Asur, coğrafi konumunun uzaklığı sebebiyle, bu tehlikeden hiçbir zarar görmeden kurtulmayı başarmıştı. Şimdi o, Önasya'nın en güçlü devleti olarak kendisini görüyordu ve herhalde Anadolu'ya hâkim olmaması için hiçbir sebep kalmamıştı.

4. Ege Göçlerinden Pers İstilâsına Kadar Anadolu'nun Siyasal Durumu (MÖ. 1200-550)

Hitit İmparatorluğu'nun MÖ. 12. yüzyılın başlarında Ege Göçleri neticesinde yıkılmasından sonra, Asur Devleti, Anadolu'ya hâkim olacak ve dolayısıyla Akdeniz ticaretinde de söz sahibi olabilecekti. Fakat Asur Devleti, kolaylıkla gerçekleştirebileceğini sandığı bu amacının tahakkukunda ummadığı yeni bir belâ ile karşılaşmıştı. Bu belâ, **Arami Göçleri** idi. Gerçekten de, Ege Göçleri'nin sebep olduğu karışıklıklardan çöl sakinleri de yararlanmağa kalkışmışlar ve kültür merkezlerine doğru akın etmeğe başlamışlardı. Tarihte, Sâmi kavimlerin üçüncü büyük göçünü teşkil eden Ârami Göçleri'nin karakteri, Ege Göçleri gibi yakıp yıkıcı bir akın şeklinde değil, tersine aralıksız bir sızıntı halinde asırlarca devam etmesidir. İşte bu yüzdendir ki, Asur Devleti, gelişimini yavaş ve devamlı adımlarla yapamamış, değişik zamanlarda ilerlemelere ve tekrar gerilemelere maruz kalmıştır. Özellikle, MÖ. 11. ve 10. asırlar, tam manasıyla bir Arami asrı olmuştur, denilebilir. Öyle ki, bu asırlar içinde, Aramiler'den **Bit-Zamani** kabilesi doğuda Diyarbakır civarına, **Bit-Adinî** kabilesi Fırat nehrinin büyük kıvrımı içerisine, **Bit-**

Agusî kabilesi Fırat ile Karasu arasına, **Bit-Gabbar** kabilesi Gaziantep civarına, **Bit-Brutaş** kabilesi de Kayseri civarına kadar sokulmuş idiler.

Bu sırada Asur tahtına **I. Tiglatpileser** (MÖ. 1114-1074) gibi enerjik bir kralın geçmesi, Mezopotamya'daki siyasî durumu Asur lehine geliştirmiş ise de, bu ancak, geçici bir süre için böyle devam edebilmiştir. Gerçekten de bu kral, bir taraftan Fırat'ın ötesinde Aramiler'le savaşıırken, bir taraftan da Doğu Anadolu Bölgesi'ndeki Urartu kabileleriyle ve ilk defa adları bu devirde ortaya çıkan **Muşki** kabileleriyle savaşıyordu. Bu devirde Urartular, henüz siyasi birliklerini kuramamışlardı. Fakat MÖ. 9. yüzyıla kadar Asur Devleti'nin bütün gücünü Arami kabilelerini geri püskürtmeğe harcamış olması karşısında, Urartular da gittikçe kuvvetlenmiş ve nihayet Asur kralı **II. Asurnasirpal** zamanında (MÖ. 884-859), merkezi bir devlet kurmayı başarmışlardı. Bununla beraber Urartu Devleti, en güçlü olduğu MÖ. 8. asırda, Anadolu'da ancak Malatya'ya kadar yayılabilmişti. Çünkü bu devirde, Orta Anadolu'da Frig Devleti vardı.

Görülüyor ki, Ege Göçleri'nden sonra Anadolu'da Hitit ve Mitanni büyük devletlerinin yerini şimdi Frig ve Urartu devletleri almış, Mezopotamya'daki III. Babil (Kas) Devleti'nin yerini ise Asur Devleti ile Arami kabilelerinin kurduğu muhtelif şehir devletleri almıştı. Bunlardan Urartu ve Frig devletlerinin hâkimiyet sahası arasında kalan Kayseri ile Malatya arasındaki bölgede ise Hitit Devleti'nin bakiyesi olan ve **“Geç Hitit Şehir Devletleri”** adı ile anılan birtakım küçük prenslikler bulunuyordu. Ayrıca Kuzey Suriye'de, daha Eski Hitit Devleti zamanından beri Hitit hâkimiyetine girmiş olan Halep ve Karkamış gibi büyük şehirler de mevcuttu. Kuzey Suriye'de bulunan Hitit şehirleri, Arami istilâsına karşı koyabilmek için, Asur krallarının teb'alığını tercih ediyorlardı. Anadolu'daki Hitit şehirleri ise, zaman zaman değişen büyük devletler, yani Frig, Urartu veya Asur kralları arasında el değiştiriyorlardı.

Arami tehlikesi geçtikten sonra Asur, yeniden Anadolu üzerindeki emellerini gerçekleştirmeye koyuldu. Fakat bu, biraz zor olacağı benziyordu. Çünkü az önce de sözünü ettiğimiz gibi, Anadolu, Urartu ve Frig devletleri tarafından parsellenmişti. Bu iki büyük devlet arasında yer alan Geç Hitit Şehir Devletleri ise, Asur tehlikesine karşı genellikle Urartu Krallığı'na güveniyorlardı.

Peki, ama Urartu Krallığı neyine güveniyordu? Çünkü o devirlerde, Asur'un askeri gücüne karşı koymak, hemen hemen imkânsızdı.

Bu sorunun cevabı, Urartu Memleketi'nin coğrafi konumunda yatmaktadır. Gerçekten, Doğu Anadolu'daki Van Gölü ile İran'daki Urmiye Gölü arasındaki topraklar, Urartu Devleti'nin hâkimiyet sahasını teşkil ediyordu ve bu arazi, son derece arızalı bir yapı arz ediyordu. Başka bir tabirle, böylesine yüksek bir araziye tırmanmak oldukça güçtü. İşte Asur kralları, Urartu ordularına değil, fakat Urartu Memleketi'nin coğrafi şartlarına boyun eğmek zorunda kalıyorlardı.

Asur krallarının kitabelerinden anlaşıldığına göre, iktidara gelen hemen her kral, ilk seferini Urartu Memleketi üzerine yapmaktadır. Bunun sebebi nedir? Niçin özellikle Urartu Memleketi? İlk sefer bir başka memleket üzerine yapılamaz mıydı?

Bu sorulara cevap vermeye çalışalım. Her şeyden önce Urartu Memleketi, zengin demir yataklarına sahiptir. Geçmişin tunç silahları artık ehemmiyetini kaybetmiştir. Çünkü MÖ. 12. yüzyıldan itibaren demir madeninin kullanım alanı genişlemiş, özellikle silahların yapımında tunca göre çok daha sağlam ve dayanıklı olan demir madeni tercih edilmeye başlanmıştır. Bütün gücünü ordusundan alan Asur Devleti'nin de, hiç şüphe yok ki, devamlı surette başarılı olabilmesi için, hiç değilse silah yapımında kullanmak üzere, bu madene şiddetle ihtiyacı vardı. Mezopotamya'da mevcut olmayan bu maden, hemen burnunun dibindeki Doğu Anadolu'da mevcuttu.

Eğer Urartu Devleti'ni ortadan kaldırabilirse, zengin demir yatakları Asur Devleti'nin eline geçecekti. Üstelik Urartu Memleketi'nde, son derece hızlı koşan iyi cins atlar yetiştiriliyordu. Asur'un bu iyi cins atlara da ihtiyacı vardı. İşte bu yüzden ki, Asur kralları, genellikle ilk seferlerini Urartu Memleketi üzerine yapıyorlar, böylelikle daha sonra yapılacak olan askeri seferler için gerekli olan malzemeyi de bu memleketten temin etmiş oluyorlardı.

Bu sebeplere daha başka ilaveler yapmak da mümkündür. Gerçekten, Geç Hitit Şehir Beylikleri'nin, Asur tehlikesine karşı, Urartu Krallığı'na güvendiklerini ve yıllık vergilerini ödemeyerek, zaman zaman Asur'a isyan ettiklerini hesaba katacak olursak, Asur krallarının Urartu üzerine gelmelerinin temel sebeplerinden biri daha ortaya çıkmış olur. Eğer Asur, kendi tabiri ile **“yılanın başını ezebilir”**, yani Urartu'yu etkisiz hale getirmeyi başarabilirse, öteki Anadolu beyliklerinin de isyanını önleyebilirdi.

Asur Devleti, özellikle kral II. Sargon'un (MÖ. 722-705) iktidara gelmesinden sonra, Anadolu üzerindeki emellerini, belli bir ölçüde gerçekleştirebildi ise de, hiçbir zaman Anadolu'nun tam sahibi olamamıştır. Çünkü Urartu Devleti'ni MÖ. 714 yılında **Musasir** kentini zaptederek önce ekonomik yönden çökertmiş ve ardından siyasal olarak da kendisine bağlayacağı sırada, Anadolu, Kafkaslar üzerinden gelen **Kimmer** ve **İskit** kavimlerinin istilâsına uğramıştı. **Kimmer** saldırıları sonucunda Urartular zayıf düşmüş, bu ise Asur'un işine yaramıştı. Kimmerler daha sonra Orta Anadolu içlerine yürüyerek, MÖ. 690 yılında Frig Devleti'ni ortadan kaldırmışlardı. Frig Devleti'nin siyasal yaşantısına son veren Kimmerler, batıya doğru yürüyüşlerine devam ederek **İyonya**'nın zengin şehirlerini de yağmalamışlardı. Herodotos'un anlattığına göre, **Simirna** (İzmir) ve **Miletos** (Millet) şehirleri de bu barbarların hücumuna uğramıştı. Kısacası Kimmer istilâsı 80 yıl kadar sürmüş ve bu 80 yıllık dönem, Anadolu tarihinde bir terör ve korku devri olmuştu. Bereket versin ki, MÖ. 679 yılında Asur kralı **Asarhaddon**, bu

kavimlere büyük bir darbe indirmiş, Lidya kralı **Alyattes** ise MÖ. 609 yılında Kimmerleri tamamen ortadan kaldırmıştır.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Anadolu'yu istilâ eden Kimmer ve İskit kavimleri, Urartular için olduğu kadar, Asur için de tehlikeli olmaya başlamışlardı. Bütün bunlar yetmiyormuş gibi, İran'daki **Medler** ve **Mannalar** da Asur'a düşman olmuşlar ve bu düşmanlığın doğal bir neticesi olarak Asur hudutlarını tehdit etmeye başlamışlardı. Nitekim Asur'un etrafını çeviren tehlike çemberi, MÖ. 612 yılında bu devletin çöküşüne zemin hazırlamıştı. Özellikle **Babilliler** ile ittifak eden **Medler**'in saldırıları neticesinde, Asur Devleti kaderine boyun eğmek zorunda kalmıştı.

Asur Devleti'nin yıkılmasından sonra, **Kızılırmak** sınır teşkil etmek kaydıyla, bu nehrin doğu kesiminde kalan Anadolu toprakları **Medler**'in egemenliğine girmişti. Batı Anadolu'da ise başkenti **Sardes** olan **Lidya Krallığı** egemendi. MÖ. 550 yılında Medler **Persler** tarafından mağlup edilince, Med egemenliğindeki Anadolu toprakları Perslerin eline geçti. Pers kralı **Kyros**, MÖ. 547 yılında Lidya kralı **Kroisos**'u da mağlup ederek, Anadolu'nun tamamını Pers egemenliğine aldı.

D. Eski Anadolu Kültürlerine Genel Bir Bakış

1) NEOLİTİK VE KALKOLİTİK DEVİRLERDE ANADOLU'NUN SOSYO-EKONOMİK YAPISI

Bilindiği üzere Anadolu insanı, Neolitik devirde yerleşik hayata geçmiş ve yine bu devirde ziraata başlamıştı. Bu nedenle Neolitik devir, ilk cemiyet hayatının da başlangıcı olarak kabul edilir.

Neolitik devrin yerleşim merkezleri olan küçük köylerin etrafında tahkimat duvarı olmadığını, daha önce belirtmiştik. Neolitik devre ait evlerin, aralık bırakılmaksızın yanyana inşa edilerek bir

savunma hattı oluşturulmağa çalışıldığından da söz etmiş, ayrıca bu evlerin kapı ve pencereleri bulunmadığını, evlerin içerisine damdan açılan bir delikten girildiğini de ifade etmiştik.

Bu devirde yapılan seramikler tek renkli olup, ateşte pişirilmişlerdi. Bu devir yerleşim merkezlerinde yapılan kazılarda ele geçirilen ve çoğu kadın şeklinde olan idoller, Neolitik devir Anadolu'sunda bir Ana Tanrıça inancının mevcudiyetini akla getirir.

Kalkolitik devir Anadolu'suna gelince; bu devir yerleşim merkezleri biraz daha büyümüş ve etrafı surlarla çevrilmişti.

Anadolu'nun Kalkolitik kültüründe, mabet ve saray gibi, cemiyet hayatının müşterek hizmetleri için müşterek emekle yapılan resmi mimari henüz yoktur.

Din hayatını aksettiren bütün vesika, idoller ve gömmelere ait malzemenen ibarettir. Bu devrin idolleri Orta Anadolu'da çok defa kilden, Batı Anadolu'da ise kil ve taştan yapılmış insan şeklinde küçük heykelciklerdir. İlk zamanlarda daire veya kare vücutlu olan bu heykelcikler, gittikçe insan şeklini almışlardır. Anadolu'da Kalkolitik devir idolleri nadiren erkek, çoğu defa da elleri göğüsleri üzerinde çıplak bir kadını tasvir ederler. Öyle anlaşıyor ki, daha Paleolitik devirde başlayan ve Neolitik devirde de devam eden Ana Tanrıça inancı, Kalkolitik devirde de mevcudiyetini sürdürmüştü. Bu Ana Tanrıça figürlerinin en güzel örneklerini Hacılar kazıları vermiştir.

Bu devrin dini inançları hakkında, ölü gömme âdetleri de bizi aydınlatır. Bu konu üzerinde yapılan araştırmalar göstermiştir ki, Batı Anadolu'da bu devirde yaşayan halkın bir kısmı ölülerini şehir dışına (*extra muros*) Orta ve Doğu Anadolu halkı ise şehir içine (*inter muros*) gömüyorlardı. Buna göre bir hüküm çıkarmak gerekirse; bu devir Anadolu'sunda farklı kültürlerle sahip en az iki kavim yaşamakta idi. Fakat toprak mezar, küp mezar veya sandık mezar gibi çeşitli mezar şekilleri her iki halk tarafından da kullanılıyordu.

Ölümlerin başlarının belli bir yönde olmasına özen gösteriliyor, öteki dünyadaki hayatta gerekli olan yiyecek ve içeceklerle, silahları ve kişisel eşyaları da ölünün yanına konuluyordu.

Bütün bunlar, Kalkolitik devirde Anadolu'da yaşayan kavimlerin ölümden sonraki bir hayata inandıklarını göstermektedir.

2) ESKİ TUNÇ DEVRİ KÜLTÜRÜ

Arkeolojik tetkiklerden anlaşıldığına göre, Eski Tunç Devri'nin ikinci safhasını oluşturan M.Ö. ca. 2500-2000 yılları arasında, Anadolu'da etrafı surlarla çevrilmiş birçok şehir devleti vardı. Alacahöyük ve Troya kazılarında ele geçirilen zengin defineler, bu şehir devletlerinin krallıkla idare edildiklerine şüphe bırakmamaktadır.

Öte yandan bu devir Anadolu'sunda, mahalli farklara rağmen, Eski Tunç Devri kültürü, doğuda Van'dan batıda Ege Denizi'ne, kuzeyde Karadeniz'den güneyde Akdeniz'e kadar yayılmış olup, bu devir insanları taş temeller üzerine kurulmuş kerpiç evlerde yaşıyorlardı. Her evde iki veya üç oda vardı. Odaların birinde fırın ve ocak, ocağın önünde de küllükler bulunması, her ailenin ekmeğini kendisinin pişirdiğine işaret ediyordu. Şehirde çömlekçiler, maden işleyenler, çiftçi ve çobanlar yaşamakta idi ve bir iş bölümü çoktan teşekkül etmişti.

Fakat bu şehir kültürüne rağmen, Anadolu insanı henüz yazıyı tanımıyordu. Hâlbuki Eski Önasya üçgeninin diğer iki köşesini oluşturan Mezopotamya ve Mısır memleketleri, M.Ö. 4. Binyılın sonlarında (M.Ö. ca. 3200'ler) kendilerine has birer yazı icad etmeyi başarmışlardı. Arkeolojik belgeler, Anadolu'nun bu devirde özellikle Mezopotamya ile ticari ve kültürel ilişkilerde bulunduğunu göstermiştir. Öyleyse, Mezopotamya'nın bu devre ait yazılı vesikaları Anadolu hakkında bilgiler vermiş olmalıdır. Nitekim Akkad imparatorlarından Sargon ile torunu Naram-Sin'e ait olan Şartamhari me-

tinlerinde, adı geçen kralların Anadolu'ya sefer ettikleri ve Naram-Sin'in, 17 Anadolu kralının oluşturduğu bir koalisyona karşı mücadele ettiği anlatılmaktadır.

Akkad krallarına ait olan Mezopotamya orijinli bu yazılı vesikalardan şu neticeleri çıkarıyoruz:

1. Eski Tunç devrinde Anadolu'da etrafı surlarla çevrili birçok şehir devleti kurulmuştu.

2. Bu şehir devletleri arasında henüz birsiyasi birlik yoktu, fakat dıştan gelen müşterek düşman karşısında birleşiyorlardı.

3. Bu şehir devletlerinin orduları vardı.

Diğer taraftan, Alacahöyük Kral Mezarları, bu krallıkların maddi varlıkları, ekonomik ve mali durumları hakkında da fikir vermektedir. Buluntulardan anlaşıldığına göre, bu krallar, altın ve gümüş eşyalar kullanıyorlar, altın işlemeli elbiseler giyiyorlar, altından taç ve kemerler, altın ve gümüş kabızalı hançerler taşıyorlardı.

Bu devrin dini inançları, Kalkolitik devir inanışlarının bir devamı olmakla beraber, bir ilerleme, bir değişme de vuku bulmuştur. Örneğin Horoztepe'de bulunan çocuğunu emziren ana heykelciği, Kalkolitik devirde idollerle temsil edilen "*Büyük Ana*" kültünün devamını gösterdiği gibi, Alacahöyük ve Horoztepe boğa ve geyik heykelcikleri de bir totemizmin varlığına işaret etmektedir. Özellikle Alacahöyük güneş kurslarında görülen bu iki hayvandan boğanın erkek bir tanrıyı, geyiğin de dişi bir tanrıçayı temsil ettiği zannedilmektedir.

Eski Tunç Devri insanların dini inanışları hakkında ölü gömme âdetleri de bilgi vermektedir. Bu devrin mezar şekilleri ve ölü hediyeleri, Kalkolitik devrin devamı gibidir. Ancak bu devirde, özellikle Orta Anadolu'da toprak mezarlar yanında küp mezarların çoğunluğu teşkil ettiği tespit edilmiştir.

Mezarlarda bulunan sığır, köpek, keçi ve koyun kemikleri, mezar başında kesilen ölü kurbanı âdetinin varlığına işaret ettiği gibi, diğer taraftan bu devirde ehlileştirilen hayvan türlerini göstermektedir. Mezarlardaki ziynet eşyaları, silah vb. kişisel eşyalar da bu devrin sanatı hakkında fikir vermektedir.

Buluntulardan anlaşıldığına göre, Eski Tunç Devri'nin ilk safhasına ait seramikler yine elde imâl edilmişti. Ancak bu devir seramik formları oldukça zenginleşmişti. Karnından kısa emzikli çaydanlıklar, gaga ağızlı testiler, iki kulplu vazolar, tek kulplu fincan ve kâseler, yüksek ayaklı meyvelikler başlıca şekiller olarak gösterilebilir. Fakat bu seramiklerde görülen en önemli özellik, süsleme tekniğidir. Kalkolitik devirde yaşı kil üzerine tırnakla yapılan çentikler yahut kırmızı veya siyah boya ile geometrik motiflerle nakışlama görüldüğü halde, Eski Tunç Devri seramiklerinde kırmızı veya siyah astar üzerine beyaz boya ile nakışlama veya kırmızı boya ile kapların içine bir kızıl haç motifi çizmek usulü moda olmuştu.

Eski Tunç Devri'nin ikinci safhasında çömlekçi çarkı icad edildiğinden, artık seramikler elde yapılmıyordu.

Eski Tunç Devri sanatına gelince; bu devrin sanatı, devre adını veren tuncun imali ile karakterize edilir. Ayrıca, bakırla kalayı birleştirmek suretiyle maden işleme tekniğinde büyük bir ilerleme kaydedilmiştir. Bu devirde hançerler, ok uçları, balta ve topuzlar gibi zamanın başlıca silahları tunçtan imal edildiği gibi, küçük tanrı figürleri veya güneş kursları gibi tanrı sembolleri, taştan yapılmış kalıplara, erimiş haldeki madeni dökmek suretiyle elde ediliyordu.

Eski Tunç Devri maden işleme sanatının en güzel örnekleri, Alacahöyük ve Horoztepe mezarlarında bulunan muhteşem mezar hediyelerinde görülür.

Bu bahsi kapatmadan önce, Eski Tunç Devri mimarisinden de kısaca söz etmenin yararlı olacağı kanaatindeyiz. Eski Tunç Devri'nde amme hizmeti için yapılmış tek mimari eser, surlardır. Bu

devir şehirlerinin hemen hepsinin etrafını çevreleyen surlar, müşterek menfaatler uğruna, müşterek insan emeği ile yapılmışlardır. Gerçi daha Kalkolitik devirde şehirlerin etrafında sur vardı, fakat bunlar Eski Tunç Devri'ndekiler kadar sağlam değildiler. Demek ki bu devirde, mutlaka bir surun himayesinde yaşamak mecburiyeti duyulmuştu. Bu durum, Eski Tunç Devri sakinlerinin bir tehlike karşısında bulunduklarına işaret eder. Bu tehlike, yeni bir kavimler göçü olmalıdır.

Eski Tunç Devri mimarisini daha ziyade özel evlerle tanıyoruz. Bu evlerin taş temeller üzerine kerpiç duvarlarla inşa edildiği, odalardan birinin duvarına bir ocak yapıldığı ve binanın içinin ve dışının sıvandığı, Bayraklı, Ahlatlıbel ve Beycesultan kazıları ile anlaşılmış bulunmaktadır. Örneğin Troya ve Beycesultan'da megaron plânlı evler görüldüğü halde, Karaoğlan'da birbirine bitişik birkaç küçük odadan ibaret evler ortaya çıkarılmıştır.

Netice olarak şunu söyleyebiliriz ki, Eski Tunç Devri'nde Anadolu'da bir "**şehir kültürü**" vardı. Çünkü Anadolu halkı, etrafı surlarla emniyete alınmış şehirlerde yaşıyordu. Bu halk henüz bir mabette toplanıp birlikte ayin yapmasını bilmiyordu. Fakat boğa ve geyiğe totem olarak tapıyorlardı. Aralarında iş bölümü çoktan teşekkül etmişti. Sanatkârlar kilden ve madenden mutfak eşyaları, silahlar, ok uçları, balta ve topuzlar, damga mühürler imâl ediyorlardı. Ziraat ve dokuma sanatı da eskiye nazaran oldukça ileri bir düzeye ulaşmıştı. Bu cemiyetin fikir hayatı hakkında ilk ışık Kültepe tabletlerinden gelmekte ve Anadolu, yazının başlaması ile tarihi devirlere girmektedir.

3) ASUR TİCARET KOLONİLERİ ZAMANINDA ANADOLU KÜLTÜRÜ

Hatırlanacağı üzere, M.Ö. 2. Binyılın başlarında Asurlu tüccarlar, ticaret yapmak amacıyla Mezopotamya'dan Anadolu'ya gel-

mişler ve Anadolu şehirlerinin etrafına, şehir beylerinin iznini almak ve her yıl belli bir miktar vergi ödemek şartıyla pazar mahalleleri kurmuşlardı.

Anadolu tarihinde "*Kültepe Çağı*" olarak da bilinen ve M.Ö. 1970-1750 yılları arasına tarihlenen Asur Ticaret Kolonileri zamanına ait binlerce vesika bulunmuştur. Bu vesikaların büyük bir kısmı ise Kültepe kazılarında ele geçirilmiştir.

Şimdi bu vesikaların ışığı altında Koloni Devri'ndeki sosyal hayat, ekonomi ve ticaret, ulaşım, ziraat, sanat, mimari ve din hayatı hakkında bilgi vermeye çalışalım.

Kültepe vesikalarından anlaşıldığına göre, Koloni devrinde, Anadolu şehirlerinde yaşayan halk; Hürler, Köleler ve "*Sahuru*" denilen ayrı hukuka sahip üç muhtelif sosyal sınıftan ibaretti. Bu sınıfların hak ve hukukları hakkında, tüccarların aralarında yapmış oldukları mukavelenamelerden bilgi edinmek mümkündür. Örneğin, yerli halktan bazı kimselerin borç yüzünden köle olduklarını görüyoruz. Diğer taraftan, Asurlu tüccarların son derece yüksek faiz karşılığında borç verdiklerini gösteren vesikalar da vardır. Fakat hürlükten köleliğe düşenler şahitlik edebiliyor, kendi adlarına mühür kazdırabiliyorlardı. Köle kadınlar ise sütanne veya odalık olarak efendilerine hizmet etmekle yükümlü idiler.

Bundan başka, Kültepe vesikaları arasında bulunan birkaç evlenme ve boşanma mukavelenamesi ile bu devirdeki aile hukuku hakkında da bilgi edinilmektedir. Bu vesikaların tetkikinden anlaşıldığına göre, Koloni devrinde Anadolu'da tek kadınla evlenmek esastı. Fakat daha önce de belirttiğimiz gibi, bu öyle bir tek kadınla evlilik idi ki, erkeklerin birçok odalık ve cariye almalarına engel teşkil etmiyordu. Çünkü birinci zevcenin hakları, kanunla garanti altına alınmıştı. Bu garanti, miras hukuku ile temin ediliyordu. Boşanan bir çiftin, nikâh dışında tekrardan buluşmasına, kanun ölüm cezası vermekte idi.

Kültepe vesikalarından öğrenildiğine göre, bu devirde evlatlık alma (*adoption*) hadisesi de oldukça yaygındı.

Koloni devrindeki ekonomik ve ticari hayata gelince; bu devir ekonomisini Kültepe tabletlerinden tespit etmek son derece kolaydır. Çünkü Kültepe tabletlerinin büyük bir bölümü zaten ticari ve ekonomik muhtevalı vesikalardır.

Bu vesikalardan Asurlu tüccarların Anadolu'dan altın, gümüş, kurşun gibi madenlerden başka keçi kılı veya yapağı toplayarak Asur'a gönderdikleri, oradan da kumaş ve kalay getirdikleri görülür. Yerli halk ise bugün olduğu gibi ziraatla uğraşmakta ve borçlarını hasat zamanı ödemektedir.

Ticaretten söz ederken, ulaşımı da ihmal etmemek gerekir. Kültepe mühürleri üzerindeki tasvirlerden anlaşıldığına göre, Kültepe çağında at mevcuttu. Bu devrin en önemli ulaşım vasıtası merkep idi. Nitekim Kültepe metinlerinde bu hayvanlardan sık sık bahsedilmektedir.

Acaba bu devirde Anadolu ile Mezopotamya'yı birbirine bağlayan yollar nereden geçiyordu? Bu yollar, Kültepe ve Mari vesikalarının verdiği bilgiler sayesinde az da olsa aydınlanabilmektedir. Güneydoğu Anadolu'nun fiziki coğrafyası da göz önüne alınarak yapılan tetkiklere göre, o zamanlar Asur'dan Kaniş'e (Kültepe) giden iki yol vardı. Güney ve kuzey yolu denilen her iki yol da Fırat üzerinden geçiyordu. Kuzey yolu Malatya üzerinden dolaşüyor, Darende yolu ile Kayseri'ye varıyordu. Güney yolunu takip ederek Asur'dan Kaniş'e ulaşabilmek için ise Urşu (Urfa) üzerinden geçmek gerekiyordu. Ancak, bütün bunlar tahminlerden ibarettir. Çünkü metinlerde geçen şehir adlarının büyük bir kısmı henüz tayin edilememiştir.

Bu devirdeki ziraî faaliyet hakkında da hem arkeolojik hem de yazılı vesikalardan bilgi edinmek mümkündür. Gerçekten de Kültepe kazılarında yanmış hububat taneleri ve el değirmenleri ile zahi-

relerin muhafaza edilmesine yarayan büyük küpler veya taş ambarlar meydana çıkarılmıştır.

Diğer taraftan, Kültepe tabletlerinde mısır, buğday ve diğer hububat türleri zikredilmekte, hattâ bir tablette yerli bir kadının, borcuna karşılık tarlada çalışacağına dair senet verdiğinden söz edilmektedir ki, bu, yerli halkın büyük bir kısmının ziraatla uğraştığını göstermektedir.

Koloni Devri sanatına gelince; bu devir, Anadolu'nun Mezopotamya ile yoğun temasa geçtiği ilk devirdir. Bu nedenle, sanat alanında Anadolu, Mezopotamya'dan ister istemez etkilenmiştir. Gerçekten, Eski Tunç Devri'nden beri bilinen ve Anadolu'ya has olan **damga mühürlerin** yanında bu devirde Asurlu tüccarların kullandıkları ve Mezopotamya kültürünün karakteristiği olan **silindir mühürler** ortaya çıkmıştır. Bir müddet sonra silindir mühürler, yerli sanatkarlar tarafından da taklit edilmeye başlanmıştır.

Bu devir sanatında heykel, kabartma veya kaya abideleri gibi, monumental eserler henüz yoktur. Ancak, çömlekçilik çok ileri bir düzeye ulaşmıştır. Arkeologlar, Kültepe'de bulunan çanak çömleği, boyalı ve boyasız olarak iki gruba ayırmaktadırlar. Boyasız ve tek renkli seramikler temiz ve ince bir hamurdan çarkta imal edilmiştir. Kırmızı, kahverengi, krem veya gri olan tek renkli bu seramiklerin büyük bir kısmı perdahlanmıştır.

Kültepe kap şekilleri pek çeşitli olup, bunlar arasında gaga ağızlı veya yonca ağızlı testiler, ibrik ve çaydanlıklar, dört kulplu tabaklar, tütsülükler, ayaklı yüksek meyvelikler, fincan, maşrapa ve bardaklar, vazolar, huni ve süzgeçler gibi her çeşit mutfak eşyası vardır.

Boyalı seramikler ise evvela krem rengi ile astarlanmakta, sonra üstüne kırmızı, kahverengi veya bazen her iki renkte nakışlar yapılmakta idi.

Kaniş şehrindeki seramik endüstrisinin en orijinal formları da "**Rython**" denilen hayvan biçimli kült kaplarında görülür. Bunlar

arasında boğa, at, manda, köpek ve koç biçimli kaplar vardır ki, bu bize, Koloni Devri'nde ehlileştirilmiş olan hayvan cinsleri hakkında da bilgi vermektedir.

Bu devirdeki Anadolu mimarisine de kısaca göz gezdirmekte fayda vardır. Koloni Devri mimarisini bize en iyi tanıtan yer, Kaniş Karumu olmuştur. Çünkü Kaniş Karumu kazılarında Asurlu tüccarların evleri ve dükkânları, içindeki eşyalarla birlikte ortaya çıkarılmıştır. Bu evler iki katlı olup, içlerinde fırını, ocağı, tandırı, havanı ve buğday ambarları vardı. Prof. Dr. Nimet Özgüç'e göre, bu evlerin oturma odaları ve kileri aşağı katta, yatak odaları üst katlarda bulunuyordu. Bazı evlerin tabanları taş döşeli idi. Kültepe evleri de, bu devre ait diğer höyüklerdeki evler gibi taş temeller üzerine kerpiçle inşa edilmişti.

Her alanda olduğu gibi, dinde de bu devirde Eski Tunç Devri'ne oranla büyük atılımlar yapılmıştı. Bunların başında, tanrıların insan şeklindeki tasvirleri gelir. Başlangıçta mükemmel olmayan bu insan şeklindeki tanrı figürlerinden pek çoğunu Karahöyük, Kültepe ve Boğazköy kazıları vermiştir. Bütün bunlar, Mezopotamya kültürünün din alanında da Anadolu'yu etkilediğine işaret etmektedir. Diğer taraftan, Asurlu tüccarlar memleketlerinden gelirken, kendi tanrılarını da Anadolu'ya getirmişlerdi. Biz bunu, tabletlerde geçen Sami kökenli tanrı isimlerinden anlıyoruz.

Fakat unutmamak lâzımdır ki, Asurlu tüccarlar Mezopotamya tanrılarını Anadolu'ya sokarken, bizzat kendileri de yerlilerden birçok kültür unsuru almışlardır.

Bu devre ait mezarlarda görülen ölü gömme âdetleri de, Koloni Devri Anadolu halkının dini inanışları hakkında bizi aydınlatmaktadır. Bu devirde de genellikle ölümler evlerin içine ve döşeme tabanının altına gömülmektedir. Bazı kemiklerin kısmen yanmış olarak bulunması, ölü yakma âdetinin (cremation) mevcudiyetini göstermektedir. Bu husustaki tetkikler, büyüklerin bazen sırt üstü

(dorsal), bazen da çömelmiş (hocker) vaziyette, çocukların ise genellikle çömelmiş durumda gömüldüklerini göstermiştir. Kadınların ağızlarını, gözlerini ve göğüslerini altından levhalarla kapama âdeti dikkate şayandır.

Mezar şekillerinin toprak mezar, küp mezar ve sandık mezar olmak üzere değişik türler arzettiği görülür. Cesetlerin yatış istikametleri farklılıklar göstermektedir. Yani küp mezarlarda sırt üstü gömülme mevcut olduğu gibi, toprak mezarlarda da çömelmiş gömmeler veya aksi durumlara rastlanmaktadır. Bu iki çeşit gömme tarzından, bu devirde Anadolu'da ayrı kökenli iki kavmin yaşadığı neticesini çıkarmak mümkündür.

Mezarlarda silah ve ziynet eşyası gibi kişisel eşyalardan başka, küçük fincan ve kapların bulunması, bir "*öteki dünya*" inancının varlığına ve Mezopotamya'nın aksine olarak, öldükten sonra dirilmeye inanıldığına işaret etmektedir.

4. HITİT KÜLTÜRÜ

a) HITİT DEVLET TEŞKİLÂTI

Hitit devlet teşkilâtı, Eski ve Yeni devletler zamanında farklılıklar gösterir. Daha Kuşşara Krallığı zamanında, Mezopotamya'da olduğu gibi birçok küçük şehir devletleri bulunduğunu ve ilk defa olarak Kuşşara krallarının, bu küçük krallıkları kendi otoriteleri altına almağa ve böylece Anadolu'nun ilk siyasî birliğini kurmağa çalıştıklarını görmüştük. Bu devirlerdeki devlet idaresi hakkında yeterli bilgimiz olmamakla beraber, devlet teşkilâtının kralın şahsî idaresinden ibaret olduğuna şüphe yoktur.

Hâlbuki Eski Hitit Devleti kurulduktan sonra, devlet yönetiminde kralın yanında bir de asiller meclisinin bulunduğu görülmektedir. "*Pankuş*" adı verilen bu meclisin mevcudiyeti ile krallık

kurumunun mutlak ve ilahi nüfuzu sarsılmış oluyordu. Eski Hitit Devleti zamanına ait olan **I. Hattuşili'nin Vasiyetnamesi** ve **Telepinuş Fermanı** gibi iki kıymetli vesika, söz konusu "*Pankuş Meclisi*" hakkında önemli bilgiler vermektedirler. Bu vesikalardan anlaşıldığına göre, kralın tayin ettiği veliahtın bu meclis tarafından onaylanması gerekiyordu. Ayrıca kral soyundan birine verilen ölüm cezasının da bu meclisin tasdikinden geçmesi lâzımdı. Eski Devlet zamanında, idari mekanizmada çok büyük etkinliği olan bu meclisin adı, Yeni Devlet zamanına ait vesikalarda geçmemektedir. Öyle anlaşıyor ki, zamanla bu meclis eski kudretini kaybetmiş ve Yeni Hitit Devleti zamanında bütün kudret ve yetkiler, Büyük Kral'ın elinde toplanmıştı.

1. Büyük Kral

Yeni Hitit Devleti zamanında (M.Ö. 1400-1200), idari teşkilâtın başında "**Büyük Kral**" denilen Hitit kralları vardı. Hitit krallarını, Mısır ve Mezopotamya krallarından ayıran birtakım özellikler görülmektedir. Örneğin Hitit kralları hiçbir zaman "**tanrı-kral**" olmak temayülünü göstermemişlerdir. Onların ancak öldükten sonra tanrı olduklarına inanılıyordu. Bir diğer özellik de Hitit krallarının Mısır ve Mezopotamya kralları gibi süreklilikli avı yapmamalarıdır. Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki, Büyük Hitit Kralları hiçbir zaman inşaat kitabesi bırakmamışlardır.

Büyük Hitit Kralları'nın görev ve yetkileri hakkında talimat metinlerinden bilgi edinilmektedir. Buna göre, Hitit krallarının başlıca görevleri; **başrahiplik**, **başkumandanlık** ve **baş yargıçlık** idi. Başrahiplik görevi gereğince kral, bayram ve dua günlerinde tanrılara yapılan ayinlere başkanlık etmek ve onlara kurban takdim etmekle mükellefti.

Diğer taraftan Hitit kralları, başkumandan sıfatı ile Hitit ordusunun başında her yıl sefere çıkmak zorunda idiler. Bunda devle-

tin siyasî güvenliğinin etkisi olduğu gibi, bu seferlerin memlekete sağladığı ekonomik menfaatlerin de rolü vardı. Çünkü bu harp seferleri neticesinde, devlet hazinesine büyük miktarda ganimet girmektedir.

Hitit kralları baş yargıç olarak, hâkimlerin halledemedikleri önemli ve zor davalara bakarlardı. Kralın başkanlık ettiği bu yüksek mahkeme, yeminlerini bozan vasalların durumu, asiller arasındaki davalar, vasal beylikler arasındaki anlaşmazlıklar ve ölüm cezaları hakkında hüküm verme yetkisine sahipti.

Görülüyor ki Hitit kralları, Mezopotamya ve Mısır krallarından farklı bir durumda idiler. Fakat Hitit kralları da onlar gibi tantanalı birçok unvanlar taşıyorlardı.

2) Kraliçeler

Sarayda Büyük Kral'dan sonra en nüfuzlu şahsiyet, kralın annesi idi. Metinlerde ana kraliçelere "**Tavananna**", yaşayan kralın zevcesine ise "**Şakuvaşşar**" denilmekte idi.

Metinlerden anlaşıldığı kadarıyla, Eski ve Orta Hitit devletleri zamanında, kraliçelerin siyasî hayatta fazla bir etkinlikleri yoktu. Ancak, I. Hattuşili'nin gözdesi ya da kız kardeşi olması gereken Haştayar, oğlunun taht üzerindeki hakkını korumak için birtakım entrikalar çevirmeye kalkıştı ise de, bunda başarılı olamamıştı.

Fakat Yeni Hitit Devleti zamanına ait belgelerden anlaşılmaktadır ki, Yeni Hitit Devleti'nin ilk dönemlerinden itibaren kraliçeler, gerek memleket işlerinde, gerek politikada, gerekse dini sahalarda etkili olmaya başlamışlar ve kralın yanında, krala eşit seviyede yetkiler kazanmışlardır ki, bunun en belirgin işareti, bağımsızlık ve etkinliğin sembolü olan "**Tavananna**" unvanlı mühürlerdir.

Yeni Hitit Devleti krallarından I. Şuppiluliuma, Önasya'nın büyük devletlerinden biri olan Mitanni Devleti'ni yıkarak, Hitit Devleti'ni imparatorluk haline getirmiştir. Bu yüzden I. Şuppiluliuma'dan başlayarak, devlet yıkılıncaya kadar iktidarı paylaşan kraliçeleri, Büyük İmparatorluk Çağı Kraliçeleri olarak telâkki edeceğiz.

Eski Önasya dünyasında, Büyük İmparatorluk Çağı Hitit kraliçelerinin apayrı bir yeri vardır. Hattuşaş, Tel el Amarna ve Ugarit devlet arşivlerine ait pekçok belgede, söz konusu dönem kraliçeleri hakkında tatmin edici bilgiler bulmak mümkündür.

Ancak şu noktayı hemen belirtmek lâzımdır ki, Hitit kraliçelik kurumu, çağdaşı devletlerin kraliçelik kurumlarından çok farklı bir görünüm arz etmektedir. Çünkü Mısır ve Mezopotamya'da kraliçe, memleketin mutlak hâkimi olan kralın yalnızca eşidir. Birtakım dinî görevleri dışında, hiçbir politik yetkisi ve ülke üzerinde nüfuzu yoktur. Hâlbuki Hitit kraliçelik kurumunun başında bulunan **SAL. LUGAL. GAL** (Büyük Kraliçe) ve **Tavananna** (Egemen Kraliçe), Hitit kralına eşit, memleketinde hükmetme yetkisi olan, dış politikaya bizzat karışan, devletlerarası hukukta söz sahibi, krallığın bağımsız bir kadın temsilcisidir.

SAL. LUGAL. GAL denilen Büyük Kraliçe, egemen kralın meşru eşidir. Fakat o, bütün resmi ve dinî törenlerde, kralın yanında ve zaman zaman da bağımsız olarak, kendisine verilen geniş yetkileri kullanmasına rağmen, Hitit kralının tek eşi değildir. Anlaşıldığı kadarıyla, Hitit krallarının bir haremi vardır ve burada çeşitli unvanlar taşıyan harem kadınları bulunmaktadır. Buna göre, kraliçeden sonra **E-ŞER-TU** gelmektedir ki, A. Goetze'ye göre bu kelime, "*kapatma*" anlamına gelmektedir. H. Otten ise, söz konusu kelimeyi "ikinci kadın" olarak düşünmektedir. Meşru kraliçenin çocuğu olmadığı takdirde, bu kadının ilk oğlu tahta geçme hakkına sahipti. **E-ŞER-TU**, ancak hür doğmuş kadınlardan olabiliyordu. Hitit kralı Muvattali'nin meşru bir oğlu yoktu. Bu nedenle, bir **E-**

ŞER-TU kadından olan oğlu *Urhi-Teşup* (taht adı III. Murşili) kısa bir zaman Hitit tahtını işgal etmişti.

Yazılı belgeler, Hitit kraliçelerinin görevleri hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Elimizdeki vesikalar, daha ziyade Hitit İmparatorluk Çağı'nın önemli kraliçelerini tanımamızı mümkün kılmaktadır.

Hitit kraliçelerinin en ilgi çekicisi ve şahsiyeti en kuvvetli olanı, çağının belgelerinde sık sık adı geçen, Büyük Kral III. Hattuşili'nin eşi Büyük Kraliçe **Puda-Hepa**'dır. Bu kraliçeye ait birçok mektup, adak ve vakıf vesikaları mevcuttur. Bunlardan başka, Fıraktin kabbartması üzerinde ve bazı mühürlerde kocası ile birlikte adına rastlanmaktadır. Esasen bu devre ait pek çok resmi vesikada da Puda-Hepa'nın adı daima III. Hattuşili ile beraber geçmektedir. Bu vesikalardan anlaşıldığına göre, Lavazantia şehri başrahibi Pentipşarri'nin kızı olan Puda-Hepa, memleket dâhilinde birçok hayır işleri yapmıştır.

Diğer taraftan kraliçe Puda-Hepa, memleketin dış politikasında da kendisine düşen vazifeleri yerine getirmiştir: Belli aralıklarla 16 yıl kadar devam eden Hitit-Mısır savaşlarından sonra, III. Hattuşili zamanında barış yapılıncaya, Puda-Hepa da Mısır kraliçesine bir tebrik mektubu yazmıştır. Mısır firavunu II. Ramses'ten III. Hattuşili'ye 26, Puda-Hepa'ya ise 13 mektup gönderilmiştir. Bu mektuplar, Hitit kraliçesinin siyasî platformdaki bağımsız mevkini ve oynadığı etkin rolü, açık ve net bir biçimde ortaya koymaktadır.

Puda-Hepa, diplomatik sahadaki etkinliğini çocukları üzerinde de göstermiş ve her birini bir komşu ülkenin prensi ya da prensesi ile evlendirmiştir. Örneğin, Nerikkaili isimli oğluna Amurru kralı Penteşina'nın kızını almıştır. Kızlarından Gaşşulaviya'yı ise Amurru kralı Penteşina ile kraliçe olmak şartıyla evlendirmiştir. Mısır kaynaklarında Manefrure ismi ile geçen öteki kızlarını ise, Mısır'la

yapılan barış antlaşmasını daha da kuvvetlendirmek için, iktidarının 34. yılında firavun II. Ramses'e gelin olarak göndermişlerdir.

Puda-Hepa, kocası III. Hattuşili'nin ölümünden sonra da "Tavananna" olarak hüküm sürmeye devam etmiştir: Gerçekten, babasının yerine tahta geçen IV. Tuthalya, henüz devlet işlerini yürütebilecek yaşta değildi. Bu yüzden, annesi Büyük Kraliçe Puda-Hepa, bir süre, kral naibi olarak devleti başarıyla idare etmiş, daha sonra görevi oğluna devretmiştir.

Hitit kraliçeleri hakkında vermiş olduğumuz bilgilerin genel bir değerlendirmesini yapacak olursak, aşağıdaki sonuçları elde ederiz:

- a) *Haştayar'ın çıkarmış olduğu huzursuzluk bir tarafa bırakılacak olursa, Eski ve Orta Hitit devletleri zamanında kraliçelerin siyasî platformda fazla bir etkinlikleri görülmez*
- b) *II. Tuthalya ile başladığı kabul edilen ve II. Şuppululiuma ile de sona eren Yeni Hitit Devleti zamanında ise kraliçelerin, gerek siyasî, gerek dinî ve gerekse diğer konulardaki etkinliklerinin arttığı görülmür.*
- c) *Eski Önasya'nın hiçbir devletinde kraliçeler, Hitit kraliçelerinin sahip olduğu hak ve yetkilere sahip olamamışlardır.*

3) Saray Teşkilâtı

"Hitit Devleti'nde geniş bir saray teşkilâtı vardı. Çünkü devletin reisi Büyük Kral olduğu için, onun oturduğu saray da bir çeşit hükümet dairesi durumunda idi. Daha Kültepe Çağı vesikalarında, saraylardan ve prenslerden bahsedildiğini görmüştük. Gerçekten Kültepe kazılarında, üzerinde "Anitta'nın sarayı" yazılı bir hançerin bulunduğu saray ortaya çıkarılmıştır.

Eski Hitit Devleti zamanına ait olan I. Hattuşili'nin vasiyetnamesinde de saray hayatından ve hatta saraydaki entrikalardan söz edilmektedir. Yine Eski Devlet krallarından Telepinuş'un, büyük saray memurlarından bahsetmesi, bu devirde de geniş bir saray memurları teşkilâtının mevcudiyetini gösterir.

Tamamen sarayın emrinde bulunan bu saray memurları (LU 2 E.GAL) içinde kâtipler (LU 2 DUB.SAR), elçiler (LU 2 TEMU), meşediler, aşçılar, sofracılar ve şaraptarlar vardı. Bunlardan devletin en önemli mevkilerinden biri olan başkâtip ile onun emrinde çalışan birçok kâtip, devletin resmi yazışmalarını yürütmekle mükelleftiler. Hitit sarayında, o devrin konuşulan çeşitli dillerine aşina kâtipler vardı. Kralın fermanlarını, devlet antlaşmalarını ve kanunları bunlar kaleme alırlardı. Devlet arşivini bunlar tanzim ederler, kırılan ve bozulan tabletleri yeniden kopya ederlerdi.

Elçiler, gittikleri memleketlerde daimi olarak oturmazlar, bilâkis krala ait mesajları, hediyeleri götürüp getirirlerdi. Meşedi denilen saray memurlarının kral ve kraliçeye sarayda ve mabetlerde refakat ettikleri anlaşılmaktadır. Bunlardan başka metinlerde saray ağası (LU 2 MES ABU.BI.TUM) gibi, vazifeleri pek iyi anlaşılamayan daha birçok memur vardı.”

4) İdari Teşkilât

Hitit Devleti feodal bir yapı arz ediyordu. Diğer bir deyişle Hitit Devleti, birtakım küçük feodal krallıklar konfederasyonundan meydana geliyordu. Bu feodal krallıklar, Hitit Büyük Kralı'nın vasali idiler. Vasal krallar, Büyük Hitit Kralı'na her yıl belli bir miktar vergi ödemek, savaş zamanlarında da asker, at ve harp arabası yardımında bulunmakla yükümlü idiler.

“Hitit devlet teşkilâtında görülen bu feodal yapı, memleketin dâhili idaresinde de kendini gösterir. Gerçekten Hitit Devleti'nin doğrudan doğruya kendisine ait toprakları da birtakım idarî bölgele-

re ayırmış olduğunu görüyoruz. Özellikle Yeni Devlet zamanında Anadolu toprakları, tıpkı Mısır'da olduğu gibi, *Yukarı Memleket* ve *Aşağı Memleket* diye iki büyük kısma ayrılmıştı.

Kendisine bir eyaletin idaresi verilen prens, burada hem hudut muhafızlığı (*BEL madgalti*) yaparak askerlik hizmetini ifa ediyor, hem de vilayet dâhilindeki vergi toplama işlerini yürütüyordu. Ayrıca ihtiyarlar heyeti ve şehir komiseri ile birlikte vatandaşlar arasında meydana gelen davalara da bakıyordu. Şu halde Büyük Hitit Kralı nasıl aynı zamanda başkomutan, baş yargıç ve başrahiplik görevlerini ifa ediyorsa, Hitit valileri de devletin o bölgedeki askeri ve idari temsilcisi sıfatı ile hem askeri, hem de idari işlere bakıyor ve resmi toplantılara başkanlık ediyorlardı.”

Ord. Prof.Dr. Sedat Alp'e göre, Hitit vatandaşının üç yükümlülüğü vardı. Bunlardan birincisi askerlik hizmeti idi. Eli silah tutan her erkek, bu görevini her yıl icra etmek mecburiyetinde idi. Diğer iki yükümlülük; timar ve angarya hizmetleri idi. Bunlardan timar; belli bir miktar arazinin bir şahsa bağışlanması karşılığında devlete asker temin etmesi demektir. Hitit Devleti'nde büyük ve küçük olmak üzere iki çeşit timar arazisi vardı. Doğrudan doğruya Hitit kralının mülkiyetinde bulunan topraklar birtakım küçük çiftliklere bölünmüştü. Prof.Dr. Füzûzan Kınal'a göre, kral, bu araziye, prenslere, beylere veya yüksek saray memurlarına işletilmek üzere bağışlardı ki, bunlar büyük timar sahipleri idiler. Bir de çiftçilere (*LU 2 GIS.KU*) veya göçmenlere (*NAM.RA*) verilen küçük timar arazisi vardı. Bu timar sahipleri öldükleri zaman, arazi varislerine kalmaz, tekrar devletin malı olurdu.

Büyük timar arazilerinin çoğu kez mabetlere veya başrahiplere de verildiği görülmektedir. Aslına bakılacak olursa, Klâsik çağlardaki Heliopolis, Kommagene vs. gibi kutsal şehirlerin, Hititler zamanından kalma bir geleneğin devamı oldukları anlaşılmaktadır. Bu kutsal şehirler, devlet içinde devlet gibi idiler. Bu şehirlerin başrahipleri, şehrin baş tanrısı adına geniş malikânelere sahiptiler. Üçün-

cü yükümlülüğü teşkil eden angarya hizmetine gelince; bu, şehir surlarının inşası, mabetlerin inşa ve tamiri, yol ve köprülerin onarımı gibi ortak menfaate dayanan hizmetlerdi. Her Hitit vatandaşı, angarya hizmeti yapmaya mecburdu. Ancak, Arinnanda, Nerik ve Zippalanda gibi kutsal şehirlerin halkı, kanun gereğince bu hizmetten muaf tutulmuşlardı.

5) Askerî Teşkilât

Eski Yakın Doğu memleketlerinde olduğu gibi, Hititler'de de daimi bir ordu yoktu. Çünkü zaten eli silah tutan her erkek, her yılın baharında sefere çıkmak zorunda idi. Başta Büyük Kral olmak üzere, vilayetlerdeki Hitit prenslerinin ve vasal kralların askerleri bir araya gelerek orduyu oluşturlardı.

Hitit ordusunun levazım ve malzemesi, "*uzun araba*" denilen dört tekerlekli öküz arabaları ile nakledilmekte idi.

Hitit ordusu, harp arabaları ve piyadeler olmak üzere başlıca iki sınıf askerden oluşuyordu. Hititler çağında süvari sınıfı henüz teşekkül etmemişti. "Hititler askerlikte attan yalnızca harp arabalarını çekmek için yararlanıyorlardı. Gerçi daha Kültepe Devri'nde (M.Ö. 1970-1750) ve onu takip eden Eski Hitit Devleti zamanında (M.Ö.1700-1500), Anadolu'da at koşulu harp arabaları kullanılıyordu. Nitekim Kuşşara kralı Anitta, kendi adıyla anılan tabletinde, kendisinin mağlup ettiği Puruşanda kralının 40 harp arabasından bahsetmektedir. Aynı şekilde Babil fatihi I. Murşili de Urşu (Urfa?) şehrinin muhasarasını anlatan vesikalarda harp arabalarından söz etmektedir. Aslında Kültepe kazıları, vesikaların verdiği bu bilgileri destekleyen arkeolojik belgeleri temin etmiştir. Fakat bu devirlerdeki arabalar, Sümer harp arabaları gibi, dört tekerlekli ağır arabalardı. Çünkü tekerlekleri kağını tekerleği tarzında yekpare olarak inşa edilmişti.

Yeni Devlet zamanında (M.Ö. 1400-1200) kullanılan harp arabaları ise Önasya'da M.Ö. 15. yüzyılın başlarında meydana gelen büyük Ari kavimler göçünden sonra ortaya çıkan çift at koşulu hafif harp arabalarıdır. Gerçekten de Anadolu'da at koşulu harp arabasının Önasya memleketlerinde yayılışı, bu kavimler göçünden sonradır. Bu kavimlerden biri olan Mitanniler, bu yeni harp silahı sayesinde Münbit Hilâl Bölgesi'nde, M.Ö. 15. yüzyılda büyük bir devlet kurmayı başarmışlardı. Bu harp arabası en hafif ağaçtan imâl edildiği ve çift at koşulduğu için oldukça süratli ve kolay sevk edilebiliyordu.”

Yeni Hitit Devleti zamanında (M.Ö. 1400-1200) kullanılan harp arabalarını Mısır kabartmalarından tanıyoruz. Gerçekten, Kadeş Savaşını tasvir eden bu kabartmalardan görüldüğü kadarıyla, Hititler'in kullandığı harp arabaları iki tekerlekli idi. Bu arabalarda, biri sürücü, ikisi de muharip olmak üzere üç asker bulunuyordu.

Yeni Hitit Devleti zamanında, at koşulu harp arabası modern bir silah olduğundan, Hititler ata ve dolayısıyla at yetiştirmeğe büyük önem vermişler ve bu maksat için Mitanni Memleketi'nden at uzmanları getirtmişlerdir. Gerçekten de Hattuşaş devlet arşivinde Kikkuli adında Mitannili bir at uzmanı tarafından kaleme alınmış bir eser ele geçmiştir. At yetiştirme hakkında son derece teknik bilgiler veren bu eserdeki at yetiştirme metotları, bugünkü modern İngiliz at terbiyesi metotlarına oldukça büyük benzerlik göstermektedir.

Hitit ordusunun piyade sınıfına gelince; bunların başlıca silahları mızrak ve kalkanlardı. Hitit piyadesinin belli bir üniforması olup olmadığı bilinmemektedir. Fakat Kadeş savaşını tasvir eden Mısır kabartmalarında, Hitit askerleri uzun bir entari giymiş olarak gösterilmektedir.

Hitit ordusunun başlıca silahları mızrak, kalkan, ok ve yay, iki ağızlı balta, topuz ve belde taşınan kısa bir kamadan ibaretti. Bu

Hitit silahlarını, kabartmalar üzerindeki tasvirlerden tanıdığımız gibi, kazılarda da bu silahlardan bulunmuştur. Bu silahlar genellikle bronzdan imal ediliyorlardı. Ancak, M.Ö. 13. yüzyıldan itibaren Anadolu'da demir üretimine geçildiğini ve bazı silahların da artık demirden yapılmaya başladığını gösteren vesikalar vardır. Bu vesikalardan birinde, Hitit kralı III. Hattuşili, Asur kralı I. Salmanassar'a (M.Ö. 1272-1243), Kizzuvatna'daki mühür evinde imâl edilen bir demir kamayı hediye olarak gönderdiğini, üretim mevsimi başladıktan sonra da istediği demir silahlardan göndereceğini yazmaktadır.

“Hitit ordularının mevcuduna gelince; bir Amarna mektubunda (EA170) Hitit kumandanı Lupaku idaresinde 96.000 kişilik bir kuvvetin güneye doğru ilerlediği haber verilmektedir. Hâlbuki çok daha mühim olan Kadeş savaşında, Hitit kuvvetleri 30.000 piyade ve 3500 harp arabası olarak gösterilmektedir. Büyük Kral Muvattalı'nın, Kadeş muharebesi için Anadolu'daki vasal krallıklardan kuvvetler getirdiği göz önüne alınırsa, Amarna mektubundaki rakamın hatalı ya da abartılı olduğunu kabul etmek gerekir.”

Hititler'in, kendilerine ait bir donanmaları var mıydı? Bu soruya cevap verebilmek, şüphesiz kolay değildir. Çünkü Hitit vesikaları bu konuda bilgi vermezler: Ancak Hititler'in, kendilerine bağlı Alaşya (Kıbrıs) ve Ugarit (Ras Şamra) krallıklarının deniz kuvvetlerinden yararlandıklarına şüphe yoktur. Zira Deniz Kavimleri Göçü hakkında bilgi veren bir Ugarit mektubunda Alaşya (Kıbrıs) kralı, Ugarit kralı Ammurapi'ye *"senin orduların ve harp arabaların nerede duruyorlar?"* diye sormakta, Ugarit kralı ise yazmış olduğu cevap mektubunda: *"Pederim bilmiyor mu ki, bütün askerlerim Hatti memleketinde ve bütün gemilerim Lukka memleketindedir"* demektedir.

Hitit askerî rütbelerine gelince, bu konuda ne yazık ki, şimdiye kadar iyi bir araştırma yapılmamıştır. “Fakat **"Bel madgaltu"** denilen kale muhafızlarının, kendi mıntıkalarındaki her türlü askerî işleri kontrolleri altında bulunduran askerî valiler oldukları anlaşılmaktadır. Bundan başka, vesikalarda UGULA LİM (Binbaşı), LU

DUGUD (Yüzbaşı), LU PA 10 (Onbaşı), LU SİG (Subay) gibi askerî rütbeleri gösteren terimler görülmektedir. Bütün bu subaylar, memleketin birçok yerlerinde mevcut olan kalelerdeki kale muhafızlarının emri altında idiler. Büyük krallar, bu kale muhafızlarına fermanlarla emirlerini bildirirlerdi.”

b) HITİT HUKUKU

Bilindiği üzere hukuk, toplum düzenini sağlamak için çıkarılmış örfî ve yazılı kurallar bütünüdür.

Bütün eski kavimler gibi, Hititler de kendilerine özgü kanunlar meydana getirmişler ve bu kanunlarla toplum düzenini sağlamaya çalışmışlardır. Hitit kanunlarının ilk defa hangi kral tarafından yazdırıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Ancak muhakkak olan şudur ki, Hitit kralları, ihtiyaç duydukça bazı ilaveler yaparak, Eski Devlet zamanından beri mevcut olan kanunları, birkaç defa yeniden yazdırmışlardır.

Hitit kanunları başlıca iki büyük seri teşkil etmekte idi. Bu kanunlara, ilk maddelerinin ilk kelimelerine dayanılarak "*Eğer bir adam*" ve "*Eğer bağlar bahçeler*" isimleri verilmiştir. Her iki seri de yüzer maddeden oluşmakta ve birbirini tamamlamaktadır. Fakat ele geçen bu iki büyük tablet, Hitit kanunlarının tamamı değildir.

Hitit kanunları da, bütün Eski Doğu çivi yazılı hukukunda olduğu gibi, belli birtakım farazi vak'alar dikkate alınarak cezalar tayin edilmiştir. Yani kalıp halindedir, fakat zamanla üzerlerinde birtakım rötuşlar yapılarak tekâmülüne gayret edilmiştir.

Hitit kanunları, modern hukuk ilminde olduğu gibi, veraset ve ticaret hukuku, borçlar hukuku, medenî hukuk, ceza hukuku gibi bölümlere ayrılmış değildir. Bunlar daha ziyade modern tetkiklerle yeniden oluşturulmaktadır. Buna karşılık mülkiyet hukukunu ve özellikle de aile hukukunu ihtiva eden maddelerin birçoğu ele geçmiştir.

1) Hitit Aile Hukuku ve Düşündürdükleri

20. yüzyılın başlarında, Hitit kanunlarının ana erkil aile geleneklerini aksettirdiği ileri sürülmüştü. Gerçekten, 171. madde anneye, oğlunu aileden kovma veya yeniden kabul etme hakkını tanıyordu. Bundan başka, 192. madde, dul bir kadına, kocasından sonra miras hakkı vermektedir.

Fakat bütün bunlara rağmen, Hitit ailesinin ana erkil bir yapıya sahip olduğu E. Neufeld tarafından reddedilmiş, Prof. Dr. Füzruzan Kınal da Hitit kanunlarında görülen bu ana erkil temayüllerin, M.Ö. 3. Binyıl Anadolu'sundaki yerli ana erkil ailelerden kalma geleneklerin izleri olabileceğini ileri sürmüştür. Gerçekten de, Hitit toplumunun çekirdeğini teşkil eden aile, bütün Hint-Avrupalı kavimlerde olduğu gibi, baba erkil idi. Çünkü Hititler'de evlenme kurumu, bütün baba erkil toplumlarda görüldüğü gibi, kadının satın alınması esasına dayanıyordu. Çünkü damat, kıza "**Kuşata**" denilen bir ağırlık parası veriyordu. Kıza ise, baba evinden çıkarken, baba mirasına karşılık olarak "**İvaru**" denilen bir çeyiz parası veriliyordu (madde 29). Ancak şu noktanın özellikle belirtilmesi lâzımdır ki, Hittitlerde erkeğin kadın üzerindeki mülkiyet hakkı, Romalılarda olduğu gibi hudutsuz, kayıtsız ve şartsız değildi.

Hitit aile hukukunda, ailenin kuruluşundan dağılışına kadar geçirilmesi muhtemel olan bütün safhaların gösterilmesine çalışılmıştır. Buna göre, "**Kuşata**" denilen başlık parası, kızın babasına teslim ediliyordu. Fakat eğer, talip erkek bu evlenmeden vazgeçerse, verdiği kuşata da yanıyordu (madde 30). Aksi halde, yani kız tarafı sözünden dönerse, erkeğin verdiği başlık, kendisine geri ödeniyordu. Eğer nişanlı bir kız, üçüncü bir şahıs tarafından kaçırılırsa, ilk erkeğin vermiş olduğu kuşata'yı, kızı kaçıran kimse, ödemeye mecburdu (madde 28 a). Böylece kanunun, kız kaçırmayı suç saymadığı anlaşılmaktadır.

Bu suretle evlenen kız, ya babasının evinde oturur veya koca evine giderdi. Yani Hititler'de içgüveylik usulü de vardı (madde 36). Hititçe'de içgüveyi, "**LU 2 antiyant**" kelimesi ile ifade edilmektedir ki, bunun Türkçe'deki tam karşılığı "*içeri giren, içeri dâhil olan*"dır.

Hitit kanunları, evlilik kurumunun boşanma ile bozulmasına dair açık bir madde göstermez. Ancak "*eğer bir adam*" kanunlarının 31. maddesinde, hür bir adamın bir cariyeden ayrılması halinde, anneye yalnız bir çocuk verildiği, diğer çocukların ise babaya kaldığı belirtilmektedir. Hür bir kadınla evlenmiş olan bir köle için de durum aynıdır (madde 32). Ayrıca 29. maddede, evlenmiş olmakla beraber, evliliğin fiili bir hale gelmediği durumda olan bir kızı, kızın anne-babası, nikâhlısından zorla ayırırlarsa, bu takdirde, erkeğin verdiği kuşata'nın iki mislini ödemeye mecbur oldukları bildirilmektedir. Demek oluyor ki, Hitit kanunları, her ne kadar evli çiftlerin boşanmasına dair doğrudan doğruya bilgi vermiyorsa da, yukarıdaki kanun maddelerinden, Hitit evlilik kurumunda boşanma hadisesinin mevcut olduğu, kendiliğinden anlaşılmaktadır.

Hititler'de evlilik kurumunun monogam (tek kadınla) olduğu konusunda, kanunlarda bir açıklık yoktur. Fakat erkeğin, resmi bir mukavele ile evlendiği ilk karısının meşru zevce sayıldığı, bu meydana erkeğin daha birçok kadınlar da alabildiği, başka vesikalardan anlaşılmaktadır. Örneğin Hitit kralı I. Şuppiluliuma'nın cariyeleri ve odalıkları dışında üç zevcesi olduğu, bulunan mühürlerden anlaşılmaktadır. Esasen, Hitit aile hukukunda "*Levirat*"ın kabul edilmesiyle, monogami kendiliğinden ortadan kalkmaktadır (madde 193). **Levirat, kocası ölen çocuksuz bir kadını, kayınbiraderlerinden birinin veya kayınpederinin nikâhlanması âdetidir.** Daha ziyade aile servetinin yabancıya gitmemesi için alınan bu ekonomik tedbir, Babil ve Asur hukukunda olduğu gibi, Tevrat'ta da vardır.

Hitit toplum hayatında, aile kurumunun sağlıklı yürüyebilmesi açısından, birtakım cezaî tedbirlere de ihtiyaç duyulmuştur. Gerçekten, Hitit kanunlarının II. Levhasında seks ilişkileri, zina ve

yakınları ile seksüel ilişkiler kuranların durumuna geniş yer verilmiş, bu suçları işleyenlere çok ilginç cezalar yöneltilmiştir. Bu toplumda, aynı kandan ve aileden gelen insanla cinsel ilişki yasaktır. Bir erkek, babasının ikinci karısı veya baldızı ile ilişkide bulunamaz. Buna karşılık, Levha II 79'a göre, yukarıda da belirttiğimiz gibi, bir kadının kocası öldükten sonra kayınbiraderi ile evlenme hakkı vardır. **"Bir kadının kocası ölürse, dul kadımla kayınbiraderi evlenir; eğer o da ölürse ikinci defa dul kalan kadın, diğer bir kayınbiraderi ile evlenebilirdi".**

Ancak Lev. II 81'de, bir kadının, kocası sağ iken kayınbiraderi ile cinsel ilişkiye girmesi büyük suçtu. Yasak ilişkileri bir esir kadın işleyecek olursa, ceza değişmektedir: **"Esir kadın dostundan uzaklaştırılır, başka bir şehre gönderilirdi"** Hitit kanunları, zina konusunda kadına karşı çok serttir. Zina yapan kadının cezası ölümdür. Fakat bu durum, bulunduğu ortamın şartlarına göre değişmektedir. **"Eğer kadın, dağda bir erkeğe yakalanır ve cinsel ilişkiye girmek zorunda kalırsa, bu, kadının değil erkeğin suçudur ve cezası ölümdür"**. Bu madde ile, bu şartlar altında, kadının yalnız ve kendini savunamayacağı ıssız yerde, kimseyi yardıma çağıramayacağı düşünülerek, ceza, kuvvetli cinse yani erkeğe verilmektedir. Fakat bu durum evde meydana gelirse, suç kadındır, kadın öldürülecektir. Eğer kocası, zina yapan çifti bulur ve her ikisini de öldürürse, kocaya ceza yoktur. Diğer bir madde de şu şekildedir: **"Koca, zina yapanları yakalar ve onları saray kapısına götürür ve 'karım ölmesin' derse, kadın ve aşığı ölümden kurtulur"** Aksi halde, aldatılan koca: **"İkisi de ölsün"** der. Bu takdirde kral, her ikisini de ölüme mahkûm edebilir veya affedebilirdi.

Görüldüğü üzere, zina olayı mahkemeye intikal ederse, kocanın ve baş yargıç mevkiindeki kralın yetkisiyle **"ölüm veya af"** ile sonuçlanabiliyordu.

Özetleyecek olursak; Hitit toplumunda zina hadisesi kesinlikle hoş karşılanmıyor, en ağır şekilde cezalandırılıyordu. Fakat

Hititler'in komşuları veya vasalları olan kavimlerde, Hitit aile hukukunun ve evlilik kurumunun ana prensiplerine ters düşen birçok durumların varlığı da inkârı kabil olmayan bir gerçektir. Örneğin Mısır firavunları kız kardeşleriyle ve genellikle ablaları ile evlenirler. Bunun bir tek gerekçesi vardır: Firavunlar kendilerini "*tanrı-kral*" kabul ederler. Bu yüzden kutsal kanın bozulmaması gerekmektedir. Bunu gerçekleştirebilmenin tek çaresi ise dışarıdan (firavun ailesi dışından) biriyle evlenmemektir. İşte bu yüzdendir ki firavunlar, kendilerine eş olarak kız kardeşlerini seçmişlerdir.

Hitit imparatoru I. Şuppiluliuma'nın Hayaşa prensi Hukkanaş ile yapmış olduğu antlaşma da, Hayaşalılar'ın evlilik kurumuna hangi gözle baktıkları hususunda bize son derece kıymetli bilgiler verir. Bu belgeden anlaşıldığına göre, Hayaşa memleketinde kardeş evliliği âdeti vardı. Bu memleketin insanların çirkin âdetleri bununla da bitmiyordu. Hitit belgelerinden edindiğimiz haberlere göre, vaktiyle Hayaşa'ya Sororat adında birisi hükmediyordu. Bu adam, baldızına cinsel ilgi duymuştu. Burada çok evliliğin özel bir şekli söz konusu değildi. Çünkü bu baldızla sürekli bir evlilik birliği yoktu. Bu ilgi, ara sıra yapılan münasebetlerde ortaya çıkıyordu. Diğer bir önemli husus, erkek kardeşler arasında cinsel bir bağlılığın bahis konusu olmasıdır ki, buna göre, bir kimse, kardeşinin karısı ile yani yengesi ile cinsel münasebet kurabiliyordu.

Görülüyor ki, Hayaşa âdetleri, Hitit aile hukukuna ters düşmektedir. İşte bu yüzden Şuppiluliuma, kız kardeşini Hayaşa prensi Hukkanaş ile evlendirirken, kız kardeşine Hitit geleneklerine göre muamele edilmesini, ısrarla istemiştir.

Acaba, Hititler devri Anadolu'sunda Hitit erkeği kadına hangi gözle bakıyordu? Aralarındaki sosyal ilişkilerin derecesi ne idi? Belgelerin ışığında bu soruları cevaplandırmağa çalışalım.

M.Ö. 2. Binyıl Anadolu belgeleri arasında, kadın-erkek ilişkilerini dile getiren metinlerden, ne yazık ki, şimdilik yoksunuz. Aynı

şekilde, Hitit krallarının eşlerine olan samimi duygu ve sevgilerini ifade eden metinler de henüz bilinmiyor. Prof. Dr. A.M. Darga, bunun nedenini özel mahiyetteki vesikaların henüz bulunmamış olmasına bağlanıp bağlanamayacağı hususunda tereddütleri olduğunu belirttikten sonra, "*Kralların, hasta kraliçelerin sağlıklarına kavuşması için yazdıkları dua ve ritüeller, dinî nitelikli olmakla beraber, herhalde karı-koca sevgisinin bir görünümü olarak da anlaşılmalıdır.*" demektedir.

Büyük Hitit İmparatorluğu Çağ'ında (M.Ö. 1400-1200) böyle belgeler mevcut değilse de, Hitit erkeğinin kadına verdiği değeri ve gösterdiği saygıyı, Hitit krallarının kadın karşısındaki tutumları ortaya koymaktadır. Nitekim Eski Hitit Devleti'nin güçlü krallarından I. Hattuşili, "*yılan*"a benzettiği kötü huylu kızkardeşi Haştayar'ı, entrikacı davranışları nedeniyle, sadece mal ve mülkünü elinden alarak cezalandırmış, ona karşı herhangi bir fenalık yapılmasını ve öldürülmesini önlemiştir. Hititler, saray entrikalarına karışan erkekleri genellikle ölümle cezalandırdıkları halde, bu tür işlerde rol oynayan kadınları, sürgüne göndermekle yetinmişlerdir.

Hitit kralı II. Murşili de, annellerinden anlaşıldığına göre, kadınlara karşı son derece saygılı idi. Nitekim bunun en bariz örneğini, II. Murşili'nin Arzava koalisyonuna giren müttefikleri cezalandırması esnasında görüyoruz. Genç kral, Şeha nehri memleketi kralı Manapa-Dattaş'ın yaşlı kadınları ve ihtiyar erkekleri elçi olarak göndererek af dilemesi üzerine, yalnız ve yalnız bu yaşlı kadın ve yaşlı erkeklere saygısı yüzünden, asi kralı affetmişti. Murşili, annellerinde, bu olayı şöyle anlatmaktadır: "*Kadınlar ayaklarıma kapandığı için, kadınların isteğine uydum ve Şeha Nehri Memleketi'nin içine girmedim (ay. III 16-17)fakat Manapa-Dattaş'ı ve Şeha Nehri Memleketi'ni tâbiyetime aldım.*"

Hemen hemen aynı ifadeyi, Murşili'nin annellerinin ayrıntılı olarak verildiği geniş versiyonunda da buluyoruz. Bu pasajda, Hitit

kralına yalnız Manapa-Dattaş'ın annesi gelir ve ayaklarına kapana-
rak şöyle konuşur.

"Efendimiz, bizi mahvetme! Efendimiz, bizi tabiyetine al!"

Bir soylu beyin annesinin yalvarması karşısında Hitit kralının tutumu şu sözlerle belirtilmiştir: *"Bana karşı bir kadın geldiği için ve benim ayaklarıma kapandığı için, kadının isteğine uydum ve bundan dolayı Şeha nehri memleketine gitmedim. Manapa-Dattaş'ı tâbiyetime aldım"* (KUB XIV, 15 ay. IV. 29-33).

Homeros'un İlyada adlı destanında da, Anadolu kadınına gösterilen saygının derecesini anlamak mümkündür. Zira kadın ve hele ana Homeros destanlarında hep *"ulu"* sıfatı ile anılmaktadır. Troya'nın başına savaş belasını saran Akalı güzel Helena'ya bile, bütün Troyalılar ve müttelikleri saygı gösterirler.

Homeros dünyasının kadını, adı geçen ozanın destanlarında uzun uzun anlatılır. Her yiğidin kız olarak aldığı bir karısı vardır. Evinin hanımıdır o. Ayrıca, Priamos gibi ya da Troya önündeki Aka yiğitleri gibi kral ve önderlerin birçok tutsakları da olur. Yağma ettikleri kentlerden aldıkları bu kadınlar; güzel, soylu ve hamaratsalar, yiğitler onları asıl karıları gibi sever ve sayarlar.

Kadının hayatı erkeğinkinden ayrıdır ama kadın kapalı yaşamaz, evinin hanımıdır, evindeki yetkileri erkeğin yetkilerinden daha fazladır. Ev düzenini o idare eder, hizmetçilere, kâhya kadınlara o buyurur. Onlara bir iş yaptırmak gerekirse, evin erkeği, karısına başvurur. Kadının ilk işi, bütün ev halkının giyimini sağlayacak kumaşları dokumaktır. Günü tezgâh başında geçer. Bu işte ne kadar usta ise, kadınlık değeri o kadar büyüktür. (*İlyada* IV, 141-147). İlyada'da bu işi Maionia'lı bir kadın yapıyor. Maionia, Lidya'nın doğusunda bir Anadolu bölgesidir. İşlemede, nakışta Anadolu kadınlar, hiç şüphe yok ki, daha basit bir hayat süren Aka kadınlarından çok üstündür.

Homeros, Troyalı kadınlar için, "*Helkesipeplos*" sıfatını kullanmaktadır ki, bu kelimenin anlamı, "*elbisesi yerde sürünen*" demektir. Homeros'un anlattığı çağda çok üstün bir uygarlığın ürünlerini toplamış olan Anadolu kadını, giyim kuşam bakımından Akalı kadınları gölgede bırakmaktadır.

İlyada'da kadınlar süslerine çok düşkündür. Saçlarının güzelliği üstünde uzun uzun durulur. Destanda çok kullanılan "*güzel örgülü*", "*güzel lüleli*" sıfatları, kadınların Klâsik çağlarda olduğu gibi, saçlarını bir kurdele ile sadece yukarıya kaldırmadıklarına, Giritli Mineonlar gibi lüleli, dalgali bir saç tuvaleti yaptıklarına işaret eder. Takıp takıştırmaktan da pek hoşlandıkları, Troya kazılarında ortaya çıkarılmış bulunan son derece güzel altın gerdanlıklardan, yüzüklerden ve iğnelerden anlaşılmaktadır.

Homeros dünyasının Anadolu kadını, tıpkı Hititler Çağı Anadolu kadını gibi, temizliğe çok düşkündür. Kadınlar, ayrı banyolarda yıkanırılar. Fakat erkekleri yıkamak da, çoğu zaman onlara düşer. Bu işi yalnız hizmetçi kadınlar değil, kral kızları da yapar.

Kadınların ev içinde de, ev dışında da bir sürü işleri vardır. Fakat çocukları ve hizmetçileri ile dışarıya çıkıp gezmeye de vakit bulurlar. Nitekim Helena, görünmesi Laodike kılığına girmiş İris'le surlara çıkar, orada ihtiyarlarla oturup konuşur. Karısı Andromakhe'yi de Hektor evinde ararken, kent kapılarında bulur (İlyada III, 121 vd.). Homeros dünyasında kadının karışmadığı bir iş varsa, o da yemek pişirmektir.

Bütün bu bilgilerden sonra, şunları söyleyebiliriz: Hitit aile hukukunun izlerini, birtakım küçük değişikliklerle, günümüz Anadolu'sunda da görmek mümkündür. Gerçekten Anadolu'da, evlenmenin ilk basamağını oluşturan nişanlanma hadisesinde kıza "*ağırılık*" ya da "*başlık parası*" tabir edilen bir ödemede bulunulur. Kız, gelin giderken, baba evinden çeyizini getirir. Günümüzde, birinci derece-

den akrabalarla evlenmek yasaktır. Geleneklerimiz buna izin vermediği gibi, kanunlarımızda da buna cevaz veren maddeler yoktur.

Diğer Önasya kavimlerinde boşanma hakkı sadece erkeğe tanındığı halde, Hitit toplumunda bu hak, kadınlara da tanınmıştır ki, bu da, Hitit kadınının boşanma hürriyetine sahip olduğunu, başka bir tabirle erkeğin tutsağı olmadığını, açık ve net bir biçimde ortaya koymaktadır.

2) Veraset Hukuku

Prof.Dr. Füzûzan Kınal'a göre, ele geçen Hitit kanunlarında verasetten bahsedilmemektedir. Fakat baba erkil toplumlarda, aile reisi olan babanın bütün üstünlük hakları en büyük oğula geçer. Hitit ailesi de baba erkil bir yapıya sahip olduğuna göre, babanın tüm üstünlük haklarının en büyük oğula geçeceği neticesine varmak, kehanet olmasa gerektir. "Nitekim Telepinuş Fermanı'nda tahtın meşru varisi olarak, kralın en büyük oğlu" gösterilmiştir. Bundan başka, Hitit kanunlarının ele geçen maddeleri arasında, baba mallarının çocuklarına miras kalacağı hususunda bazı imalar vardır.

3) Ceza Hukuku

Hitit Ceza Hukuku hakkında bilgi veren belgelerin önemli bir kısmı, Hattuşaş devlet arşivinde bulunmuştur. Bu belgeler; 1-Mahkeme tutanakları, 2-Kanun tabletleri, 3-Başka vesikalarda geçen hukukla ilgili kayıtlar olmak üzere üç gruba ayrılabilir.

Hitit kanun maddeleri, şekil bakımından Eski Mezopotamya kavimlerinin çivi yazı hukuku kalıbına göre yazılmışlardır. Buna göre, "eğer" kelimesi ile başlayan bir suç tasavvur edilir ve sonra bu suça bir ceza tayin edilirdi. Yapılan incelemelerden anlaşıldığına göre, Hitit kanunları, yazıldıkları dönemin sosyal şartlarına göre hazır-

lanmıştır. Hitit toplumu; **soylular, hürler, köleler ve Namralar** (savaş esirleri) gibi bir takım sosyal sınıflardan oluşuyordu. Hititlerin anlayışına göre, köleler yarım insanlardı. Bu nedenle, onlara verilen cezalar da hür adama verilen cezanın yarısı kadar olmalı idi.

Hititler'in ceza kanunları, Eski Doğu'nun o dönemdeki diğer kavimlerinin ceza kanunlarına göre, son derece insancıdır. Bu açıdan bakıldığında, Hitit ceza hukuku ile Sümerlerin ceza kanunları arasında önemli benzerlikler görülür. Hâlbuki Mezopotamya coğrafyasında yaşayan Sami kavimlerin ceza kanunları oldukça acımasız maddeler içermektedir. Çünkü başta Hammurabi Kanunları olmak üzere, Sami kavimlere ait ceza hukuku **“talion”** yani **“kısasa kısas”** prensibine dayanmaktadır. Bir başka ifadeyle, **“birinin gözünü kör edenin gözleri kör edilir”** ya da **“bir kimse bir başka kimseyi öldürürse, onun da sonu ölüm olurdu.”**

“Hititler cezaları tayin ederken insan varlığını yok etmek, insan hayatını zehirlemek, şerefini alçaltmak gibi yollara başvurmamış, tam tersine, insan hayatını ve insan şerefini koruyacak bir yol izlemişlerdir. Dolayısıyla onlar, suç işleyeni öldürmeyi değil, yok olan veya zarar gören şeyi tazmin etmek prensibini esas almışlardır.”

Fakat yine de, Hitit kanunlarındaki ceza maddeleri, yukarıda da ifade edildiği gibi, suçlunun ve mağdurun sosyal sınıfına göre tespit edilmiştir. Bir suçun tanrılara ve krallara karşı işlenmesi ile çeşitli sosyal sınıflardaki insanlara karşı işlenmesi halinde verilen cezalar farklı oluyordu. Bunun yanında, suçlunun sosyal mevkii de, verilen cezanın hafif veya ağır olmasında önemli rol oynuyordu. İşte bu yüzden ki, Hitit sosyal yaşantısında öncelikle nelerin suç sayıldığını bilmek gerekir. Hitit kanunlarında suç kabul edilen cürümleri aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür:

1. *Tanrılara veya krallara karşı saygısızlık, hizmette kusur*
2. *Adam öldürme veya yaralama*
3. *Büyücülük*

4. *Hırsızlık, kundakçılık*

5. *Bir insana veya hayvana tecavüz etme*

6. *Zina ve birinci dereceden akrabalar arasında cinsel ilişkiler.*

Yukarıdaki sıralamadan da anlaşılacağı üzere, günümüzde dahi suç sayılan utandırıcı fiiller, Hitit toplumunda da suç kabul ediliyordu. Hitit kanunları, bu tür suçlara muhtelif cezalar tayin etmiştir.

Toplum düzeni ve güvenliğin devlet otoritesiyle temin edileceğinin bilincinde olan Hitit kanun koyucuları, bu otoritenin korunmasına büyük önem vermiş, krala veya devlet adamlarına karşı işlenen suçlara, şiddetli cezalar vermekten çekinmemişlerdir. Nitekim Eski Hitit krallarından I. Hattuşili, vasiyetnamesinde, **“iradesine karşı gelenlerin uzuvlarının kesileceğini”** söyler. Annallerinde ise, adı geçen kral, **“Haşşuva kralının başını kestiğini”** anlatır. Demek oluyor ki, Hitit Büyük Kralı’na karşı isyan eden krallar da zaman zaman ölüm cezasına çarptırılıyorlardı. Eski Devlet zamanına ait bir başka metinde de (KBo III, 34=KUB XXXVI,10), **“Büyük Kral’a gönderilen altın ve gümüşü gasbeden iki Arzava prensinin, altın mızraklı adam tarafından kendi halklarının gözü önünde parçalandıkları”** bildirilir. Hitit Kanunları II. Tablet, paragraf 23’de ise: **“Eğer bir adam, sarayın kapısındaki bronz mızrakları çalarsa, ölür”** denilmektedir. Hâlbuki Hitit kanunları, normal şartlarda, hırsızlık suçuna **“ölüm cezası”** vermez, sadece çalınan malı misli ile ödetirdi. Prof. Dr. Füzûzan Kınal’a göre, bu farklılık, sarayın bir tür amme malı olmasından, krala ait malların hazine malı sayılmasından ileri geliyordu.

Ölüm cezaları genellikle **“kafa kesilmesi”** suretiyle infaz ediliyordu. Bir “tabarna mührü” üzerinde yer alan: **“Büyük Kralın sözleri demirdendir. Onu değiştirenin kafası kesilir”** sözleri ile Hitit Kanunları II. Tablet, paragraf 58/a’da geçen **“Eğer bir adam, kralın buyruğuna karşı gelirse, onun evi harabedilir. Eğer bir yargıcın sözü dinlenmezse, dinlemeyen kimsenin başı kesilir”** hükmü de, bu infaz şeklini doğrulamaktadır. Ancak

burada altı çizilmesi gereken husus şudur ki, yukarıda sözü edilen kanun maddesinde geçen **“evi harabedilir”** sözleri ile cezanın, suçlunun ailesine de uygulandığı anlaşılmaktadır. Böylelikle Hitit ceza hukukunda kollektif ceza sisteminin varlığına tanık oluyoruz. Doğrusunu söylemek gerekirse, Telepinuş Fermanı da kollektif cezayı doğrulamaktadır. Gerçekten, söz konusu fermana: **“Eğer bir prens cinayet işlerse, kendi başı ile ödesin. Fakat evine ve oğluna dokunulmasın”** denilmektedir. Bu bize göstermektedir ki, Telepinuş Fermanı çıkarılmadan önce Hititler’de **“kollektif ceza”** sistemi yürürlükte idi. Fakat daha sonra **“kollektif ceza”** sistemi lağvedilerek, **“ferdi ceza”** sistemine geçilmişti. Fakat bu, kollektif cezanın hiçbir zaman uygulanmayacağı anlamına gelmemiştir. Nitekim Yeni Hitit Devleti krallarından III. Hattuşili, Dattaşa kralı Ulmi-Teşub’a: **“Eğer bir cinayet işlerse, onu oğulları ve torunları ile beraber öldüreceğini”** söylemektedir. Prof. Dr. Ahmet Ünal’ın III. Hattuşili üzerine yapmış olduğu önemli çalışmasında da, adı geçen Hitit kralının siyasi rakibi Arma-Dattaş’ı mahkemeye verdiğinde **“sırf kan akrabası olduğu için onu öldürmediği, fakat onun adamlarını mahvettiği”** ifade edilmektedir.

Krala karşı işlenen suçlarda yalnız itaatsizlik değil, hizmette yapılan en küçük kusur bile ölümle cezalandırılmakta idi. Hitit Büyük Kralları, yapılan antlaşmalara uymayan ya da sadakatsizlik gösteren vasal prenslerin yalnız kendilerini değil, bütün ailesini, hattâ kabilesini bile cezalandırırlardı.

Bütün bunlar bize gösteriyor ki, devleti temsil eden Büyük Kral’ın şahsına veya onun yöneticilerine karşı itaatsizlik, isyan veya hizmette kusur suçlarına mutlaka ölüm cezası veriliyordu. Hattâ bazı durumlarda ceza, suçlunun ailesine de uygulanıyordu.

Hitit kanunları, yakın akrabaları ile cinsel ilişkide bulunanlarla domuz, köpek, koyun ve inek gibi hayvanlarla sapık seksüel ilişkilerde bulunanlara da ölüm cezası vermekte idi. Gerçekten, bir kimsenin annesi, babası, kız kardeşi, kızı, yengesi gibi birinci derece-

den akrabaları ile cinsel ilişki kurması en ağır suçlardan biri olarak kabul ediliyor ve bu türden suç işleyenler öncelikle **“tekerleğe çöktürülerek”** cezalandırılıyorlardı. Bazen de suçluya verilen ölüm cezası **“diri diri küpe gömülmek”** suretiyle infaz ediliyordu. Fakat bu ceza, daha ziyade kölelere uygulanıyordu.

Hititlerin yaşadığı çağda büyüün tesirinden çok korkuluyordu. Bu yüzden ki, büyücüler ve büyü yaptıranların toplum düzenini bozmalarına engel olmak gerekiyordu. Nitekim Hititlerin reformist kralı Telepinuş, kendi adını taşıyan fermanında: **“Kim büyü yaparsa, ona feci ölüm vardır”** demekten çekinmiyordu. Çünkü adı geçen kralın verdiği bilgiye göre, **“vaktiyle Hattuşaş şehri büyülenmişti”**. Bu durumu dikkate alan Telepinuş şöyle diyordu: **“Kral ailesi içinde kim büyü biliyorsa, onu mahkemeye veriniz, onu aileden ihraç ediniz”**. Yine aynı şekilde, Yeni Hitit Devleti krallarından II. Murşili, geçinemediği üvey annesi Babilli Tavananna’yı, kendi zevcesini büyüleyerek öldürdüğü gerekçesiyle suçlamış ve Ana Kraliçe’yi sürgüne yollamıştı. Hitit Devleti’ne altın bir çağ yaşatan III. Hattuşili de, akrabası Arma-Dattaş’ı büyü yaptığı iddiasıyla sürgüne göndermişti. Doğrusunu söylemek gerekirse, Hitit kanunları da büyücülüğü suç saymakta idi. Büyü yapan kimse hür bir vatandaş ise, 1 mana (480 gram) gümüş ödemekle yakasını kurtarıırken, eğer bir köle büyü yaptı ise, mutlaka ölümle cezalandırılıyordu.

Hitit kanunları, hırsızlık ve kundakçılığı da günümüz toplumları gibi suç saymıştır. Ancak Hitit kanunları hırsızlığa hiçbir zaman ölüm cezası vermemiş, bunun yerine hırsızlık yapan kişi, çaldığı malın değeri ne ise, onun üç katını ödemek zorunda kalmıştır. Ayrıca, hırsızlık yapanlara dayak cezası da uygulanmıştır.

Hitit kanunlarında görülen suçlardan biri de kundakçılıktır. **“Başkasının tarlasını kasıtlı olarak yakan bir kimse yakalanırsa, yakılan tarlanın sahibine köle olarak verilirdi. Hür bir adam kundakçılık yaparsa, yaktığı evi yeniden inşa eder, köle ise burnu, kulakları**

kesilir, zararı efendisi tazmin etmek istemezse, o zaman kölenin sahibi bu köleyi zarara uğrayana verirdi.”

Vatandaşlara ait ev, tarla ve benzeri mülklerin kundaklanması hadiselerinde, fiili işleyen kimseye ölüm cezası verilmediği halde, aynı suç, tanrıların evi olan mabetlere karşı işlendiği zaman durum değişmektedir. Nitekim bir mabet talimat metninde: **“Mabette yanan ateşi akşamları söndürmede ihmali görülen ve yangın çıkmasına sebep olan kişinin sadece kendisi değil, onun ah-fadı ile birlikte bütün mabet personelinin de öldürüleceği”** bildirilmektedir. Prof. Dr. Füzuran Kınal, bu durumu şöyle değerlendirmektedir: “Böylece, tanrıların evi sayılan mabetlerin kundaklanması olayına karışanların da kollektif cezaya çarptırıldıklarını anlıyoruz.”

Hitit hukuku ile ilgili bahsi kapamadan evvel, adaletin gerçekleştirildiği, yani haklı ile haksızın birbirinden ayırdedildiği yerler olan mahkemelerden de söz etmenin yararlı olacağı kanaatindeyiz.

4) Mahkemeler

“Kanun maddelerindeki kayıtlardan anlaşıldığına göre, Hititlerde üç çeşit mahkeme vardı:

1. *Saray Kapısı* (KA.E.GAL LİM) denilen ve ihtiyarlar heyetinin baktığı davaların görüldüğü mahkemelerdir. Bu mahkemelerin kapısında bronzdan bir mızrak ile adaletin sembolü olan tahtadan bir terazi asılı idi.

2. *Yüksek Mahkeme* (DİN LU DUGUD). Burada asillerin ve yüksek memurların davalarına bakılırdı.

3. *Kralın Mahkemesi* (DİN LUGAL). Bu mahkeme, bir çeşit temyiz mahkemesi şeklinde çalışıyordu. Yani hüküm verilemeyen davalara burada bakılır, ölüm mahkûmları affedilir veya ölüm cezası verilirdi.”(F. Kınal, Eski Anadolu Tarihi, 2.Baskı, Ankara 1987,s.159.)

c) HITİT TOPLUM HAYATI

Hatırlanacağı üzere, Kültepe'de bulunan ve Asurlu tüccarlara ait olan tabletler, Koloni Devri Anadolu'sunun sosyal, siyasi ve ekonomik hayatını gözler önüne sermekteydi.

Bu devri takibeden Kuşşara Krallığı ve Eski Hitit Devleti zamanlarına ait yazılı vesikalar sınırlı olduğundan, bu devirde şehirlerdeki toplum hayatı hakkında tam bir fikir edinmek mümkün değildir. Fakat Kültepe Çağı'nda mevcut olan âdet ve ananelerin, bu zamanlarda da yaşadığını tahmin etmek, yanlış olmasa gerektir.

Yeni Devlet zamanına ait olan Boğazköy vesikaları da genellikle saray hayatını aksettirirler. Bu nedenle, söz konusu vesikalardan Hitit toplumunun bir tablosunu çizmek zordur. Ancak, arazi bağış vesikalarından ve özellikle kanunlardan bir dereceye kadar Hitit şehirlerindeki halkın hayatı hakkında fikir edinmek kabil olmaktadır.

Kanun maddelerinden öğrenildiğine göre, Hitit toplumu **asiller**, **hürler**, **köleler** ve **NAM-RA**'lar olmak üzere, birtakım sosyal sınıflardan oluşuyordu.

En yüksek sınıfı teşkil eden ve kral ailesi mensuplarının da içinde bulunduğu asillerin, büyük çiftlikleri ve malikâneleri vardı. Bunlar zenginlik ve refah içerisinde yaşarlardı.

Bütün Eski Doğu memleketlerinde olduğu gibi, Hitit toplumunda da köle sınıfının bulunduğu ve bunların ekseriya kentlerde oturarak, asillere hizmet ettikleri anlaşılmaktadır. Hitit kanunlarına göre, köleler de mal mülk sahibi olabiliyorlar, hatta zenginleşen köleler, bedelini ödeyerek "*hür*" ler sınıfına geçebiliyorlardı. Üstelik "*kuşata*" vermek şartıyla bir köle, hür bir kadınla evlenebiliyordu (madde 34,175).

Yeni Hitit Devleti zamanında şehirlerde yaşayan halk tabakaları içinde bir de rahipler sınıfının mevcut olduğu görülür. Hitit kanun-

larında rahiplere özgü maddeler mevcut olmadığına göre, bunların da hürlerle aynı haklara sahip olmaları muhtemeldir. **LU SANGA** denilen Hitit rahipleri mabetlerde ikamet etmezler, onlar da diğer insanlar gibi, evlenip yuva sahibi olabilirlerdi. Rahiplerin başlıca görevleri, mabetleri açmak, duaları okumak gibi tanrısal hizmetlerdi. Bu devirlerde rahipliğin en şerefli mevkilerden sayıldığı, sıhhati bozuk olan prenslerin rahipliğe verilmesinden anlaşılmaktadır.

Hitit metinlerinde bir de **NAM.RA** denilen bir sınıftan bahsedilmektedir ki, bunlar, zaptedilen düşman memleketlerinden Hatti Memleketi'ne getirilerek belli bir yerde ikamet etmeye mecbur tutulan insanlardı. Hitit kanunlarında bu sınıf halk için özel hükümler yoktur. Aksine onlara da hürler gibi muamele edildiğini ima eden kayıtlar vardır. Örneğin **NAM.RA'** lara da küçük timar arazisi verilebiliyor ve eğer Büyük Kral arzu ederse, ordusuna **NAM.RA'** lardan piyade veya harp arabası savaşçısı alabiliyordu. Bunlardan başka devlet bunlara tohumluk veya gıda maddeleri veriyordu. **NAM.RA'** ların hürlerle köleler arasındaki orta sınıfa mensup oldukları tahmin edilmektedir.

d) EKONOMİ VE TİCARET

Hitit Devleti'nin ekonomisi, Anadolu'nun coğrafi şartları icabı, daha ziyade ziraata dayanmış olmalıydı. Çünkü bir taraftan Hitit topraklarının küçük ve büyük timar olmak üzere parçalara ayrılarak Hitit vatandaşlarına taksim edilmesi, diğer taraftan da kanunlarda meyve ağaçlarına ve üzüm bağlarına ait maddelerin çokluğu, bu izlenimi uyandırmaktadır. Böylece halkın büyük bir kısmının ziraatla uğraşan köylülerden oluştuğu tahmin edilmektedir.

Metinlerdeki hububat isimlerinden anlaşıldığına göre, Hititler'in yetiştirmiş oldukları belli başlı ürünler arpa, çavdar ve buğdaydı. Kazılarda da bu tür tahılların kalıntılarına rastlanmış olması, metinlerde verilen bilgileri doğrulamaktadır.

Bu devirde başlıca ziraat aletinin saban olduğunu ve sabana öküz koşulduğunu, yine Hitit kanunlarından öğreniyoruz. Öyle anlaşıyor ki, bir Hititli için tarlası herşeyi, bütün malı mülkü demektir. Hitit kanunlarında, ekilmiş bir tarlaya yeniden tohum atan kimseye ölüm cezası veriliyordu (madde 166).

Tarla ziraatı yanında Hititler'de bağcılık ve meyvecilik de çok ilerlemiş olmalıdır. Hitit kanun serilerinden birinin "*eğer bağlar bahçeler*" adını taşıması, bunu ifade etmektedir. Meyve ağaçları içinde incir ağacı (*GİŞ MA*) ve elma ağacı (*GİŞ mahlan*) zikredilmekte ise de, bugün Anadolu'da yetişen her cins meyvenin o devirlerde de mevcut olmaması için hiçbir sebep yoktur. Nitekim metinlerde zeytin ağacı (*GİŞ SİR.TUM*), ılgın ağacı (*GİŞ.SİNG*) ve sedir ağacı (*GİŞ.ERİN*) da geçmektedir.

Hitit Anadolu'sunda ekonomik hayatın ziraattan sonra en önemli dayanağı hayvancılık idi. Yine kanun maddelerinden öğrenildiğine göre, sığır, domuz, at, katır ve eşek gibi büyük baş hayvanlar bol miktarda yetiştiriliyordu. Hitit metinlerinde ayrıca kümes hayvanlarından da bahsedilmektedir. 91. ve 92. maddelerden anlaşıldığına göre Hititler arıcılıkla da uğraşıyorlardı.

Hitit ekonomisinin diğer önemli bir gelir kaynağı da yeraltı zenginlikleri idi. Anadolu toprakları özellikle bakır, gümüş ve demir cevheri bakımından zengin olduğu için, Hititler de bu maden filizlerini işletmeğe muvaffak olmuşlardı.

Hititler ticarete de büyük önem vermişlerdir. Fakat Hitit kanunlarında ticarete ait maddeler az olduğundan, Kültepe Devri'ne oranla, Hititler zamanındaki dış ticaretin bir hayli gerilemiş olduğu tahmin edilebilir. Bunun başlıca nedeni, bu devirde Kuzey Suriye ve Mezopotamya'ya giden yolların emniyetli olmayışındır. Aslında Eski ve Yeni Hitit Devleti krallarının Kuzey Suriye'yi ve özellikle kervan yollarının kavşak noktası üzerinde bulunan Halep (Halpa) ve Karkamış (Cerablus) şehirlerini zaptetmek için yaptıkları savaşların

asıl gayesi, bu yolları ele geçirmek ve emniyeti temin etmektir. Nitekim Hitit kanunlarında (madde 5): "*Eğer Hattili bir tüccarı bir kimse öldürürse, 100 mine (100x480=48.000 gr=48 kg) gümüş verir ve mallarıyla tazmin eder. Eğer bu Luwia (Arzava) memleketinde veya Pala memleketinde olursa, 100 mine gümüş verir ve mallarını da iade eder, eğer Hatti memleketinde olursa, o zaman tüccarı bizzat o gömer*" denilmektedir. Burada verilen para cezası başka hiçbir suçta görülmemiş derecede yüksektir. Bu bize, tüccarlara verilen önemi ve ticaretin himaye edildiğini göstermektedir.

e) DİL, YAZI VE EDEBİYAT

Hititlerden önce Anadolu'da Hattiler, Hurriler, Palalar ve Luwiler gibi çeşitli kavimler yaşamakta idiler. Bu kavimlerin, kendilerine has bir dilleri ve edebiyatları olduğunu, Boğazköy'de bulunan Hitit vesikalarından anlamak mümkündür. Çünkü bu vesikalarda Hattice, Hurrice ve Luwice şahıs, yer, şehir ve tanrı isimleri geçmektedir.

Yapılan filolojik tetkikler neticesinde bu dillerden Hurrice'nin Asyenik kökenli, Hattice, Luwice ve Palaca'nın ise Hint-Avrupaî dillerden olduğu anlaşılmıştır.

Hititler'in kullanmış olduğu yazı çeşitlerine gelince; Hititler kendilerine özgü bir çivi yazısını daha ziyade siyasî ve hukuki vesikaların yazılmasında kullanmışlardır ki, biz buna **Hitit Çivi Yazısı** adını veriyoruz. Gerçekten Hattuşaş devlet arşivinde Hitit Çivi Yazısı ile yazılmış yüzlerce vesika bulunmuştur.

Hititler'in kullanmış olduğu bir başka yazı çeşidi de **Hitit Hiye-roglif Yazısı**'dır. Bu yazının, Mısır veya Girit hiyeroglifleriyle ilişkisi olup olmadığı henüz bilinmemektedir. Fakat Adana'nın Kadirli ilçesi sınırları içindeki Karatepe kazılarında Hitit Hiyeroglif ve Fenike yazısıyla yazılmış çift dilli kitabelerin bulunması sayesinde, Hitit Hiyeroglif Yazısı kısmen çözülebilmiştir. Hititler bu yazıyı

daha ziyade dinî metinlerde, kitabelerde ve mühürlerde kullanmışlardır.

Hititler tarafından kullanılan üçüncü bir yazı çeşidi de **Akkad Çivi Yazısı**'dır. Bu yazı daha ziyade Amarna Çağı'nda (M.Ö. 1400-1350), milletlerarası yazışmalarda kullanılmıştır. Çünkü sözü edilen devirde, özellikle diplomatik vesikalar, Akkad dili ve Akkad çivi yazısı ile kaleme alınıyordu. Nitekim bu çağa ait olup, Amarna arşivinde ele geçen ve sayıları dört yüze yaklaşan siyasî içerikli mektup, Akkad dilinde yazılmıştır.

Hitit edebiyatına gelince, Hattuşas devlet arşivinde bulunan ve sayıları 20.000'i aşan tabletlerin, Hitit edebiyatını geniş ölçüde aksettirdiğine şüphe yoktur. Bu tabletlerin büyük bölümü Yeni Devlet zamanına aittir.

Hattuşas arşivinde bulunan ve Akkad krallarının Anadolu'ya yapmış oldukları seferleri heyecanlı bir macera romanı gibi anlatan Şartamhari metnlerinin, Hitit edebiyatının hazırlanmasında mutlak surette etkisi olmuş olmalıdır. Demek ki, Hitit edebiyatı Mezopotamya'nın etkisi ile başlamıştır.

Nitekim I. Hattuşil'nin Halpa (Halep) şehrine karşı yaptığı seferler ve özellikle "*Urşu şehrinin muhasarası*" esnasında yaşanan heyecanlı günler, daha sonra bir menkıbe haline getirilerek, gelecek kuşaklara intikali sağlanmıştır. Yine aynı krala ait olup, Hititçe ve Akkadça olmak üzere çift dilde kaleme alınan vasiyetname de, tarihî açıdan olduğu kadar, edebî açıdan da büyük önem taşır. Burada Hattuşili, kendisine karşı cephe alan kızkardeşini "*yılana*", ağlayışlarını da "*bir ineğin böğürmesine*" benzetmek suretiyle, bize, kaba olmakla beraber, teşbih sanatının ilk örneklerini vermektedir. Ayrıca yeni tayin ettiği veliâht prense verdiği nasihatler de pedagojik açıdan son derece kıymetlidir.

Hitit krallarının diğer devletlerle yapmış oldukları siyasî antlaşmalar, hem edebî, hem de tarihî açıdan önemlidirler. Çünkü bu

antlaşmaların giriş kısmında Hitit kralları, kendilerinden önceki devirlerin önemli olaylarını ve atalarının icraatlarını ana hatlarıyla gözler önüne sermek suretiyle, antlaşmalara tarihî bir belge hüviyeti verdikleri gibi, atalarının ve kendilerinin kahramanlıklarını şiirsel bir tarzda anlatmak suretiyle de antlaşmalara edebî bir hava katmışlardır.

Yeni Devlet zamanında yapılan antlaşmalar ise daha ziyade tarihi bakımdan önem taşırlar. Bu devirde daha çok dinî muhtevalı eserler meydana getirilmiştir. Bu türün en güzel örneklerine Güneş tanrılarına yazılan kasidelerde rastlanır. Bu kasidelerde bütün varlığı ile tanrısına bağlanan dindar bir kimsenin ruhi huzuru sezilir. Öyle ki, Şark'ın ezeli mistik felsefesi, köklerini bu ilâhilerden almış olsa gerektir.

Mezopotamya'dan gelen Gılgamış destanı, Hurri kökenli Kumarbi efsanesi ve Appu masalı Anadolu'da büyük itibar görmüştür.

Bunlardan Appu masalının konusu kısaca şöyledir: *"Vaktiyle Lulluva memleketinin Şudul şehrinde Appu adında zengin bir adam vardı. Fakat bu zengin adamın tek derdi, bir çocuğunun olmaması idi. Çocuğu olan arkadaşlarının yanında üzüntü duyar, utanırdı. Karısının da kendisiyle alay etmesi, onu içten yaralardı. Bir gün, genç bir delikanlı kılığına giren Güneş Tanrısı ona göründü, oğulları olacağını bildirdi. Appu, ilk oğluna "FENA", ikinci oğluna da "İYİ" ismini koydu. Bunlar büyüyünce mücadeleye giriştiler."* Masalın sonu ne yazık ki kırıktır.

Netice olarak şunu söylemek mümkündür ki, Hitit edebiyatı üzerinde birinci derecede Mezopotamya, ikinci derecede de Hurri kültürü etkili olmuştur ve bu edebiyat genellikle dinî bir mahiyet arz etmektedir. Hattuşaş arşivi vesikaları arasında Hurrice yazılmış şiirlere de rastlanmış olması, Hititler'in şiire de önem verdiklerini göstermektedir.

f) HİTİT SANATI

Tarihte siyasî bir varlık olarak asırlarca yaşamış ve sonra yıkılmış olan devletlerin meydana getirdikleri medeniyetler hakkında, ancak gelecek nesillere bıraktıkları sanat eserleri sayesinde fikir edinmek mümkün olur. Çünkü bir sanat eseri, sanatkârın içinde bulunduğu ruh haletini aksettirdiği gibi, içinde yaşadığı toplumun kültür seviyesine de işaret eder. Bu nedenle sanat tarihi, medeniyetin gelişmesinde en önemli faktör olarak dikkate alınmalıdır.

Edebiyat alanında olduğu gibi, sanat alanında da Hititler, Mezopotamya'dan etkilenmişlerdir. Hititli sanatkâr, eserini meydana getirirken, daha ziyade dinî cepheye ağırlık vermiştir. Hititli sanatkârlar, Mezopotamya'dan etkilenirken hiçbir zaman körü körüne bir kopyacılık yapmamışlar, aksine kendilerinden de birşeyler katmışlardır. Böylece zaman süreci içerisinde Anadolu'ya özgü bir sanat meydana gelmiştir.

Yatay kulp geleneği, keramik boyacılığı (kırmızı astar üzerine siyah geometrik süsler), ayaklı meyvelikler ve tasvir sanatında çömelme tarzı Anadolu'da doğmuştur.

Hititler'de resim sanatı pek gelişmemiştir. Heykeltçilik ve özellikle kabartmacılık ise oldukça ileri bir düzeye ulaşmıştır. Hitit heykelleri genellikle taştan, kilden ve bronzdan yapılmışlardır.

Kabartma sanatkârları, daha ziyade sabit yüzeyler üzerinde çalışmışlar ve değerli "*Kaya Anıtları*" meydana getirmişlerdir. Bunların en meşhuru, Boğazköy yanında bulunan "*Yazılı Kaya Kabartmaları*"dır. Burada, kayalar üzerine, Hitit tanrılarının ve bu tanrıların kutsal hayvanlarının kabartmaları, bunların gerisinde de birçok kadın ve erkek kabartması yapılmıştır. Gâvurkale, Hanyeri, Niobe, İmamkulu, Sirkeli, Fıraktin, Eflatunpınar ve Alacahöyük'te de Hititler'e ait önemli kabartmalar vardır.

Hitit sanatının en çok gelişen kısmı mimaridir, denilebilir. Hititler, şehirlerini büyük tapınak ve saraylarla süslemişler, etraflarını

da sağlam surlarla çevirmişlerdir. Başkent Hattuşas, bu mimarının en güzel örneklerinden birini sunmaktadır.

Şehirlerde düzenli kaldırımlar ve kanalizasyonların bulunmuş olması, Hititlerin, şehirlerin tertip ve temizliğine ne kadar önem verdiklerini göstermektedir.

Hitit sanatının bir başka cephesini de mühürler yansıtmaktadır. Hititler'de de damga mühür geleneğinin gelişmiş olduğu görülür. Bu mühürlerin kulpları da vardı ve üzerleri insan, hayvan, kuş ve güneş kursu motifleriyle süslenmişti.

g) HITİT DİNİ

Boğazköy'de meydana çıkarılan devlet arşivi vesikalarının yarısından fazlasının dini muhtevalı olduğu düşünülürse, Hititler'in dine verdikleri önem kendiliğinden anlaşılır. Hatta siyasi antlaşmalar bile bir dereceye kadar dini karakter taşımaktadır. Çünkü antlaşmaların sonunda her iki tarafın şahidi olarak birçok tanrı adları sayılır.

Boğazköy (Hattuşas) arşivinin verdiği bu dini vesikalar yanında, bir de arkeolojik malzeme vardır ki, bunlarla yazılı vesikaların verdiği malumatı doğrulamak mümkün olabilmektedir. Bunların başında şüphesiz Hattuşas yanındaki Yazılıkaya Açık Hava Mabedi duvarlarında resmedilen tanrı tasvirleri gelir. Bu tanrılar hakkında bugüne kadar yapılan araştırmalar göstermiştir ki, Hitit dini, kelimenin tam manasıyla, çok tanrılı bir dindir. Gerçekten, bir metinde "*binlerce tanrıdan*" söz edilmektedir. Bunun nedeni, Hititler'in yalnız kendi tanrılarına değil, Anadolu'da o zamanlarda yaşamakta olan diğer kavimlerin tanrılarına ve hatta kendilerinden evvel gelmiş geçmiş kavimlerin tanrılarına da tapmış olmalarıdır. Bu durumun doğal bir neticesi olarak, Hitit panteonunda Sümer, Akkad, Asur, Hatti, Luwi, Hurri ve Mitanni tanrıları da yer almış ve dolayısıyla Hitit panteonu, tabiri caizse, kozmopolit bir karakter almış oluyordu.

Yazılıkaya Açık Hava Mabedi'ndeki tasvirlerde Hurri kökenli **Teşup**, Hititler'in baştanrısı olarak gösterilmektedir. Teşup'tan sonra ise onun eşi olan tanrıça **Hepat** gelmektedir ki, bu da Hurri kökenlidir. Hitit panteonunda ayrıca Sümerlerin gök, yer ve okyanuslar tanrılarını temsil eden **Anu-Enlil-Ea** teslisi yer aldığı gibi, Sami kavimlerin ay, güneş, yıldız tanrılarını temsil eden **Sin-Şamaş-İştar** astral teslisi de yer almıştır.

Hitit metinlerinde en çok zikredilen tanrılardan biri de güneş tanrılarıdır. Çünkü Hattiler'in "*Arinna şehrinin Güneş Tanrıçası'ndan*" başka, adı UTU ideogramı ile gösterilen bir erkek güneş tanrısı daha vardır. Bunlardan başka, metinlerde "*Göğün Güneş Tanrısı*", "*Yerin Güneş Tanrısı*" ve "*Suyun Güneş Tanrısı*" tabirleri geçmektedir.

Fakat dikkate şayandır ki, metinlerde güneş tanrılarına verilen bu öneme karşı, Yazılıkaya Mabedi'nde Güneş Tanrısı yalnız bir defa ve bir yan duvarda tasvir edilmiştir. Bununla beraber, muhtakak olan şudur ki, bütün Eski Doğu kavimleri gibi, Hititler de Güneş Tanrısı'nı adaletin koruyucusu olarak düşünüyordular. Arinna şehrinin Güneş Tanrıçası'na yazılan bir kasidede, tanrıçanın adaleti koruma özelliği açıkça görülmektedir. Hititlerde güneş tanrılarına verilen bu önemin, I. Şuppiluliuma devrinde Mısır'la olan sıkı kültürel ilişkiler neticesinde başladığı düşünülmüştür. Bu hususta delil olarak, I. Şuppiluliuma'nın, Mısır'da güneş tanrılarını tek bir tanrı halinde yüceltebilmek için reform yapmaya teşebbüs eden IV. Amenofis'le çağdaş olması ve Hitit krallarının kullandıkları "*Güneşim*" unvanının Eski Devlet vesikalarında mevcut olmadığı gösterilmekte idi. Ancak bugün, Eski Devlet zamanına ait bir tablette Güneş Tanrısı'na yazılmış bir kaside bulunduğu gibi, yeni bulunan bir metin parçasında da "*Güneşim*" tabiri geçmektedir.

Hititler'in bu sayısız tanrılarına ne şekilde ibâdet ettiklerini anlatan metinler vardır. Bu metinlerden anlaşıldığına göre, Hititlerdeki ibâdetin ilk şartı temizlikti.

Hititler'de pek çok bayramlar vardı. Öyle ki, Hititler bir bayram takvimi yapmak zorunda kalmışlardı. Fakat bu bayramlardan ikisi daha önemli idi. Bunlar İlkbaharda yapılan **Purulliyaş Bayramı** ile **AN.TAH.ŞUM.SAR Bayramı** idi.

Büyük bayramlardaki dini törenleri, başrahip sıfatı ile krallar yönetirlerdi. Kraliçe, veliaht prens ve büyük devlet adamları da kralın yanında bulunurlardı. Kral ailesi, törenden evvel ve törenden sonra muhakkak ellerini yıkarlar ve güzel kokular sürünürlerdi. *"Kul, efendisinin huzuruna çıktığı zaman yıkanmış, temizlenmiş ve bayramlık elbiselerini giymiş olmalıydı"*. Tanrının baş hizmetkârı olan kral, pis ve kusurlu olursa, memleketin felâkete uğrayacağına inanılırdı. Tapınaktaki törenlerde tütsüler yakılır ve çalgılar çalınırdı.

Hititler, fala ve büyüye de inanırlardı. Bulaşıcı hastalıklar, depresyonlar ve sel baskınları, tanrıların insanlara kızmasının bir sonucu idi. Fala bakılarak, tanrının neye kızdığı öğrenilir, dua, adak ve ibâdetlerle öfkesi yatıştırılmaya çalışılırdı.

Hititler, kurbanın ciğerine ve bağırsaklarına bakmak suretiyle de tanrılarının düşüncelerini öğrenir, ona göre hareket ederlerdi. Kuşların uçuşundan ve hareketlerinden, şimşek ve yıldırımlardan manalar çıkarırlardı. Bu fallarda kullanılan terimler Akkadça olduğu için, falcılığın Anadolu'ya Babil'den gelmiş olduğu zannedilmektedir. Biz de bu görüşün doğru olacağı kanaatindeyiz. Çünkü hatırlanacak olursa, I. Murşili Babil'i fethettikten sonra Anadolu'ya dönerken, pekçok şair, sanatkâr, bilim adamı ve falcıyı da beraberinde getirmişti.

Hititler, ölülerini çeşitli şekillerde gömerlerdi. Arkeolojik delillerden anlaşıldığına göre, Eski Devlet zamanında ölümler gömülmüş, Yeni Devlet zamanında ise kral ailesinin fertleri ve Hitit büyükleri yakılmıştır. Halka ait ölümler ise Yeni Devlet zamanında da gömülmeye devam etmiştir.

5) GEÇ HITİT ŞEHİR DEVLETLERİ ZAMANINDA ANADOLU KÜLTÜRÜ

Tarihte büyük kavim hareketlerinin birçok değişikliklere neden olduğu bilinmektedir. Ege Göçleri ve onu takibeden Arami Göçleri'nden sonra da Önasya'nın sosyal ve siyasal çehresi büyük değişmelere uğramıştı. Örneğin, M.Ö. 2. Binyıldaki feodal temele dayalı büyük devletler yerine, şimdi kavim ve kabile esasına dayanan birtakım küçük şehir devletleri kurulmuştu. M.Ö. 2. Binyılın devletleri memleket adları ile anıldığı halde, M.Ö. 1. Binyılda kavim mefhumu ortaya çıkmıştı.

Bu küçük şehir devletlerinin Orta ve Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Suriye'de yerleştiklerini ve vaktiyle Büyük Hitit Kralları'nın teb'ası olan bu şehirlerin bir kısmında Hitit ve Hurri kavimlerinin bakiyesinin, bir kısmında ise Luwiler'in oturduklarını, Arami halkın ise daha ziyade Kuzey Suriye şehirlerini ele geçirdiklerini görmüş-tük.

Bu şehir devletlerinin meydana getirdikleri medeniyette şu ortak özellikleri görmek mümkündür:

- a) *Herşeyden önce, bu şehir devletlerinin birçoğu kendisini, çöken Büyük Hitit Devleti'nin meşru varisi sayıyordu. Bundan dolaydır ki, bu şehir kralları Hitit Büyük krallarının adlarını alıyorlardı.*
- b) *Bütün bu şehir devletlerinde, milletlerarası yazı olarak H-H (Hitit Hiyeroglif) yazısı kullanılıyordu.*
- c) *Hemen hemen bütün Geç Hitit Şehir Devletleri'nde, Hitit mimari tarzı sayılan "Bit Hilâni" tarzı hâkimdi ve şehir plânları da birbirine benziyordu.*
- d) *Özellikle dinî inanışlar ve bu devirlerde daima dinin emrinde çalışan sanatkârlar da nazarı dikkate alınırsa, kültür bakımından da bu şehir devletlerinin, Büyük Hitit Devleti'nin bir devamı oldukları görülür. Bundan*

dolayıdır ki, bu devirdeki şehir devletleri halkı "Suriye Hititleri" veya "Hiyeroglif Hititleri" gibi genel bir isim altında gösterilmek isteniyordu.

Fakat hiç şüphe yok ki, bu şehir devletlerinin maruz kaldıkları istilâlar, kültürleri üzerinde de birtakım izler bırakmıştı. Bu izlerin başında, varisi oldukları Hitit tesiri gelir. Ege kavimlerinin ve Aramiler'in getirdiği Sami çöl ananesinin de tesiri vardır. Fakat özellikle II. Asurnasirpal ile başlayan ve III. Tiglatpileser zamanına kadar devam eden Asur istilâsı, Geç Hitit Şehir Devletleri'nin Asurlaşmasına yol açmıştı. Bunun neticesi olarak da bir müddet sonra örf ve âdetlerde, kılık ve kıyafette Asur tesiri hâkim olmuştu. Fakat bu değişik kökenli tesirlere rağmen, Geç Hitit Şehir Devletleri kültürü yine Hitit isminden kurtulamayacak kadar Hitit medeniyetinin bir devamıdır. İşte bu yüzdendir ki, M.Ö. 12. yüzyıldan 7. yüzyıla kadar süren zamanı, "***Geç Hitit Devri***" olarak ayırmaktayız. Şimdi de bu devrin devlet teşkilâtı, dini ve sanatı, kısaca kültürü üzerinde duralım.

Geç Hitit Devri'nin devlet teşkilâtı, M.Ö. 2. Binyılın büyük devletler teşkilâtından farklıdır. Çünkü M.Ö. 2. Binyıldaki feodal teşkilâtlı büyük devletler ile onların himayesinde yaşayan küçük krallıklar yerine, şimdi kavim ve kabile bağlılığına dayanan küçük şehir devletleri kurulmuştu. Çeşitli şehirler arasındaki kavim beraberliği, onları bir konfederasyon halinde yaşamağa sevk ediyordu. Örneğin Tabal Konfederasyonu'na bağlı 24 küçük krallık vardı.

Bu şehir devletleri sisteminde kralların görev, hak ve yetkilerini gösteren hukuki vesikalara sahip değiliz. Fakat eskiden olduğu gibi, muharebeleri sevk ve idare etmek, tâbi olduğu Büyük Kral'ın maiyetinde harbe gitmek zorunda olduklarını, Sam'al kralı II. Panamu'nun mezar taşı kitabesinden anlamaktayız. Bundan başka, devletin resmi antlaşmalarını yapmak gibi dünyevi vazifeleri yanında, dinî törenlere başkanlık etmek, kurban takdimleri yapmak gibi

dinî görevleri de bulunduğunu, anıtlar üzerindeki tasvirlerden anlamaktayız.

Geç Hitit Devri'ndeki saraylar ve saray teşkilâtı hakkında da bir şey bilmiyoruz. Fakat özellikle Karkamış duvar kabartmalarından, bu devirdeki askeri teşkilât hakkında fikir edinmek mümkün olmaktadır. Buna göre, bu devirdeki ordular piyade, süvari ve harp arabaları olmak üzere başlıca üç sınıftan oluşuyordu. Böylece, M.Ö. 2. Binyılın ordularından farklı olarak süvari sınıfı türemiş, hatta süvarilik muharebelerin neticesi üzerinde etkin bir kuvvet haline gelmişti. Bundan dolayıdır ki, Asur kralları at yetiştiren Tabal ve Hilakku memleketlerinden haraç olarak büyük miktarlarda at alıyorlardı.

Piyadeler bu devirde ok, yay ve mızrakla donatılmış olup, başlarına madeni ve tepesinde sorguç şeklinde tüyler bulunan miğferler giyiyorlardı. Bu devirdeki harp arabaları iki tekerlekli idiler ve çift atla çekiliyorlardı. Araba üzerinde biri sürücü, diğeri de okçu olmak üzere iki asker bulunuyordu.

Geç Hitit Şehir Devletleri zamanından kalma hukuki, ve ekonomik vesikalara sahip olmadığımızdan, bu devrin ekonomik hayatı ve sosyal sınıfları hakkında hemen hiçbir şey bilmiyoruz. Yalnız Sam'al kralı Kilamuva, kitabesinde, şehir halkından **Ba'erirler** ve **Muşkablar** diye bahsetmektedir. Vahşi, yabancı anlamına gelen Ba'erirler'in istilâcı Aramiler'i, Muşkablar'ın ise yerli halkı gösterdiği kabul edilmektedir. Muşkablar'ı himaye ederek tahtı ele geçiren Kilamuva, kitabesinde, "**bir baş hayvanı olmayanı sürü sahibi, altın ve gümüş sahibi yaptım. Gençliğinden beri sırtı elbise görmemiş olana elbiseler giydirdim**" demektedir. Böylelikle M.Ö. 9. yüzyıl ortalarında Sam'al'ın yerli halkının refah içinde olduğu düşünülebilir. Fakat yine aynı kitabeden, "**Danunalar kralının bir koyuna bir cariyeye, bir elbiseye bir köle aldığını**" öğreniyoruz ki, bu ifade, Danunalar memleketinde, Sam'al memleketindeki tam aksine, ekonomik durumun iyi olmadığını göstermektedir.

Öyle sanıyoruz ki, Asur kralları Geç Hitit Şehir Devletleri'ni büyük haraçlar koparmak suretiyle, ekonomik yönden çökertmişlerdi.

Bu devirdeki toplum hayatına gelince; şüphe yok ki, bu devir şehirlerinde biri hürler, diğeri de köleler olmak üzere, en az iki sınıf halk vardı. Aslında esirlik müessesesinin mevcudiyetini, kabartmalar üzerindeki tasvirlerden de anlamak mümkündür. Esirlik müessesesi daha ziyade M.Ö. 1. Binyılın ikinci yarısında şehir devletlerinin hayatında önemli bir faktör haline gelecekti. Yunan polislerinde fabrikasyon mal imalinde ve kürekte çalıştırılan esirler sayesinde, deniz yolu ile gerçekleştirilen ticaret gelişecek, bu da Akdeniz memleketlerinin birbirlerine daha fazla yaklaşmalarına yol açacaktır.

Geç Hitit Şehir Devletleri'ndeki dinî inançlara gelince; şunu hemen belirtelim ki, herhangi bir memleketin dinî inanışları üzerinde çevrenin, iklimin, yani coğrafi şartların etkisi vardır. Eski Önasya kavimlerinin dinlerini bu noktadan değerlendirdiğimizde, örneğin Mısır'da memleketin ekonomik hayatında en önemli faktör olan iki unsura, 'Güneş'e ve Nil'e tapıldığını gördüğümüz gibi, topraktan iyi ürün alabilmek için yağmur bekleyen Anadolu gibi bir memlekette ise Fırtına ve Hava tanrısının en başta geldiğini görüyoruz.

Eski kavimlerin dinlerinin teşekkülünde ikinci bir önemli faktör de o memleketin eski gelenek ve görenekleridir. Bir memleketi istilâ eden yeni bir kavim, kendi tanrıları yanında, oradaki mevcut tanrılara da tapıyordu. Çünkü yeni idareciler, yerli halkı hâkimiyetleri altında tutabilmek için, onların manevi değerlerine de kıymet vermek zorunda idiler. Örneğin Hititler'in kendi tanrıları yanında, kendilerinden evvel Anadolu'da yerleşen Hattiler'in, Luwiler'in ve diğer kavimlerin tanrılarını da taptıklarını, aynı şekilde hâkimiyetleri altına aldıkları Hurriler'in, Mitanniler'in tanrılarını da benimzediklerini görmüştük.

Geç Hitit devrinde de bazı farklarla aynı şeyi görüyoruz. Bu devirde de daha eski zamanlarda tapılan tanrılara yine tapılmakta idi. Ancak şimdi, bu tanrılarının isimleri değişmişti. Fonksiyonları ise aynen devam ediyordu. Örneğin Karkamış ve Sam'al kentlerinde tapılan tanrı Tarhun, Fırtına Tanrısı Teşup'un bu devirdeki adı idi. Hammurabi devrine kadar (M.Ö. ca. 1750'ler) geriye giden ve Büyük Hitit İmparatorluğu zamanına ait metinlerde de zikredilen Tanrıça Kubaba'ya Geç Hitit devrinde de muhtelif şehirlerde tapınılmaya devam edilmişti.

Kubaba kültünün bu devirde en önemli merkezi Karkamış idi, fakat Sam'al ve Birecik'te de Kubaba tasvirleri bulunmuştur. Tanrıça Kubaba'nın Anadolu'daki en önemli kült merkezi Tabal'da idi. Frig devrinde ise biri Pessinus'ta diğeri de Efesos'ta olmak üzere, bu tanrıçanın iki yerde kült merkezi vardı. Frig Devleti Kimmer istilâsı ile yıkıldıktan sonra Frigya topraklarına Lidya Devleti hâkim olunca, Tanrıça Kubaba için Yunanistan yolu da açılmıştı.

Frigyalılar'ın Men isminde bir de Ay tanrıları olduğunu hem Herodotos vasıtasıyla, hem de Frig devrine ait kabartmalarla biliyoruz. Bu tanrı Men'in, Hititler'in Ay tanrısı Arma ile aynı olduğunu ve Anadolu'ya Harran üzerinden geldiğini yeni tetkikler ortaya koymuştur.

Görülüyor ki, eski kavimlerin dinî inanışları Geç Hitit devrinde de canlılığını devam ettiriyordu. Şu halde tanrının ya da tanrıçanın cevheri, mahiyeti değişmiyor veya pek az değişikliğe uğruyor, fakat sadece tanrının adı ve tasvir tarzı değişiyordu. Aynı muhafazakârlığı Sami kavimlerde de buluyoruz. Geç Hitit devrinde özellikle Kuzey Suriye'deki Arami şehir devletlerinin dinlerinde de M.Ö. 2. Binyıldaki Sami Amurrular'ın inançlarının devam ettiğini görüyoruz. Örneğin, Arami panteonunun baştanrısı Fırtına ve Hava Tanrısı **Hadad**, Babil ve Asur devletlerinde **Adad** adıyla tapılan tanrının aynısı olup, sadece isminin başına bir H harfi eklenmişti. Bu tanrının en mühim kült merkezi Damas (Şam) idi. Bu tanrıya Halep

şehrinde de ibadet ediliyordu. Hadad'ın zevcesi ise Atargatis idi. Bu tanrıçanın adı Mezopotamya'nın İştâr'ına ve Fenikelilerin Astarta'sına tekabül etmekteydi.

Neticede görülüyor ki, Geç Hitit Devri'ndeki dinî inanışlar, M.Ö. 2. Binyıl kavimlerinin inanışlarına nazaran pek az değişikliğe uğramıştı.

Geç Hitit Devri sanatına gelince; Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal'a göre, Geç Hitit sanatının stil ve motif unsurları, Anadolu'daki Büyük Hitit Devleti sanatının doğrudan doğruya bir devamıdır ve bu sanatın oluşumunda Sümer, Babil, Hurri-Mitanni ve Suriye tesirleri son derece azdır. Albright'a göre ise, bu devir sanatı, Mezopotamya, Mısır ve Anadolu'nun Tunç Devri kültürlerinin karışmasından meydana gelmiş ve M.Ö. 9. asırdan itibaren de Asur etkisinde kalmıştır. Birbirleriyle siyasî ve ekonomik ilişkilerde bulunan komşu memleketlerin, kültürleri üzerinde karşılıklı etkileşimde bulunacakları açıktır. Kaldı ki, İmparatorluk Devri Hitit kültürü ve sanatı üzerinde özellikle Mezopotamya'nın etkisi çok kuvvetli olmuştur. Yani, şunu demek istiyoruz ki, Geç Hitit sanatını, Büyük Hitit Devleti sanatının devamı saymak ve Mezopotamya etkisini kabul etmek, neticeyi değiştirmez. Önemli olan şudur: Geç Hitit sanatı, Mezopotamya ve Anadolu'dan aldığı tesirlere kendisi de birşeyler katabilmiş ve kendisinden sonrakilere tesir edebilmiş midir? Genellikle bu devrin hiçbir yenilik getirmedeği ileri sürülür. Gerçekten, eserlerin meydana getiriliş tarzı bakımından, bu devir sanatı çok geri durumdadır.

Geç Hitit Devri mimarisini ise oldukça iyi tanımaktayız. Çünkü bu devre ait şehirlerde yapılan kazılar neticesinde şehirlerin etrafının surlarla çevrili olduğu, bazen de Zincirli (Sam'al) ve Karkamış'ta olduğu gibi, iki sıra duvarla çevrildiği anlaşılmıştır. Til-Barsip, Hadatu, Guzana ve Karkamış şehirlerinin plânları da birbirine benzerdir. Bu şehirlerin hemen hepsinde arslan heykelleriyle,

ortostatlarla süslü Bit-Hilâni denilen çift kuleli büyük kapılar vardı.

Geç Hitit Şehir Devletleri kültürünün müşterek bir karakteri de Hitit Hiyeroglif (H-H) Yazısı idi. Bu yazının tahta, taş ve kurşun levhalar üzerine yazıldığını gösteren vesikalar vardır. Gerçekten de, Asur'da henüz daha muhtevası tam olarak anlaşılamayan kurşun ruleler üzerinde H-H yazılı mektuplar bulunmuştur. Bu yazı, bu devirde Babil'e ve Urartular'ın idare merkezi Tuşpa'ya (Van) kadar, güneyde Hamat'a, kuzeyde ise Konya'ya kadar yayılmıştı. M.Ö. 8. yüzyıldan itibaren H-H yazısının yerini Aramca almıştır. Harf esasına dayanan bu yazı daha ziyade Kuzey Suriye şehirlerinde kullanılıyordu. Bu dilin en güzel örneğini Kilamuva kitabesinde buluyoruz. Arami yazısı da Yunan yazısı gibi, Fenike dilinden kaynaklanmıştı. Ancak Fenike yazısı yalnız konsonlardan ibaret olduğu halde, Aramiler bu alfabeye dört vokal ilave etmişlerdir.

Neticede Geç Hitit Devri sanatı, Hitit sanatının bir devamı olmakla beraber, meydana getirilen eserler bakımından ondan çok geridir. Bunun nedeni, Doğu Anadolu ve Kuzey Suriye bölgelerinin birbiri arkasına iki büyük istilâya maruz kalmalarıdır. Fakat buna rağmen, M.Ö. 12. yüzyıldan 7. yüzyılın sonuna kadar süren Geç Hitit Şehir Devletleri zamanı, Önasya tarihinde ve özellikle Yunan ve Roma medeniyetlerinin oluşumunda önemli bir yer işgal eder. Çünkü Avrupa medeniyetine temel olan Yunan ve Roma medeniyetleri ilk defa Geç Hitit Şehir Devletleri kültürü ile temasa gelmişlerdi. Bu temas, biri Suriye ve Fenike limanları, diğeri Batı Anadolu sahilleri olmak üzere iki yolla vukubulmuştur(F. Kınal, Eski Anadolu Tarihi, s.280).

IV. ESKİ İRAN MEDENİYETİ

A. İran'ın Jeopolitik Konumu

“Eski Doğu, yalnızca Anadolu üzerinden Avrupa'ya değil, aynı zamanda geniş İran Bölgesi ile de Hindistan ve Orta Asya'ya bağlı bulunuyordu. Bugün **İran, Afganistan ve Belucistan**'ın yer aldığı bu yayla bölgesi, dağlar tarafından çevrilmiş bir alandır. Batıdan **Zağros dağları**, birçok ırmak vadisiyle **Mezopotamya Bölgesi**'ne oldukça rahat geçitler verir. Kuzeybatıda ise (bugünkü **Azerbaycan**, Urmiye Gölü çevresi) dağlık Doğu Anadolu Bölgesi ve Transkafkasya (bugünkü **Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan**'ın bulunduğu yer), sınırı oluşturur. Kuzeydeki **Hazar Denizi**'nin güney kıyısı, yüksek **Elbruz dağları** ile İran'dan hemen hemen ayrılmış gibidir. Doğuya doğru Afganistan'ın kuzeyindeki **Hindikuş sıradağlarına** kadar, çoğunlukla sarp dağ oluşumları bölgeyi kuzeydeki **Türkmenistan** bölgesinden ayırırlar. İran yaylasının doğu kenarında bulunan sıradağlar, **İndus vadisine** yalnızca iki doğal geçit verirler: **Hayber Geçidi** ve güneydeki **Bolan Geçidi**. Sıradağlar, bölgenin Basra körfezi ve Hint Okyanusu kıyılarına da paralel olarak uzanırlar. Bu kıyı bölgesinin liman ve yerleşim yerleri açısından yoksul olduğu görülmektedir. Yerleşime uygun yöreler öncelikle batı ve kuzeydeki dağların iç kenarları ile yaylalardır. Ülkenin ortasındaki step bölgeleri yerleşime uygun değildir.”(B.İplikçioğlu, Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları, s.84)

B. Tarih Öncesi Dönem ve Pers Egemenliğine Kadar Meydana Gelen Siyasal Gelişmeler

İran toprakları, MÖ.6.Binyıldan itibaren tarımla uğraşan toplumların yerleşim alanı olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim arkeolojik kazılar sonucunda Neolitik döneme ait yüzlerce seramik ortaya çıkarılmıştır.

Med ve Pers medeniyetlerine öncülük eden Elamların Güney-batı İran Bölgesi'nde sahneye çıkışları MÖ.3. Binyıla kadar geriye gider. Elam-Mezopotamya ilişkileri de esasen MÖ.3. Binyıldan itibaren başlar. Elamlar, iki kraliyet şehri olan Huzistan'daki **Susa** ve Persis'teki **Anşan**'da (Anzan) oturan krallar tarafından idare edilmişlerdir. Elamlar, yaşadıkları dönemin en usta savaşçıları idiler ve onlar, "**Asur'un amansız düşmanları** " olarak gösteriliyorlardı. Elam Devleti, en parlak çağını MÖ.14-12. yüzyıllar arasında yaşamıştır.

Kendilerine özgü bir dil ve yazıya sahip olan Elamların muhtemelen Orta Asya'dan geldikleri sanılmaktadır. Fakat asıl ilginç olanı, Elamların konuştuğu Elamca'nın Türkçe'ye büyük benzerlikler göstermesidir.

Mezopotamya'daki devletlerle yakın ilişkilerde bulunan Elamlar, birkaç kez Mezopotamya'nın kaderini etkileyecek girişimlerde bulunmuşlardır: MÖ. 1960'larda III. Ur Sülalesi'nin yıkılmasında önemli payları olmuş, MÖ. 1160'da **I. Şutruknahhunte** zamanında Mezopotamya'ya büyük bir yağma seferi düzenleyerek Babil'deki Kas egemenliğine son vermişler ve Mezopotamya sanatının önemli eserlerini Susa'ya götürmüşlerdir.

MÖ.8. yüzyılın sonlarından itibaren Asur'un gittikçe kuvvetlenmesi Elam Devleti'ni tedirgin etmeye başlamıştır. Nitekim MÖ.7. yüzyıl ortalarında Asur kralı Asurbanipal, Elam ordusunu ağır bir yenilgiye uğratmış ve başkent Susa'yı da yağmalamıştır. Bu devletten artakalan birtakım beylikler Pers dönemine kadar varlıklarını korumuş görünmektedirler.

Elam'dan günümüze ulaşan ve bu krallığın tarihini yeniden oluşturmamıza yarayacak olan dokümanların sayısı son derece kısıtlıdır. Fakat inşaat kitabeleri ve idari vesikalar, Elam'ın uzun bir yazılı geleneğe sahip olduğunun izlerini taşır. Elamlar, Akkadça'dan farklı bir çivi yazısını kil tabletler üzerine yazmışlardır, fakat onlar bu

yazıyı yazarken Sümerce logogramlardan yararlanmışlardır. Persler, Elam'a yerleştikleri zaman, idari işlerde Elam yazısını kullanmışlardır. Mevcut delillerden anlaşıldığı kadarıyla, eski Pers kralları, Elam sanatını ve kültürünü de miras olarak devralmışlardır.

Doğrusunu söylemek gerekirse, Persia üzerindeki Med etkisi daha azdır. Dil ve kültür bakımından bir İran halkı olan Medler, Perslerle akraba idiler. Herodotos, Perslerin siyasi ve kültürel bakımdan Medlere çok şey borçlu olduklarını dile getirir. Adı geçen tarihçiye göre Medler, **Deiokes**'in yönetiminde ulusal birliklerini sağlamışlar, **Kyaksares** ile oğlu **Astyages** zamanında da siyasi olarak en güçlü dönemlerini yaşamışlardı. Fakat son bilimsel çalışmalar, birleşik bir Med İmparatorluğu'nun mevcudiyeti konusunda ciddi şüpheler uyandırmıştır. MÖ.8.yüzyıldan itibaren Asur kaynakları, Kuzey Zağros dağlarında yaşayan kavimler arasında Medleri de zikrederler. Söz konusu çağda Medler, küçük devletler halinde yaşıyorlardı. Asur'un kuzeye doğru yayılması sırasında bazı Med grupları, Asur'un yüksek hâkimiyetini kabullenmeleri konusunda baskıya maruz kalmışlardı. Fakat MÖ.7.yüzyılın sonunda Med kralı **Kyaksares**, Asurluları ağır bir yenilgiye uğratmıştır. Bu başarı, Kyaksares ve oğlu Astyages'e diğer Med boyları üzerinde siyasi bir üstünlük kurma fırsatını vermiştir. Bu dönemde, Med Devleti'nin merkezi Ekbatana şehri idi. Med Devleti, MÖ.6.yüzyıl ortalarına kadar siyasi üstünlüğünü devam ettirecektir. Ancak söz konusu dönemde, bu siyasi üstünlük beklenmedik bir şekilde Perslerin eline geçecektir.

C. Pers Egemenliği

Medlerin akrabaları olduğunu ifade ettiğimiz Persler, MÖ.9. yüzyılda Urmiye Gölü'nün batısında "**Parsa**" ya da "**Parsua**" denilen bölgede oturmakta idiler. Onlar, Anşan'ı kendilerine merkez yaparak, bu kenti yeniden canlandırmışlardır.

I.Kyros, kişisel mührü üzerindeki kitabede, kendisini, “**Anşanlı (Anzanlı) Kyros, Teispes’in oğlu**” olarak tanımlar. I.Kyros’tan sonra yerine geçen oğlu **I.Kambizes** (MÖ.590-559) hakkında bilgi veren Yunan kaynakları, adı geçen kralın, Med kralı **Astyages**(MÖ.585-550) ile bir ittifak yaptığından söz ederler. Hatta Pers kralı I.Kambizes, Med kralı Astyages’in kızı **Mandane** ile evlenerek bu ittifakı akrabalık bağları ile daha da güçlendirmiştir. Ancak bu ittifaka rağmen, Med ve Pers krallıkları eşit statüdeki devletler değildiler. Bilakis Persler, şimdilik güçlü Med Krallığı’nın bir vasali durumunda idiler.

Perslerin kaderini, Kambizes’in oğlu **II. Kyros** (MÖ.559-530) değiştirecektir. Gerçekten o, yirmi yılını askeri seferlere vakfetmiş ve bu seferler sonucunda Media, Lidya ve Babil gibi, bilinen dünyanın mevcut krallıklarını kendisine bağlayarak, Parsa’nın(Persia) doğusundaki memleketler de dâhil olmak üzere, kabaca bugünkü Ortadoğu coğrafyasını, Doğu Akdeniz sahillerini ve Rusya steplerinden Hint Okyanusu’na kadar uzanan toprakları kontrolü altına almıştır.

MÖ.550/549 yılında Kyros’un ordusuna boyun eğen ilk devlet, Med Krallığı olmuştur. Med Krallığı’na boyun eğdiren II. Kyros, Medlerin başkenti Ekbatana’yı kontrolü altına almış ve Med kralına ait hazineleri ve birçok zenginliği Parsua’ya naklettirmiştir.

Kyros’un askeri zaferi, Perslerin ilk kraliyet merkezi olan Pasargat’ın kurulmasıyla taçlandırılmıştır. Bundan sonraki aşamada II. Kyros, Media’nın kuzeyindeki bölgeleri zaptetmiştir ki, bunlar arasında Doğu Anadolu’daki Urartu toprakları ile Anadolu’nun batı yarısına hükmeden Lidya Devleti de vardır. MÖ.547/546 yılında Lidya kralı **Kroisos**’u kendi şehrinde kuşatan Kyros, Sardes’i ele geçirmiş ve Kroisos’u da esir almıştır.

Eskiden Lidya’nın egemenliği altında yaşayan İonya (İyonya) şehirleri şimdi Pers egemenliği altına girmişlerdi. İonya kentlerinden sonra Ege adalarında oturanlar da kendiliklerinden Pers ege-

menliğini kabul etmişlerdir. Çok geçmeden Fenike sahil şehirleri de Pers gücüne boyun eğmişlerdir.

MÖ.539 yılında Yeni Babil Devleti'ne de son veren Kyros, Babil kralı II. Nabukadnezar'ın MÖ.586'da Babil'e sürgün ettiği Yahudileri yeniden hürriyetlerine kavuşturmuştur. Babil'in çökmesiyle birlikte, Eski Yakın Doğu'nun son siyasi gücü de tarih sahnesinden çekilmiştir. Kyros, artık bir dünya devletinin kralıdır. Nitekim Babil'de bulunan ve "Kyros Silindiri" diye anılan ünlü kitabelerinde o, kendisini, "dünyanın gerçek efendisi" olarak tanımlamakta ve şu ifadelerle yer vermektedir: **Kyros, Dünya Kralı, Büyük Kral, Güçlü Kral, Babil Kralı, Sümer'in ve Akkad'ın Kralı, Dört İklim Kralı."**

Kyros'un askeri fetihleri bundan sonraki süreçte de devam etmiştir. Gerçekten o, MÖ.538-530 yılları arasındaki dönemde kuzeydoğuda Parthia, Aria, Margiana, Baktria, Sogdiana ve Fergana bölgelerini itaat altına almıştır. Kyros, İskit kabilelerinden biri olan Massagetler'e karşı savaşırken MÖ.530'da hayatını kaybetmiş ve cenazesi Pasargat'ta defnedilmiştir.

Doğrusunu söylemek gerekirse, Pers Devleti'nin gerçek kurucusu olarak kabul edilen II. Kyros, sadece başarılı bir komutan değil, fakat aynı zamanda büyük bir organizatör olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerçekten, onun kurmuş olduğu devlet teşkilatı asırlarca varlığını sürdürmüştür. Buna göre, bağımlı kılınan devletler ve bunların toprakları esas itibarıyla olduğu gibi bırakılmış ve bunların başına önceleri yerli, sonraları da Persli valiler atanmıştır. "Satrap" adı verilen bu valiler, eyaletlerde çok geniş yetkilere sahip olup, onlar, Pers Büyük Kralı'nın temsilcileri olarak görev yapmışlardır. Sayıları zaman zaman 20 ile 30 arasında değişiklik gösteren bu eyaletlerde yaşayan halkların dini inançlarına, yaşam biçimlerine ve kültürlerine karşı hoşgörülü davranılmıştır. İmparatorluk sınırları içerisinde farklı diller konuşulsa da, Persçe, Elamca ve özellikle

Aramca bölgelerüstü resmi dil olarak kabul görmüş, kral yazıtları ve resmi raporlar çoğu kez bu üç dilde kaleme alınmıştır.

II. Kyros'un ölümünden sonra yerine geçen oğlu **II. Kambizes**(MÖ.530-522), MÖ.525 yılında Mısır'ı fethetmiştir. Ancak Mısır, her fırsatta Perslere karşı ayaklanmaktan geri kalmamıştır. Libya ve Nubya üzerinde de denetim sağlayan II. Kambizes MÖ.522 yılında ölünce, yerine geçecek bir veliahtı olmadığı için, kendisini Kambizes'in kardeşi olarak tanıtan sahte Bardiya (asıl adı **Gavmata**) kısa bir süreliğine Pers tahtını işgal ettiyse de, aralarında ittifak oluşturan "Yedi Pers Asilzadesi", sahte Bardiya'yı devirip, iktidarı, içlerindeki en yetenekli kişi olan **I. Darius'a** teslim etmişlerdir. Diğer altı asilzade ise I.Darius'un "daimi danışmanları" olarak görevlendirilmişlerdir. MÖ.522-486 yılları arasında hüküm süren I.Darius'un esas politikası, imparatorluk topraklarını genişletmekten ziyade, mevcut toprakların elde tutulması ve devletin iç örgütlenmesine yönelik olmuştur. Bu cümleden olmak üzere, MÖ.513 yılında İskitya üzerine bir sefer düzenlenmiş ancak başarılı bir sonuç alınamamıştır. Bu buna karşılık Ege Denizi'nin Trakya ve Makedonya kıyıları işgal edilmiş, Atina ve Eretria üzerine bir sefer düzenlenmiştir. MÖ.511 yılında Darius'u Hindistan seferinde görüyoruz. Devletin iç organizasyonu konusunda ise, satraplıklar sistematik bir şekilde yeniden ayrılmış, vergi sistemi ve maliye düzenlenmiş, tek bir para sistemi kurulmuş, yollar geliştirilmiş, Nil nehri Kızıldeniz'e açılan kanalın inşası tamamlanmış ve sanat teşvik edilmiş, sanatçılar korunmuştur. Perslerin kurduğu bu idari düzen, daha sonra Büyük İskender tarafından da aynen benimsenecektir.

I.Darius'un iktidarının sonlarına doğru başlayan Pers-Yunan savaşları, **Kserkses** zamanında(MÖ.486-465) da devam etmiş, ancak MÖ.490-479 yılları arasında cereyan eden bu mücadelenin galibi, Yunan şehir devletleri olmuştur. Fakat bundan sonraki süreçte (**I. Artakserkses**, **II. Darius**, **II. Artakserkses** zamanla-

rında) Pers Devleti, parasal gücü ve diplomasi oyunları ile devamlı surette Yunan şehir devletlerinin iç işlerine müdahale etmiş ve onları birbirine düşman etmek suretiyle zayıf düşürmeyi başarmıştır. Buna rağmen Pers hükümdarları, giderek artan bir dizi isyanla mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Baktria ve Mısır'da I. Artakserkses'e karşı girişilen isyan; imparatorluğun batı kısmındaki satrapların II. Darius'a karşı topluca başkaldırmaları; Batı Anadolu satrapı **Genç Kyros**'un ağabeyi Pers Büyük Kralı II. Artakserkses'e karşı giriştiği devlet yönetimini ele geçirmeye yönelik isyan; III. Artakserkses'e karşı Küçük Asya (Anadolu) ve Fenike bölgelerinde girişilen isyanlar, bu iç huzursuzlukların belli başlıları arasında sayılabilir.

Önceleri Ermenistan satrapı olan **III. Darius** (MÖ.336-330), Batı Anadolu'da bazı başarılar kazanmakla beraber, Pers İmparatorluğu'nu, düştüğü çukurdan çıkarmaya muvaffak olamamıştır. Çünkü talihi karşısına Makedonya kralı Büyük İskender gibi büyük bir fatih çıkarmıştır. Büyük İskender, Granikos (MÖ.331), İssos (MÖ.333) ve Gavgamela (MÖ.331) muharebelerinde Pers ordularını hezime uğratmış ve ilerleyen zaman dilimi içerisinde Pers İmparatorluğu topraklarının tümünü eline geçirmiştir. Ancak hemen belirtelim ki, Pers devlet yönetiminin sistematik işleyişi İskender'i de cezbetmiş ve bu sistem, prensip olarak Büyük İskender tarafından da benimsenmiştir.

I. FENİKELİLER

A. Fenike'nin Jeopolitik Konumu ve Bölgenin İlk Sakinleri

Fenike, Suriye'nin sahil bölgesine verilen isimdir. Bu sahil, Karmel Dağı burnundan kuzeye doğru uzanır. Memleket, Lübnan dağlarına yaslanmış dar bir şerit arazi görünümündedir. Dağlar sahile doğru kayalıklı çıkıntılar meydana getirir. Bu çıkıntılar sahili, birbirinden ayrılmış ve oldukça iyi limanlara sahip birtakım küçük mıntıkalara ayırır. Bir limandan diğerine denizden gitmek, karadan gitmekten çok daha kolaydır. İşte bu yüzdendir ki, memleket üzerinde yaşayan halk, çok erken dönemlerden itibaren gemiciliği öğrenmiştir.

Deniz ticareti açısından son derece elverişli bir konumda bulunan Fenike, daha MÖ. 4. Binyıldan itibaren yerleşime sahne olmuş ve burada değişik etnik gruplar bir arada yaşamışlardır.

2. Binyılda da bu dar şerit ile arkasındaki Suriye bölgesinde, yine 4. Binyılda olduğu gibi çeşitli etnik grupların yaşadığını, siyasi ve ticari amaçlarla bölgeye kervanlar, gemiler ve ordular gönderen Sümer kralları ile Mısır firavunlarından öğreniyoruz. Fakat hemen belirtelim ki, onlar buralardaki halka **Fenikeliler** değil, **Amurrular** ya da **Amular** adını veriyorlardı. Sonraları, Yunan kaynaklarında bu

halka verilmiş olan **Fenikeliler** adı, ilk defa Homeros destanlarında geçmektedir.

Doğrusunu söylemek gerekirse, Fenikeliler sonraları kendilerine verilmiş olan bu adı bilmiyorlardı. Onlar yazı yazmaya başladıkları zamanlardan itibaren, daima kendi kendilerini **“Kenanlılar”** adı ile anmışlar veya oturdukları şehirlere göre kendilerine **“Sidonlular”** ya da **“Tirliler”** gibi adlar vermişlerdi.

Amarna mektuplarında da, Mısır sınırlarından İskenderun Körfezi'ne kadar uzayan sahil ile arkasındaki bölgeye Akkad lehçesi ile **“Kinnahhi”** veya **“Kinahhu”** yani **“Kenan”** adı verilmiş olduğunu görüyoruz. Memleketlerle kavimleri, kurucu atalarla temsil eden Tevrat'ta ise: **“Sam'ın oğlu Kenan, bunun ilk çocuğu da Sidon'dur”** denilmektedir. Mısır Firavunu I. Seti de, Karmel'in güneyinde ve sahilde bulunan bir kaleye **“Pa Kanana”** adını vermiştir. Suriye sahillerinin, daha sonraki dönemlerde de bu adla anıldığını, Selevkos krallarından **IV. Antiokhos** (MÖ. 176-164) zamanında yaşayan Lübnan prensine ait sikkeler üzerinde **“Kenan”** yazılmış olmasından anlıyoruz.

Homeros tarafından ortaya atılan **Fenike** adının, nereden kaynaklandığı ve ne şekilde ortaya çıktığı tam olarak bilinmiyor. Bugüne kadar bu konu hakkında çeşitli yorumlar yapılmıştır. Bu adın, eski Mısırlılar'ın sonraları **“Zahi”** dedikleri bu bölge halkına köle anlamına vermiş oldukları **“Fenkhhu”**dan alınmış olduğu yolundaki iddia, akla daha uygun gelmektedir.

Anlaşıldığı kadarıyla, Sahil Kenanlılar'ı buralara yayıldıktan sonra Lübnan'dan ayrılan dağ zincirlerinin, denizde meydana getirdikleri ince ve uzun burunlar boyunca sığınacak koylar aramış ve buralarda yerleşmişlerdir. Bu burunlardan birinin, biri kuzeyinde diğeri güneyinde bulunan iki koy, erkenden karşılıklı iki ticaret merkezi olmuştur. Bunlardan kuzeydeki **Sidon** (Sayda), güneydeki de **Tir** (Sur) adları ile tarih boyunca ünlerini muhafaza etmişlerdir.

Bunlardan başka, kuzeyden güneye doğru, **Arvad**, **Biblos**, **Beyrut** ve **Akka** diğer önemli şehirler arasında yer almaktadır. Bunların her biri, verimli bir vadinin bitiminde yer alan bir burun veya bir adacık üzerinde inşa edilmişti.

Lübnan dağları ile Akdeniz arasındaki dar şerit araziye yerleşen Kenanlılar, Önasya'nın diğer kavimleri, hatta kendilerinden ayrılan ve Kenan ilinde yerleşen ırkdaşları karşısında, sosyal bakımdan farklılıklar gösterirler. Gerçekten, bu ilk dönemlerde Önasya'nın diğer kavimleri ya toprağa bağlı çiftçi veya sürülerle geçinen göçebe hayatı yaşıyorlardı. Fenikeliler'in üzerinde yaşadıkları topraklarda ise, her iki geçim için de ilerleme ve gelişme imkânı yoktu. Çünkü bu yerlerde ne tarıma elverişli tarlalar ne de sürüler otlatacak yaylalar vardı. Lübnan dağları ile Akdeniz arasına sıkışmış olan bu şeritte yaşayanlar, geçim yolunu ancak denizde arayabilirlerdi. Bölgenin coğrafi şartları, onların ne yapması gerektiğini açıkça belirlemişti. Onlar için tek geçim yolu, gemicilik ve ticaret idi.

Fenikeliler, oturdukları bölgenin Akdeniz memleketleri ve Önasya ülkelerine yakın olması dolayısıyla, erken dönemlerden itibaren yüksek kültürlerle karşı karşıya gelmişler ve kısa zamanda medeniyetin her alanında önemli gelişmeler göstermişlerdir.

Fenike'nin coğrafi özelliklerini, ana hatları ile bu şekilde gözler önüne serdikten sonra, şimdi de MÖ. 2. ve 1. Binyıl Fenike tarihine kısaca temas edelim.

B. MÖ. 2. ve 1. Binyılda Fenikeliler

Kendi kendilerini "**Sahil Kenanlıları**" adıyla anan halk, MÖ. 2. Binyılda Ugarit'ten Karmel'e uzanan sahil boyuna yayılmış, burarlarda yer yer siteler kurmuşlardı. Bu devirde yaşayan Fenike sitelerinin tarihi, ne yazık ki çok iyi bilinmiyor. Çünkü hiçbir Fenike kitabı bulunmadığı gibi, ele geçen Fenike'ye ait bilgileri ancak Tev-

rat'tan, Mısır ve Asur krallarının annallerinden, Yunan ve Roma tarihçilerinin kitaplarından öğrenebiliyoruz.

Bir önceki bölümde de belirttiğimiz gibi, Fenike sahillerinde önemli şehirler kurulmuştu. İşte bu şehirlerden her biri, çevresindeki topraklarla kanun ve tüzüğü ayrı bağımsız birer devlettir. Her birinin arazisi, deniz kıyısından 12-50 kilometre mesafede bulunan Lübnan'a kadar uzanıyordu. Gittikçe yükselen ve bazen 2000 metreye kadar çıkan bu arka bölge, üzerlerinde çeşitli tahıllar, üzüm bağları, meyve ağaçları bulunan üst üste kurulmuş taraçalar biçiminde idi. Daha yukarılarda Babil ve Mısır'da çok aranan, gayet makbul olan sedir ve servi ormanları yükseliyordu.

Yukarıda da temas ettiğimiz gibi, sahile uzanan dağlar karayolu ulaşımına engel olduğundan, şehir devletleri arasındaki ulaşım daha ziyade denizyolu ile oluyordu. Gerek bu coğrafi zorunluluk, gerekse Fenike şehir devletlerinin bağımsızlıklarına olan aşırı düşkünlükleri, küçük prensliklerin birleşerek merkezi bir devlet kurmalarına imkân vermemiştir. Her ne kadar biraz sonra sözünü edeceğimiz gibi, önce **Sidon** ve sonra da **Tir** kuvvetlenerek diğer şehirleri egemenlikleri altına almışlarsa da bu egemenlik askeri olmaktan ziyade ticari nitelikli idi. Aslına bakılacak olursa, bu egemenlik onların ticaretlerinin gelişmesine katkıda bulunduğu için, öteki şehirler bu hakimiyeti isteyerek kabul etmişlerdir.

Fenike şehirleri bazen krallar bazen de halk tarafından seçilen reisler tarafından idare edilmişlerdir. Tevrat'ta Davud ve Süleyman'la ittifak etmiş olan **Hiram** isimli bir Sur kralından söz edilmektedir. Sur'da ve diğer Fenike şehirlerinde, zengin ailelerin teşkil ettiği aristokratlar ile gemici, asker, işçi ve sanat erbabı gibi servetsiz kimselerden oluşan halk sınıfları vardı. Bunlar arasında zaman zaman kanlı mücadeleler olmuştur. Bazı ihtiras sahibi kişiler, iktidar mevkiini ele geçirebilmek için halk sınıflarına dayanmışlar ve bunun neticesinde birtakım ayaklanma hareketlerine sebebiyet vermişlerdir. Bu ayaklanmalar mağlup olan tarafın memleketten

göç etmesi sonucunu doğurmuş ve bu suretle MÖ. 9. yüzyılın sonlarında aristokrat sınıfına mensup Surlular şehirlerini terk ederek Kuzey Afrika'ya gitmişler ve orada Kartaca şehrini kurmuşlardır.

Yalnız şunu belirtmekte fayda vardır ki, kendi ticari çıkarlarını ön plânda tutan Fenike şehirleri, genellikle komşularının kavgalarına karışmaktan çekinmişlerdir. Bu şehirlerin büyük bir kısmı, bağımsızlıkları için mücadele etmektense haraç vermeyi tercih etmişlerdir. Bu şehirlerden Sur'un, Asurlular'a karşı isyan etmesi ise yegâne bir hadise idi ve Sur kentinin tahrib edilmesi ile sonuçlanmıştı. Fenikeliler'in hakiki tarihi, ticaretlerinin ve sömürgelerinin tarihidir. Bu da üç devreye ayrılır:

1. Sayda (Sidon) Devri

2. Sur (Tir) Devri

3. Kartaca Devri

Şimdi bu devirleri sırası ile gözden geçirelim:

1. Sayda Devri

MÖ. 1500-1200 yılları arasına rastlayan bu dönemde, Mısır'ın himayesini de arkasına alan Sayda, gerçekten son derece parlak ve mamur bir devir yaşadı. Firavunlar, Saydalı tüccarlara Delta'nın muhtelif şehirlerinde ticaret yapabilmeleri için gerekli olan her türlü imkânı tanımışlardır.

Gemicilik alanında büyük gelişme sağlayan Saydahlar, gemi ticaretini, özellikle Doğu Akdeniz havzasında gerçekleştiriyorlardı. Bu arada son derece zengin bakır yataklarına sahip olan Kıbrıs adasını da zaptettiler ve burada bazı şehirler kurdular. Kıbrıs, onlar için artık önemli bir deniz üssü olmuştu. Nitekim çok geçmeden bu üstün yararlanarak Küçükasya (Anadolu) sahillerine gittiler ve ora-

larda da kendileri için önemli ticaret merkezleri inşa ettiler. Sonra sıra Ege denizindeki adalara geldi. Bu adaların bazılarında mermer, kükürt, şap ve altın çıkarırken, Limni ve Taşoz adalarındaki madenleri işletmeyi de ihmâl etmediler. Sayda devri Fenikeliler'i bununla da yetinmediler. Boğazları geçerek Karadeniz'e girdiler. Kafkasya gibi uzak memleketlerden kıymetli madenler getirdiler. Onlar bütün Yunan sahillerine giderek de ticaret yapıyorlardı. Yunan tradisyonuna (gelenek) göre, Boiotya'daki **Teb** şehri Fenikeli **Kadmos** tarafından kurulmuştu.

Fenikeliler, Yunanlılar'a Doğu'nun silahlarını, kumaşlarını, mücevherlerini ve tanrı heykelciklerini getiriyorlardı. Ancak Yunanlılar, Fenikeliler'e rakip ve düşman olmakta gecikmediler. Diğer taraftan, Sayda'nın zenginliği komşu kavimlerin burayı ele geçirme isteklerini gittikçe arttırıyordu. Nitekim bunun doğal bir neticesi olarak, MÖ. 6. yüzyılda Sayda, Filistinliler tarafından zapt ve tahrip edildi. Ancak çok geçmeden şehir tekrardan kendini toparladı, harabelerini tamir etti. Fakat hiçbir zaman, geçmişteki parlak günlerini yeniden yaşayamadı. Çünkü Fenike şehirleri içerisindeki rolü, ikinci plâna düşmüştü.

2. Sur Devri

Eski önemini yitiren Sayda'dan pek çok Saydalı göç ederek Sur kentine geldi. Böylece Sur, önderşehir rolünü Sayda'dan devralmış oldu. Gerçekten, bu önder şehir olma rolü, MÖ. 6. yüzyıldan 5. yüzyıla kadar uzanan zaman dilimi içerisinde Sur kentini, bütün Doğu'nun ve Akdeniz dünyasının en büyük ticaret merkezi haline getirdi.

Fakat hemen belirtelim ki, Saydalılar daha ziyade Doğu Akdeniz'e gittikleri halde, Surlular bütün gayretlerini Batı Akdeniz, Kuzey Afrika ve İspanya kıyıları ile ticaret yapma noktasında yoğun-

laştırdılar. Yine aynı şekilde Surlular da Saydalılar gibi buralarda Yunanlılar'la rekabet etmek zorunda kaldılar.

Sicilya'da Yunan kolonileri yanında Fenike kolonileri de vardı. Palermo, bunlardan biri idi. Sur gemicileri Sardunya ve Balear adalarında yerleştiler, Gol sahillerinde ticaret merkezleri kurdular. Afrika'da, Tunus sahillerine de nüfuz eden Surlular, burada da Ütik ve sonra Kartaca şehirlerini inşa ettiler. Sahil boyunca yollarına devam ederek Cebelitarık Boğazı'na ulaştılar. Bu boğazın kuzeyinde Tarsis adını verdikleri verimli araziye ve zengin madenlere sahip Endülüs kıt'asını buldular. Bu memleketin buğday, zeytinyağı, yün ve gümüş gibi yeraltı ve yerüstü servetlerinden alabildiğince yararlandılar. Son derece önemli bir mevkide yer alan Kadiks (Gades) şehri, Fenikeliler'in İspanya'daki sömürgelerinin merkezi oldu. Sur şehri ile Kadiks arasındaki ulaşım, en azından Kıbrıs'la Fenike arasındaki ulaşım kadar düzenli idi.

3. Kartaca Devri

Aşırı zenginliğinden dolayı gurura kapılan Sur şehri, Önasya dünyasının süper gücü durumundaki Asur İmparatorluğu'na karşı isyan etti. Ancak Asur kralları, deniz gücünden mahrum oldukları için, uzun süre muhasara altında tutmalarına rağmen şehri ele geçiremediler. Daha sonra Babil kralları tarafından da muhasaralara maruz kalan Sur kenti, bu büyük askeri güçler karşısında iyice yıprandı. Bunun neticesinde MÖ. 5. yüzyıldan itibaren şehir eski önemini büyük ölçüde yitirdi ve bir Fenike kolonisi olan Kartaca, Akdeniz'de, Sur şehrinin yerini aldı. Bu şehir, aslında MÖ. 9. yüzyılın sonlarında kurulmuştu. Yaklaşık 130.000 nüfusu vardı. Fakat her şeyden önemlisi, Kartaca şehri, Sicilya karşısında ve Akdeniz yollarının birleştiği yerde mükemmel bir mevkide yer alıyordu. Kartaca, Afrika, Sicilya ve İspanya Fenikelileri'ni kendi hâkimiyeti altında toplayarak, Akdeniz'de gerçek bir deniz imparatorluğu vücuda ge-

tirdi. Yunanlılar ve Etrüskler'le müthiş bir ticari rekabete tutuşan bu imparatorluk, MÖ. 2. yüzyılda yoğun mücadeleler verdikten sonra, Romalılar tarafından ortadan kaldırıldı.

Böylece, Fenikeliler'in tarihini ana hatlarıyla ortaya koymaya çalıştık. Acaba onlar dünya medeniyet tarihine ne gibi etki ve katkılarda bulunmuşlardı?

C. Fenike Medeniyeti

1. Fenikeliler'in Sosyal, Siyasal ve Dini Yaşantıları

Tarih sahnesine çıktıkları andan itibaren Fenike'de merkezi bir hükümet kurmak yerine, küçük şehir devletleri halinde yaşamayı tercih eden Fenikeliler, kendilerine göre kanun ve tüzükler meydana getirmişlerdi. Bu şehir devletlerinde kuvvetli bir oligarşi (azınlığın yönetimi) hüküm sürüyordu. Oligarşiyi yaşatan İhtiyarlar Meclisi, şehrin zengin ve nüfuzlu aile reisleri ile gemi ve kervan sahiplerinden ve de ayrıca kent tapınağında görev yapan büyük rahiplerden oluşuyordu.

Fenike kent devletlerinin başında bazan krallar, bazan da konsey tarafından seçilmiş başkanlar bulunuyordu. Fakat zaman içinde ticaret sayesinde zenginleşen bu kentlerin serveti, komşu ülkelerin buraları ele geçirme isteklerini arttırdığından hem bunlara karşı koyabilmek, hem de ticaretlerini emniyet içinde genişletebilmek amacı ile en kuvvetli şehir devletinin önderliğinde bir birliğe doğru gitmenin gerekli olduğu kanaatine varmışlardır. Nitekim Mısır'ın egemenliği altında yaşadıkları zamanlarda bile, en kuvvetli Fenike şehri olan Sayda (Sidon) etrafında bir birlik oluşturmaları, bunun en çarpıcı örneğini teşkil eder. Hitit ve Mısır devletleri arasında yapılan barış antlaşması bütün Önasya milletlerine olduğu kadar, Fenikeliler'e de birtakım avantajlar sağlamıştır. Gerçekten Fenikeliler, iki süper güç arasında yapılan bu barış antlaşmasının yarattığı huzur

ve güvenlik ortamında yaklaşık elli yıl rahatça ticaretlerine devam etmişler ve Akdeniz ticaretini hemen tamamı ile ellerine geçirmişlerdir. Bu ise onlara zenginleşmek imkânı vermiştir. Birliğin faydalarını kavrayan Fenike şehir devletleri, Sayda'nın çökmesinden sonra Sur (Tir) kent devletinin egemenliği altında tekrar birleşmiş ve MÖ. 1. Binyılın ortalarına kadar Yakındoğu'nun en zengin memleketleri olma özelliğini korumuşlardır.

Fenikeliler, denizci bir kavim olmakla beraber, karadaki faaliyetlere de büyük önem vermişlerdir. Bu cümleden olmak üzere, tarımla uğraşmışlar ve gemilerin inşası için önemli olan orman işletmesini ileri bir seviyeye ulaştırmışlardır.

Tarihin en eski devirlerinden itibaren, Mısır'ın kereste ihtiyacının Lübnan dağlarından karşılanması, Fenikeliler'in ormancılığa verdiği önemi açıkça ortaya koymaktadır. Gerçekten, gemi inşaatı için gereken keresteler, uzun gemi direkleri, tabut ve mabet yapmak için lâzım olan muhtelif ağaçlar hep Fenikeliler tarafından işleniyor, gemilerle Mısır'a götürülüyordu.

Yazılı kaynaklardan öğrenildiğine göre, MÖ. 1. Binyılın başlarında, İbrani kralı Hz. Süleyman'a, Kudüs saray ve mabedinin inşası için gerekli olan sedir ağaçlarını Fenike kralı temin etmişti. Daha sonra, MÖ. 8. yüzyılda Asur kralı II. Sargon tarafından Korsabad'da yaptırılan sarayın kerestelerini de yine Fenikeliler sağlamışlardı. Bu dönemlere ait antlaşma metinlerinde Fenike vergilerinin bir kısmının sedir ağacı olacağının belirtilmiş olması dikkat çekicidir.

Bu döneme ait metinlerden anlaşıldığı kadarıyla, MÖ. 1. Binyılda Lübnan dağlarının vadilere ve hatta deniz kıyılarına kadar uzanan bölümleri büyük ormanlarla kaplı idi. Ormanlar arasından akan çaylar ve ırmaklar ziraat işleri için gereken suyu temin ediyorlardı. Dağlık bir bölge olan Fenike'de iki türlü tarım yapılıyordu. Vadilere ve millerle örtülü düzlüklere arpa, buğday gibi bitkiler ekiliyor, kayalık yerlerde ise hurma, asma, zeytin gibi ağaçlar yetiş-

tiriliyordu. Demek oluyor ki Fenikeliler, gemiciliğin yanısıra ziraati de çok iyi biliyorlardı. Nitekim Fenikeliler, Kuzey Afrika kıyılarında kurdukları Kartaca'ya ticaretleri ile beraber tarım işlerindeki bilgilerini de götürmüşlerdi.

Fenikeliler, bol miktarda yetiştirdikleri üzümlerden şarap yapmayı, zeytinlerden yağ çıkarmayı da biliyorlardı. Romalılar'ın, Kartaca şaraplarına çok düşkün oldukları kaynaklarda anlatılmaktadır. Fenikeliler, ulaştırma vasıtası olarak iki tekerlekli arabalar kullanıyorlardı. Asur kabartmalarında bu arabaların örneklerini görmek mümkündür. Fenike'de nakil işlerinde en çok kullanılan hayvan merkep ve öküzdü. Mezopotamya'da olduğu gibi Fenike'de de at çok kıymetli idi. Bu yüzden yalnız binek hayvanı olarak veya harp arabalarında kullanılıyordu.

Fenike halkının yaşantısında dini inançların da şüphesiz büyük bir yeri vardı. Fenikeliler'in dini, temelde hemen hemen Sümerler'in dini gibi idi. Ancak sonraları, Fenike dinine başka kavimlerin dinleri de karıştı.

Her Fenike şehrinin “**Baal**” denilen bir büyük tanrısı vardı. Bu tanrı, her şehirde bir başka isimle anılırdı (Biblos'da **Adonis** ve Sur'da **Melkar**). **Baal** ile beraber **Astarte** adında aşk ve ilkbahar tanrıçası olan bir ilâha daha tapıyorlardı. Bundan başka onların **Molok** adını verdikleri bir tanrıları daha vardı ki, çocukları bu tanrıya kurban ederlerdi. Kurban, tanrının heykeli önünde flüt ve boru sesleri arasında diri diri yakılıyordu. Kurban edilen çocukların anneleri de, sözü edilen kurban töreninde bayram kıyafetlerini giymiş olarak hazır bulunmak mecburiyetinde idiler.

Fenikeliler'in zenginleşmesinde başrolü oynayan gemicilik ve deniz ticaretinden de söz etmeden, Fenike medeniyetini tam olarak gözler önüne sermemiz mümkün değildir.

2. Gemicilik ve Deniz Ticareti

Fenikeliler, Akdeniz'in muhtelif köşelerinde sömürgeler meydana getirmişlerdir. Fenike sömürgeciliği çok geniş bir alanı kaplamakta idi. Gerçekten Fenike gemicileri, imkân bulabildikleri her yerde sömürgeler kurmuşlardı. Fakat bu sömürgeler her yerde aynı özellikleri taşıymıyordu. Bir örnek vermek gerekirse, Sur kentinin oluşturmuş olduğu sömürgeler bulundukları memleketlerin şartlarına göre üç türlü idi: Mısır gibi kuvvetli ve medeni memleketlerde firavunlar'ın izni ve himayeleri ile kendilerine has mahalleler ve ticaret depoları kurmakla yetiniyorlardı. Tevrat'ta "**esnaf sokakları**" diye anılan bu imtiyazlı mahalleler, bir çeşit uluslararası ticaret merkezleri rolünü oynuyorlardı. Kuvvetli ve medeniyet bakımından ileri olmayan memleketlerde ise, müdafaası kolay bir ada veya kıyıda yer alan burunlardan birinin dibinde bir koy seçiliyor, buraya depolar, ambarlar, mağazalar ve imalâthaneler inşa ediliyor, bir de tapınak kuruluyordu. Sur'un koruyucu tanrıçası Astarte adına inşa edilen bu mabetler, sömürgeleri, metropole, yani anaşehir Sur'a bağlayan en kuvvetli anıtlardır.

Mal deposu ve pazar yeri görünümünde olan ve bir sur ile çevrilmiş bulunan bu gibi sömürgelerin halkı Fenikeli gemicilerle, tüccarlardan oluşan ve daima gidip gelmek suretiyle değişen bir zümre ile tapınak rahiplerinden, daimi memurlardan ve muhafız askerlerden oluşuyordu. Tüccarlar başka memleketlerden getirdikleri mallarını pazarlara yayar, çevre bölgelerden gelen yerli halkın getirdikleri eşyalarla mübadele ederlerdi.

Surlular'ın üçüncü tür sömürgeleri, hakiki birer müstemleke niteliğini taşımakta idiler. Çünkü Fenikeliler, buralarda kentler kurmuş, yerlileri hükümleri altına alarak memleketin yönetimini tamamı ile ellerine geçirmişlerdi. Bu türden sömürgelerin en önemlileri Kuzey Afrika ile Güney İspanya'da bulunuyordu.

Fakat şunu özellikle belirtmek lâzımdır ki, Fenikeliler sahilde yerleştikleri bir limanın hinterlandındaki toprakları zaptetmeyi hiçbir zaman düşünmemişlerdir. Çünkü onların tek amacı, limanına yerleştikleri memleketlerin ticaretini ellerine almak sureti ile yöre halkını sömürmektir. Bu sayede yerli halkı kendilerine düşman etmiyor, ordular beslemek gibi külfetlerden de kurtuluyorlardı.

Fenikeliler, üstünlüklerini denizlere hâkim olan filolarına borçlu idiler. Gemicilik sanatını icadedenler, şüphesiz Fenikeliler değildi. Çünkü onlardan çok önce Akdeniz ve Ege adalarında yaşayan kavimler gemicilikte epeyce ileri gitmişlerdi. Fakat Fenikeliler, Egeliler'in ve Giritliler'in tecrübelerinden yararlanma yoluna gidecek, hem gemiciliği ilerletmiş hem de filoları ile bol bol kazanç temin etmişlerdir. Bunun doğal bir neticesi olarak, gemi yapmakta ve donatmakta maharetli ustalar, sanat sahipleri, gemileri idare edecek cesaretli ve bilgili kaptanlar, tayfalar yetiştirmişlerdir. Bu çağlarda donanma yapmak isteyen komşu memleketler, ister istemez Fenikeliler'e müracaat etmek zorunda kalıyorlardı. Fenike gemileri güverteli, yanları kabarık ve iki uçları kalkık bir şekilde yapılıyor, yelken ve küreklerle hareket ediyorlardı. Savaş gemilerinin baş taraflarında, düşman gemilerinin yanlarını delmeye yarayan bir mahmuz bulunuyordu. Bu gemilerle açık denizlere çıkmak güvenli bir hareket değildi. Bu yüzdendir ki, Fenike gemicileri gündüzleri hareket ediyor, karayı gözden kaçırmamak için bir burundan diğerini tutuyor ve çok defa kıyı boyunca gidiyorlardı. Akşamları bir kaya ya da bir limana sığınıyor, orada konaklıyorlardı. Bu suretledir ki, Fenike gemicileri Çanakkale ve İstanbul boğazlarını aşarak Karadeniz kıyılarını dolaşmış, Cebelitarık Boğazı'ndan çıkarak Avrupa sahillerini, Britanya adalarını, Kuzey ve Baltık denizlerini dolaşmış, Afrika'da Gine Körfezi'ni bulmuş, Kızıldeniz'den hareket ederek üç yılda Afrika'yı dolaşmak suretiyle birçok keşiflerde bulunmuşlardır.

Ticaretle gemiciliği beraber yürüten Fenikeliler, gittikleri memlekete burada aranan eşyaları götürürken, fırsat buldukça

korsanlık yapmayı da ihmal etmezlerdi: Karaya çıktıkları zaman sahilde gemilerine yakın bir yerde çadırlarını kurar, eşyalarını yayarlardı. Buraya dolan yerlilere mallarını beğendirmek için diller döker, onların mübadele için getirdikleri eşyaları ucuza almak için her türlü hileye başvururlardı. Çoğu kere savunma gücünden yoksun olan ilkel kavimleri, baskınlar düzenlemek sureti ile mallarını yağma eder, genç kız ve erkekleri kaçıır, başka memleketlere götürerek esir pazarlarında satarlardı. Bazen de sergiledikleri eşyaları görmek ve satın almak üzere gemilerine gelen kız ve kadınlarla pazarlık ederken, birdenbire gemilerini kaldırır, içinde kalan kadın ve çocukları beraberlerinde götürerek esir diye satmak suretiyle, kazançlarını arttırmırlardı. Fenikeliler'in bu tür maceraları hakkında Homeros ve Herodotos gibi müellifler bilgi vermektedirler.

Fenike gemiciliği, bu memleket üzerinde, Asur, Babil ve Pers devletlerinin egemen olduğu dönemlerde bile önemini kaybetmemiştir. Asur krallarından Sanherib, Elâm bölgesine sefer açtığı zaman Fenike'den gemi ustaları ve mahir kaptanlar getirtmiş, bunlara yaptırdığı filoyu Basra Körfezi'ne indirtmiştir. Hakiki bir teşkilâtçılık örneği gösteren Persler de Fenikeliler'in gemicilik alanındaki tecrübelerinden yararlanmayı bilmişlerdir.

Bugün dünya milletlerinin büyük bir bölümünün kullandığı Lâtin alfabesinin temeli de aslında Fenikeliler'in meydana getirdiği 22 harften oluşan Fenike alfabesine dayanmaktadır.

3. Fenike Alfabesinin Dünya Medeniyet Tarihindeki Yeri ve Önemi

Bilindiği gibi, tarihte yazıyı ilk keşfeden kavim, Mezopotamya medeniyetinin temellerini atan Sümerler'dir. Sümerler, Güney Mezopotamya'daki bataklıkları kuruttuktan ve etrafı surlarla çevrili şehirler inşa ettikten sonra, mabet ekonomisine dayanan bir yönetim biçimi oluşturmuşlardı. **Mabet Sosyalizmi** ya da **Teok-**

ratik Sosyalizm adı verilen bu idari sistem gereğince her vatandaş ürettiği malı, mabede teslim etmek zorunda idi. Mabetlerdeki rahip memurlar, vatandaşların getirmiş olduğu çeşitli ürünleri kendi yöntemlerine göre kaydediyorlardı. Bu kaydetme usulü, başlangıçta resimler şeklinde ortaya çıkmıştı. Ancak zamanla nüfus artışı olmuş, aynı zamanda ürünlerin çeşidi de artmıştı. İşte bu yüzden malların kaydedilmesi sırasında birtakım karışıklıklar meydana gelmişti. Bunu önlemek amacı ile rahipler, yeni yazma teknikleri geliştirmek zorunda idiler. Nitekim kısa bir süre sonra resimlerin yerini şekiller ve nihayet çizgiler almıştı. Modern tarihçilerin çiviye benzettikleri için, çivi yazısı adını verdikleri yazı türü işte böyle ortaya çıkmış oluyordu. Sümerler'in MÖ. 3200'lerde keşfettikleri bu yazı sistemi, yüzlerce işaretten oluşan bir hece yazısı idi. Bu yazı daha sonra Mezopotamya medeniyetinde pay sahibi olan Akkadlar, Babilliler ve Asurlular tarafından da kullanılmış ve Anadoluda'ki Hititler de aynı yazı sistemini benimsemişler, İran'daki Elâm kralları da bu yazıdan yararlanma yoluna gitmişlerdir. Demek oluyor ki, Mezopotamya'da Sümerler tarafından keşfedilen çivi yazısı sistemi, zamanla bütün Önasya memleketlerine yayılmıştı.

Önasya medeniyetlerinin vücut bulduğu önemli merkezlerden biri de, Mısır'dır. Mısırlılar da aşağı yukarı, Sümerler'le aynı çağda olmak üzere, kendilerine has bir yazı sistemi olan hiyeoglif yazıyı keşfederek, Mısır'da da tarihi devirlerin başlamasını mümkün kılmışlardı. Ancak Mısır, kapalı bir kültür çevresi oluşturduğu için, Mısır Hiyeroglif Yazısı, Sümer Çivi Yazısı gibi her tarafa yayılmamıştır. Kaldı ki, resimlerle ve sembollerle ifade edilen hiyeroglif yazının öğrenilmesi de oldukça güçtü. Bu yazıyı, önceleri yalnız rahipler biliyordu. Daha sonra yüksek zümreler arasında da yaygınlık kazanmış, ancak halk bu yazıyı yeterince öğrenememişti.

Görülüyor ki, ne bütün Önasya memleketlerine yayılan çivi yazısı ne de Mısır'ın hiyeroglif yazısı halk kitleleri arasında geniş

ölçüde yayılabilmişti. Hâlbuki bu yazı sistemlerinde, yüzlerce işaret olmasaydı halk kitleleri de bu yazı sistemlerini çok daha kolay öğrenebilirlerdi. İşte dünya yazı tarihinde, halkın rahatlıkla öğrenebileceği en basit yazı sistemi olan fonetik alfabeyi bulmak ve bütün dünyaya yaymak şerefi, Yunanlılar'ın **Fenikeliler** adını verdiği **Kenanlılar**'a aittir.

Yunanlılar, harf yazısına dayanan alfabenin icadı şerefini Fenikeliler'e vermekle beraber, bunun ne zaman ve ne suretle olduğu hakkında hiçbir şey yazmamışlardı. Bugün dahi, bu konuda ancak tahminler yürütülebilmektedir.

En kuvvetli görünen tahmine göre, bu alfabenin MÖ. 1250 yıllarına doğru bulunmuş olması gerekmektedir. Çünkü MÖ. 14. yüzyıla ait olan Amarna mektupları arasında bulunan ve Fenike prensleri tarafından Amarna Çağı firavunlarına gönderilmiş olan mektuplar, çivi yazısı ile yazılmışlardır. Bu mektuplar, sözü edilen dönemde Fenikeliler'in henüz çivi yazısı işaretlerini kullandıklarını kesin olarak belirtmektedir.

Hâlbuki son zamanlarda Biblos'ta keşfedilen ve II. Ramses'in çağdaşı olan Ahiram'ın sandukası üzerinde Fenike alfabesi ile yazılmış iki satır yazı görülmüştür. Demek ki, MÖ. 13. yüzyılın ortalarında (MÖ. 1250'ler) Fenike alfabesi icad edilmiş ve vesikaların yazılmasında kullanılmaya başlanmıştı. Fenike alfabesi, hepsi konsonlardan (sessiz harf) olmak üzere 22 harften oluşuyordu. Fenikeliler'in bu harfleri nereden aldıkları konusunda bugüne kadar çeşitli fikirler ortaya atılmıştır. Bazı bilim adamları, Fenikeliler'in bu harfleri Mısır hiyeroglifinden çıkarmış olabilecekleri yolunda görüş belirtirken, bu yazının çivi yazısından kaynaklanmış olabileceğini savunan otoriteler de vardır.

Fenike alfabesi, kökünü hangi yazı sisteminden alırsa alsın, önemli olan bu yazının günümüz dünya milletlerinin büyük bir bölümü tarafından kullanılan Lâtin alfabesinin de temelini oluşturdu-

ğudur. Çünkü MÖ. 1. Binyıl başlarından itibaren, Ege ve Akdeniz sularında cirit atmaya başlayan Yunanlı gemiciler, Fenikeli tüccarlardan bu yazıyı öğrenmişler ve MÖ. 8. yüzyılın ortalarında da bazı küçük değişiklikler yapmak suretiyle, Yunan alfabesinin doğuşuna zemin hazırlamışlardır. İşte Lâtin alfabesinin temeli de Fenikeliler'den alınan Yunan alfabesine dayanmaktadır. Bir başka deyişle, Eski Batı medeniyetine damgasını vuran Yunan ve Roma medeniyetlerini meydana getiren kavimlerin kullanmış oldukları yazıların temeli, Fenike alfabesine dayanmaktadır.

Bu arada Fenikeliler'in dili hakkında da kısaca bilgi vermenin yararlı olacağı kanaatindeyiz: Fenikeliler'in dili Samî dillerin batı grubunu teşkil eden dillerden Kenân lehçesine mensup olup, İbrance'ye en yakın dillerden biridir. Fenike dili ve Fenike harfleri ile yazılmış olan bir kitâbe, 18. yüzyılda Fransız rahiplerinden **Barthelemy** tarafından çözülmüştür.

Görülüyor ki, Suriye'nin sahil bölgesinde yer alan ve Lübnan dağlarına yaslanmış dar bir şerit arazi görünümündeki Fenike memleketi, MÖ. 4. Binyıldan itibaren yerleşime sahne olmuş bir arazi parçasıdır. Ormanlarında yetişen ve inşaatlarda kullanılan muhtelif ağaç türlerinden dolayı, başta Mısır olmak üzere Önasya krallarının hâkim olmaya çalıştıkları Fenike memleketi, bazen bu büyük kralların egemenliğinde yaşamayı kabul ederken, bazen de bağımsız şehir devletleri halinde, MÖ. 2. yüzyıla kadar siyasi varlığını sürdürmüştür.

Fenikeliler, çok erken dönemlerden itibaren gemicilik sanatta ve deniz ticaretinde önemli ilerlemeler kaydetmişlerdir. Coğrafi konumu itibariyle hiçbir zaman merkezi bir devlet kuramayan, ancak belirli dönemlerde sivrilen herhangi bir şehrin önderliğinde, bütün Ege ve Akdeniz ticaretini ellerine geçiren Fenikeliler, kısa zamanda zenginleşmişler ve bu arada ticaret yaptıkları medeni memleketlerin sosyal, kültürel ve dini yaşantılarından da ister istemez etkilenmişlerdir.

İşte bu etkileşimin doğal bir neticesi olarak, harf esasına dayanan ve 22 sessiz harften oluşan Fenike alfabesini oluşturmaya muvaffak olmuşlardır. Bu, dünya medeniyet tarihi açısından son derece önemli bir buluştur. Çünkü Fenike yazısı, günümüz Avrupa milletlerinin olduğu kadar, dünyanın öteki kıt'alarında yaşayan pek çok milletin kullanmış olduğu Lâtin alfabesinin de esasını oluşturmaktadır. Bu yüzden denilebilir ki, Fenikeliler dünya medeniyet tarihine önemli katkılarda bulunan eskiçağ kavimlerinden biridir.

II. İBRANİLER

İbranilerin ilk dönemleri, tarihi açıdan henüz tam olarak belirlenmiş değildir. Ancak eğer Kültepe metinlerinde zikredilen Habirular'ın İbraniler olduğu kabul edilirse, adı geçen kavmin MÖ.2. Binyıl başlarından itibaren tarih sahnesinde boy gösterdiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Fakat altını çizmemiz gereken husus, Kültepe metinlerinde zikredilen Habirular'ın Anadolu'ya ticaret yapmak amacıyla gelen tüccarlar olduğu gerçeğidir. Tevrat'ta ise İbraniler'in ataları ile ilgili bilgiler, MÖ. 18. yüzyıla kadar geriye gitmektedir.

MÖ. 18. yüzyıl ortalarında, Amurru soyundan gelen Babil kralı Hammurabi ile birlikte Mezopotamya tarihinin akışı değişmiş, milli karakterde Sami bir devlet teşekkül etmişti. İbraniler'in, yani İsrailoğulları'nın "kök atası" olarak bilinen Hz. İbrahim, Tevrat'ta (Tekvin XIV,1) **Amrafel** adı ile anılan ve günümüz bilim adamları tarafından **Hammurabi** ile aynı şahıs olduğu kabul edilen kral zamanında yaşamıştı. O halde İbraniler'in (İsrailoğulları) gerçek tarihini MÖ.18. yüzyıl ortalarından itibaren başlatabiliriz.

175 yıllık uzun bir ömür süren Hz. İbrahim, hayatı boyunca birçok kadınla evlenmiş ve bu kadınlardan birçok oğulları ve kızları olmuştu. Bu oğullardan İsmail ve İshak, gerek Tevrat'ta gerekse Kur'an-ı Kerim'de ön plana çıkmış görünürler. İshak'ın **Esav** ve

Yakup adlarında iki oğlu vardır. Tevrat'tan öğrenildiğine göre, İshak'ın ölümünden sonra Tanrı Yahowa (Yahwe), bu iki oğuldan Yakub'u mübarek kılar.

Tekvin XXXV,10'dan öğrenildiğine göre, Tanrı Yahowa, Yakub'un ismini "**İsrail**" olarak değiştirmişti. Bundan sonra İsrail adıyla anılacak olan Yakub'un 12 oğlu vardı. Bunlar; 1- Ruben, 2- Şimeon, 3- Levi, 4- Yahuda, 5- İssakar, 6- Zebulun, 7- Yusuf, 8- Benyamin, 9- Dan, 10- Naftali, 11- Gad, 12- Aşer adlarını taşıyorlardı (Tekvin XXX, 23-26).

Oniki İsrail kabilesi bunlardan türemiştir ve her kabile, atasının adını taşımaktadır.

Yakup, başlangıçta oğulları ile birlikte Kenan memleketinde oturmuştur. Kardeşleri tarafından kıskanıldığı için bir kuyuya atılan, ancak Medyanlı tüccarlar tarafından kuyudan çıkarılarak Mısır'a götürülen ve orada Mısır firavununun önde gelen adamlarından birine köle olarak satılan Yusuf'un kaderi, İsrailoğulları'nın da kaderini değiştirecektir. Yaptığı rüya tabirleri sayesinde herkesin dikkatini çeken ve Mısır firavununun da güvenini kazanarak başvezir koltuğuna oturtulan Yusuf, kardeşlerinin kendisine yaptığı kötülüğü unutarak onları affetmiş ve bütün kavmini Mısır'ın Goşen vilayetine yerleştirmiştir. İbraniler'in Mısır ülkesine yerleşmeleri hadisesi, yaklaşık olarak MÖ.1600'lere tarihlenmektedir. Öyle zannediyoruz ki, bu dönemde Mısır ülkesi Hiksoslar'ın hâkimiyeti altında idi ve doğal olarak Mısır firavunları da Hiksos orijinli idiler.

İlk zamanlarda Mısır'da huzur dolu bir hayat süren İsrailoğulları, özellikle II. Ramses(MÖ.1301-1236) zamanından itibaren büyük inşaatlarda köle gibi çalıştırılmaya başlanmışlardır. Yaptığımız tespitlere göre, Ege Göçleri'nin ikinci aşamasının cereyan ettiği kargaşa ortamından yararlanarak, Hz. Musa'nın önderliğinde Mısır'dan çıkan 12 İsrail kabilesi, 40 yıl süren uzun ve yorucu bir yolculuktan sonra kendilerine vadedilen ülkenin(Arz-ı Mev'ud)

sınırlarına ulaşmışlardır. Ancak ne yazık ki, tanrı tarafından kendilerine vadedilen topraklarda Ege Göçleri ile gelen Filistin kavmi (Filistler/ Pelestler) oturuyordu. Üstelik onların demir silahları ve cenk arabaları vardı. Bu durumda, İsrailoğulları'nın Filistler'le mücadele edebilmek için organize olmaları ve daha güçlü silahlara sahip olmaları gerekiyordu. Musa'nın ölümünden sonra başa geçen İbrani liderleri Filistin topraklarını ele geçirebilmek için var güçleriyle savaştılar. Ancak MÖ.11. yüzyılın sonlarına doğru bir İbrani Krallığı oluşturabildiler. Benyamin kabilesinden uzun boylu ve yakışıklı bir adam olan **Saul**, İbraniler'in ilk kralı oldu. MÖ.1000 yılına doğru Filistler'i ağır bir yenilgiye uğratan **Davut**, gerçek anlamda bağımsız bir İbrani Devleti'nin sahneye çıkmasını sağladı. Davut zamanında yapılan fetihlerle İbrani Devleti hem sınırlarını genişletti, hem de zenginleşti. MÖ.1010-970 yılları arasında hüküm süren Davut zamanında Yerusalem (Kudüs), krallığın başkenti oldu. Davut zamanında bütün Suriye devletleri haraca bağlandı. Davut'tan sonra yerine oğlu Süleyman geçti. MÖ. 970-930 yılları arasında hüküm süren Süleyman zamanında devletin egemen olduğu topraklar biraz küçülmekle beraber, İsrailoğulları en ihtişamlı dönemlerinden birini yaşadılar. Bu devirde Kudüs kenti gösterişli yapılarla süslendi, devletin iç ve dış yapısında birtakım reform hareketleri gerçekleştirildi.

Süleyman'ın ölümünden sonra İbrani Devleti ikiye ayrıldı. Kuzeydeki 10 kabile, başkenti Samariye olan İsrail Krallığı'nı kurarken, geriye kalan iki kabile (Yuda ve Benyamin kabileleri), Kudüs çevresinde Yahuda(Yuda) Devleti'ni oluşturdular. Ancak aralarında mücadeleye giren bu iki devlet, birbirlerini yıpratmaları için, yeni güçlenen Mezopotamya krallıkları karşısında aciz durumlara düştüler. Nitekim Asur kralı II. Sargon, MÖ. 721'de Samariye kentini yakıp yıktı. Babil kralı II. Nabukadnezar ise MÖ. 586 yılında Kudüs'ü ele geçirdiği gibi, şehrin yakılıp yıkılmasına ve yağmalanmasına göz yumdu. Adı geçen Babil kralı, şehrin önde gelen ailele-

rini de Babil'e sürgün etti. Babil esareti MÖ. 539 yılına kadar devam etti. Anılan tarihte Pers kralı II. Kyros, Babil'i zaptederek Yeni Babil Devleti'ne son verdi. Babil'de sürgün hayatı yaşayan Yahudileri de serbest bırakan ve onların memleketlerine dönmelerine izin veren Kyros, Kudüs'teki eski mabetlerini yeniden kurmaları için onlara maddi ve manevi yardım sözü verdi.

Kyros'un yardımlarıyla 2000 kilometrekarelik küçük bir arazide, bir başrahibin hüküm sürdüğü bir din devleti kuruldu. Kudüs, diğer ulusların içinde dağılmış bir vaziyette yaşayan İsrailoğulları için yeni bir dini merkez haline getirildi. Böylece siyasal anlamda bir İbranilikten dini anlamda bir Yahudiliğe geçilmiş oldu.

Hellenizm döneminde, MÖ. 167 yılında **Makkabiler**'in Suriye kralına (Selevkoslar kralına) karşı ayaklanması, Roma imparatoru **Vespasianus'un** Yahudilere karşı savaşı ve MS. 70 yılında Kudüs'ün Romalılar tarafından tahribi ve Hadrianus zamanında (MS.132) **Simon Barkobha'nın** isyanı, Eskiçağ Yahudi tarihinin önemli olayları arasında sayılır.

İBRANİLER'İN DÜNYA MEDENİYET TARİHİNDEKİ YERİ

İbrani tarihinin erken dönemlerinde İsrailoğulları dininin çok tanrılı bir din olduğu anlaşıyor. Yapılan incelemelere göre bu din, animizm ile naturizmin bir çeşit karışımı idi. Ulu ağaçlara, kutlu kayalara, mukaddes dağ ve tepelere tapınıldığının izlerini Tevrat sayfaları içerisinde de görmek mümkündür. Bu izler, İsrailoğulları'nın Musa'dan önceki devirlerde yaşamış oldukları hayatın kırıntılarıdır. İbraniler, eski dinlerinin hatıralarını, Musa'dan sonra da yüzyıllarca muhafaza etmişlerdir.

Anlaşıldığı kadarıyla, İsrailoğullarını müşterek bir din bağı ile birleştirerek, onları gerçek bir kavim haline getiren kişi, şüphesiz Musa'dır. Firavunun sarayında büyüyen ve son derece iyi bir eği-

timden geçen İbranili Musa, genç yaşında işlediği bir cinayet yüzünden Mısır'ı terk etmek zorunda kalmış, yıllar sonra ise kavminin kurtarıcısı olarak tekrardan Mısır'a dönmüştür.

Uzun bir uğraş verdikten sonra İsrail kavmini Mısır'dan çıkarmayı ve Kızıldeniz'in karşı kıyısına geçirmeyi başaran Musa, yaklaşık 40 yıl çölde kavmini eğitmekle meşgul olmuştur. Musa, kavminin tek bir tanrıya, Yahwe'ye inanmalarını sağlamış ve böylelikle tek tanrılı (monoteist) bir din esasına geçilmiştir. Yahowa(Yahwe) kültü de denilen bu din anlayışı ile birlikte bireyin ve kavimlerin dini sorumluluğu meselesi gündeme gelmiş ve bu sorunun çözülmesinde peygamberler başrolü oynamışlardır.

MÖ. 621'deki kült reformu ve **Torah'ın** (Hz. Musa'nın beş kitabına Torah adı verilir. Bu kitaplar şunlardır: 1. **Tekvin** (Genesis), 2. **Çıkış** (Exodus), 3. **Levililer** (Leviticus), 4. **Sayılar** (Numerous), 5. **Tesniye** (Deutrounomium)) yürürlüğe konulması, etkileri son derece geniş kapsamlı olan bir dönemin açılmasına neden olmuştur. Bundan böyle, yeni dini güç faktörleri olarak inanç ve din kavramları, dogmatik bir anlayışla ve güçlü ahlaki temeller üzerinde tarihe geçmiş ve daha sonra özellikle Hristiyanlık ve İslâmiyeti etkilemiştir.

I. EGE VE YUNAN MEDENİYETİ

A. JEOPOLİTİK DURUM

Hellen uygarlığının üzerinde meydana geldiği kara parçası, kendi dillerine göre **Hellas** diye isimlendirdikleri yerdir. Haritaya bakıldığında âdeta bilekten kesilmiş bir el manzarası gösteren bu ülke, dar ve küçük bir yarımada. Hudutlarına bakıldığında, kuzeyde Balkan yarımadasıyla olan sınırları göstermektedir ki, Akdeniz'in diğer iki yarımadası gibi, Avrupa'dan kesin hudutlarla ayrılmış değildir. Gerçi Balkan yarımadasında büyük dağlar varsa da bunlar kuzeyden güneye doğru Hellas'ın içerilerine kadar uzanmakla beraber, herhangi bir engel meydana getirmezler. Bu bakımdan Hellas, kuzeyden güneye doğru yapılan göçlere açık kapı durumundadır. Gerek kuzeyden Avrupa'dan, gerekse doğudan Balkanlardan, ülke içine rahatlıkla girilebilir. Hellas'ın diğer hudutlarına gelince; doğudan, batıdan ve güneyden uzun bir sınır hattı oluşturan denizle

çevrilidir. Genel olarak Akdeniz diye tanımlanan bu su kütlesi, Hellas sınırları etrafında çeşitli adlarla anılır. Çok eski zamanlardan beri, Anadolu ile kendi arasında yer alan **Ege Denizi**, aradaki adaları ile iki ülke arasındaki siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkileri kolaylaştıracak konumdadır. Batıda **İon Denizi** bulunur. **Korfu** adasının kuzeyinden yukarıya doğru olan kısım, **Adriyatik Denizi**'dir. Bu sahillere göz atılacak olursa, Hellas, deniz kıyıları bakımından dağların kuzeyden doğuya uzantısı sonucu doğuya sapmasıyla, batı, oldukça düz alanlar halini almıştır. Bu kısımda, hemen hemen hiç liman yoktur. Doğu kısmı ise çok ince bir şekilde girintili ve çıkıntılı olup, birçok koy, körfez ve limanlara sahiptir. Bu duruma göre Hellas, denizden gelecek hareketlerde yüzünü doğuya çevirmiş vaziyettedir. Başka bir tabirle, o zamanın yüksek kültür ve uygarlık sembolü Anadolu ile Eski Doğu'ya yaslanmış durumdadır. Bu nedenle esasen az olan batıyla ilişkiler, çok sonraları, o da güneyden dolaşmak suretiyle başlamıştır.

Dağlar, ülkenin içinde oldukça yüksektir. Sahiller, son derece dar bir şerit halindedir. Biraz geniş olan yerlerde –ki bunlar da özellikle doğu kısmındadır– ise, büyük kültür merkezleri meydana gelmiştir. Dağlar yüksek ve birbirini kestiği için, dağ aralarında ayrı ayrı küçük vadiler ve bunların üzerinde de ilk yerleşim birimleri oluşmuştur. Ancak, bunların birinden diğerine geçilmesi oldukça zordur. Bu nedenle Hellas, tıpkı İsviçre gibi, kantonal bir bünyeye sahiptir. Bu bünye, deniz sahillerinde de görülür. Öyle ki, bir koy ile diğer koy arasında ancak denizden ilişki ve ulaşım vardır.

Bu kantonal yapıda yaşayanlar, doğanın zorlaması sonucu, tabii olarak birbirlerinden habersizdir ve her kanton, kendi savunma ve bağımsızlığını düşünmek zorundadır. Biz buna **“PARTİKÜ-LARİZMA”**, yani **“parçalanmış kurum”** diyoruz. Eski Helenlerin başta gelen problemlerinden bir tanesi, bu çizgiyi aşıp aşamama meselesi idi. Örneğin, ileride görüleceği üzere, Atina şehir devleti

(polis), yakınındaki kendisine bağlı ada halklarına bundan dolayı vatandaşlık haklarını vermemiştir. İşte bu kantonal yapıdır ki, halkın, ileride yeni bir devlet sistemi yaratmasına neden olacaktır.

Eski Hellenler, en eski zamanlardan itibaren denizci olmuşlardır. Deniz, engin ufuklarıyla insan kişilik ve karakterinin kuvvetlenmesine yardım ettiği gibi, girişimci insanların da doğmasına yol açmıştır. Ülke içerisindeki akarsuların boyu çok kısa, hattâ birçoğu, kış aylarında tehlikelidir. Bu bakımdan, nehir trafiğine uygun değildirler. Şu halde denilebilir ki, Hellenlerin tüm yaşantıları deniz olmuş ve bu da onların yararına olarak, erkenden yüksek uygarlıklarla temasa geçerek, kendilerine özgü kültür ve uygarlık unsurları yaratmalarını sağlamıştır.

B. EN ESKİ ZAMANLAR

Hellenlerin uygarlık tarihindeki yerlerini belirtmek, ortaya koydukları sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel değerleri açıklayabilmek için, tarih sahnesine çıkmalarından evvelki uzun hayatlarını, ana hatlarıyla bilmek ve belirtmek gerekir. Bunda da konuya yaklaşım sağlamak için; **Batı Anadolu sahilleri, Ege adaları ve asıl Hellas'tan** oluşan üç kara parçasını bir bütün olarak ele alıp incelemek, yerinde olur.

Genel olarak bakıldığında, MÖ. 2. Binyıl, Ege havzası için gerçekten önemli bir zaman dilimi olarak görülür. Çünkü ilk kez bu zamandadır ki, yukarıda saydığımız yerlere göçler başlayacak ve bu göçlerle gelen halk grupları, ileride Hellen kavmini oluşturacaklardır. MÖ. 2. Binyılın başlarında harekete geçen ilk halk grubu **AKALAR** olacak, bunu **DORLAR** izleyecektir. Okunabilen yazıları ve seramik eserleriyle kendilerinden bilgi edindiğimiz Akalar, gerçekten Hellenlerden bir kavim grubudur. Fakat bizim için asıl önemli olan nokta, bu insanların, Hellenler tarihindeki yeridir.

Çünkü onlarla birlikte, Hellas kıt'a karası, prehistorik kültür aşamasından protohistorik kültür hayatına geçiş yapacaktır. Biz burada prehistorik devirleri, asıl konumuz olan tarihi olaylara yaptığı etkiler oranında inceleyeceğiz.

Şurası kesindir ki, Hellenlerin kendilerine ait vesikalarında, en eski devirlere ait hiçbir bilgi yoktur. Tarihi zamanlarda, Hellen tarihçileri, Hellen ırkını otokton (yerli halk) olarak göstermekte iseler de, Hellas'ın en eski halklarının **Karlar**, **Lelegler** ve **Pelasglar** olduğu, artık açıklığa kavuşmuştur. Prehistorya ve arkeoloji araştırmalarının karşılaştırmalı olarak yapılan tetkikleri göstermiştir ki, tarihi zamanlardan önce, bu yerlerde bir kavimler kaynaşması meydana gelmiştir.

Bilindiği üzere, bütün Ege Bölgesi'nde yapılan kazılara rağmen, hâlâ Paleolitik veya Yontma Taş Devri kültürünün varlığını gösterecek hiçbir eser ortaya çıkarılamamıştır. Buna karşılık tüm bu ülkelerde, aralarındaki zaman farklarına rağmen, oldukça ileri bir Neolitik kültür aşamasının varlığı kanıtlanmıştır.

Hellas'ta Neolitik kültürü işaretleyen başlıca iki kazı alanı vardır. Bunlar, **Teselya'da** ortaya çıkarılan **Sesklo** (olgun) ve **Dimini** (geç) prehistorik kültürleridir. İleri bir köy manzarası gösteren bu kültürlerin bulunduğu sahada ortaya çıkarılan **"MEGARON"** tipi evler, ilk defa tarihi zamanlarda geniş olarak tanımlanan ev örneklerinin ilk tipi olması bakımından, ilgi çekicidirler.

Hellenlerin, genel olarak **"KARLAR"** diye adlandırdığı en eski halk, bizim, **"EGELİLER"** dediğimiz insanlardır. MÖ. 3. Binyıl ahalisini meydana getiren bu insanların üzerine, MÖ. 2. Binyıl başlarına doğru, yukarıda söylediğimiz gibi, Akalar diye isimlendirilen esas Hellenler gelecektir. Daha sonra, MÖ. 12. yüzyıldan itibaren **DOR** adı verilen kavimler, bu yerleri çığneyeceklerdir. Ve

bunun arkasından, dünyanın bir kısmı, Karanlık bir çağa girecektir. Bunu izleyecek olan tarihi devirler ise, bizim, asıl üzerinde duracağımız konular olacaktır.

NEOLİTİK DEVİR	MÖ. 5. ve 4. Binyıllar
EGELİLER	MÖ. 3. Binyılın ortaları
AKALAR	MÖ. 2. Binyıl
DORLAR	MÖ. 2. Binyıl sonu (MÖ. ca.1150 / 1100'ler)
KARANLIK DEVİR	MÖ. 1100-900
HELLEN ORTA ÇAĞI	MÖ. 9. – 7. yüzyıllar

Hellen tarihinin alaca karanlığına Akalarla giren Hellas'ın güneyinde ileri bir karakol görünümünde ince uzun GİRİT adası bulunduğu, haritaya bakıldığında görülecektir. Burada bu adanın isminin geçmesi boşuna değildir. Bu yerlerin tarihine buradan başlamak, konumuz açısından faydalı olacaktır. Çünkü Girit, Hellen kültür ve uygarlığının ilk basamak taşı ve şafağı olarak düşünülmelidir.

Girit, Hellas kıt'a karasından çok önce sahip olduğu parlak bir uygarlık düzeyi ile Hellas'a etki edecek, Akalar zamanında bu parlaklığını devam ettirecek ve hattâ Hellas'ta Myken uygarlığının başlatıcısı olacaktır.

MÖ. 2. Binde gelişen Girit uygarlığı, Hellas'taki MÖ. 2. Binyıl kültür ve uygarlığına her bakımdan esas olmuştur. Böylece erkenden, gelişmiş bir biçimde ortaya çıkan bu ada uygarlığının gelişme sebebinin temelinde de, Akdeniz'in merkezinde yer alması, Eski Doğu kültürlerine en yakın bir uzaklıkta olması ve onların etkisinde kalması yatar.

Bilim alanında “**Girit Uygarlığı**” adı benimsenmiş ise de, Girit'te kazı yapanlardan biri olan İngiliz arkeoloğu **Arthur Evans**, bu adada yaşamış olduğu bize kadar gelen sözlü gelenek vasıtasıyla

bilinen kral **Minos**'un adına izafeten, bu kültüre “**MİNOİKUM**” adını vermiştir. Çok genel bir terim olan Minoikum kültürü 3 devreye ayrılır:

1. **ERKEN MİNOİKUM (MÖ. 3000-2100)**
2. **ORTA MİNOİKUM (MÖ. 2100-1580)**
3. **GEÇ MİNOİKUM (MÖ. 1580-1200 veya 1100'ler)**

Girit'in bu en eski zamanlarının aydınlatılmasında, bize gerekli yardımlarda bulunan kazı eserleri arasında yazılı parçalar da ortaya çıkarılmıştır. Bunlar üzerinde çalışan filologların vardıkları sonuca göre, Girit'te o zamanlar birkaç çeşit yazı kullanılmıştır. En eskisi, “**piktografik**” denilen bir çeşit resim yazısı idi ve bu yazı, Erken Minoikum'un sonlarında kullanılmış olmalıdır. Ancak, henüz okunamamıştır.

Az sonra bu yazıların yavaş yavaş gelişimi ve işaret haline sokulmasıyla, yeni bir yazı biçimi ortaya çıkmış görünmektedir. Kazılarda, bu yazıyla yazılmış birçok tablet ele geçirilmiştir. Ancak, çizgi biçiminde yazıldığından dolayı “**LINEAR (çizgi)**” diye adlandırılan bu yazı türü, iki aşama geçirmiş görünüyor:

1. **Linear A**
2. **Linear B**

Bunlardan Linear A yazısı, bugüne kadar hakkında kesin yargılarda bulunacak şekilde okunamamış olup, Girit dışında da hiçbir örneği bulunamamıştır. Ne var ki, bundan 55-60 yıl önce bir İngiliz mimarı olan **Michael VENTRİS; Mykenai, Pylos ve Knossos'ta** ele geçirilen tabletlerdeki Linear B yazısının, eski Hellence olduğunu açıkladı. Bu yazı ile Linear A yazısı arasında, bünye bakımından değişiklik görmemek mümkün değildir. Yani Linear A yazısı, tıpkı piktografik yazı gibi başka bir dil bünyesine sahiptir. Durum böyle olunca, bu iki yazının, yani piktografik yazı ile Linear A'nın, Girit'in yerli halkının diline ait olduğu ileri sürülmüştür. Fakat bun-

lardan ayrı olarak, belli bir zamandan sonra, burada Linear B yazısı kullanıldığına göre, bu yerlere Hellenler gelmiş olmalıdır. Bu gelişin, MÖ. 2000'lerde Akalar'ın Hellas'ı istila etmelerinden epeyce sonra, gemilerle Girit'i elde etmeleriyle, MÖ. 1400 yıllarında olduğu sanılmaktadır. Yeni gelenler, burada her bakımdan kendi uygarlıklarından üstün bir uygarlık gördükten başka, üzerlerine geldikleri halkın dilinin de başka bir yapıya sahip olduğunu hissettiler. Ancak, **"Linear A Yazısı"** diye adlandırılan bu yazı türünü, kendi dil yapılarına göre değiştirip geliştirerek, **Linear B Yazısı'nı** meydana getirdiler. Ne var ki, bu yazı bir hece yazısı idi ve Hellenler'in dil yapısına uymuyordu. Bu bakımdan Hellenler, ikinci aşamada, yani MÖ. 1. Binyılın başlarında, Fenike yazısını aldılar. İşte biz, bu zaman dilimine **"HELLAS'IN PROTOHİSTORYASI"** diyoruz.

Girit adası, bir taraftan Eski Doğu'nun yüksek kültürleri, diğer taraftan da henüz daha prehistorik kültür aşamasında bulunan Batı'nın karşılıklı etkileri altında, Hellas'tan çok önce, köy kültüründen şehir kültürüne yükselmiştir. Özellikle MÖ. 2. Binyıldan itibaren her iki taraftan da ve bilhassa Eski Doğu'dan gelen etkilerle, hem alıcı ve hem de verici olarak, Akdeniz dünyasının Batı karanlığı içinde, olgun bir kültür düzeyine yükselmiştir. Sadece okunabilen Linear B yazılı eserlerde değil, okunamayan yazılarda da, bu adanın, ticaret, sanat, zenginlik ve lüksünün tüm hayat belirtilerine egemen olduğu açıkça bellidir.

İncelenen yazılı belgelerden, adada kuvvetli bir devlet organizasyonunun kurulmuş olduğu kendini gösteriyor. Vesikalardan anlaşıldığı kadarıyla, MÖ. 2000 yıllarında, adanın birkaç yerinde küçük küçük merkezler meydana gelmiş görünüyor. Bunların içerisinde en önemlisi, **Knossos** denilen yerdeki krallıktır.

Buradaki devletin, deniz kudretine dayanan siyasi bir birim olması (**THALASSOKRATİA** = gücünü denizden alan bir idare

şekli) önemlidir. Şehirlerin etrafında sur bulunmaması, bu şehirlerin, donanmalarına dayanan deniz kudretine sahip olduklarının bir delilidir. Hâlbuki aynı devirde, Hellas ve Anadolu'daki şehir devletlerinin etrafı surlarla çevrilidir. Girit halkı genellikle balıkçılık ve fakat iç taraflarda oturanlar da çiftçilikle uğraşmışlardır.

Buluntular, mimarideki büyük gelişmenin izlerini taşımaktadır. Knossos sarayının 4 katlı olduğu ileri sürülmektedir. Evlerin bahçeye açılan bölümleri sütunludur. Katlar arasında merdiven düzeni bulunmaktadır. Şehrin kaldırım ve kanalizasyon düzenlemeleri ise gelişimin başka bir ilginç yönüdür.

Çanak çömlek de kendine has özellikler gösterir. Duvar resimleri son derece güzeldir. Konu, doğanın canlı varlıklarını ele alır. Asıl önemli olan, bu duvar resimlerindeki hareket anının, aslına uygun bir biçimde (özgün) çizilmiş olmasıdır. Bu bakımdan Girit ressamlığı, Eski Doğu örneklerinden ayrılır. Çünkü Eski Doğu'da, konu ve figür statiktir. Yani, duruş hali belirtilir. Girit ressamları, sadece hareketleri değil, perspektif (resimde derinlik) kavramını da özellikle belirtmeye çaba göstermiş görünüyorlar. Fakat bunu, henüz tam anlamıyla başarabilmiş değillerdir. Dekoratif eserlerin konularından anlaşıldığına göre, kadının, Girit toplumunda yerini aldığı ve cemiyet hayatına karıştığı açıkça görülmektedir. Eski Doğu'da ise, değil kadının, erkeğin varlığı bile şüphelidir.

Dini hayatta, Doğu'nun tanrı ve tanrıçalarına ibadet edildiği anlaşıyor. Baş ilah, bir tanrıçadır. Yani kadınlığın temsilcisi olan bir Ana Tanrıça'dır. Girit bu erken devirde, savunmasız kentleriyle, Hellas'taki açık şehirlerin ilk örneği oluyor. Yukarıda da değinildiği gibi, bu devlet, Akdeniz kültür çevresindeki ilk büyük deniz devlettir. Kültür bakımından Akdeniz özelliklerini ihtiva etmekle beraber, Batı kültürünün şafağı olabilecek izleri taşımaktadır.

Doğayı çarçabuk kavrayan ve ondaki hareket anını sadık bir şekilde çizen Girit sanatkarı, gelecekteki Hellen kültürünün öncü-

lüğünü de yapmaktadır. İlk defa bu resimlerde, Hellen festival ve şenlikleriyle, güreşlerinin resmedildiğini görüyoruz. Özellikle boğa güreşlerini çizen sanatkar, bu bakımdan, daha sonraları tanrılar şerefine yapılan oyunların da ilk tipini yaratmış oluyor.

Ne var ki, yukarıda ana hatlarıyla özetlemeye çalıştığımız Girit uygarlığı, MÖ. 1400 yılına doğru büyük bir felâketle sona ermiştir. Bu tarihte, bazı şehirler ve saraylar (örneğin **Knossos**) yakılıp yıkılmış ve bunlar tekrar inşa edilmemişlerdir. Bu yıkımın Aka istilâsının bir sonucu olduğu görüşü hâkim olmakla beraber, Girit halkının son bir ayaklanmasının neticesi olabileceğini ileri sürenler de vardır.

Aka istilâsından sonra Giritlilerin bir kısmı komşu ülkelere göçmek zorunda kalmışlardır. Her ne kadar **Likyallılar**'ın Herodotos'un (I, 173) sözlerine rağmen Girit'ten Anadolu'ya göçtükleri kesinlikle tespit edilemiyorsa da, Tevrat'ta **Kaftor** (yani Krete = Girit) ülkesinden gelmiş olarak gösterilen ve sonraları kendilerine göre "**Filistin**" adını alan ülkeye yerleşmiş olan **Pelestler** ya da **Filistler**'in Girit'ten Akdeniz'in doğu kıyılarına geçmiş ve Girit uygarlığını bu kıyılara götürmüş oldukları kabul olunabilir. Akalar'ın Girit egemenliği 200 yıl kadar sürmüş, MÖ. 1200'e doğru Yunanistan'ı istilâ eden Dorlar, büyük topluluklar halinde bu adaya el koyup, yerli halkı "**devlet kölesi**" haline getirmişler ve toprağa bağlamışlardır. Bu tarihten sonra Girit uygarlığında tam bir kesilme göze çarpmamakla beraber, adanın Akdeniz tarihi bakımından önemi artık sona ermiştir. Gerçi sonraki çağlarda da Girit, cesur ücretli askerler, usta komutanlar ve etrafa dehşet saçan korsanlar yetiştirmiş, Dor kültürü ve kurumlarını en saf bir şekilde korumuş olmakla ün kazanmıştır. Fakat aralarında bağlar bulunmayan birtakım şehirlere bölünmüş olan bu ada, ne siyaset, ne de kültür bakımından MÖ. 2. Binyıldaki önemini hiçbir zaman elde edememiş, antik dünya düzeni yıkıldıktan sonra bile yalnız Akde-

niz'deki önemli stratejik konumundan dolayı, büyük Akdeniz devletleri arasında sadece kavga konusu olarak kalmıştır.

Girit hakkında söyleyebileceklerimizi böylece ana çizgileriyle gözler önüne serdikten sonra, MÖ. 2. Binyılda Hellas'ın görünümüne geçebiliriz.

C. YUNANİSTAN VE AKALAR

1.Akalar'ın Kökeni Sorunu ve Tarih Sahnesine Çıkmaları

Gerek Orta Yunanistan ve gerekse Peloponez'de (Mora Yarımadası) yapılan kazılarda, MÖ. 2. Binyıl başlarına ait tabakaların kalın bir kül katmanıyla kaplı olduğu ve bu yangın tabakasının üzerindeki yapı katlarında da bir kültür değişikliği olduğu görülmüştür. Bu durum, MÖ.2. Binyıl başlarında Yunanistan'a yeni bir kavmin geldiğine işaret etmektedir. Bu yeni gelen kavmin, Homeros destanlarında "**Akhaioslar**" diye adlandırılan **Akalar** olduğu kabul edilmiştir.

Akalar'ın beraberlerinde getirdikleri ve kıta karası Yunanistan'da geliştirdikleri kültüre "**Orta Helladik**" adı verilir. Bu kültür Anadolu'da **Orta Tunç**, Girit'te **Orta Minos**(Minoikum), Ege adalarında da **Orta Kikladik** kültürleriyle çağdaştır. Zaman bakımından bu devrin sınırları kesin olarak tespit edilemez. Fakat MÖ. 2.Binyılın ilk yarısında Mısır'da Hiksoslar zamanına (MÖ.1780-1580), Mezopotamya'da ise Eski Babil Sülalesi'nin (MÖ.1850-1550) sonuna kadar devam ettiği kabul edilir.

Akalar'ın (Mykenler) kökeni ve onların nereden geldikleri hususunda bugüne kadar çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Örneğin İngiliz arkeologu Carl Blegen, Akalar'ın İndogerimenler'den geldiğini ve bunların Grekçe konuşan en eski kavimlerden biri olduğunu

ileri sürmüştür. Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel ise, Akalar'ın esas itibarıyla Orta Avrupa'dan gelmiş olduklarını muhtemel görmekle beraber, bunların MÖ.3. Binyıl Batı Anadolu kavimleri gibi adalar üzerinden Yunanistan'a geçen kabilelere karışmış oldukları, böylece Akalar'ın saf İndogermenler olmayıp, Anadolu ve Avrupa kavimlerinin karışıp kaynaşmasıyla meydana gelen bir ırkı temsil ettikleri kanaatinde. Bize göre ise Akalar, MÖ.3. Binyıl ortalarında meydana gelen Luwi Göçleri'nin tazyiki ile Batı Anadolu kıyılarındaki yurtlarını terk etmek zorunda kalan Karlar, Lelegler ve Pelasglar'la, MÖ. 2. Binyıl başlarında Orta Avrupa'dan gelen İndogermen asıllı kabilelerin ve bir de yine MÖ. 2. Binyıl başlarında tıpkı MÖ. 3. Binyıl ortalarında olduğu gibi Batı Anadolu'dan Yunanistan'a geçen kabilelerin karışıp kaynaşmasıyla meydana gelen melez bir ırktır. Ancak şunu hemen belirtelim ki, Aka kültüründe Anadolu'yu unsurlar daha ağır basmaktadır. Bizim bu görüşümüzü arkeolojik deliller de teyid etmektedir. Gerçekten, yakın zamanlara kadar Akalar'ın Orta ve Güney Yunanistan'a kuzeyden Pindos dağlarından geldiğine inanılıyordu. Fakat şimdi genellikle onların Küçükasya'nın kuzeybatısından geldikleri ileri sürülür. Nitekim arkeolojik araştırmalar Peloponez'deki bazı yerleşme merkezlerinin MÖ. 2. Binyıl başlarında, kuzeyde Teselya bölgesindeki yerleşme merkezlerinin de güneydekilerden en az bir asır sonra tahrip edildiğini gösterir ki, bu da Akalar'ın Yunanistan'a kuzeyden değil güneyden girmiş olduklarına, başka bir tabirle onların Batı Anadolu'dan gelmiş olduklarına işaret eder.

Akalar daha ziyade Boiotia, Attika ve Argolis bölgelerini kesif bir şekilde iskân etmişlerdir. Çünkü adı geçen yerlerde yapılan kazılarda Akalar'a özgü bol miktarda gri Minyas keramiği bulunmuştur. Bu keramik, Aka kültürünün en eski ve en tipik keramiğidir. Aynı keramik, Kuzeybatı Anadolu'da MÖ. 1900-1300 yılları arasına tarihlenen VI. Troya yerleşmesinde de görülür. Bu

keramiğin kökeni hakkında çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Mylonas ve Mansel, Minyas keramiğinin Batı ve Orta Anadolu'da bol miktarda bulunmasına dayanarak, bu kültürün Anadolu'dan Ege'ye geçtiğini ileri sürmektedirler. Buna karşılık H. Schliemann, bu kapların ilk defa olarak Boiotia bölgesindeki Orchomenos şehrinde bulunduğu ve bu şehrin kurucu atasının da Minyas adında bir şahıs olduğu faraziyesine dayanarak, söz konusu keramiklerin "Minyas/Minyan" ismini, bu şahsın adına izafeten almış olduklarını ve dolayısıyla da bu keramiğin anavatanının Yunanistan olduğunu ileri sürmüştür. Fakat Schliemann'ın büyük bir Yunan hayranı olduğu dikkate alınırsa, adı geçenin, bu keramiğin kökenini Yunanistan'da aramasının nedenini anlamak hiç de zor olmayacaktır.

Akalar'ın ağırlıklı olarak Anadolu kavimlerinden olduğu yolundaki görüşümüzü, Yunanistan ve Anadolu'daki bina yapım tarzı da desteklemektedir. Gerçekten, her iki sahada da binalar "**megaron**" tarzda yapılmışlardır. Fakat Batı Anadolu'da Troya I'de MÖ. ca. 2500'lerde, Orta Anadolu'da Kültepe'de Eski Tunç III'de yani MÖ. ca. 2100'lerde "megaron" planlı evlerin mevcut olduğu görüldüğüne göre, Yunanistan'da ancak MÖ. 2. Binyıl başlarından sonraya tarihlenen tabakalarda megaron planlı evlerin görülmesi bile, Akalar'ın Yunanistan'a Batı Anadolu'dan geldiklerini ve keramik sanatında olsun, bina yapım tarzında olsun geleneklerini burada da devam ettirdiklerini gösterir.

Peloponez'deki Aka (Myken) medeniyeti, MÖ. 2. Binyılın başlarından MÖ. 16. yüzyıla kadar birtakım aşamalar geçirmiştir. Bu dönemden itibaren ise onların tarih sahnesinde faal bir rol oynamaya başladıkları görülür. Gerçekten, Mykenai kuyu mezarlarındaki buluntulardan ölü gömme adetleri hakkında bilgi edinildiği gibi, onların zengin bir kültüre sahip oldukları da görülür. Ancak kuyu mezarlarından elde edilen eserler üzerinde kuvvetli bir Minos tesiri görülür. Demek ki Mykenai Akaları, MÖ. 16. yüzyıldan itibaren

dışarıya açılmaya başlamışlar ve özellikle Girit adasıyla kültürel ilişkilerde bulunmuşlardı. Gerçekten Akalar, MÖ. 1600 yılından başlayarak Girit adasındaki Minos kültüründen ziyadesiyle etkilenmişler ve güçlü hükümdarlara ait olduğu anlaşılan büyük saraylar, kaleler ve anıtsal mezarlar inşa ederek yüksek ve orijinal bir kültür meydana getirmişlerdir. Bu kültür genel olarak en önemli merkezlerinden biri olan Mykenai şehrinden dolayı **“Myken Kültürü”** olarak anılmaktadır. Fakat bazı otoriteler bu kültürü tek bir şehre mal etmektense, o dönemde Yunanistan’da oturan Akalar’ın tümüyle ilgili göstermeyi daha uygun bulduklarından, **“Myken Kültürü”** yerine **“Aka Kültürü”** demeyi tercih etmektedirler. Biz de bu görüşe katılıyoruz.

Bu devirde Peloponez’in siyasi yaşantısına bir göz atacak olursak, tıpkı Kültepe Çağ’ında (MÖ.1970-1750) Anadolu’da hüküm süren şehir beylikleri gibi, birtakım polis devletleri olduğunu görürüz. Bu şehir devletlerinin en önemlileri **Mykenai, Sparta, İolkus, Pylos, Argos, Orchomenos** ve **Thebes** idi. Bu şehirlerin her biri, **“vanaks”** ya da **“basileus”** denilen beyler tarafından idare ediliyordu. Bey, yüksek bir tepenin üzerinde kurulmuş etrafı surlarla çevrili bir şatoda oturmakta, halk ise bu şatonun eteğindeki kasabalarda veya yöredeki açık köylerde yaşamakta ve çiftçilikle geçinmekte idi.

Homeros destanlarından, bu şehir beylerinin yaşayış tarzları hakkında bilgi edinilmektedir. Bu destanlardan anlaşıldığına göre, şehir beyleri arasında genellikle sıkı dostluk ve akrabalık bağları bulunmaktadır. Bu krallar veya beyler birbirlerini ziyaret etmekte, birbirlerinin şerefine şölenler tertiplemekte ve değerli armağanlar sunmakta idiler. Esasen, MÖ.16. yüzyıldan başlayarak tüm Yunanistan’da tam bir kültür birliğinin bulunması, örneğin o döneme ait Boiotia’da bulunmuş bir eserle Argolis’ten çıkan bir eser arasında üslup ve teknik bakımından hiçbir farklılığın göze çarpması, bu

kralıklar ve beylikler arasındaki sıkı ticari ve kültürel ilişkilere işaret eder. Fakat bu şatolarda birçok entrikaların çevrilip, cinayetlerin işlendiğini, zengin ganimetler, güzel kadınlar ya da verimli topraklar uğrunda bu şehir beyleri arasında kanlı mücadeleler olduğunu da yine Homeros destanlarından öğreniyoruz.

Görülüyor ki, bu şehir devletleri arasında birlik yoktu. Fakat buna rağmen, tehlike anında ya da ortak menfaatler söz konusu olduğunda içlerindeki en kuvvetli şehir beyinin liderliği altında toplanıyorlardı. Onların merkezi bir devlet kuramamalarını, Yunanistan'ın coğrafi durumuna bağlayabiliriz. Belki de onlar, hürriyetlerine olan aşırı düşkünlükleri yüzünden bir araya gelemiyor, bir disiplin altına girmekten kaçınıyorlardı.

Bu devirde Anadolu'ya bakıldığında, Hititler'in merkezi bir devlet kurdukları görülür. Çünkü Anadolu'nun coğrafi konumu, Hititler'in tüm Anadolu'yu tek bir merkezden idare etmeleri için gayet elverişli bir durum arz ediyordu. Böylece Mykenai Akaları, MÖ. 16. yüzyılın başlarına kadar bir yerleşme dönemi geçirmişlerdi. Aynı yüzyılın ortalarından(MÖ.1550'ler) itibaren ise onların tüm Ege ve Akdeniz dünyasında faal bir rol oynamaya başladıkları görülür. Fakat bu etkinliğin siyasi bir etkinlik olduğu söylenemez. Onlar sadece ticari anlamda bir etkinlik sağlamışlardı. Gerçekten bu devirde Mykenai gemileri dört bir yana ticari amaçlı seferler yapıyorlardı. Troya, Miletos, Efesos, Müskebi ve hatta batıdaki Lipari adalarında yapılan kazılarda Geç Helladik I (MÖ.1550-1500) ve Geç Helladik II (MÖ.1500-1400) devirlerine ait keramiklerin bulunması, bu ticaretin en belirgin delilleridir. Geç Helladik II devrinde (MÖ.1500-1400), Rodos adasında da bir yerleşme merkezi kuran Akalar, bu üs sayesinde Doğu Akdeniz ve Küçükasya'nın batı sahil memleketleri ve hatta Mısır'la yoğun ticari ilişkilerde bulunuyorlardı.

Bu devirde tüm Ege ve Akdeniz adaları Girit'teki Minos Krallığı'nın siyasi egemenliği altında idi. Peloponez'deki şehir devletleri de şüphesiz Minos Krallığı'nın hâkimiyeti altında idiler. Bu durum, MÖ. 15. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir. Bir tradisyona göre, Minos Krallığı'nın güçlü kralı Minos, Güney Sicilya'da kral **Kokalos**'un sarayına iltica eden ve orada yeni efendisi için önemli mühendislik işleri icra eden ve Knossos'taki meşhur "**labirent**"'in de mimarı olan **Daedalos**'u geri getirmeye gitmiş, ne var ki, Sicilya'ya karşı yapmış olduğu seferde ölmüştü. İşte bu durumu fırsat bilen Akalar, Girit'i ele geçirmiş ve Knossos'u tahrip etmişlerdi. MÖ. ca.1400'lerde vukubulan bu olayla Ege dünyasının liderliği Akalar'a geçmiş oluyordu. Knossos'un tahribi, Eskiçağ tarihinde büyük önem taşır. Çünkü bu olay, Geç Helladik III'ü (MÖ.1400-1100), Geç Helladik II'den (MÖ.1500-1400) ayıran bir sınır taşı gibidir. Başka bir deyimle bu olay, Aka medeniyetinin en parlak çağının başlangıcına işaret eder.

2.Aka Medeniyetinin Gelişmesi ve Hitit-Ahhiyava İlişkileri

MÖ. 1400-1250 yılları arasındaki dönem, Akalar'ın, özellikle de Peloponez Akaları'nın siyasal bakımdan en güçlü oldukları dönemdir. Çünkü bu dönemde Akalar, bütün Ege ve Akdeniz adalarını kolonize ettikleri gibi, Anadolu'nun batı ve güney kıyılarında önemli üsler kurmuşlardı. Adı geçen bölgelerde yapılan arkeolojik kazılarda elde edilen Aka keramikleri, bu kolonizasyon hareketinin en kuvvetli delilleridir.

Anadolu'nun batı ve güney kıyılarında gerçekleştirilen kazılarda ortaya çıkarılan Aka keramikleri, Hitit metinlerinde geçen Ahhiyavalılar'la Homeros destanlarındaki Akalar'ın aynı kavim olup olmadıkları sorusunu gündeme getirmiştir. Bu konuda kesin bir

hükme varabilmek için, “Ahhiyava” adının geçtiği Hitit belgelerini kısaca gözden geçirmek gerekir.

“Ahhiyava” adı ilk kez Hitit kralı II. Tuthalya zamanına(MÖ.15.yüzyılın son çeyreği) tarihlenen Madduwattaş metinlerinde geçer. Madduwattaş, Harriyati ve Zippaşla memleketlerinin (Muğla ve civarı) kralıdır ve Hitit Büyük Kralı’nın da vasalidir. Hitit-Ahhiyava ilişkileri, Madduwattaş’ın memleketinin Ahhiyava kralı tarafından istila edilmesiyle başlar. Madduwattaş, memleketinin istilaya uğraması karşısında soluğu Hattuşaş’ta alır. Hitit kralı ona ordu ve malzeme yardımında bulunur. Böylece Madduwattaş, krallığını tekrar ele geçirir. Fakat Ahhiyava kralı ikinci defa gelip, Harriyati ve Zippaşla memleketlerini zapteder. Bunun üzerine II. Tuthalya, olaya bizzat müdahale etmek lüzumunu hisseder ve Şeha Nehri Memleketi’nde meydana gelen savaşta, Ahhiyava kralı Attarişşıyaş’ı ağır bir yenilgiye uğratır. Ancak ilginçtir ki, Madduwattaş bu savaşta düşmanla işbirliği yapmıştı. Buna rağmen II. Tuthalya onu affetmiş ve kendisiyle bir antlaşma yapmıştı.

Hitit metinleri bundan sonraki süreçte Ahhiyavalılar hakkında bize bilgi vermezler. Bu durum, I. Şuppiluliuma zamanına(MÖ.1380-1335) kadar devam eder. Adı geçen Hitit kralının, zevcelerinden birini, oğlu II. Murşili’nin annesini, Ahhiyava memleketine sürgün ettiğini bir metinden (KUB XIV, 2) öğreniyoruz. Kraliyet ailesine mensup kişilerin sürgün cezasına çarptırıldığının başka örnekleri de vardır (örneğin Urhi-Teşup, amcası III. Hattuşili tarafından Alaşya’ya sürülmüştü). Bu gibi kimseler, kaçmalarının mümkün olamayacağı yerlere gönderilirdi. Üstelik o ülke kralının güvenilir bir kişi olması da gerekiyordu. Böylece I. Şuppiluliuma zamanında (MÖ. 1380-1335) Ahhiyava kralının kimliğini bilmemekle beraber, iki memleket arasındaki ilişkilerin dostane olduğunu söyleyebiliriz.

II. Murşili zamanında (MÖ. 1335-1305) ise Hitit-Ahhiyava ilişkileri inişli çıkışlı bir seyir takip etmişti. Gerçekten, II. Murşili'nin annallerinden öğrenildiğine göre, adı geçen Hitit kralı, iktidarının 3. yılında Arzava Memleketi üzerine sefer etmişti. Murşili, annallerinde, Arzava kralı Uhhazitiş'in Milavanda şehrini Ahhiyava kralına vermesini harbin sebebi olarak göstermektedir. Hitit metinlerinde **Milavanda** şeklinde geçen bu şehrin, Klasik çağdaki **Miletos** olduğu, bugün hemen herkes tarafından kabul edilmektedir. Doğrusunu söylemek gerekirse, bu kent, stratejik açıdan büyük önem taşıyordu. Çünkü Persler döneminde daha işlek bir hale gelen fakat Hititler zamanında da mevcut olduğu Hitit anıtları ile anlaşılan **"Kral Yolu"**nun Ege Denizi'ndeki mahrecini teşkil ediyordu. Yeri hakkında çeşitli faraziyeler öne sürülen Ahhiyava Krallığı, Milavanda şehrine karşılık, Arzava kralına askeri yardımda bulunmuş olsa gerektir. Çünkü Murşili, kendi kuvvetlerinden başka, bir taraftan kardeşi Karkamış kralı Biyaşşili'den, diğer taraftan da eniştesi Mira beyi Maşhuiluvaş'tan yardım istemiş ve ancak bu sayede düşmanlarını yenilgiye uğratabilmişti.

II. Murşili döneminin daha sonraki yıllarında Hitit-Ahhiyava ilişkilerinde bir yumuşama görülmektedir. Bilindiği üzere, Şuppiluliuma döneminin sonlarında başlayan ve II. Murşili devrinde de bütün hızıyla devam eden veba salgını, Hatti memleketini kasıp kavurmuştu. Biz, bütün bu olayları, II. Murşili tarafından yazdırılan veba duaları metinlerinden öğreniyoruz. Aynı krala ait küçük bir metin parçasında (KUB V, 6) ise, vebadan ızdırıp çekmekte olan Hitit kralına şifa sunması için Ahhiyava ve Lazpaş tanrılarının Hatti memleketine gönderildiği bildirilir. Demek ki, Ahhiyava ve Hitit (Hatti) memleketleri arasında, II. Murşili devrinde de dostluk hükmü sürüyor gibi görünmektedir. Ancak II. Murşili zamanında (MÖ. 1335-1305), başta Arzava memleketlerinin isyanı olmak üzere, Batı Anadolu Bölgesi ile yakından ilgilenilmek mecburiyetinde kalınması

şu gerçeği ortaya koyar ki, Batı Anadolu kentlerini isyana teşvik eden ve fakat yeri kesin olarak bilinmeyen Ahhiyava Krallığı, Hitit İmparatorluğu karşısında yeni bir güç olarak yükselmeye başlamıştı.

II. Murşili'den sonra iktidara gelen oğlu II. Muvattali (MÖ. 1305-1288), Kuzey Suriye egemenliği yüzünden Mısır memleketi ile girişeceği büyük mücadelenin hazırlıklarıyla uğraştığı için, Batı Anadolu ile pek alakadar olamamıştır. Ancak batıdan gelebilecek tehditleri önceden haber alıp gerekli önlemleri alabilmek amacıyla, eskiden beri Hitit krallarına sadakatıyla tanınan Viluşa Krallığı ile bir antlaşma yapılmıştı. Milavanda'lı Piyamaradu'nun isyanı da yine Muvattali dönemine tarihlenmektedir ki, biz buradan, Hitit kralının Kadeş savaşının hazırlıklarıyla meşgul olmasını fırsat bilen Ahhiyava kralının, Batı Anadolu'da otorite boşluğu yaratabilmek için, Milavanda kralını, Hitit Büyük Kralı'na karşı isyana teşvik etmiş olabileceği neticesini çıkarabiliriz.

Muvattali'den sonra iktidara gelen oğlu Urhi-Teşup (MÖ. 1288-1281) ve onu devirerek iktidarı ele geçiren amcası III. Hattuşili dönemlerinde de Hitit-Ahhiyava ilişkilerinin gidişatı hakkında ayrıntılı bilgi verebilecek vesikalara sahip değiliz.

Fakat III. Hattuşili'den sonra Hitit tahtına çıkan oğlu IV. Tuthalya zamanında (MÖ. ca. 1250-1220) Ahhiyava Devleti de artık o devrin hatırı sayılır güçlerinden biri olmuştu. Çünkü IV. Tuthalya'nın Amurru kralı İştarmuva (Şauşgamuva) ile yaptığı antlaşmada geçen : “ **Eğer ben haşmetmeab, Asur, Karduniaş (Babil), Mısır ve Ahhiyava kralları ile savaşırsam, sen de onlara karşı düşman olacaksın**” ifadesinden, Ahhiyava Devleti'nin de zamanın büyük devletleri arasına girdiği, kendiliğinden anlaşıl-maktadır.

Görülüyor ki, Eski Hitit Devleti zamanından itibaren, devletin ekonomik menfaatleri icabı hep güneydoğu cephesine (Kuzey Suriye'ye) ağırlık verilmesi ve dolayısıyla de Batı Anadolu ile yeterince ilgilenilmemesi yüzünden, bu saha devamlı olarak boş kalmış ve II. Tuthalya devrinden sonra da buraya yerleşen güçler, Hitit Devleti'ne kafa tutmaya başlamışlardır. IV. Tuthalya'nın da öteki Hitit kralları gibi, inatla doğuya ve özellikle güneydoğu cephesine dönük bir politika izlemesi, Hitit Devleti'nin Batı Anadolu üzerindeki hâkimiyetinin kâğıt üzerinde kalmasına yol açmıştır. Eski Doğu ve Eski Batı dünyalarını, tarihte ilk kez karşı karşıya getirecek olan ve "Eskiçağın Birinci Dünya Savaşı" olarak isimlendirdiğimiz Troya savaşları da Batı Anadolu'daki Hitit egemenliğinin kâğıt üzerinde kaldığı bu döneme rastlar. Homeros'un İlyada adlı destanında tüm ayrıntılarıyla ele alınan bu büyük mücadele, arkeolojik delillere bakılacak olursa, MÖ. 1240-1230 yılları arasına tarihlenebilir. Zaten Homeros da Troya savaşlarının on yıl sürdüğünü ifade etmektedir. Önceleri Troya VI kentinin Troya savaşlarına sahne olan şehir olduğu düşünülmüş, fakat sonradan bu kentin bir istila ile değil de büyük bir deprem sonucunda yıkıldığı anlaşıldığından bu fikirden vazgeçilmişti. Bugün ise Troya VI'nın hemen üzerine kurulmuş olan **Troya VII a**'nın destanlara konu olan Troya şehri olduğu, hemen herkes tarafından kabul edilmektedir. Çünkü **VII a** şehrinin üzerinde bulunan kalın bir kül tabakası, şehrin bir istilaya maruz kaldığını ve yakılıp yıkıldığını açıkça ortaya koymaktadır.

Homeros'a göre, bu uzun soluklu mücadelenin galibi Akalar olmuştur. Dolayısıyla, dünya tarihinde Doğu ve Batı bloklarını ilk kez karşı karşıya getiren bu büyük çatışmadan Batı Dünyası zaferle ayrılmıştır.

Görülüyor ki, Troya savaşları cereyan ederken, Hitit İmparatorluğu henüz ayaktadır. Ancak imparatorluğun her köşesinde isyan

hareketlerinin başlamış olması yüzünden Hititler, uzun süre hâkim oldukları Troya bölgesi halkına ne yazık ki, gerek ekonomik gerekse askeri bakımdan hiçbir yardımda bulunamamışlardır.

IV. Tuthalya'dan sonra yerine oğlu III. Arnuvanda geçmişti. Bu krala ait vesikalar oldukça azdır. Bunlar arasında Ahhiyava kralı olduğu zannedilen **Antarauva**'ya gönderilen bir mektup (KUB XXVI, 91) oldukça önemlidir. Çünkü bu mektubunda Hitit kralı Arnuvanda, Ahhiyava kralı Antarauva'ya "**Biraderim**" diye hitabetmektedir. Sadece ve sadece eşit statüdeki krallar birbirlerine "**biraderim**" diye hitabetme hakkına sahip olduklarına göre, demek ki, Ahhiyava Devleti artık "büyük devlet" olmuş, şimdi de Anadolu'yu istila etmeye çalışıyor ve bu amacını gerçekleştirebilmek için de Batı Anadolu'daki Hitit vasali olan küçük beylikleri isyana teşvik ediyor, onlara askeri yardımlarda bulunuyordu.

Görüldüğü kadarıyla, III. Arnuvanda devrinde Batı Anadolu'daki küçük şehir beyliklerini isyana teşvik eden Ahhiyava Krallığı, artık inkârı mümkün olmayan büyük bir güçtür. Hitit kralının Ahhiyava kralına "**biraderim**" diye hitabetmesi de, onun, Hitit Devleti ile aynı seviyede büyük bir krallık olduğunun en açık delilidir.

Bütün bunlar gösteriyor ki, Hitit metinlerinde geçen Ahhiyava Krallığı'nın etki sahası ile Aka keramiklerinin yoğun bir biçimde yayıldığı coğrafi alan arasında büyük paralellikler vardır. Bu da bizde Hitit metinlerindeki "**Ahhiyavalılar**" ile Homeros destanlarında geçen "**Akalar**"ın aynı kavim oldukları kanaatini uyandırmaktadır.

Hitit metinlerinde **Ahhiyavalılar**, Homeros destanlarında da **Akalar** olarak adlandırılan bu denizci kavim, yukarıda da belirttiğimiz gibi, daha MÖ. 1600 yıllarından itibaren Ege ve Akdeniz memleketleriyle ticarete başlamışlar, bu arada Eski Doğu ve Eski Batı dünyaları arasında bir kültür köprüsü görünümündeki Girit uygarlığından epeyce etkilenmişlerdi. Rodos'ta, Kıbrıs'ta ve irili ufaklı

öteki Akdeniz adalarında birçok koloniler kuran Akalar, Batı Anadolu kıyılarını da ihmal etmemişlerdi. Hititler'in güçlü olduğu dönemlerde Anadolu kentleriyle daha ziyade ticari ilişkiler kurmakla yetinen bu kavim, Hitit Devleti'nin zayıflık gösterdiği dönemlerde, özellikle Batı Anadolu kıyı kentleri üzerinde siyasal etkinlik sağlayabilmenin yollarını aramıştı.

Bize göre, merkezi Peloponez yarımadasındaki Mykenai kenti olmak üzere, Batı Anadolu kıyıları ile Ege ve Akdeniz adalarını da içine alan bir deniz imparatorluğu görünümündeki Ahhiyava Devleti'nin en güçlü olduğu dönem, Hitit İmparatorluğu'nun da en güçlü olduğu döneme rastlar. Çünkü Anadolu'da güçlü bir Hitit Devleti'nin varlığı, Akalar'ın Doğu Akdeniz limanlarıyla güvenli bir şekilde ticaret yapmalarına imkân veriyordu. Hâlbuki IV. Tuthalya'nın iktidarı döneminde Hitit İmparatorluğu yer yer parçalanmaya başlamıştı. Gerçekten, güneydeki Arzava beylikleri mütemadiyen isyan halinde idiler. Kuzey Anadolu'daki Gaşkalar ise devamlı surette Hitit Devleti'ni uğraştırmaktaydılar. Bu arada gelişen Asur Devleti de gittikçe güçlenerek, kendisini, Hititlere bile "Büyük Devlet" olarak kabul ettirmeyi başarmıştı. Hâlbuki IV. Tuthalya'nın babası III. Hattuşili, Asur kralının kendisine gönderdiği mektupta geçen "**biraderim**" tabirine fena halde içerlemiş ve ona hitaben yazdığı cevap mektubunda : "**Biz bir anadan mı doğduk ki, bana biraderim diyorsun**" diyerek, muhatabını küçümsemiş, azarlamıştı. Şimdi ise IV. Tuthalya, Asur kralı **Tukulti-Ninurta** (MÖ.1255-1218) ile mektuplaşmasında onu da kendisi gibi "**Büyük Kral**" olarak tanıyordu. Anadolu'nun siyasal bakımdan çöküş manzaraları gösterdiği bu ortam içerisinde Akdeniz'de de bazı korsanlar türemişti. Başka bir tabirle, Hitit Devleti'nin zayıflaması, Akalı tüccarların Akdeniz'de güvenli bir şekilde dolaşmalarını imkânsız hale getirmişti. Geçimi tamamıyla deniz ticaretine dayalı bir kavim için, bu durum tam bir felaketti. Zira Yunanistan'ın coğrafi durumu zaten

tarıma elverişli değildi. Bu durumda Akalar'ın yapacağı tek şey, Akdeniz sularında engellenen deniz ticaretini Karadeniz kıyılarına kaydırmaktı. Bunu gerçekleştirebilmek için Çanakkale ve İstanbul Boğazlarını aşmaları gerekiyordu. Geçmeleri gereken ilk boğaz Çanakkale Boğazı idi ve bu boğazın kontrolü de Troyalılar'ın elinde idi. İşte Akalar ya da Hitit metinlerinde zikredildiği şekliyle Ahhiyavalılar, Çanakkale Boğazı'nı aşabilmek için, Homeros'a göre tam on yıl boyunca Troyalılar'la mücadele ettiler ve sonunda hile ile de olsa Troya'yı ele geçirdiler.

Fakat hemen belirtelim ki, Troyalıları mağlup etmelerine rağmen Akalar'ın yine de amaçlarına ulaşamadıkları, yani Boğazları geçerek Karadeniz sahillerini kolonize edemedikleri anlaşıyor. Çünkü çoğunluğunu Ege ve Akdeniz adalarında oturan kavimlerin oluşturduğu yeni bir göç hareketi başlamıştır. Tarihte Ege Göçleri ya da Deniz Kavimleri Göçü adıyla anılan bu kavimler hareketi, Eski Önasya ülkeleri üzerinde önemli değişimlere ve yıkımlara yol açacaktır. Troya savaşlarından galip ayrılan Akalar da birden bire kendilerini bu göç hareketinin içerisinde bulacaklardır.

D. EGE GÖÇLERİ (DENİZ KAVİMLERİ GÖÇÜ)

Ege Göçleri, MÖ. 13. yüzyılın sonları ile 12. yüzyılın başlarında olmak üzere iki aşamada cereyan etmiş olan büyük bir kavimler hareketidir. Ugarit ve Mısır vesikaları, bu göçler hakkında önemli bilgiler aktarırlar. Ayrıca, MÖ.2. Binyılın sonlarına ait yerleşme merkezlerinde yapılan arkeolojik kazılarda da, söz konusu göçlerin sebebiyet verdiği yıkımın maddi delillerine rastlanmıştır.

Ege Göçleri'nin çeşitli nedenleri vardır. Ancak anlaşıldığı kadarıyla bu büyük kargaşada ekonomik nedenler daha ağır basmaktadır. Çünkü göçe iştirak eden kavimlerin toprak yetmezliği ve yeterli besine ulaşamama gibi sorunlarının yanı sıra, MÖ. 13. yüzyılın son-

larına doğru baş gösteren ve Hitit ülkesini de etkileyen kıtlık felaketi, Egeli kavimleri, kendilerine yeni yurtlar bulma çabası içerisinde sevk etmiş görünüyor. Ege ve Akdeniz sularında ticari faaliyetlerde bulunan Aka (Myken) kavminin, Akdeniz’de türeyen korsanlar yüzünden bu ticareti sağlıklı bir şekilde sürdürememesi de bu nedenlere eklenebilir. Başta Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel olmak üzere, bazı antikçağ tarihçileri bu büyük göç hareketinin köklerini o zamanlar henüz tarihöncesi çağlarını yaşayan Orta Avrupa’da aramaktadırlar. Adı geçen bilim adamına göre, MÖ. 2. Binyılda Traklar’ın işgali altında bulunan Balkan Yarımadası’nın güneybatı bölgelerine İlliryalılar’ın girmesi üzerine yerlerinden oynatılan bazı Trak kabileleri, en çok Brigler ya da Frigler, Boğazlar üzerinden Anadolu’ya geçerek bu ülkenin batısında ve kuzeyinde oturan bazı cenkçi kavimleri de yanlarına alarak, el birliği ile Hitit ülkesine saldırmışlar, şehir ve kasabaları yakıp yıkarak, bu devleti ortadan kaldırmışlardır.

Ancak daha da ilginç olanı, MÖ. 1296’da cereyan eden Kadeş Meydan Muharebesi’nde Hititler’in safında Mısır firavunu II. Ramses’e karşı savaşan birtakım Anadolu kavimlerinin de Hititler’in çökertilmesinde pay sahibi olmalarıdır. Bu kavimlerin başında Lukkarlar ve Gaşkalar gelmektedir. Demek oluyor ki, Hititler’den nefret eden bazı Anadolu kavimlerinin de bu yıkımın gerçekleşmesinde payları olmuştur.

Ege Göçleri’nin birinci aşaması, Mısır firavunu Merneptah (MÖ. 1236-1223) zamanında vukubulmuştur. Bu firavun, gerek Karnak Kitabesi’nde gerekse “İsrail Steli” adıyla anılan diğer vesikasında Egeli kavimlere karşı kazandığı zaferlerden söz etmektedir. Bu vesikaların tetkikinden anlaşıldığına göre, göçlerin ilk aşamasına **Ekweşler** (Akalar), **Turşalar** (Troyahılar/Etrüskler), **Rukkular** (Lukkalar), **Şerdanalar** (Sardunyalılar) ve **Şekeleşler** (Sicilyahılar) katılmışlardır.

Ege Göçleri'nin birinci aşaması hakkında bilgi veren Ugarit mektupları da son derece enteresandır. Ugarit arşivinde ele geçirilen bu mektuplardan ikisi, doğrudan doğruya bu göçlerle ilgilidirler. Söz konusu mektupların birincisi, Alaşya (Kıbrıs) kralı Pagan tarafından Ugarit kralı Ammurapi'ye gönderilmiştir. Bu mektupta Alaşya kralı, gelmekte olan Ege kavimleri tehlikesini Ugarit kralına bildirmekte ve düşmana karşı alınması gereken önlemler hakkında ona birtakım tavsiyelerde bulunmaktadır. İkinci mektup, Ugarit kralının Alaşya kralına yazdığı cevabı içermektedir. Bu mektupta Ugarit kralı, şehirlerinin, gemilerle ülkesine ayak basan düşmanlar tarafından yakılıp yıkıldığını, onlara karşı direnemediğini, çünkü askerlerinin ve gemilerinin Hitit Büyük Kralı'nın emri üzerine yardıma gönderildiğini ifade etmektedir.

Anlaşıldığı kadarıyla, göçlerin ilk aşamasında Hitit Devleti henüz ayakta değildir. Asıl büyük tahribatı, Ege Göçleri'nin ikinci aşamasına iştirak eden kavimler gerçekleştirmiştir. MÖ. 12. yüzyılın hemen başlarına tarihlenen bu büyük göç hareketi hakkındaki en doyurucu bilgileri yine Mısır kaynakları vermektedir. Gerçekten, Mısır firavunlarından III. Ramses zamanına (MÖ.1198-1167) ait vesikalarda, Ege Göçleri'nin ikinci aşamasına iştirak eden kavimlerden ve onlara karşı verilen mücadeleden söz edilmektedir. Bu cümleden olmak üzere, III. Ramses'in 8. İdare yılında (MÖ.1190), söz konusu kavimlere karşı yapmış olduğu amansız mücadele ve kazandığı parlak zafer, Medinet-Habu Mabedi'nin duvarları üzerinde hem hiyeroglif yazıyla hem de resimlerle anlatılmaktadır.

Mısır firavunu, söz konusu kitabede şöyle demektedir : “ **Hatti (Hitit) ülkelerinden hiçbirisi bunların saldırısına dayanamadı. Kode, Karkamış, Arzava ve Alaşya (Kıbrıs) tahrip edildiler. Bu insanlar, Amurru ülkesinde bir yerde ordugâhlarını kurdular. Buranın halkını sanki hiç yokmuş gibi mahvettiler. Bunlar, önlerinde**

bir ateş perdesi bulundurmak suretiyle Mısır üzerine yürüdüler. Müttetikler arasında Pelest, Turşa, Şerdana, Şekeleş, Zakkari, Danuna ve Vavaşlar vardı. Bu insanlar, dünyanın kenarındaki ülkelere bile el uzatıyorlardı. Kalpleri inanç doluydu ve kendi kendilerine “planlarımızı başarıyoruz” diyorlardı.”

Kitabede daha sonra deniz kavimlerinin nasıl bozguna uğratıldıkları anlatılır. Bu kitabenin hemen yanbaşında yer alan duvar resimlerinden anlaşıldığına göre, Ege Göçleri, denizden ve karadan olmak üzere iki yoldan yapılmıştı. Karadan gidenlerin iki tekerlekli öküz arabaları vardı. Kadın ve çocuklar bu arabalara binmişlerdi. Denizden gidenler ise kürekli ve “yelkenli” gemilere binmişlerdi.

III. Ramses’in Medinet Habu Zafer Kitabesi, son derecede kıymetli bir vesikadır. Çünkü bu vesika, hem göçlerin cereyan ettiği coğrafi bölgeler, hem göçe iştirak eden kavimlerin kimliği, hem de onların yaptığı tahribatı bütün çıplaklığı ile gözler önüne sermektedir. Buna göre, Hitit merkezi bölgesinin yanı sıra, Kode ve Karkamış gibi Hitit tabiyetindeki Suriye krallıkları ve yine bir Hitit vasali olan Alaşya Krallığı, Egeli kavimlerin hışmından kurtulamamışlardı. Hitit Devleti için her daim bir tehdit unsuru olan ve neredeyse bütün Hitit krallarının meşgul olmak zorunda kaldıkları Arzava bölgesi de bu yıkımdan kendisini kurtaramamıştı. Amarna Çağı’ndan(MÖ.1400-1350) itibaren bir Hitit vasali olan Amurru ülkesinin de bu tecavüzden kurtulamadığı anlaşıyor. Çünkü söz konusu kitabede, Egeli kavimlerin, ordugâhlarını Amurru ülkesinde kurdukları ve burada yaşayan halkı “soykırım”a tabi tuttukları ifade edilmektedir. Göçe iştirak eden kavimlerin Amurru ülkesinden Mısır üzerine yürüdükleri ve bu yürüyüşü gerçekleştirirken de önlerine çıkan her yeri yakıp yıktıkları, yine bu kitabeden öğrenilmektedir.

III. Ramses'in yazdırdığı bu kıymetli vesika, Egeli kavimlerin bir listesini de vermektedir. Bu kavimler aynı zamanda firavuna karşı oluşturulan koalisyondan da üyeleri idiler. Bu kavimler şunlardı:

- 1- Şerdanalar = Sardunyalılar
- 2- Şekeleşler = Sicilyahlar
- 3- Turşalar = Etrüskler
- 4- Danunalar = Adanalılar
- 5- Pelestler = Filistler
- 6- Zakkalalar
- 7- Vavaşlar.

Ege Göçleri'nin ikinci aşaması hakkında bilgi veren bir başka Mısır kaynağı ise yine III. Ramses devrine ait olan "Büyük Harris Papirüsü"dür. Söz konusu vesikada "Danunalar"dan bahsedilir. Purasati (Filistin) ve Zakkala'nın "küle döndürüldüğü" anlatılır. Fakat ayrıca Şerdana ve Şekeleşler'in sınır boyundaki kalelere yerleştirildiği ve Mısır firavununun, adı geçen kavimlerden vergi olarak kumaş ve hububat aldığından söz edilir.

Görülüyor ki Mısır firavunu, MÖ. 12. yüzyılın başlarında mağlup ettiği ve Mısır'ın hudut kalelerine yerleştirdiği Egeli kavimler üzerinde hissedilir bir hâkimiyet kurmuştu. Ancak adı geçen firavunun MÖ. 1167 yılında ölmesi, her şeyi bir anda alt üst etmiştir. Çünkü ona halef olanlar, hiçbir zaman onun yerini dolduramamışlardır. Mısır, her geçen gün zayıflamıştır. Bu da en çok Egeli kavimlerin işine yaramıştır. Nitekim onlar çok geçmeden Mısır'a kafa tutmaya ve vergilerini ödememeye başlamışlar, bir süre sonra da tamamen bağımsız hale gelmişlerdir.

Hitit, Mitanni ve III. Babil (Kaslar) devletlerinin yıkılmasına, Mısır Devleti'nin de iyice zayıflamasına yol açan Ege Göçleri, iki

devri (Tunç ve Demir devirleri) birbirinden ayıran önemli bir hadise olarak görülmektedir. Bu göçler sonunda henüz yazılı bir kültüre sahip olmayan Demir Devri kültürünün temsilcileri, kendilerinden çok daha üstün bir kültüre sahip olan Tunç Devri temsilcilerini bertaraf ederek, onların yerini doldurmaya çalışmışlardır. Fakat anlaşıldığı kadarıyla bu, o kadar da kolay olmamıştır. Çünkü onların yarattığı kargaşa ortamı, yaklaşık dörtyüz yıl, Eski Yakın Doğu ve özellikle de Anadolu'da neler olup bittiğine ilişkin bilgi akışını önlemiştir. Eskiçağ tarihçileri, MÖ. 12.-8. yüzyıllar arasında yaşanan ve bilgi akışını engelleyen bu zaman dilimini bir "Karanlık Çağ" olarak nitelendirmektedirler.

Ege Göçleri'nin etkilerini Yunanistan'da da görmek mümkündür. Hitit İmparatorluğu'nun yıkılması üzerine, bu fırsattan yararlanmak isteyen Akalar, Hititler zamanında ele geçirmeye çalıştıkları fakat bir türlü başaramadıkları Batı ve Güneybatı Anadolu kıyılarına hızlı bir göç başlatmışlardır. Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel'e göre, Miletos'ta bulunan Geç Miken seramikleri, Bodrum yöresinde Çömlekçi, Asarlık ve Dirmil'de ele geçirilen Submiken kapları ve mezar yapıları, bu göçler ve yerleşmelerle ilgili olsalar gerektir. Doğu Avrupa'daki kavimler kaynaşması, kısa bir süre sonra, yani aşağı yukarı MÖ. 1150'lerde Dorlar'ı Yunanistan'a sevkettiğinde, bu yeni kavmin egemenliğinde yaşamak istemeyen Akalı gruplar, eskiden beri bildikleri Anadolu kıyılarına göç etmeye devam etmişlerdir. " Şu halde tarihçiler arasında birçok tartışmalara yol açan Aka göçlerinin Dor göçünden önce mi yoksa sonra mı meydana geldiği sorunu, Mansel'e göre şöyle çözülmüş oluyor: Her iki teori de doğrudur. Çünkü Yunanistan'da oturan Akalar, Dorlar'dan çok önce Anadolu kıyılarına ayak basmışlar ve hatta buralarda Hitit Krallığı karşısında benliklerini koruyabilecek kadar güçlü koloniler kurmayı başarmışlardır. Dorlar'ın Yunanistan'ı istila etmelerinden sonra ise, çok daha yoğun bir şekilde Anadolu kıyılarına göç etmişlerdir."

İşte böylece Ege Göçleri'nin dünya tarihinde bir dönüm noktası olduğu anlaşıyor. MÖ. 2. Binyılın ikinci yarısında, aralarında bir denge kurmuş olan Eski Yakın Doğu'nun "devletler sistemi", bu göçlerle birlikte ortadan kalkmıştır. Bu göçlerden en çok zarar gören ülke, şüphesiz Anadolu olmuştur. Göçlerden sonra Hititler'in boşluğunu Frigler doldurmuş, Batı Anadolu kıyılarında ise Aiol ve İyon şehirleri sıralanmaya başlamıştır. Diğer taraftan Filistler'in araya girmesiyle Suriye'den ayrılan Mısır, daha önce de ifade ettiğimiz gibi, MÖ. 2. Binyılın sonlarına doğru bir gerileme dönemine girmiş, Asurlular ise, Kuzey Suriye ve hatta Güneydoğu Anadolu'yu istila eden Aramiler yüzünden uzun süre batı yönünde ilerleyememişlerdir. Bu da onların Akdenize inmelerine önemli bir engel teşkil etmiştir. Asur'un Akdeniz sularına inememesi ise birtakım küçük Akdeniz devletlerinin gelişmesine ve Akdeniz tarihinde önemli roller oynamalarına zemin hazırlamıştır. İbrani Krallığı, Fenike şehir devletleri ile Anadolu kıyılarındaki ve Yunanistan'daki birçok şehir devleti, sözünü ettiğimiz devletler arasında sayılabilir.

E. YUNAN TARİHİNİN ORTA ÇAĞI

1. Dor Göçleri ve Sonuçları

Daha önce de ifade edildiği üzere, Balkan Yarımadası'nda meydana gelen Trakya ve İllirya kavimleri arasındaki kaynaşma, Yunanistan'ın kuzeyine sürülmüş olan Dor'ların güneye inip, Yunanistan'ın neredeyse tamamını istila etmelerine zemin hazırlamıştır. Bazı modern tarihçiler ; **"hakkında tarihi belgeler yoktur ve Homeros destanlarında zikredilmiyor"** diyerek, bu göçlerin mevcudiyetini inkâr etseler de, Dor Göçleri'nin tarihi bir gerçek olduğuna şüphe yoktur. İlerleyen süreçte yoğun bir şekilde

Peloponez bölgesine yerleşen Dorlar, hiçbir zaman kendilerini bu ülkenin otokton (yerli) halkı olarak görmemişlerdir.

MÖ. 2. Binyıl başlarından itibaren Yunanistan tarihinde boy göstermeye başlayan ve yüksek bir kültüre sahip oldukları anlaşılan Akalar'ın Dorlar karşısında tutunamadıkları anlaşıyor. Dorlar'ın başarısında, kullandıkları demir silahların rolü inkâr edilemez.

Dor istilasının yol açtığı kargaşaya rağmen, Aka kültürü ile MÖ. 1150 yılından sonra yavaş yavaş gün yüzüne çıkmaya başlayan Dor kültürü arasında, birçok bölgede, karışma ve kaynaşmalar başlamıştır. Hatta Dor istilasına uğramayan yegâne bölge görünümündeki Attika'da Aka üslubunun yavaş yavaş Dor-Yunan üslubuna geçtiği, “**submiken**” ve “**protogeometri**” vazolarının bezemelelerinden anlaşılmaktadır. Ancak gerçek olan şudur ki, bu göçler neticesinde Aka kültür merkezlerinin birçoğu yerle bir edilmiş ve Yunanistan bambaşka bir manzaraya bürünmüştür.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Dor istilasından sonra, Yunanistan'ın eski halkı olarak kabul edilen Akalar'ın önemli bir kısmı, yabancı bir kavmin egemenliği altında yaşamak istemedikleri için Anadolu kıyılarına göç etmişlerdir. Yunanistan'da kalan Aka grupları ise toprağa bağlanmış ve topraktan elde ettikleri ürünlerin belirli bir kısmını yeni efendileri Dorlar'a vermek zorunda bırakılmışlardır. “ Bu dönem toprak kölelerine tipik bir örnek olarak Sparta'daki “**helot'lar**”ı gösterebiliriz. Fakat **Argos** ve **Sikyön** gibi Peloponez şehirlerinde üç Dor kabilesinin yanında eski halktan meydana gelen dördüncü bir kabile buluyoruz ki, bu durum, birtakım mücadelelerden sonra Akalar'ın bazı haklarla devlet teşkilatına katılmış olduklarını gösterir.”

Ancak özellikle belirtmek gerekir ki, Yunanistan toprakları, zaman ilerledikçe Dorlar'a yetmemeye başlamıştır. Bu nedenle Dorlar'ın bir kısmı, vaktiyle Akalar'ın izledikleri yolları kullanarak

Ege adalarına göç etmeğe başlamışlardır. Bu cümleden olmak üzere, **Girit**'i işgal ettikten sonra doğu yönünde ilerleyerek **Rodos** ve **Kos** (İstanköy) adalarını ve bu adaların karşısındaki **Reşadiye** ve **Bodrum** yarımadalarını işgal etmişler, bu bölgelerde **Halikarnasos** (Bodrum) ve **Knidos** (Deveburnu harabesi) şehirlerini kurmuşlardır. Yunan Orta Çağı'nın sonunda başlayan büyük kolonizasyon hareketinde Dorlar doğuya doğru ilerleyerek **Likya**'nın doğu kıyılarında **Faselis** (Tekirova), Ovalık Kilikya'da **Soloi** (Mezitli) kolonilerini kurmuşlardır. Bazı Dor kabilelerinin **Pamfilya** ve **Kıbrıs**'a da ulaşmış oldukları, bu ülkelerde konuşulan lehçelerdeki Dor unsurlarından anlaşılmaktadır.

2. Yunan Orta Çağı

Asırlarca sürdüğü anlaşılan bu göçler ve kargaşa döneminden sonra kabaran dalgalar yatıştığında gerek Yunanistan'da Aka yerleşmelerinin üzerinde, gerekse Anadolu kıyılarında yeni uygarlıklarla karşılaşılacaktır.

MÖ. 1000 ile 700 yılları arasındaki bu dönem, modern tarihçiler tarafından, Avrupa Orta Çağı'na benzeyen özellikler taşıdığı için, **Yunan Orta Çağı** ismiyle anılmıştır. Çünkü Avrupa Orta Çağı'nın başlangıcında Germenler yüksek bir uygarlığa sahip olan Batı Roma İmparatorluğu'nu nasıl yıkmışlarsa, Yunan Orta Çağı'nın başlarında da Dorlar kendilerinden çok daha uygar olan Akalar'ın siyasal varlığına aynı şekilde son vermişlerdir. "Avrupa Orta Çağı'nda feodalite baş göstermiş, savaş ve yiğitlik destanları ortaya çıkmış, Yunan Orta Çağı'nda ise şehir devletlerini idare eden kralın yanında bir aristokratlar sınıfı meydana gelmiş, eski kabile teşkilâtının yerini çok daha gelişmiş siyasal ve sosyal teşkilâta sahip şehir devletleri almış, bu şehir devletlerinde büyük rol oynayan asillerin hayatı Homeros destanlarında canlı bir şekilde

anlatılmıştır. Avrupa Orta Çağı büyük seyahatler ve yeni kontinentaların (kıtaların) keşfiyle sona ermiş, Yunan Orta Çağı'nın sonuna doğru ise Yunanlılar uzak ülkelere göçmeğe ve oralarda koloniler kurmağa başlamışlardır.”

F. YUNAN ORTA ÇAĞININ SOSYAL VE SİYASAL GELİŞİMİ

Dor Göçleri'ni izleyen MÖ. 1. Binyıl başlarında Yunanistan'da yazının başlaması, bundan sonraki süreci anlamamızı kolaylaştıran imkânlar sağlamıştır. Gerçekten, MÖ. 1. Binyıl Yunanlıları, MÖ. 9. yüzyıl başlarından itibaren Fenikeliler'den öğrendikleri Fenike alfabesini kendi dillerine uyarlayarak Yunan alfabesini oluşturmuşlar ve artık olan biten her şeyi yazıyla kaydetmeye başlamışlardır. Önceleri sağdan sola doğru yazılan Yunanca, daha sonra soldan sağa doğru yazılmaya başlanmıştır.

Eski Yunan siyasal ve sosyal hayatının en karakteristik örgütleniş biçimi, “polis” adı verilen kent devletleridir. Dor istilasından sonra Yunanistan'ı terk ederek Batı Anadolu kıyılarına göç eden topluluklar, burada, özellikle İonya bölgesinde kent devletleri kurmuşlardır. İlk kent devletleri, daha önceden var olan merkezlerin yeniden iskânı biçiminde ortaya çıkmışlardır. Daha sonraları hem Yunanistan'da hem de Batı Anadolu'nun hemen her tarafında birçok kent devleti kurulmuştur. En erken kurulan kent devletlerinden biri Smyrna (Eski İzmir)'dir. Kent devletleri hiçbir zaman bir araya gelip tek bir devlet çatısı altında toplanamamışlardır.

Batı Anadolu'daki kent devletlerinin ne zaman kurulmaya başlandığı tam olarak bilinmemektedir. Ama çoğu tarihçiler gerçek anlamdaki kent devletinin (polis'in) MÖ. 6. yüzyıl sonlarına doğru ortaya çıktığı kanaatindedirler.

Eski Yunan görüşüne göre bir polis, etrafını çeviren surlar ve içindeki evlerle değil, şehirde ve şehir civarında yaşayan hür yurt-

taşlar tarafından temsil olunurdu. Ord. Prof. Dr. A. M. Mansel'e göre, polis'i "şehir devleti" olarak kabul etmenin yanısıra, "toplum devleti" olarak da adlandırmak mümkündür.

Demek oluyor ki, Eskiçağ tarihinde ilk kez yepyeni bir devlet şekliyle karşılaşılmalıdır. O zamana kadar Eski Doğu devletlerinin başında tanrının temsilcisi sayılan ya da Mısır'da olduğu gibi doğrudan tanrı sayılan ve tüm kudret ve yetkileri elinde bulunduran bir hükümdar oturmakta; uyruklar kayıtsız şartsız bu hükümdara tabi olarak yaşamakta ve onun iznini almadan hiçbir surette devlet işlerine karışmamakta idiler. Hâlbuki Yunan şehir devletlerinde her hür yurttaş eşit haklara sahipti ve devlet işleriyle doğrudan doğruya ilgilenebiliyordu. Bu durum, devlet sistemi açısından önemli bir yenilikti ve bir bakıma cumhuriyetin temel niteliklerinden biriydi. Ord. Prof. Dr. A. M. Mansel, Yunan polis'leriyle ilgili olarak şu değerlendirmeyi yapmaktadır : " Yunan polislerinin ortaya çıkması sonunda idarenin belirli bir şehirde toplanması, kabile teşkilatında olduğundan daha sürekli ve daha geniş yetkili bir hükümet meydana gelmesini ve ilk zamanlar hükümetin başında bulunan kralın, daha sonraları ise aristokratların devlet işlerini daha kolay yürütmelerini mümkün kılmıştır. Büyük kabile toplantılarının güç şartlarda ve uzun aralıklarla yapılmasına karşılık, şehirde yaşayan yurttaşları duyurular yapmak suretiyle toplamak çok daha kolay olmuştur. İşte bu suretle eli silah tutan erlerin kabile toplantıları, yerini, şehir içinde toplanan halk meclislerine bırakmıştır. Diğer taraftan hükümetlerin çeşitli şehirlerde merkezlenmesi sayesinde Yunanistan'daki siyasal, ekonomik ve kültürel hayat çok çeşitli ve canlı bir şekil almıştır. Fakat aynı zamanda Yunanistan'ın, aralarında anlaşmazlık ve savaşlar eksik olmayan birtakım küçük devletlere bölünmüş olması, bu ülkede büyük ve sürekli siyasal birliklerin oluşmasına daima engel teşkil etmiştir."

Şehir devletlerinin toprakları genellikle 1000 kilometrekareyi geçmezdi. Bazıları ise 100 kilometrekare'den de küçüktü. Sadece **Atina** ve **Sparta** bir istisna teşkil etmektedir ki, Atina 2650, Sparta ise 8400 kilometrekarelik yüzölçümleriyle diğer şehir devletlerinden daha geniş bir alana sahiptiler.

Şehir devletleri arasındaki ilişkilere gelince; söz konusu dönemde devletler hukuku olarak nitelendirebileceğimiz bir hukuk sisteminden söz etmek mümkün değildir. İlk zamanlarda şehir devletleri arasındaki ilişkilerin hem az hem de sınırlı olduğu anlaşıyor. Fakat MÖ.8. yüzyıldan başlayarak kara ve deniz ticaretinin artması, şehir devletleri arasındaki ilişkilerin de gelişmesine yol açmıştır. Fakat Homeros destanlarından anlaşıldığı kadarıyla devletler arasındaki ilişkilerin genellikle dostane olmadığı, barış antlaşmalarının ise geçici süre, örneğin 10, 20, 30 yıl için aktedildiği neticesine varılıyor.

Yunan şehir devletleri arasında düzenli hukuk ilişkileri bulunmamakla beraber, müşterek dini görüşler bu şehirlerin zaman zaman birleşmesini mümkün kılmıştır. Erken dönemlerde kutsal bir yerin, örneğin ünlü bir tapınağın etrafında, bu kutsal mekânı taarruzlara karşı korumak amacıyla “**amfiktiyoni**” adını taşıyan dini birlikler meydana getirilmiştir. “Böylece bir amfiktiyoni’ye giren şehir devletleri ya da kabileler, aralarındaki anlaşmazlıkları ortadan kalkmış sayar ve kutsal yere yapılacak herhangi bir tecavüze karşı beraberce harekete geçerlerdi.” Fakat bu birliklere girmiş olan şehir devletleri ya da kabileler arasında anlaşmazlıklar ve ayrılma eğilimleri hiçbir zaman eksik olmamış, bu yüzden de daha büyük siyasal birliklerin oluşmasına giden yollar her daim tıkanmıştır.

Şehir devletlerinin kurulmasından en çok aristokratlar faydalanmışlardır. Çünkü bunlar yavaş yavaş şatolarını ve çiftliklerini bırakarak şehirlere göçmüşler ve hükümet işlerine karışmağa baş-

lamışlardır. Homeros'un Odyseia adlı destanında "Faiak'lar kralı **Alkinoos'un** yanında 12 aristokratın varlığından" söz edilmektedir. Bunlar aslında "kralın yardımcıları" konumunda idiler. Doğrusunu söylemek gerekirse, her geçen gün artan meselelerin altından tek başına kalkamayan kral, yanına yardımcı olarak bazı memurlar almak zorunda kalmıştır. Bu memurlara örnek olarak Atina'da **tesmotet**'ler (yani hukuku koruyucular), Sparta'da **eforos**'lar (yani denetçiler), Girit'te de **kosmos**'lar (yani düzen sağlayıcılar) gösterilebilir. Diğer taraftan, kralın hak ve yetkilerinin birtakım danışma meclisleri tarafından kısıtlandığı anlaşıyor. Bu meclislere ilk zamanlar yalnız kral tarafından seçilen tecrübe sahibi ihtiyarlar girerdi. Sparta'daki "**Gerusia Meclisi**", tam anlamıyla bir "İhtiyarlar Meclisi" idi. Homeros destanlarından öğrenildiğine göre, daha sonraki zamanlarda bu meclislere orta yaşlı erkekler de alınmağa başlamış, en sonunda da yaş sınırı tamamen kaldırılmıştır. Bu durum, söz konusu meclislere artık aristokratların da girmeye başladıklarının bir işareti olarak kabul edilebilir.

Demek oluyor ki, kralın gücü devamlı surette azalırken, memurların, danışma ve denetleme kurullarının gücü her geçen gün artıyordu. Bu gelişimin doğal bir sonucu olarak, krallık irsi bir makam olmaktan çıkmış, krallar belirli bir süre için seçilmeğe başlamış ve en sonunda pek çok yerde güç ve yetkilerini aristokratik hükümetlere devretmek zorunda kalmışlardır. Anlaşıldığı kadarıyla, sözünü ettiğimiz bu süreç bazen kanlı mücadeleler, bazen de barış yolu ile olmuş, bu ikinci halde krallar büsbütün ortadan kaldırılmayıp, din işlerine bakmakla görevlendirilmiştir. "Örneğin Atina'da **başarhon**'dan sonra gelen ikinci yüksek memur, **arhon basileus** unvanını taşımakta ve yalnız din işleriyle meşgul olmaktadır."

Bu siyasal gelişim, Yunan dünyasının farklı bölgelerinde gerçekleşmiş görünüyor. Siyasal hayatta daima önde giden İonya'da MÖ. 9.-8. yüzyıllarda, Yunanistan'da MÖ. 8.-7. yüzyıllarda, Ro-

dos'ta da MÖ. 6. yüzyılın ortalarına kadar krallar yerlerini koruyabilmişlerdir. Siyasal ve kültürel hayatta hep bir adım geriden gelen Batı Yunanistan'da ise (Elis'te olduğu gibi) krallara daha sonraki dönemlerde de rastlanmaktadır. Krallık kurumunu tüm tarihi boyunca korumuş olan yegâne şehir devleti Sparta'dır. İlk dönemlerde diğer şehir devletlerinde olduğu gibi Sparta'da da bir kral vardı. Sonradan, anlaşılması güç nedenlerle hükümetin başına ikinci bir kral daha geçirilmiş ve böylelikle devlet yan yana hüküm süren iki kişi tarafından yönetilmeye başlanmıştır. Diğer şehir devletlerinden farklı olarak Sparta'da bir aristokrat sınıfı yoktu ve Sparta'nın MÖ. 8. yüzyıldan başlayarak izlediği fetih politikası, "askerliği meslek edinmiş" kralların varlığını zorunlu kılıyordu. Ancak MÖ. 6. yüzyıl da Sparta devlet teşkilatının geçirdiği değişiklikler yüzünden kralların harp esnasındaki güç ve yetkileri azalmış, "eforos"lar tüm devlet işlerini kontrolleri altına almak suretiyle kralların üstünde bir yer edinmeyi başarmışlardır.

G. YUNAN ORTA ÇAĞININ EKONOMİK VE KÜLTÜREL GELİŞİMİ

Yunan Orta Çağı'nda tarım ve hayvancılık son derece önemlidir. Tarım en çok ovalar ve vadilere yapılmakta, toprağın verimini artırmak için gübre kullanmanın yanı sıra , "nadas" usulü de uygulanmaktadır. En çok buğday, kızılcı buğday ve arpa ekilmektedir. Homeros destanlarından öğrenildiğine göre, yemeklerde buğday ekmeğinin yanında tatlı şarap da bulundurulmaktadır. Söz konusu destanlar, üzüm bağlarından, meyve ve sebze bahçelerinden de bahsetmektedir. Destanların bazı bölümlerinden, zeytinliklerin Ege'nin büyük bir kısmına yayılmış olduğu ve zeytinyağının gerek yemeklerde gerekse ışıklandırmada kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Hayvancılığa da önem verilmektedir. Aristokratların serveti keçi, koyun ve domuzlardan meydana gelen büyük hayvan sürüleri-

ne dayanmakta, köylülerin önemli bir kesimi de hayvancılıkla geçinmektedir. “Örneğin Elis gibi düzlük bölgelerde boğa ve sığırlar yetiştirilmekte, bu hayvanlar çift sürmede kullanılmaktadırlar. Anadolu’nun mer’ası bol yerlerinde ise at yetiştirilmekte ve bu hayvan savaşta ve sporda önemli rol oynamaktadır.”

Yunan Orta Çağı’nda ekonomi oldukça geridir. Ticaret ise hemen hemen ortadan kalkmıştır. Her ev mümkün olduğunca kendi ihtiyacını kendisi karşılamaya çalışmakta, dışarıya muhtaç olmamaya özen göstermektedir. Ailenin her ferdi bir işle meşgul olmaktadır. Erkekler tarlaları sürmekte, ağaç dikmekte, ekinleri biçip toplamakta, un öğütmekte, evcil hayvanlara bakmakta, koyun ve keçileri sağmakta, yağ ve peynir yapmaktadırlar. Kadınlar ise evde yün eğirmekte, kumaş dokumakta, elbise hazırlamakta, çamaşır yıkamakta ve yemek pişirmektedirler. Aile fertlerinin dışında evde ücretli hizmetçiler ve köleler de çalışmaktadırlar. Bu sonuncular en ağır işleri görmekle beraber, aile içinde belirli bir mevkiye sahip bulunmakta, örneğin ailede yapılan dini törenlere iştirak etmektedirler.

“ Sosyal ve ekonomik bakımdan bir birlik oluşturan ailelerin dışında günden güne gelişen kültür hayatı, bir iş bölümü yapılmasını gerekli kılmış, imalâtın çeşitli alanlarında baş gösteren ve zamanla karışık bir şekil alan teknik usuller ücret karşılığında çalışan usta işçilerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu işçiler ya da zanaatçılar arasında bakır ve demir işçileri, çömlekçiler, dülger ve marangozlar gösterilebilir. Bunlardan başka haberciler, rahipler, otacılar, rüya tabircileri ve falcılar, ziyafetlere ve çeşitli şenliklere katılan şarkıcılar ve hokkabazlar da bu zanaatçı sınıfına girmekte, halk tarafından ilgi görmekte ve desteklenmektedir. Bununla beraber bunlar, mal ve mülk sahibi zenginler ve aristokratlarla hiçbir alanda boy ölçüşebilecek durumda değildirler.”

Ulaşım ve ticarete gelince; ulaşımın zaman içinde ilerlemesi, bölgeler arasındaki ilişkileri artırmış ve buna bağlı olarak ticaretin gelişmesine katkıda bulunmuştur. Ege adaları ve Batı Anadolu'nun girintili çıkıntılı kıyıları, deniz ulaşımının erkenden ilerlemesine yol açmıştır. İyi korunmuş bir limana ya da gemilerin karaya çekilebilmesi için kumsal kıyılara sahip olan yerler, ticaret merkezleri haline gelmiştir. Değişik yönlerden esen sert rüzgârlar yüzünden, Ege Denizi'nde yelkenli gemilerden ziyade, manevra kabiliyeti yüksek kürekli gemiler tercih edilmiştir. Fakat ilk zamanlarda Yunanlılar bu gemilerle uzaklara gitmekten çekinmişler, öteden beri bilinen büyük ticaret yolları üzerinde yer alan Girit, Rodos ve daha sonraları Kıbrıs'ı üs olarak kullanmışlardır. İşte bu yüzdendir ki, bu adalardan başka Yunanistan'ın doğu kıyıları ve onların önünde yer alan Evboia adası, Pelopones'de Argolis ve Lakonya, Anadolu'nun batı kıyılarında ve genellikle de büyük ırmak vadilerinin sonunda yer alan şehirler, önemli ticaret merkezleri olmuşlardır. Fakat Homeros destanlarından anlaşıldığı kadarıyla, MÖ. 9. yüzyıldan itibaren, deniz ulaşımı bu sınırları aşmış, Yunan gemicileri bir taraftan Marmara'yı geçerek Karadeniz'e açılmağa başlamışlardır. MÖ. 8. yüzyıl ortalarından itibaren ise Yunanlılar sadece Doğu Akdeniz bölgelerine değil, o zamana kadar kendileri için efsanevi nitelikte kalmış olan Batı ülkelerine de "korsan" ya da "tüccar" olarak girmeğe başlamışlar, bu ülkelerde Fenikeli tüccarlarla rekabete girmişlerdir. MÖ. 8. yüzyılın sonlarına doğru Yunan kolonileri ve ticareti karşısında Fenike kolonileri ve ticareti her yerde gerilemiş, ekonomik üstünlük yavaş yavaş Yunanlılara geçmeğe başlamıştır.

Yunan Orta Çağı'nın ilk asırlarında toprak ürünlerinin değiş tokuşu (takas edilmesi) üzerine kurulu bir sistem kullanılmakta, bu sistemde örneğin " belirli bir miktar buğdaya karşılık belirli sayıda yumurta, ya da çanak çömlek alınmakta, MÖ. 8. yüzyıla doğru ise değer ölçüsü kavramı ortaya çıkmakta ve ölçü olarak ilk zamanlar

sığırlar kullanılmaktadır. Örneğin İlyada'da **Glavkos**'un zırhlı gömleğinin değeri 100 sığır, **Diomedes**'inki ise 9 sığır olarak ifade edilmektedir." İlerleyen zaman dilimi içerisinde "madeni çubuklar" değer ölçüsü olarak kullanılmaya başlanmış, hatta zaman zaman bakır kaplar da bu iş için kullanılır olmuştur. Fakat ticaretin gelişmesi ve genişlemesi üzerine maden külçeleri malların değerini karşılamağa yetmemiş, Doğu ülkelerinde olduğu gibi, gümüş ve altın külçeleri Yunanistan'da da ölçü olarak geçmeğe başlamıştır. Bu gelişimin son aşaması, sikkenin icadı olacaktır.

Ulaşım ve ticaretin ilerlemesi, Yunan kültürünün gelişmesinde de önemli rol oynamıştır. Çünkü Yunanlılar, Doğulular ve en çok Fenikelilerle yaptıkları ticari ilişkiler bağlamında onlardan yazıyı da almışlar ve daha önce de ifade ettiğimiz gibi, 22 sessiz harften oluşan Fenike alfabesini kendi dillerine uyarlayarak Yunan alfabesini meydana getirmişlerdir. Yunan alfabesinin MÖ. 8. yüzyıl ortalarından itibaren halka mal olduğu ifade edilmektedir. Ancak Yunan alfabesinin oluşturulmasında Fenike alfabesinden başka Anadolu'da kullanılan yazı sistemlerinin de etkisi olduğu, yapılan son araştırmalar neticesinde ortaya çıkarılmıştır. Şunu özellikle belirtmek gerekir ki, Yunan yazısı bir süre sonra Yunan ülkesinin sınırlarını aşmış, Anadolu'da **Lidya**, **Karya** ve **Likya**, İtalya'da ise **Latin** yazılarının meydana gelmesinde başrol oynamıştır.

Yunanlılar'ın Fenike yazısından uyarlayarak meydana getirdikleri Yunan yazısının ilk zamanlar yalnızca ticari ilişkilerde kullanıldığı anlaşıyor. Demek oluyor ki, yazıyı Yunanistan'a ilk getirenler ve onu ilk kullananlar tüccarlar olmuştur. Aristokratlar ise yazı sanatına uzun süre yabancı kalmışlardır. Ancak MÖ. 8. yüzyıldan başlayarak yazının Yunanistan'da devlet işlerinde, memur listelerinde, aile şecerelerinde, resmi belgelerde, halk meclisi kararlarında, antlaşmalarda vs. kullanıldığı görülüyor. İonya'da ise yazı, bütün

bu işler için MÖ. 9. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlanmış olsa gerektir.

Edebi metinler için yazı daha sonraları kullanılmıştır. Nitekim Yunan Orta Çağı edebiyatında önemli yer tutan destanlar, yazı sanatından büsbütün ayrı olarak meydana gelmiş, ağızdan ağıza, kuşaktan kuşağa geçmek suretiyle varlıklarını korumuş ve ancak MÖ. 7. yüzyıldan sonra yazıya geçirilmişlerdir. Akalar bu kahramanlık öykülerini göçler yoluyla Batı Anadolu kıyılarına da taşımışlardır. Ancak bu öykülerin destanlaştırılması Anadolu'nun batı kıyılarında olmuş ve Homeros isimli İzmirli bir ozanın bu destanların yaratıcısı olduğu ileri sürülmüştür. Homeros'a mal edilen bu destanlar, **İlyada** ve **Odyseia** isimlerini taşımaktadır.

Aslına bakılacak olursa, İlyada üç ana mitosun birleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Birinci mitos Troya savaşına ait olup, Peloponez Akaları'nın Troya'ya karşı yapmış oldukları başarılı bir seferi anlatmaktadır. Çeşitli versiyonları bulunan ikinci mitos Sparta yöresinde Terapne'de kendisine tapınılan tanrıça Helena mitosuna olup, bu tanrıçanın bir haydut tarafından kaçırılmasından ve iki erkek kardeş tarafından kurtarılmasından bahsetmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla **Helena'yı** kaçıran haydut **Aleksandros**, kurtaranlar ise Sparta'da tanrı sayılan **Agamemnon** ve kardeşi **Menelaos**'tur. Bu Sparta mitosuna, bir Mykenai kralının Troya'ya karşı yaptığı seferle birleştirilmiş, **Menelaos** Helena'nın kocası, **Aleksandros**'un yerini alan Troya kralı **Priamos**'un oğlu **Paris** Helena'nın kaçırıcısı, Mykenai kralı şekline sokulan **Agamemnon** ise kadının kurtarıcısı olarak gösterilmiştir. Bu iki mitosa üçüncü bir mitos daha eklenmiştir ki, bu sonuncusu **Akhilleus**'un mitosudur. **Peleus** ile deniz tanrıçası **Tetis'in** oğulları olan Akhilleus, Teselya'nın genç kahramanıdır ve birtakım parlak yiğitlik olaylarından sonra genç yaşta ölmüştür. Bu mitosuna Anadolu'ya Teselyalı göçmenler getirmiş ve onu yukarıda bahsi geçen iki mitosa ekleyerek destanın genişlemesini sağlamış-

lardır. Bu üç ana mitostan başka birtakım İonya, Likya, Girit, Rodos ve hatta Hititler ve Hurriler zamanına dayanan bazı Anadolu ve Mezopotamya destan unsurlarının da bu mitoslara şırınga edildiği düşünülmektedir. İşte bu çeşitli kavim ve çağlara ait malzeme, dahi bir şairin eliyle “ahenkli bir bütün” haline getirilmiştir. Bu şair, “Akhilleus’un öfkesi”ni anlatan şiiri destanın başına koymak ve diğer şiirleri de ona göre planlamak suretiyle İlyada’ya edebi şeklini vermiştir.

“ İlyada gibi zaman ve mekân bakımından birbirinden çok farklı birtakım şiirlerden oluşan ve Arkadya’da merkezlendiği anlaşılan Odysseus efsanesini esas konu olarak ele alan Odysseia’da yine büyük bir şair, Odysseus’un 10 yıllık serüvenini monoton bir tarzda anlatmayıp, destanı serüvenin sonuna yaklaştığı bir yerden başlatmış, bundan önceki olayları bizzat Odysseus’a anlattırmak suretiyle okuyucuyu alıp sürükleyen bir öykü şekli elde etmiştir.”

Gerek İlyada’nın, gerekse Odysseia’nın bazı tarihi gerçekleri ihtiva ettiği, Akalar çağından başka Yunan Orta Çağı için de paha biçilmez bir hazine olduğu düşünülmektedir. Özellikle Odysseia, Yunan Orta Çağı’nın siyasal, sosyal ve ekonomik durumu için başlıca kaynağımızdır.

Homeros destanlarının Yunanlılar üzerindeki etkisi pek büyük olmuştur. Destanların kültürel etkileri, MÖ. 5. yüzyıldan başlayarak ders kitabı olarak okullarda okutulması üzerine daha da artmıştır. Diğer taraftan Homeros, bu destanları yaratarak, siyasal bakımdan parçalanmış olan Yunan dünyasının kültür bakımından bir birlik meydana getirmesine katkıda bulunmuştur.

H. YUNAN ORTA ÇAĞI’NIN SONU: KOLONİLER KURULMASI

Prof. Dr. Oğuz Tekin’in **Eski Yunan Tarihi** isimli çalışmasında **kolonizasyon**’un tanımı şöyle yapılmaktadır : “ Bir kavmin ya

da bir kent halkının tarımsal veya ticari faaliyetlerde bulunmak için kendi sınırları dışındaki elverişli topraklarda üsler kurup, orayı yurt edinme sürecine kolonizasyon denir.” Adı geçen akademisyene göre, Eski Yunan kolonileri, genellikle ana kentlerden uzak, denizaşırı yerlerde kurulmuşlardır. Her ne kadar ilk denizaşırı iskân faaliyetlerini de bir çeşit kolonizasyon hareketi olarak kabul etmek mümkünse de, Eskiçağ tarihi literatüründe “Büyük Kolonizasyon Dönemi” olarak bilinen gerçek kolonizasyon, MÖ. 750-550 yılları arasına tarihlenmekte olup, söz konusu dönemde Ege, Marmara, Akdeniz ve Karadeniz kıyılarında çok sayıda koloni kurulmuştur. Yaklaşık 200 yıl süren bu büyük kolonizasyon hareketinin çeşitli nedenleri vardır.

1. Kolonizasyonun Nedenleri

Dorlar Yunanistan’ı istilâ ettikten ve adalar üzerinden Anadolu kıyılarına ulaştıktan sonra çok daha uzakta bulunan ülkelere uzanmağa ve bu ülkelere dair bilgi toplamağa başlamışlardır.

Yukarıda da ifade edildiği üzere, MÖ. 750-550 yılları arasına tarihlenen Yunan kolonizasyonunun nedenleri çok ve çeşitlidir. Bu nedenlerin başında toprak yetmezliği gelir. Gerçekten Yunanistan dağlık bir ülke olup, tarım alanları son derece kısıtlıdır. Anadolu’ya göç eden Yunanlılar bu sorunu çözmüş olsalar da kontinan Yunanlıları’nın kullandığı tarımsal alanların birkaç kuşak sonra yetersiz kalacağı apaçık ortada idi. Yunan ozanı Hesiodos’un “ailelere fazla çocuk yapmamalarını tavsiye etmesine ve kusurlu doğan çocukları ücra yerlere bırakma âdetinin Yunan dünyasında yayılmasına rağmen, nüfusu günden güne artan kabilelerin toprak ihtiyacı ya Spartalılar’ın Mesenya’da yaptıkları gibi komşu ülkeleri istila etmek ya da denizaşırı ülkelerde yeni topraklar elde etmekle giderilebilirdi.” Yunanistan’da genişlemek birçok kabile için neredeyse imkân-

sızdı. Bu yüzden nüfus fazlasını mutlak surette deniz yoluyla dış ülkelere sevk etmek gerekiyordu. Aslına bakılacak olursa, denizaşırı göçler yeni bir şey değildi. Akalar zamanında da, Dorlar'ın ilk dönemlerinde de bu tür göçler yapılmıştı. Fakat MÖ. 8. yüzyılın ortalarına doğru önce Yunanistan'da başlayan kolonizasyon hareketinin özelliği, Yunanlılar'ın gerek Akdeniz gerekse Karadeniz'in en ücra köşelerine kadar sokulmuş ve tarihleri olmayan ilkel kavimler arasında yerleşerek Yunan kültürünü geniş bir alana yaymış olmalarıdır.

Fakat kolonizasyonun nedenlerini sadece Yunanistan'ın darlığında aramak doğru değildir. Başlangıçta ön plana çıkan tarımsal nedenlere sonraki dönemlerde ticari ve ekonomik nedenler de eklenmiştir. Gerçekten, Yunanistan'ın doğu bölgelerinde ticaret ve sanayi ilerledikten sonra Yunanlılar ihtiyaç duydukları hammadde-leri elde etmek, aynı zamanda sanayi mallarına yeni pazarlar bulmak amacıyla koloniler kurmayı lüzumlu görmüşlerdir. En çok sikkenin ekonomi hayatında önemli bir rol oynamağa başlaması üzerine koloni kuruluşunda ekonomik nedenler bir adım öne çıkmıştır. Anadolu kıyılarındaki Yunan şehirleri ise geniş hinterlandları aracılığıyla Anadolu ve Önasya ile ötedenberi ticaret ve kültür ilişkilerinde bulunduklarından Yunanistan şehirlerinden çok daha sonra, ancak gerilerinde kurulan Lidya Krallığı'nın bu ticarete engel olmağa başlaması üzerine, ekonomik hayatlarına yeni bir yön vermek amacıyla koloni kurmak ihtiyacını duymuşlardır.

Ord. Prof. Dr. A. M. Mansel'in naklettiği bilgilere bakılacak olursa, Yunan filozofu **Eflatun** (Plâton), Yunanlıların uzak ülkelere göçme nedenlerini Yunan ülkesinin darlığında, orada sık sık patlak veren parti kavgalarında ve ayaklanmalarda görmektedir. İktidardan düşen bir partinin üyelerinin, serüven peşinde koşan birtakım insanlarla birlikte, kendilerine daha elverişli hayat şartları sağlamak üzere uzak ülkelere gitmiş olmalarını doğal karşılamak gerekir.

Söz konusu çağda Yunanistan'dan başka Girit de dâhil olmak üzere Ege adaları, Batı ve Güneybatı Anadolu kıyıları Yunanlılar tarafından işgal edilmiş olduğundan, kolonileri daha uzak ülkelerde kurmak zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Yunanistan'da pek az toprağa sahip bulunan, buna karşılık gemicilikte ilerlemiş olan şehir devletleri koloni kurma işinde öncülüğü üstlenmişlerdir. Bu şehirler arasında **Evboia** adasında eski Aka kasabalarından **Halkis** ve **Eretria**, İstmos bölgesinde Dor şehirlerinden **Megara** ve doğu-batı ulaşımının kilit noktasında yer alan **Korint** gösterilebilir. Bunlardan sonra Kuzey Peloponez'de **Ahhaya**, Orta Yunanistan'da **Lokris** ve **Kiklad adaları** gelmektedir. Önemli koloniler kurmuş olan İyonya şehirleri arasında **Miletos** ile **Fokaia** gösterilebilir. Bu dönemde kullanılan gemiler hakkında bazı kabartmalar ve vazo resimleri bir fikir vermektedir.

2. Kolonilerin Kuruluş Tarzı ve Karakteri

Ord. Prof. Dr. A. M. Mansel'e göre, kolonilerin kuruluşunda Yunanlılar genellikle son derece metodlu hareket etmişlerdir. Göçmen kabilelerinin başında bunlara önderlik eden ve umumiyetle aristokrat sınıftan seçilen ve “**oikist**” adını taşıyan bir önder bulunurdu. Bu önder, çoğu hallerde Delfoi kâhinine danıştıktan sonra şehrin yerini tayin eder, şehri kurup teşkilâtlandırır, öldükten sonra şehrin resmi meydanına gömülür ve şehir halkı tarafından bir kahraman (heros) ya da yarı tanrı sayılırdı. Ekseriya bir yarımada üzerinde ve elverişli bir veya iki limana sahip olan şehir bir surla çevrilir, çevresindeki topraklar birbirine eşit parsellere ayrılır ve göçmenler arasında paylaşıldı. “**Polis**” niteliğini taşıyan koloni şehirleri (**apoikia'lar**) anaşehir karşısında hür ve bağımsızdılar, yani koloni şehrindeki yurttaşlar anaşehir yurttaş topluluğundan sayılmazlardı. Yalnız koloni ile anaşehir arasında dini bağlar bulu-

nur, her iki yerde de aynı tanrılara tapılırdı. Anayurttan getirilen ateşin yandığı sunağın etrafında kutsal bayramlar kutlanır ve aynı takvim uygulanırdı. Şehir hukuku ve file'ler düzeni de her iki yerde birbirinin benzeri olurdu. Korint'in **Potideia** koloni şehrine her yıl **"epidamiurgos"** unvanını taşıyan denetçiler göndermesi bir ayrıcalık teşkil eder. **Apoikia'lar** daha sonraları kurulmuş olan **"kleruhia"**lardan da farklıdır, çünkü bu sonuncular halkı anaşehir yurttaşı sayılırdı. Başlı başına birer "polis" meydana getiren koloni şehirlerinin yanında **"emporion"** adını taşıyan ve çok vakit kıyılarında bulunan pazar yerleri de vardı. Yunanlılar esas olarak kıyılarda yerleşmeği tercih etmişler, yalnız arasına örneğin **Halkidike** yarımadasında ya da İtalya ve Sicilya'da olduğu gibi, iç bölgelere sokulmuşlardır.

İki yüzyıl kadar süren bu faaliyet sonunda gerek Akdeniz, gerek Karadeniz'in etrafı kolonilerle çevrilmiş ve Yunanlılar buralara, Eflatun'un dediği gibi, bir havuzun etrafında oturan kurbağalar gibi yerleşmişlerdir. MÖ. 6. yüzyıl ortalarından sonra koloni kurmak pek mümkün olmamıştır. Çünkü doğuda Pers Devleti yeni gelişmelere ve genişlemelere engel olmuş, batıda ise Etrüsk'lerle birleşen Kartaca'lılar Yunanlılara karşı cephe almışlar ve onların bu bölgelere girmelerini önlemişlerdir.

Yunan kolonilerini Akalar'ın MÖ. 1400'den sonra kurdukları kolonilerle karşılaştıracak olursak, Akalar'ın gerek Kiklad'lar ve Girit'i, gerek Anadolu'nun ve Kıbrıs'ın bazı kıyı bölgelerini işgal etmiş ve bunları kendi devletlerine katmış olduklarını, hâlbuki Yunanlıların fetih emelleri beslemeksizin yalnız tarımsal ve ekonomik ihtiyaçlarını karşılamak için koloniler kurduklarını görürüz. Yunan kolonileri, nitelikleri bakımından, Fenike kolonilerinden de ayrılmaktadır. Fenike kolonileri anaşehir Tiros'un doğrudan doğruya egemenliği altında bulunan, ticari ve ekonomik ihtiyaçlar gerektirdiği sürece elde bulundurulmuş bir çeşit pazar yerleriydi. Hâlbuki

Yunanlılar uzak ülkelerde kurmuş oldukları şehirleri ikinci bir yurt (patris) saymışlar, bu yüzden bu şehirleri kolay kolay elden çıkarmamışlardır. İşte bu yüzden ki, Yunan kolonileri karşısında Fenike kolonileri her yerde gerilemeğe başlamış, hattâ birçoğu büsbütün ortadan kalkmıştır.

I. YUNAN TARİHİNİN ARKAİK ÇAĞI (MÖ. 7.-6. YÜZYILLAR)

İ. Siyasal, Sosyal ve Ekonomik Değişiklikler

MÖ. 7. ve 6. yüzyıllarda Yunanistan'da sosyal alanda birtakım olayların ve sınıflar arasında mücadelelerin meydana geldiğini görmektediriz. Kralları deviren aristokratlar belirli bir grubu meydana getirdiklerinden ve her şeyi kendi çıkarları açısından gördüklerinden halk tabakalarına kendilerini sevdirememişlerdi. Zamanla halk tabakalarından zenginleşenler de aristokratların yanında yer almışlardı. Topraklarını zenginlerin lehine kaybeden bir kısım halk yoksulluğa düşmüştü. Bunlar, kolonizasyon sonunda gelişen sanayide de iş bulamıyorlardı. Çünkü kurulan kölelik müessesesi bu sanayiye boğaz tokluğuna kaliteli işçi sağlamakta idi. Kolonizasyon sonunda meydana gelen bu yeni ekonomik durum, halk kütleleri ile aristokratlar ve varlıklılar arasındaki gerginliği artırmakta idi. Öte yandan, sikkenin kabulü ile para ekonomisine geçen Yunanistan'da gelişen ekonomik hayat, bir orta sınıfın meydana çıkmasına yol açmıştır. İşte bu orta sınıf, köylü ve halk tabakalarına dayanarak aristokrasiyi kökünden sarsacak, kendi lehine bazı haklar isteyecek ve böylece bir sınıf mücadelesi başlayacaktır. Önce aristokratların elinde bulunan ve keyfi bir şekilde uygulanan teamül hukukunun (örf, âdet hukuku), yani yazısız hukukun yazı ile belirlenmesi istenmiştir. Birçok ayaklanmalar ve kanlı mücadeleler sonunda bu istek yerine getirilmiştir.

MÖ. 7. yüzyılda Yunanistan'da **tiran'larla** karşılaşmaktayız. Halktan veya soylulardan olan tiranlar, daima alt tabakaların güvenini ve sevgisini kazanarak ve hükümeti devirerek iş başına gelmiş kimselerdir. Bunları krallardan ayıran özellik, yaşadışı bir yolla iktidara gelmeleridir. Örneğin ilk tiranlara **İyonya'da** rastlanır. Bunların İyonya kentlerini tehdit eden **Lidya'ya** karşı koymak amacıyla iktidara geldikleri anlaşılmaktadır. Yunanistan'da asillerle alt tabakalar arasındaki mücadeleler tiranların meydana çıkmasına neden olmuştur. Sicilya'da ise yukarıda saydığımız her iki nedenin de rol oynadığını görmekteyiz. Sicilya'da Yunan kentleri **Kartacalılar'dan** çekindikleri ve aynı zamanda sınıf mücadeleleri yaptıkları için, tiranlar, yönetimi ele geçirmişlerdir. Fakat bunlar halkın lehine çalıştıkları ve birçok olumlu işler yaptıkları halde, karşı tarafın yıkıcı propagandası sonunda halk nazarında daima bir gasıp olarak kabul edilmişlerdir. İşte bu nedenle, en kuvvetli tiranlıklar bile iki veya üç nesil sonra devrilmiştir. Bu tiranların en ünlüleri arasında Miletos tiranı **Trasibulos**, Sisam adası tiranı **Polikrates** ve Atina tiranı **Peisistratos'u** sayabiliriz.

MÖ. 7. ve 6. yüzyıllarda Yunanistan'da rol oynayan şehir devletleri arasında Atina başta gelir. Bu yüzyılda Atina sosyal reformların öncüsüdür. MÖ. 7. yüzyılın sonuna doğru (MÖ. 625) **Drakon**, ünlü ceza yasalarını çıkarmış, MÖ. 6. yüzyılın başlarında ise (MÖ. 594-593) **Solon**, reformcu yasalarını uygulamaya koymuştur. Solon, yeni bir anayasa getirmiş, halkı gelirlerine göre sınıflara ayırmış, yeni bir meclis kurmuş, yargı organlarına yeni yetkiler tanımıştır. Bu reformlar sonunda Atina hızla kalkınmakla beraber, halk tam manasıyla tatmin olmamıştı. İşte halkın bu hoşnutsuzluğundan yararlanan Peisistratos'u Atina'nın başında tiran olarak görüyoruz. Peisistratos devri, Atina'nın en parlak devirlerinden biridir. Buna rağmen tiranlık sonunda çökmüş ve MÖ. 6. yüzyılın sonunda (MÖ. 508-507) **Kleistenes** yaptığı reformlarla aristokratik yönetimi kö-

künden yıkarak tam anlamıyla demokratik bir hükümet düzeni kurmuştur.

J. İYONYA AYAKLANMASI VE PERS-YUNAN SAVAŞLARI

MÖ. 7. yüzyılda Peloponez’de en kuvvetli devlet Sparta idi. Sparta bu devirde komşusu Mesenya’yı yenerek topraklarını genişletmişti. MÖ. 6. yüzyılda Sparta ordusu tam anlamıyla gelişmiş ve yenilmez bir kuvvet haline gelmişti. Sparta, yönetim şekli bakımından diğer Yunan şehir devletlerinden ayrılmaktadır. Burada krallıkla karşılaşyoruz. Sparta bu yüzyılda askeri nitelikte olan Peloponez birliğini kurdu ve böylece Yunanistan’ın en kudretli askeri gücüne sahip oldu. Bu bakımdan, Pers-Yunan savaşlarında Yunanistan’ın geleceğini tespit etmekte en önemli rolü oynamıştır. MÖ. 5. yüzyılın ilk yarısında en önemli olaylar **İyonya ayaklanması** ve **Pers-Yunan Savaşlarıdır**. MÖ. 546 yılında Lidya Devleti’ni yıktıktan sonra İyonya kentlerini de ele geçiren Pers’ler, önceleri bunlardan sadece vergi almışlar, fakat işçilerine ve ticaretlerine karışmamışlardı. Sonraları bu kentlerin başına kendilerine yandaş olan tiranlar getirmeye kalkmışlar ve ekonomik baskı da yapmaya başlamışlardı. Bu durumdan şikâyetçi olan İyonya kentleri Miletos kentinin kışkırtmasıyla MÖ. 500 senesinde ayaklanmışlardır. Yunanistan’da Atina ve Eretria kentlerinden yardım alan isyancılar ilk zamanlar Pers seferberliğinin uzun sürmesinden yararlanarak bazı geçici başarılar elde ettiler, fakat sonunda başarısızlığa uğradılar. Ayaklanmanın elebaşısı olan Miletos kenti Persler tarafından yakılıp yıkıldı. Ayaklanmadan 10 yıl sonra, MÖ. 490 yılında, Persler İyonya kentlerine yardım eden Eretria ve Atina’yı cezalandırmak üzere Yunanistan’a karşı bir sefer düzenlediler. Deniz yoluyla gelen Pers kuvvetleri **Maraton** ovasında Atinalı komutan **Miltiades** ile yaptığı savaşı kaybederek geri çekilmek zorunda kaldı. Bu zaferle Atina

sadece kendini değil, fakat bütün Yunanistan'ı Pers istilâsından kurtarmıştır. Persler bu yenilgiden 10 yıl sonra yeniden Yunanistan'a saldırdılar. Bu defa amaçları ayaklanmaya yardım eden kentleri cezalandırmak değil, fakat bütün Yunanistan'ı istilâ etmektir. Bu 10 yıllık arada Pers'lerin er veya geç kendilerinden intikam alacağını bilen Atinalılar, **Temistokles**'in plânına uyarak kuvvetli bir donanma vücuda getirdiler. MÖ. 480 yılında Pers kralı **Kserkses** (Xerxes) kuvvetli bir ordu ile Trakya ve Makedonya üzerinden Yunanistan'a girdi, ayrıca Pers donanması da bu harekete katılmıştı. **Thermopilai** geçidinde birleşik Yunan kuvvetleri tarafından durdurulan Persler, geçidin gerisindeki **Artemision** mevkiine bir çıkartma girişiminde bulundular. Fakat Yunan donanması bu girişimi engelledi. Bu durum karşısında Persler, geçidi zorlamaktan başka çare bulamadılar. Sonunda yurttaşlarına ihanet eden bir Yunanlının rehberliği ile dağlardaki gizli geçitlerden geçerek Yunanlıları arkalarından çevirdiler. Ancak Sparta kralı **Leonidas** yönetiminde küçük bir kuvvet son erine kadar çarpışarak düşmanı oyalamış ve böylece müttefik Yunan kuvvetlerinin geri çekilmesini sağlamıştır. Thermopilali geçidini aşan Persler, bütün Orta Yunanistan'ı ele geçirdiler. Atina'yı yakıp yıktılar. Fakat Persler Salamis koyu'nda verdikleri bir deniz savaşında büyük bir bozguna uğradılar. Bu yenilgiden sonra Pers kralı Kserkses İran'a döndü. Pers kuvvetlerinin yönetimini eline alan Mardonios, kışı geçirmek üzere kuzeye Teselya'ya çekildi. MÖ. 479 yılında her iki taraf **Plataia** mevkiinde son bir kez karşılaştılar. Yunan kuvvetlerinin başında Sparta kralı **Pavsanias** bulunuyordu. Bu meydan savaşını başarıyla sonuçlandıran Yunanlılar, Persleri büyük bir yenilgiye uğrattılar ve Yunanistan'ı bu kez Pers istilâsından kesinlikle kurtardılar. Bu savaştan sonra artık Yunanlıların Perslere karşı saldırıya geçtiğini görüyoruz.

Pers-Yunan Savaşları sonunda Yunanlıların milli duygularının kuvvetlenmiş olmasına rağmen, bunların, tehlike geçtikten sonra devamlı olarak birleşerek bir siyasi topluluk meydana getiremediklerini görmekteyiz. Pers-Yunan savaşlarından sonra Atina'nın üstün bir duruma geçişi, Sparta ile aralarında bir rekabete neden olmuştur. MÖ. 478 yılında Atina'nın kurduğu “**ATTİKA DELOS DENİZ BİRLİĞİ**”, haklı olarak Sparta'yı kuşkulandırmıştı. Çünkü bu birliğin kuruluşuyla Atina, Yunanistan'ı, Ege adalarını ve Batı Anadolu kentlerini egemenliği altına almak yolunu tutmuştu. Yaklaşık olarak 200 şehir devletinden oluşan bu birliğe İyonya, Marmara ve Trakya ile Ege adalarındaki şehir devletleri katılmışlardı. Birliğin gayesi, Atina'nın önderliğinde Pers'lerle mücadele ederek İyonya kentlerini Pers egemenliğinden tamamen kurtarmaktı. Birliğe katılanlar durumlarına göre, asker, donanma, ya da para yardımında bulunuyorlardı. **Attika-Delos Deniz Birliği**, Yunanlıların siyaset alanında kurabildikleri en büyük birlikti. Birliğin kuruluşundan bir süre sonra Atina'da birtakım siyasi değişiklikler olmuş ve yönetimin başına **Perikles** geçmişti. Perikles, Sparta ile aslında gergin olan bağları koparmış ve MÖ. 460 yılından itibaren hem Spartalı'larla hem de Pers'lerle mücadele etmek zorunda kalmıştı. Fakat bir süre sonra, bu iki taraflı mücadelenin Atina'yı fazla yıpratıldığını görerek, evvela Pers'lerle MÖ. 447 yılında **Kallias Barışı**'nı yapmış, sonra MÖ. 446 yılında da Spartalı'larla 30 yıllık bir barış antlaşması imzalamıştır.

K. PELOPONEZ SAVAŞLARI

MÖ. 446'dan, Peloponez Savaşları'nın başlangıcı olan MÖ. 431 yılına kadar geçen döneme “Perikles Devri” adı verilir. 15 yıl süren bu dönem, Atina'nın en parlak devridir. Atina bu dönemde Attika-Delos Deniz Birliği devletlerini siyasi ve ekonomik bakımdan sıkı

sıkıya kendisine bağladı ve Delos'taki birlik hazinesini bir bahane ile Atina'ya getirterek dilediği gibi harcamaya başladı ve bu keyfi harekete karşı gelenleri şiddetle cezalandırdı. Söz konusu birlik adeta bir deniz imparatorluğu haline geldi. Perikles, Atina kentini ve Pire limanını her türlü saldırıya karşı koyabilecek şekilde tahkim etti. Sparta ile gitgide artan gerginliğin bir savaş ile sonuçlanacağı belli idi. Nitekim Atina ticaret alanını batıya doğru yöneltmek isteyince, çıkarları bozulan Peloponez devletleri, Sparta'nın çevresinde Atina'ya karşı cephe aldılar. Sparta Atina'ya deniz birliğini bozmasını ve Perikles'i Atina'dan çıkarmasını isteyen bir nota verdi. Atina'nın bu istekleri reddetmesi üzerine, MÖ. 431'de savaş başladı. Bu savaşta Atina'nın en büyük şanssızlığı, MÖ. 429 yılında doğudan gelen bir veba salgını sonunda Perikles'in ölmesidir. Bu sırada Atina'da Peloponez birliğine karşı Atina'nın mücadelesini sürdürecektir çapta bir devlet adamı yoktu. Uzun süren savaşlar sonunda her iki taraf da yorgun düştüğünden MÖ. 421 yılında **Nikeas Barışı** yapıldı. Barış şartlarına göre, her iki taraf da aldığı yerleri iade edecekti. Bir süre sonra Atina'da iş başına geçen Perikles'in genç yeğeni **Alkibiades**'in maceracı politikası, Atina ile Sparta'nın tekrar savaşa girmesine neden oldu. Sonunda Persler'den de yardım gören Spartalı'lar, Atina donanmasını **Galiopolis** (= Gelibolu) dolaylarında **Aigospotamoi** (= Cumalıdere) mevkiinde bir baskına uğratarak yok ettiler. Bütün gücünü donanmasından alan Atina, ondan yoksun kalınca, yenilgiyi kabul etmek zorunda kaldı (MÖ. 404). 27 yıl süren Peloponez savaşlarını Sparta kazanmış olmakla beraber, o da Atina kadar yıpranmış durumdaydı. Peloponez savaşlarından galip çıkan Spartalı'lar, Yunanistan'da önderliği ele aldılar. Peloponez savaşları sırasında çıkarları yüzünden Perslerle anlaşmış olan Sparta, bu sefer, Perslerin İyonya kentlerine baskı yapmaları ve bu kentlerin şikâyeti üzerine Perslere karşı savaş açmak zorunda kalmıştır. MÖ. 396 yılında Sparta kralı **Agessilaos**, Anadolu'da Perslere karşı başarı

ile savaşıırken, Atina, Persler'in desteği ile Sparta'ya savaş açmış, bu durum karşısında Anadolu'da Perslere karşı yürüttüğü savaşı yarıda bırakan Agesilaos, Sparta'yı korumak üzere Yunanistan'a dönmek zorunda kalmıştır.

Bu dönemde, Yunanistan politikasının Pers Devlet'inin çıkarlarına göre, Persler tarafından değişik şekillerde ayarlandığını görmektediriz. Nitekim Pers yardımları ile politik ve askeri gücü günden güne artan Atina, Persleri kuşkulandırmaya başladığından, Persler bu defa da Atina'dan yüz çevirerek Sparta'ya yanaşmışlardır.

Görüldüğü gibi bu devirde Yunanistan'ın iç ve dış politikası, Pers krallarının elinde bir oyuncak haline gelmiştir. Sonunda Yunanistan ile Persler arasında MÖ. 386 yılında Pers Büyük Kralı'nın dikte ettirdiği **KRAL BARIŞI** dediğimiz barış antlaşması imzalanmıştır. Bu barış şartlarına göre, Batı Anadolu'daki Yunan kentleri Pers egemenliğine geçecek, Yunan şehir devletleri tamamen bağımsız olacak ve hiçbir şekilde aralarında birlik meydana getiremeyeceklerdi. Bu barışı Pers kralı bizzat garanti ediyor ve barış şartlarına uymayanların şiddetle cezalandırılacaklarını bildiriyordu.

L. PAN-HELLENİZM İDEALİ

Barış şartlarını uygulamayı Yunanistan'da önder devlet olarak **Sparta** üzerine aldı. Şartların bütün sıkılığına rağmen, MÖ. 378 yılında **Atina**, **Thebai** devleti ile birleşerek **İkinci Attika-Delos Deniz Birliği**'ni kurdu. Birliğin teşkilâtı birincinin aynı olmakla beraber, birliğe katılan şehir devletleri üzerinde baskı yapılmayacağı kesinlikle belirtilmişti. Bu arada Thebai kentinin kalkındığını görüyoruz. MÖ. 371 yılında Sparta orduları Thebai ile yaptıkları savaşta yenilmiştir ve Sparta'nın bu zayıflığı Peloponez Birliği'nin çözülmeye başlamasına neden olmuştur. Yeni bir savaş taktiği ile o zamana kadar yenilmez olarak bilinen Sparta ordusunu yenen

Thebaili komutan **Epameinondas**, Atina dışta kalmak üzere, Orta Yunanistan'da bir birlik kurdu. Uyguladığı yeni savaş taktiği ile peşpeşe zaferler kazanan Epameinondas, Yunanistan'da bir egemenlik kurmak yolunda iken MÖ. 362 yılında Mantinea savaşında ölünce, Thebai'nin Yunanistan üzerinde kurmayı düşlediği bu egemenlik gerçekleştirememiştir. Epameinondas'ın bu girişimi Yunanistan'da ayakta durmakta olan birçok gücü devirdiği ya da sarstığı için, ülkenin zayıflamasına ve Persler karşısında büsbütün parçalanmasına neden olmuştur. Ancak bütün bu olumsuzluklara rağmen, Yunanistan'da Panhellenizm'in yani Yunan birliğinin gerçekleşmesini destekleyen kişiler de vardır. Bunların başında devrin politikacı ve hatiplerinden olan **İsokrates** yer almaktadır. İsokrates, birçok girişimlerden sonra, Makedonya kralı **II. Philip**'in bu işi başarabileceği kanaatine varmış ve kralı bu işi yapmağa teşvik ederek, onu her yerde desteklemiştir. Makedonya Krallığı, II. Philip zamanında en kudretli devrini yaşamaktaydı. II. Philip, Trakya ve Yunanistan'da giriştiği başarılı seferlerden sonra, MÖ. 338 yılında Korint'te, Sparta hariç, bütün Yunan şehir devletlerinin katılmasıyla bir kongre topladı. Burada Yunan şehir devletleri aralarında birleşme kararı alarak **"Hellen Birliği"**ni kurdular. Kongre, II. Philip'i başkanlığa ve başkomutanlığa seçti. Bu seçimle de Yunanistan gerçekte Makedonya Krallığı'nın hegemonyası altına girmiş oluyordu. MÖ. 337 yılında II. Philip, Pers-Yunan savaşlarının öcünü almak amacıyla Perslere karşı mücadelede Yunan şehir devletleriyle anlaştı. Fakat uygulamaya girişmeden kızının düğününde MÖ. 336'da bir suikast sonucunda öldürüldü.

1. BÜYÜK İSKENDER

II. Philip'in ölümü üzerine tahta geçen oğlu III. Aleksandros (Büyük İskender), Makedonya ve Yunanistan'daki bazı sorunları ve

ayaklanmaları hallettikten sonra babasının tasarlamış olduğu Doğu seferine Hellen Birliği'nin başkanı ve başkomutanı olarak başladı. MÖ. 334 yılı baharında Çanakkale Boğazı'ndan Anadolu'ya geçen Büyük İskender, Satraplar yönetiminde bulunan bir Pers ordusuyla Granikos (Biga Çayı) mevkiinde ilk savaşını yaptı ve kazandı. Bu zaferden sonra Toroslar'a kadar bütün Anadolu İskender'e açılmıştır. Pers kralı III. Darius'un yönettiği büyük Pers ordusuyla ilk çarpışması MÖ. 333 yılında İskenderun Körfezi'ndeki İssos mevkiinde olmuştur. Thebai kralı Epameinondas'ın kullandığı ve kendisinin geliştirdiği “**çarpık düzen**” harp taktiği sayesinde Pers ordusunu yenen İskender, sonradan Darius'un yaptığı barış teklifini geri çevirdi ve güneye Suriye'ye doğru inerek Filistin kıyılarını ve Mısır'ı zaptetmek suretiyle Pers donanmasını üssüz bırakarak, hareket edemez bir duruma getirdi. İskender bu fetih hareketlerinden sonra MÖ. 331 yılında Pers kralı ile son kozunu paylaşmak üzere Suriye üzerinden Yukarı Mezopotamya'ya girdi. Neticede **Arbela** (= Erbil) mevkiinde **Gavgamela** ovasında yapılan bir savaşta, İskender kendisinden en az üç misli kuvvetli olan Pers ordusunu büyük bir bozguna uğrattı. Pers kralı savaş alanından kaçtı. Bu savaştan sonra İskender, ordusu tarafından Asya Kralı ilân edildi. İran'a giren İskender, Persler'in başkenti olan Persepolis kentini yakarak, vaktiyle Pers Kralı Kserkses'in Yunanistan'da yapmış olduğu yakıp yıkmaların öcünü aldı.

MÖ. 330 yılının ilkbaharında İskender, ordusundaki Yunanlı askerleri terhis etmiş, bunlara armağanlar vererek memleketlerine göndermiş ve bu hareketiyle Hellen Birliği'nin intikam seferinin bitmiş olduğunu ilân etmek istemiştir. İskender bu tarihten sonra yaptığı fetihleri, Asya Büyük Kralı olarak yapmıştır. İran'ın zaptından sonra İskender, MÖ. 327 yılında dünyayı fethetmek üzere Makedonyalı ve Asyalılardan oluşan bir ordu ile Hindistan'a yürüdü ve birçok savaşlardan sonra İndus nehrine kadar olan yerleri ele geçir-

di. Bu arada İskender'in yokluğundan yararlanarak Yunanistan'da meydana gelen ayaklanmalar da bastırılmıştı. Ve böylece Yunanistan'dan İndus nehrine kadar olan bütün ülkeler Makedonyalı'ların denetimine geçmişti. İskender'in kurduğu bu imparatorluk, onun MÖ. 323 yılında ölmesiyle kısa zamanda dağılmıştır. İmparatorluğun İskender'in generalleri arasında bölünmesinden Helenizm devri krallıkları meydana gelmiştir. Bu krallıklardan Ptolemaios'un Mısır'da kurmuş olduğu krallığın MÖ. 30 yılında Romalılar tarafından ortadan kaldırılmasıyla Helenizm Devri de son bulmuştur. Bu konuyu noktalamadan evvel Hellenizm'in ne demek olduğunu açıklamamanın ve bu devrin özellikleri hakkında kısaca bilgi vermenin yararlı olacağı kanaatindeyiz.

2. Hellenizm ne demektir?

Eski zamanlarda Yunanca'yı anlama ve bu lisana hâkim olma, **“Hellenizm”** kelimesiyle gösterilmekteydi. Bu açıdan hareket eden Alman tarihçisi J.G. Droysen, **“Geschichte des Hellenismus”** adlı eserinde, bu kelimeyi tarihi araştırma alanına sokmuş ve eskiçağlar tarihinde, Hellen dilinin Hellas'ın sınırları dışına çıkarak bütün Akdeniz havzasına ve özellikle Önasya'ya doğru yayılıp hangi millete mensup olursa olsun, bütün aydınların, okumuşların dili olduğu bu devri, anılan kelimeyle yani Hellenizm ile adlandırmıştır. Droysen, bu devirde aynı zamanda Hellen kültür unsurlarıyla Önasya kültür unsurlarının birbirleriyle karışması olayının meydana gelmesiyle yeni evrensel bir kültürün yani **Hellenizm** kültürünün ortaya çıktığını gören ilk kişidir. İşte bu suretle Hellenizm kavramının, bugün dil alanından ayrılıp, daha geniş olarak kültür tarihi bakımından bir anlam kazandığı görülmektedir.

M. HELLENİZM'İN BAŞLICA ÖZELLİKLERİ

1. Geniş Sahalı, Evrensel ve Büyük Topraklı Devletler

Klâsik (Hellenik) devrin Hellenleri için ideal devlet polis, yani şehir devleti idi. Milli bir birlik gösteren bu devlette sayıca küçük bir topluluk meydana getiren halk, devlet işlerini doğrudan doğruya bağımsız olarak idare ediyordu. Buna karşılık Hellenizm devrinin devletleri, bir sülaleye bağlı, milli nitelikten ayrılmış, gayet geniş siyasal birimlerdi. Bir **Ptolemaios**'lar veya bir **Selevkos**'lar devleti vardı. Fakat hiçbir zaman milli karakterde bir Mısır veya Suriye devleti mevcut değildi. Hellenistik devrin bu devletleri çok karışık ve uzmanlaşmış bir memur kadrosu (bürokrasi) tarafından idare ediliyordu. Hâlbuki şehir devletlerinin (polislerin) memurları ise halk tarafından şehir devleti içerisinde bir yıllık bir süre için seçiliyordu.

2. Kozmopolitlik

Kosmos (Dünya) + Politeia (İdare Etmek)

Hellenik devirde, bir Hellen vatandaşı devletin bir ferdi ve devlet (polis) de onun vatanı idi. Kendi dilini konuşmayan bütün diğer insanlar onun için bir yabancı ve barbar idiler. Fakat Hellenistik topluluklarda asıl önemli olan, yalnız tahsil ve terbiye idi. Bütün aydınlar, hukuk bakımından birbirine eşit idiler. Hellen-Barbar ayırımı, aydınlar ve aydın olmayanlar biçiminde değişti. Dünyanın her yeri aydın kişinin vatanı idi. Bu esaslara dayanılarak kadınlar da erkeklerle eşit düşünülüyor idi.

3. Dinlerin Birbirine Karışması

Hellenistik devrin evren hakkındaki görüşüne göre, insanlık aslında bir birlik oluşturmakta ve muhtelif kültürler ancak bütün insanlığın malı olan tek ve değişmez evrensel gerçeğin çeşitli biçimlerde ifade edilmesinden meydana gelmiş bulunmaktadır. İşte bu görüş, muhtelif milletlerin mensup olduğu muhtelif dinlerin genel olarak benimsenmesine neden oldu. Hâlbuki Hellenik devirde, her ne kadar Onikili Olimpos Tanrılar Sistemi bütün Hellenleri kapsar gözüktürse de aslında her polisin kendi etnik, sosyal, kültürel bünyesine uygun büyük tanrıları, Hellenistik devir kültür dünyasında saygıya ve hürmete ulaşarak geliştiler ve evrensel tanrılar seviyesine yükseldiler. Bu tanrıların birbirleriyle birleştirilmeleri ve karışmaları bütün evrende genel bir monoteizmin ortaya çıkmasına sebep olmuştur ki, bunu geç devir Hellenizminin yarattığı en önemli eser olarak göz önünde tutmak gerekir.

Görülüyor ki, Doğu kültür unsurlarının Hellenizm devrinde üstün bir rol oynadıkları ve Hellen kültürünün doğululaşması olayının, Doğu'nun Hellenleşmesinden daha büyük ölçüde olduğu, bugün genellikle kabul edilen bir gerçektir.

Bu iki büyük kültürün (Hellen ve Şark kültürlerinin) birbiriyle karışmasına Büyük İskender ve onun kültür politikasıyla başlanılmıştır ki, biz bundan meydana gelen neticeyi **Hellenizm** ismiyle anmaktayız. Bundan dolayı Hellenizm, MÖ. 4. yüzyılın ikinci yarısından sonra başlıyor. Hellenizm'in sonu ise önceleri Roma Devleti'nin Önasya'ya doğru yayılması zamanı kabul edilirken, bugün Hellenizm devrinin son sınırı Roma İmparatorluk Devri'nin ya başlangıcı ya da yıkılış tarihi olarak göz önünde tutulmaktadır. Yani MÖ. 30 ile MS 4. yüzyılın başlangıcı, tercihli bir tarih olarak düşünülmektedir.

II. ETRÜSK VE ROMA MEDENİYETLERİ

Roma İmparatorluğu, dünya tarihinin en büyük ve en görkemli imparatorluklarından biridir. Ancak, Roma'nın Roma olmasında en büyük pay, Roma devlet teşkilâtı ve kurumlarına aittir. **Etrüsk** medeniyetinin de Roma medeniyetinin doğuşunda ve gelişiminde önemli roller oynadığı inkârı mümkün olmayan bir gerçektir.

Roma tarihini ele alıp inceleyen yerli ve yabancı pek çok eser vardır. Fakat hemen belirtelim ki, biz burada Roma tarihini uzun uzadıya ele alacak değiliz. Önemli olan, Roma'ya hayat veren kurum ve kuruluşların Roma devlet sistemi içerisindeki yerleridir. İşte bu yüzdendir ki, kitabımızın bu bölümünde işi fazla uzatmadan Roma'nın çekirdeğini oluşturan İtalya topraklarının coğrafi özelliklerini gözler önüne serdikten sonra, İtalya'ya yapılan göç hareketleri ve bu göçmen kavimlerden biri olan Etrüskler'in İtalya tarihi ve medeniyetinde oynadıkları rol ele alınacaktır. Ardından da Roma'nın krallık ve Cumhuriyet dönemlerindeki devlet teşkilâtı üzerinde durulacaktır.

A. Coğrafi Mekân

İtalya, Akdeniz'de güneye doğru uzanan üç büyük yarımadadan biri olup, ortada bulunanıdır. Coğrafi bakımdan kendisini kuzeyden güneye doğru kuşatıp Sicilya adasında da devam eden Apenin dağlarına izafeten, Apenin Yarımadası adını alır. İtalya'nın tam ortasında, yarımadanın ve zaman zaman bütün Akdeniz dünyasının hükümet merkezi olması mukadder bulunan Roma yer almaktadır. Roma, Tiber nehrinin ağzında ve denize 25 kilometre uzaklıktadır.

İtalya kuzeyde Avrupa kıtasına karşı bir dağ kalesi durumunda olan Alp dağlarıyla kapanmış, batıda Tyrrhen (Etrüsk) Denizi, do-

ğuda Adriyatik Denizi ile çevrilmiştir. Güneyde Akdeniz'in hemen İtalya'ya bitişik olan kısmına İon (veya Sicilya) Denizi adı verilir.

Memleketin uzun bir kıyı şeridine sahip oluşu, halkı çok erkenden denizcilğe yöneltmiştir. Fakat aynı durum onu, dışardan gelen denizci kavimler için, kolay hücum edilebilir bir hale de koymuştur. Doğu kıyıları oldukça düz olup, gemilere liman vazifesi görebilecek körfezleri de azdır. Buna karşılık batı ve güneyde liman tarzında birçok körfez vardır. Kıyılarının bu yapı şekline göre İtalya, uzunluğuna Apenin dağlarının kestiği iki kısma ayrılmıştır. Bunlardan batı, denize açık olan ve dolayısıyla medeniyet ile daha iyi temasa gelebilenidir. Roma'nın, İtalya'nın kültür bölgesi olan bu kısım üzerinde bulunmasının ayrıca önemi vardır.

En önemli nehirler de batıya akmaktadırlar: Etruria'da **Arnus**, Umbria'da çıkan ve Etruria'nın bütün doğu sınırı boyunca akarak nihayet Latium'da Tyrrhen Denizi'ne dökülen **Tiberus**, Latium'da akan **Liris** gibi, **Voltumnus nehri**, Samnium'da çıkar, **Campania nehri** de Voltumnus şehrinde denize karışır. Yalnız kuzeyde **Po nehri** ile Apulia'da akan **Aufidus nehri** doğuya akarlar. İtalya kıyıları önünde serpilmiş bulunan ve gemiciyi denize çeken adalar da yine batı tarafındadırlar. Bunların kuzeyden güneye doğru en önemlileri **Korsika**, **Sardunya** ve **Sicilya'dır**. Sicilya, topraklarının verimli oluşu ve Afrika'ya yakınlığı dolayısıyla, Roma Tarihi'nde önemli bir rol oynamıştır.

İtalya'nın iklimi genellikle Akdeniz iklimidir, yani yazları sıcak ve kurak, kışları ılık ve yağmurludur. Fakat ince ve uzun bir şekilde kuzeyden güneye doğru uzanan yarımada'nın özellikle kuzey ve güney iklimi arasında bazı farklar vardır. Güney İtalya, sıcakları ve uzun yazları, yağmurlu ve ılıman geçen kışları ile adeta sub-tropikal bir iklime sahipken, hemen her taraftan kapanmış olan Po vadisinde şiddetli yaz sıcaklarını şiddetli kış soğuklarının takibettiği devreler

vardır ve bu durum, Avrupa kıtasından bu bölgeye göç edenlerin, buralara kolaylıkla intibak etmelerini sağlar; Orta İtalya'da iklim daha çok, güneyde olduğu gibidir.

İtalya, toprak teşekkülâtı ve iklimine göre, kuzeyden güneye doğru ayrıca üç kısma ayrılır: Yukarı İtalya, Orta İtalya ve Aşağı İtalya.

B. Halk

Prehistorik araştırmalar İtalya'nın daha Paleolitik devirde yerleşmeye sahne olduğunu göstermiştir. MÖ. 3. Binyıla rastlayan Neolitik (Cıvalı Taş Devri) devirde ise İtalya'da Akdeniz ırkından bir kavim oturuyordu. Bu devirde kültür bakımından İtalya, batı ve doğu olmak üzere iki şekil göstermektedir. Yarımada'nın batısındaki kültürün daha ziyade Batı Avrupa kültürü; doğusundaki kültürün ise, Yunanistan ve Ege adalarındaki kültür ile yakın bir benzerliği vardır. Bu iki ayrı kültürü meydana getiren insanlardan batıdakiler, o zamanlar Yukarı İtalya'nın büyük bir kısmı ile Güney Fransa ve İspanya'ya yayılmış bir halde yaşayan, tarihi zamanlarda ise yalnız Genua Körfezi etrafında rastlanan **Ligurlar**'dır. Bunlar İndogermen olmayıp, Akdeniz'in en eski kavimlerindenler. Doğudakiler ise, eski Akdeniz kavminin doğu koluna mensupturlar. Her iki grubun ait olduğu Akdeniz ırkı, Akdeniz çevresindeki memleketlerle adalarda yaşıyordu; kendilerine has kültürleri vardı ve bunlarda anaerkli aile geleneği hâkimdi. Buna göre, ailede önemli olan annedir. Doğan çocuklar annenin adını alırlar ve onun ailesine girerlerdi. Malta, Korsika ve Sardunya adalarında yaşayan ve buralardaki eski kültürleri meydana getiren insanlar da, yine Akdeniz kavmine mensupturlar.

MÖ. 3. Binyıldan 2. Binyıla girerken Akdeniz'in doğusundan batısına maden işçiliği nakledilmiş, MÖ. 1800 yılından itibaren de

İtalya'da taşın yerini bakır ile kalayın karışmasından meydana gelen tunç almıştır. Bu devir kültürünü meydana getirenler, İtalya'nın yine eski halkıdır ve dışardan herhangi bir göç söz konusu değildir. Bu devrin en önemli özelliği, Yukarı İtalya'da Po havzasında ve Cremona ile Bologna arasında görülen **Terremare** kültürünün meydana gelmesidir. Bu kültüre bu adın verilmesinin nedeni, bu kültüre ait yerleşim merkezlerinde evlerin doğrudan doğruya kuru toprağa çakılmış kazıklar üzerine yapılmış olmasıdır. Hâlbuki Kuzey İtalya gölleri veya çamurlu topraklar üzerinde kurulan bu çeşit evlerde kazıklar su veya çamur içine çakılıyordu. Terramare köylerinin bu tarzda inşa edilmesinin sebebi, bu köyleri dağlardan inen sel felâketlerine karşı korumaktı. Köyler, etraflarında kazılmış hendekler veya topraktan yapılmış duvarlarla çevrilmişti. Bu köylerde yaşayan halk, ziraat ve hayvan yetiştirerek geçiniyordu. Bunlar ölülerini yakar, küllerini çömlekler içine koyarak yerleşim biriminin dışındaki mezarlıklara gömerlerdi.

İNDOGERMEN GÖÇLERİ

İtalya'ya ilk İndogermen göçleri, ancak Tunç devrinin sonlarına doğru başlamıştır. Bu gelenlere, genel olarak İtalikler adı verilmiştir. **İtalikler**, İtalya'ya iki dalga halinde girmişlerdir. Birinci dalga MÖ. 1200 yıllarında gelmiş ve ilk defa Yukarı İtalya'da görünmüşlerdir. Burada uzun zaman **Terramare** insanlarıyla birlikte yaşamışlar, sonra onlarla beraber güneye doğru göçe başlayarak **Latium** ve **Roma**'ya kadar gelmişler, bu esnada Po havzasında Terramare köyleri son bulmuştur. Bu ilk İtalikler ölülerini yakarak gömdükleri için, bunlara **“Yakan İtalikler”** adı verilmiştir. Roma'nın doğusunda Alba dağında ve Roma'da Forum Romanum'da kazılan nekropolde meydana çıkan ve MÖ. 10. yüzyıla tarihlenen kül mezarları (pozzi) bunlara aittir. Şu halde, bu ilk İtalikler kuzeyden güneye doğru yürümeye başladıkları zaman evvela Alba dağı

eteklerine yerleşmişler, bir müddet sonra da Roma'yı ele geçirmişlerdir ki, Roma'nın, Albalonga şehri tarafından kurulduğunu anlatan efsane böylece arkeolojik belgelerle de teyidedilmiş olmaktadır.

İkinci İtalik dalgası İtalya'ya yine kuzeyden ve demir devrinin ilk yüzyıllarında (MÖ. 10. yüzyılın sonlarında) girmiştir. İlk zamanlarda bunlar da ölülerini yakıyorlardı, fakat sonradan gömmeye başladıklarından kendilerine “**Gömen İtalikler**” adı verilmiştir. Bunların zamanında ortaya çıkan yeni kültüre, Yukarı İtalya'da, Bologna şehrinin 8 kilometre kuzeyine düşen buluntu yerinden dolayı **Villanova Kültürü** adı verilmiştir. Bu kültürün insanları da sonraları güneye göç etmişler ve özellikle Orta İtalya'nın dağlık bölgelerine yerleşmişlerdir. Roma'ya da girdikleri, Yakan İtalikler'e ait kül mezarları (pozzi) üzerinde bulunmuş olan gömülmüş ölü mezarlarından anlaşılmaktadır.

İtalikler'in bu şekilde ikiye ayrılması, tarihi zamanlarda İtalya'da görülen İtalik lehçeleri ayırımına da uymaktadır. Tarihi zamanlarda yarımada iki dil grubu tespit edilmektedir:

1. **Lâtin-Falisk Grubu:** “ Bu gruba Latium'daki Latinler ile Roma'nın kuzeyindeki Falerii şehri civarında oturan Faliskler dâhildir. Bunlar ölülerini yaktıkları için, İtalikler'in birinci grubunu yani “Yakan İtalikler”i teşkil ederler. Tarihi zamanlarda bu lehçeyi konuşanlara daha kuzeyde artık rastlanmaz. Çünkü bu bölgede oturanlar Etrüskler'le Galler'in idaresi altına girmişlerdir.”
2. **Osk-Sabell-Umbr Grubu:** “Buraya dâhil bulunanlar, güney Apeninlerin yüksek yaylalarında oturan Samnitler ile onlardan ayrılmış olan Campanlar, Lukanlar, Bruttlar (Osklar); Orta İtalya'nın dağlık bölgesinde yaşayan Marslar, Marucinler, Vestinler, Aqlar, Sabinler (Sabeller) ve Umbrlar'dır. Bütün bu kabileler ölülerini gömdükleri için, İtalikler'in ikinci dalgasına mensupturlar. İki lehçe arasındaki fark çok büyük olduğu ve Lâtinlerle

Samnitler çok güçlkle anlaşılabildikleri için, lehçe ayrılığının çok erken bir zamanda ve İtalikler'in İtalya'ya göçlerinden önce meydana gelmiş olması gerektiği genellikle kabul edilmektedir. İtalikler'in İtalya'ya girmelerinde rol oynayan olay ise, kuzeydoğudan gelen İlliryalı kavimlerin yapmış olduğu tazyiktir ki, bu esnada Dorlar da Yunanistan'a inmişlerdir.”

İlliryalı kavimler, İtalya'ya muhtemelen MÖ. 1000 senelerinde girmişlerdir. Kuzeydoğuda bunlar Venedik etrafına yerleşmiş olan **Venetler**; güneyde Balkan yarımadası sahillerinden kalkarak Adriyatik üzerinden küçük dalgalar halinde gelen ve özellikle Apulia'ya yerleşen **Yapıglar**'dır. Kuzeybatı İtalya'da oturan **Ligurlar**'ın, Neolitik devir insanları grubuna dâhil olduklarını yukarıda söylemiştik.

ETRÜSKLER

Etrüskler'in İtalya'ya geldikleri zaman hakkında kat'i bir tarih vermeye imkân yoktur. Fakat genel olarak MÖ. 10. ve 8. yüzyıllar arasında ve çeşitli dalgalar halinde gelerek Batı İtalya'da bu sırada Umbrlar'ın oturmakta olduğu ve kuzeyde Arnus, doğu ve güneyde Tiber nehirleriyle sınırlanan, batısında ise Tyrrhen Denizi bulunan bölgeye yerleştikleri ve Umbrlar'ı da sonraki Umbria bölgesine ittikleri kabul edilmektedir. Etrüskler'in bu kısma yerleşmelerinde muhakkak ki, bölgenin maden bakımından çok zengin oluşu önemli bir rol oynamıştır.

Grekler, **Etrüskler'e Tyrrhenler** veya **Tyrsenler**; **Romalılar** ise **Tusci** (Tuscular) veya **Etrusci** (Etrusklar) adını vermişlerdi ve bu yüzdendir ki, İtalya'ya yerleştikleri bölge evvelâ **Etruria**, daha sonra **Toscana** adını almıştır. Etrüskler ise kendilerine **Rasenna** adını vermişlerdi. Romalılardan çok evvel İtalya tarihinde önemli bir rol oynamış ve siyasi bir egemenlik kurmuş olan bu kavmin kökeni hakkında bugün üç görüş vardır: Bazı modern bilgin-

lere göre, bunlar İtalya'ya kuzeyden Alpler üzerinden gelmişlerdir. Fakat bu görüş, diğer ikisi yanında bugün önemini tamamıyla kaybetmiş durumdadır. İkinci görüşe göre, İtalya'da Etrüsk kültürünü meydana getirenler MÖ. 3. Binyıldan beri burada oturmakta olan yerli halktır (Eski tarihçi Halikarnassoslu Dionysios da bu fikirde-
 dir. I 27-30). Üçüncü görüşe göre ise, Etrüskler tarihçi Herodo-
 tos'un da (I, 94) yazdığı gibi, Küçükasya'da Lidya sahillerinden hareket ederek denizyolu ile İtalya'ya gelmişler ve sonradan onlara göre isimlendirilen Etruria'ya yerleşmişlerdir. Etrüskler'i Küçükasya ve Doğu'ya bağlayan pek çok bağ mevcut olduğu için, üçüncü görüş genellikle kabul edileni olmuştur. Hakikaten Etrüsk-
 ler'in gömme âdetleri, mezar şekilleri, yarış arabaları, madenleri işleme tekniği, kuşların uçuşuna ve parlayan şimşeklere veya hay-
 van ciğer ve bağırsaklarına bakarak gelecek hakkında haber verme usulü, dilleri ve daha birçok özellik, onların vatanlarının Küçükasya (Anadolu) olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca elimizde bunu doğru-
 layan önemli bir kalıntı da vardır. Kuzey Ege'de Lemnos adasında bulunmuş ve bir savaşçıya ait bir mezar steli vardır. MÖ. 6. yüzyıla tarihlenen bu stel üzerinde savaşçıyı gösteren bir resim ve Grek-
 çe'ye benzeyen bir yazı ile yazılmış bir kitâbe vardır. Stelin Etrüsk-
 lerin doğuda kalmış kısmına mensup bir Etrüsk erkeğine ait bir abide olduğu genellikle kabul edilmektedir. Daha sonraki zamanlar-
 da da Etrüskler usta denizci bir kavimdirler ve böyle bir kavim olarak memleketlerinin önündeki denize hâkim olmuşlar ve bunun Tyrrhen Denizi adını almasında rol oynamışlardır. Bu münasebetle onların Phokaia'dan gelen Grekler'in **Korsika**'ya yerleşmelerini önlemek için, **Kartacalılar**'la anlaştıklarını ve MÖ. 540 tarihli **Alaia deniz savaşını** kazandıklarını görüyoruz. İtalya'ya ilk şehir kültürünü sokan Etrüskler, siyasi, ekonomik ve teknik sahadaki üstünlükleri sayesinde bu esnada henüz bir köy hayatı yaşamakta olan İtalikler'i kolayca hâkimiyetleri altına almışlar ve kısa bir za-
 man sonra bu köyleri kanalizasyonları, yolları, şehir kapıları, su

kemerleri, tapınakları bulunan büyük birer şehir haline getirmişlerdir. İtalya'da bir taraftan madenleri işlerken, diğer taraftan özellikle bağcılık ve zeytinciliği teşvik etmişler, Kartaca, Fenike ve Ege ile ticari ilişkiler kurmuşlardır. Fakat İtalya'da ilk büyük siyasi kuvvet olmalarına rağmen, hiçbir zaman merkezi bir devlet kuramamışlardır. Etrüskler'in siyasi teşkilatı her biri kendi başına bağımsız ve evvela seçim ile başa gelmiş en yüksek kumandan, en yüksek hâkim ve rahip olan krallar; sonra da aristokratlar tarafından idare edilen şehirlerin meydana getirmiş olduğu ve daha ziyade dini karakter taşıyan bir birlikti. Birliğin başında evvela bir kral bulunurken sonradan bunun yerine ismi **Praetor** olan, fakat kral yetkisine sahip yıllık bir memur geçmiştir. Bu birliğin her yıl ilkbaharda bir bayramı olur ve bütün şehirlerin gönderdiği asil temsilciler burada toplanarak Birliğe ait meseleleri konuşur, kurbanları takdim ve oyunlar tertip ederlerdi. Etruria'da bu Birliği meydana getiren ve sayısı 12 olan şehirler **Arretium, Caere, Clusium, Cortona, Perusia, Veii, Rusellae, Tarquinii, Vetulonia, Volaterrae, Vulci** ve **Volsinii** adlarını taşıyorlardı. Bunların içinde yalnız Vetulonia ile Populonia sahil, diğerleri sahile yakın veya uzak olan iç şehirlerdi.

MÖ. 7. yüzyılın başından itibaren Etrüskler'in bir taraftan kuzeye, diğer taraftan da güneye doğru genişlemeye başladıklarını görüyoruz. Kuzeyde evvela Arnus nehrini, sonra da Apeninleri aşarak Po ovasına girmişler ve MÖ. 6. yüzyılda burada geniş topraklar işgal ederek Etruria'da olduğu gibi, 12 şehir birliğini meydana getirmişlerdir. **Felsina, Parma, Modena, Mantua, Atria** ve **Spina**, Etrüskler'in Kuzey İtalya'da kurduğu şehirlerden birkaçının adıdır.

Tiber nehrini aşıp güneye inen Etrüskler ise evvelâ Latium'da bazı önemli merkezleri işgal ettikten sonra daha güneye yönelerek verimli Campania toprakları üzerinde üçüncü bir "12 şehir birliği"

meydana getirmişlerdir ki, bu Birliğin içinde Etrüskler'in Campania'daki hâkimiyet bölgesinin merkezini teşkil eden **Capua**'nın önemli bir yeri vardır. Bundan başka **Nola** ve **Cales** de bu bölgede kurulmuş olan Etrüsk şehirleridir.

Fakat MÖ. 6. yüzyılın sonuna doğru siyasi, askeri ve ticari özellikteki çeşitli sebeplerin etkisi altında yavaş yavaş zayıflamağa başlamışlar ve MÖ. 508'de evvela Roma ve Latium'dan kovulmuşlardır. MÖ. 474'de Etruria-Campania denizyolu üzerinde onlara bir engel teşkil eden **Cumae** Grek şehrini almak için yaptıkları deniz savaşında, diğer Grek şehirlerinin ve özellikle **Syrakusai**'ın da yardımını sağlayan Cumae'ye yenilince, Campania'daki egemenlikleri de ortadan kalkmış ve dağlık bölgeden Campania ovalarına inmeye başlayan **Samnitler**, buradaki Etrüsk şehirlerini birer birer işgal etmişlerdir.

Kuzey İtalya'da ise, MÖ. 5. yüzyıl sonundan itibaren bu bölgeye giren Galler'le çarpışmak zorunda kalmışlar ve kısa bir zaman sonra buralardan da çekilmişlerdir. Böylece hâkimiyetleri yalnız Etruria'da devam eden Etrüskler, daha sonraki yıllarda kuzeyden Galler, güneyden gittikçe kuvvetlenen Roma'nın hücumları neticesinde iyice zayıflamışlar ve Etrüsk şehirleri birer birer Roma tarafından zaptedilince de, Etrüskler'in İtalya'daki hâkimiyetleri sona ermiştir.

ETRÜSKLER'DE MEDENİYET VE KÜLTÜR

Prof. Dr. Halil Demircioğlu'na göre, Etrüsk gücünün yalnız askeri kudrete dayandığını söylemek tek taraflı bir hüküm olur. Bu askeri kudreti ayakta tutan başka faktörler de vardır: Bunların başında onların zenginliği gelmektedir. Gerçekten Etrüskler, bu memleketin bütün tabiat servetlerinden faydalanmayı ve bu yolla zengin olarak kudretli kalmayı bilmiş insanlar olarak görünüyolar.

En çok önem verdikleri şey ziraattir: İtalya'da bağcılığı ve zeytinciliği bunların ilerlettiği söylenmektedir. Fakat Etrüskler muhtelif yerlerdeki madenleri işletmeyi de ihmal etmediler. Bu da memleketin ekonomik hayatını değiştirdi. Hattâ bakır ve demir onların kendi sanayine yettikten başka, dış ticarete de imkân verdi. Denizaşırı yerlerle münasebetlerin tradisyonu içinde bulunan Etrüskler, İtalya ile uzak dünyalar arasında çok erkenden mal değişimine giriştiler ve bu bakımdan iyi bir tüccar kavim olarak ün kazandılar. Özellikle Fenike, Kartaca ve Ege ile yaptıkları karşılıklı ticaret önemlidir. Fakat görünüşe bakılırsa, bu ticaret hayatında Etrüskler'in para (sikke) kullanmaları, daha sonraki zamanlarda olacaktır. Bu bakımdan da Anadolu'nun tesiri gayet bariz görünüyor: Etruria'da kullanılan en eski para Anadolu'dan (Phokaia şehrinden) gelmiştir. Etrüskler'in bizzat para bastıkları zaman ise (MÖ. 500) sikkeler üstündeki resimlerde hâlâ doğu izleri görülmektedir (H. Demircioğlu, Roma Tarihi, Cilt I, s.25).

Etrüskler işte bu geniş ticari ve ekonomik ilişkiler sayesinde o zamanki yüksek kültür dünyası ile daimi bir irtibat içinde kaldılar. Bu suretle de getirdikleri şehir kültürünü mütemadiyen yükseltmeğe muvaffak oldular. Hiç değilse MÖ. 7. yüzyılda, aslı Hellen alfabesinden alınmış bir yazı meydana getirdiler. Bu yazı onların okuma ve yazma öğrenmelerini mümkün kıldığı gibi, örf hukukunu yazılı hukuka, ağızdan ağıza naklettikleri tradisyonlarını da edebiyat haline getirmelerine imkân tanıdı. İtalya'da geniş bir sahaya yayılmış bir halde bulunan on bine yakın Etrüsk kitabesi ve bizzat Roma yazarlarının şahadetleri bunu ispat etmektedir. Fakat dilleri henüz, hakkında kat'i ve doğru hükümler verilecek kadar, açıklanamamıştır.

Bu kadar çok yazılı eser bırakan Etrüskler'in sanat alanındaki başarılarını da dile getirmek icabeder; gerçekten, Etrüskler'in sanattaki maharetleri tâ şehir kurmalarındaki kabiliyetlerinden başlı-

yor. Genellikle zaptedilemez bir şekilde yüksek yerlerde kurulmuş olan bu şehirler, bulundukları ovaya hâkim bir vaziyettedirler. Bunların etrafını çeviren büyük taşlarla yapılmış yüksek ve alçak tipteki surları, bugün bile insanları hayrete düşürmektedir. Bunlarda özellikle şehir kapıları enteresandır. Çünkü bunlar, Etrüsk mimarisinin en karakteristik tarafı olan kemerlerle donatılmıştır. Fakat Etrüsk şehirciliği yalnız bunlarla değil, aynı zamanda şehirlerdeki yollar, kanalizasyonlar, su kemerleri ve köprülerle de kendini göstermektedir. İşte bu şehircilik ile Etrüskler İtalya'da ilk şehir kültürünün maddi eserlerini bırakmış olarak ün kazanmış bulunuyorlar (H. Demircioğlu, a.g.e.,s.26).

Etrüskler, resim, heykelticilik, keramik ve maden işlemeciliği gibi diğer sanat dallarında da hayli başarılı olmuşlar, bu dallarda ölmez eserler vücuda getirmişlerdir.

Etrüsk sanatının özelliklerini de kısaca özetleyecek olursak; mevcut eserlerden Etrüskler'in zevk sahibi bir kavim olduğu anlaşılıyor. Sanat onlar için hayatın ve ölümün dekoru gibi bir şeydi. Eserlere bakılırsa Etrüskler sanatta hayatı göstermek istemişlerdir: Kuvvetli bir realizm bundandır. Bu sanatın meydana gelişinde ise çeşitli etkenler rol oynamıştır. Bunların başında Şark ve özellikle Anadolu'lu etkiler bariz bir şekilde göze çarpar. Fakat Etrüsk sanatının gelişiminde Hellen tesiri de inkâr olunamayacak kadar açıktır. Hiç şüphe yok ki, Etrüskler önceleri Hellen sanat eserlerini taklit etmişler fakat daha sonraları onu Etrüsk hüviyetine büründürmüşlerdir. Gerçekten Etrüskler, Hellen numunelerini körü körüne taklit edip, onların içinde kaybolmadılar. Belki bu yeni formlarla kendi motiflerini, kendi iç âlemlerini ifade edecek eserlerine benliklerinden birer parça verdiler. Böylece Etrüsk sanatçısı taklitte, formlardan başka, motifleri, ruhu ve fanteziyi de almağa çalışan başkaları gibi kültür esaretine girmedi; tersine sanat canlılığını Hellen âleminden, fakat motiflerini, âdet ve ananelerini kendi Et-

rüsk dünyasından alan orijinal bir sanatı yarattı (H. Demircioğlu, a.g.e., s.28-29).

Etrüskler'in öteki dünya hakkındaki düşünceleri de üzerinde önemle durulması gereken bir konudur. Onlar, mezarlara büyük bir ehemmiyet vermişlerdir. Mezarlara verilen bu önem, ölümden sonraki hayatın Etrüskler'in dini düşüncesinde büyük bir yer işgal ettiğini açıkça göstermektedir. Bu insanlar ölümlerini mezara, hayata sanki orada devam edecekmiş gibi bırakmışlar ve onların öteki dünyadaki bütün sıkıntılarıyla yakından meşgul olmuşlardır. Hattâ mezarların içerisi de, resimlere varıncaya kadar, bu düşüncenin derinliğini anlatmaktadır. Etrüskler bu bakımdan İtalya'da diğer kavimlerle ve hattâ Hellenler'le tam bir tezat içindedirler.

Etrüskler'in dini düşüncelerindeki bu özellikler, onların bu işlerde biraz da kendi âlemleri içinde yaşamalarından geliyor. Gerçekten Etrüsk tanrıları Hellen mitolojisi ve özellikle Hellen sanatının tesirleri ile her ne kadar elbise ve hattâ isim değiştirmiş gibi görünüyorsa da (örneğin; Aplu: Apollo, Artume: Artemis, Hercle: Herakles gibi), birçok şeyler bize Etrüskler'in dini düşüncelerinin kökeninin Şark dünyası olduğunu açıkça göstermektedir. Hakikaten, bugün kat'i olarak biliyoruz ki, Etrüskler, tıpkı eski Mezopotamya ve Anadolu'da olduğu gibi, tanrıların attıkları şimşeklerden, kuşların uçuşlarından ve kurbanlarda kesilen hayvanların karaciğerlerinden ilahî iradeyi bulmağa çalışmışlar ve bunların nasıl yorumlanacağı hakkında da kitaplar yazmışlardır. Onların dinini kaplamış olan bütün bu düşünceler, gayet açık olarak, Hellenler'den önceki Anadolu'yu ve hattâ daha da gerileri, Eski Doğu kültürünü göstermektedir (H. Demircioğlu, a.g.e.,s.30).

Etrüsk kültürünün Roma tarihindeki önemine gelince; içinde Anadolu'nun mezar formlarının yaşadığı muazzam Etrüsk mezarlarından bu dini tasavvurlara kadar olan birçok şeyler, Etrüskler'in bu

uzak diyarda, Helenler ve İtalikler'le bu kadar yoğun ilişkide bulunmalarına rağmen, yine kendi benlikleri içinde yaşamış olduklarını açıkça göstermektedir. Etrüskler, hayat tarzları ve düşünceleri ile Eski Anadolu ve Eski Doğu'nun yüksek kültürünü bu uzak yerlerde içlerinde taşıdılar ve böylelikle bu dünyanın bir parçası halinde en eski İtalya tarihinde etkili oldular. Gerçekten, o zamanlar henüz köy kültürü içinde olan İtalya'ya şehir hayat tarzını, yani şehir kültürünü ilk olarak bunlar getirdiler ve burada onu mütemadiyen ilerlettiler. Tek kelime ile İtalya'nın organizması üzerindeki tesirleri büyük oldu. Roma'nın yükselmesi bakımından olan etkileri de bundan dolayı önemlidir. Etrüskler, Roma'nın büyümesinden önce yarımadada hem siyasi manada hem de kültürel manada öncülük ederek, Romalılar'a hocalık ettiler. Etrüsk kudretinin yanında ve özellikle onun doğmasından sonra İtalya'yı vahdetli bir devlet içinde teşkilâtlandırmaya çalışan Romalılar, bu işi başarabilmelerini, aynı zamanda Etrüskler'den çok şeyler öğrenmiş olmalarına borçludurlar(H. Demircioğlu, a.g.e.,s.31).

GREKLER

Grekler, MÖ. 8. yüzyıldan itibaren Batıya kolonist olarak gelmeye başlamışlar ve verimli Güney İtalya ve Sicilya sahillerine yerleşerek kendi ticaretleri için önemli olan birçok şehir kurmuşlardır. İtalya'da ilk koloni kurma hareketine başlayanlar İyonlar olmuş ve Kalkisliler İtalya'daki en eski Yunan kolonisi olan Cumae'yu, Campania'da Misenum burnunun kuzeyinde, MÖ. 8. yüzyıl ortalarında kurmuşlardır. Sicilya'daki İon kolonileri, **Naxos**, **Katana** ve **Zankle-Messana'dır**. Sicilya'daki Dor kolonileri, daha MÖ. 8. yüzyılda kurulmuş olan **Syrakusai**, **Selinus**, **Akragas**, **Gela'dır**. Güney İtalya'daki **Sybaris** ile **Kroton**, **Achaia**; **Tarent**, Sparta kolonisidir. Çoğu ziraat kolonisi olarak kurulan bu şehirler, kısa zamanda büyük bir gelişim göstermişler ve MÖ. 6. yüzyılda

Güney İtalya'daki Grek şehirleri “**Büyük Yunanistan**” adını almışlardır. Fakat Etrüskler'de olduğu gibi, bunlarda da siyasi birlik eksik olmuş ve hiçbir zaman büyük bir devlet kuramamışlardır. Hellen kültürü İtalya ve Roma'ya ilk defa bu Grek koloni şehirleri yoluyla girmiştir.

FENİKELİLER

Grekler'den önce Batı Akdeniz'de en mühim tüccarlar Fenikeliler'dir ve bunlar bu bölge ile olan ticaretlerini emniyet altına almak için, MÖ. 12. yüzyılın sonundan itibaren **Kuzey Afrika, İspanya, Malta, Sicilya** ve **Sardunya**'da küçük ticari yerleşim merkezleri kurmuşlardır. MÖ. 814 yılında ise, Kuzey Afrika'da, bugünkü Tunus'un bulunduğu yerde, Tyros şehri Fenikelileri tarafından **Kartaca** (Carthago) şehri kurulmuştur. Bu şehir, evvelâ Batı Akdeniz'de dolaşan Fenikeli tüccarlar için siyasi bir merkez vazifesini görmüş, daha sonra, Greklerin Batı Akdeniz'e daha fazla yayılmalarını önlemek maksadıyla, Batı Akdeniz'deki **Fenikeliler**'in idaresini üzerine alarak, büyük ticari bir devlet haline gelmiştir.

C. Roma'nın Kuruluşu ve Roma'da Krallık Devri

Roma, İtalya'nın merkezinde, Etruria, Apeninler, Campania ve deniz arasında yer alan Latium bölgesinde ve Tiber nehri üzerindedir. Uzunluğu 135, genişliği 45 kilometre olan Latium'da yaşayan halk, MÖ. 12. yüzyılda Kuzey Alpleri'nden Po vadisine giren ve 10. yüzyılda Latium'a kadar ulaşan ölülerini yakan İtalikler grubudur ve isimleri buraya yerleştikten sonra, “düz memleket adamı” manasına **Lâtinus** olmuştur. Bu devrede henüz daha kabile hayatı yaşayan ve başlarında bir kabile kralı bulunan Lâtinler, hayvan yetiştirmek ve harp etmekle vakit geçirirlerdi. Emin tepelerin yamaçlarında köy grupları halinde yaşadıkları yerler, kendilerine kabile kralı tarafın-

dan verilmişti. Sayısı 30 olan bu çoban gruplarının oturdukları tepelerin üzerinde müstahkem bir yerleri vardı. Köylüler harp zamanında buraya sığınır, barış zamanında ise topluluğun pazarı burada kurulurdu. Bu 30 köy topluluğunun arasında “dini bir birlik” vardı ve senede bir defa yapılan dini kurban ve bayramlar, Alba dağı üzerinde kutsal bir yeri olan **Juppiter Latiaris** için yapıldı. MÖ. 7. yüzyılın birinci yarısında Latium, Etrüskler tarafından işgal edilince, bunların tesiri ile eski köyler birer şehir haline gelmiştir ki, bunlardan birisi de Roma idi.

Roma şehrinin kuruluşu hakkında değişik birtakım efsaneler vardır. Roma’nın en eski zamanları hakkında başlıca bilgimizi bu efsanevi tradisyon teşkil etmektedir. Bu tradisyonun hakiki vakıalara ne dereceye kadar uyduğunu anlayabilmek için, bunu hiç değilse ana hatlarıyla gözden geçirmek lâzımdır.

“Romalıların inandıkları bu efsanevi tradisyona göre Roma, Anadolu’da Çanakkale Boğazı’nda, bugün Hisarlık denen yerde harabeleri meydana çıkarılan eski Troya şehri prenslerinden **Aeneas**’ın ahfadı tarafından kurulmuştur: Troya şehrinin Akalar tarafından tahribi sırasında kaçıp kurtulan Aeneas, adamlarıyla birlikte Akdeniz’de bir müddet dolaştıktan sonra, Batı İtalya’daki Latium sahillerine çıktı. O zaman burada kral **Latinus** hüküm sürüyordu. **Aeneas** onunla anlaşarak kızı Lavinia ile evlendi. Aeneas ile birlikte Troya’dan gelmiş olan oğlu **Ascanius** ise daha yukarıdaki **Alba** şehrini kurdu. Ascanius’un ahfadı burada uzun zaman hüküm sürdüler. Bunlardan **Procas**, öldüğü zaman **Numitor** ve **Amulius** adında iki çocuk bıraktı. Amulius, büyük kardeşi Numitor’u tahttan attı ve kardeşinin kızı **Rhea Silvia**’yı Vesta tapınağına rahibe yaptı. Fakat alınan bu tedbire rağmen, kız, harp tanrısı Mars’tan ikiz oğlan çocukları doğurdu ve bunlara **Romulus** ve **Romus** adlarını koydu. Amulius bunu anlayınca çocukları bir sepet içerisinde Tiber nehri- nin sularına bıraktırdı. Fakat çocuklar sahile sürüklendiler. Dişi bir

kurt tarafından emzirildiler. Sonra da bir çoban tarafından büyütüldüler. Delikanlı olunca Alba şehrine gidip Amulius'u öldürdüler; Numitor'u tekrar tahta çıkardılar ve bundan, Tiber nehrinde sahile sürüklendikleri yerde bir şehir kurma müsaadesini aldılar. Fakat bu işe başladıklarında aralarında anlaşmazlık çıktı: Romulus, Romus'u öldürdü ve kendi başına, Palatinus tepesinde Roma şehrini kurdu (Romalılar, Cumhuriyet devrinin sonlarında, bu kuruluşu MÖ. 21 Nisan 753 olarak tarihlendirmişlerdir." (H. Demircioğlu, Roma Tarihi, Cilt I, s.36-37).

Roma şehri bir kere kurulduktan sonra uzun zaman krallar tarafından idare edilmiş ve Romulus, şehrin ilk kralı olmuştur. Savaşçı ve teşkilatçı bir kral olan Romulus, halkı **Patrici** ve **Pleb** diye ikiye ayırmış, senatoyu kurmuş ve ordu nizamnamesini meydana getirmiştir. Kurduğu şehrin halkını çoğaltmak için, her taraftan gelen mültecileri kabul etmiş, **Sabinler**'i aileleriyle birlikte davet ettiği bir eğlence esnasında, adamlarına zevce temin etmek maksadıyla, Sabin kızlarının kaçırılmasına göz yummuştur. Bunun üzerine Sabinlerle Romalılar arasında bir savaş olmuş ve Sabinlerin kralı **Titus Tatius**, Romalı kadın Tarpeia'nın yardımı ile Kapitol'u zaptetmiştir. Son muharebe, kaçırılan Sabin kadınlarının araya girmesi ile yarıda kalmış ve Romalılar ile Sabinler, Romulus ile Titus Tatius'un müşterek idaresi altında, tek bir devlet halinde birleşmişlerdir. Romulus, Etrüsk şehirleri olan **Fidenae** ve **Veii** ile de harbetmiştir. Az sonra Titus Tatius ölünce, Romulus devleti bir müddet yalnız idare etmiş ve nihayet bir fırtına esnasında kaybolmuştur. Bunun üzerine Romalılar onu **Quirinus** adıyla tanrılar arasına yükseltmişlerdir. Romulus'a ait olduğu kabul edilen mezar, tarihi zamanlarda Forum'da Kapitol ile Palatin tepeleri arasındaki vadide bulunuyordu.

Romulus'tan sonra altı kral daha iş başına gelmiştir. Bunların bir kısmı Etrüsk, diğerleri de Sabin ve Latin kökenlidir. MÖ. 510

yılında halk ayaklanarak krallığı yıkmış, yerine cumhuriyet idaresi kurulmuştur.

“Bu olay, garip bir tesadüfle Hellas’ta Atina’da tiran’ların kovulduğu yıllara rastlıyor. Fakat bu sıralarda daha başka önemli olaylar da cereyan etmiştir: Etrüskler’in geldikleri Anadolu artık tamamı ile Persler’in eline geçmiş, Batı Anadolu sahillerinde uzun zaman parlamış olan İyon şehirleri sönmeye başlamıştır. Bu ise Anadolu ile Batı Akdeniz arasındaki kültürel ilişkilerin kesilmesine bir işarettir. Sonra İtalya’daki büyük Etrüsk hegemonyası da artık dönüm noktasına gelmiştir. Bundan sonra o da sönmeye başlayacaktır. Roma’dan Etrüsk krallarının kovulması da bu çöküşün bir başka işaretidir. Şimdi, krallığı yıkmış olan Roma, bu yeni durum karşısında ne yapacaktı? Gerçekten Roma, başından Etrüsk krallarını atmakla iki hayati mesele karşısında kalıyor, yani iki cepheli bir ödev yüklenmiş oluyordu: Bunlardan birincisi Roma cemaatini yeniden teşkilatlandırmak suretiyle devlet yapısını korumaktı. İkincisi de Latium’daki hâkimiyeti güçlendirmek suretiyle milli mevcudiyeti korumaktı; acaba Roma şimdi kendi kudretleri ile bu görevleri başarabilecek miydi?” (H. Demircioğlu, a.g.e., s.47-48).

D. Eski Roma’da Cemiyet ve Devlet

“Roma toplumu, esas itibariyle İtalik halkın kurduğu bir cemiyettir. Her ne kadar Etrüsk kralları Roma’nın siyasi ve kültürel hayatında önemli etkiler yapmışlarsa da, bundan Roma’nın Etrüskleştirilmiş olduğu manasını çıkarmak yanlış olur. Bulunan en eski yazılı belgeler, krallık devrinde Lâtince’nin esas lisan olduğunu anlatmış bulunuyor. Tradisyonun, en eski toplumsal durum ve dini hayat hakkında bize verdiği tablo da bariz bir Lâtin karakteri göstermektedir.

Bunu her şeyden önce Roma cemaatinin temeli ve en küçük birliği olan Roma ailesinde görüyoruz. Roma ailesi, aile reisi olan babanın başkanlığı altında karısı, çocukları, gelinleri ve torunlarından kurulmuş olan bir topluluktur. Bu ailede erkek evlatlar reşit ve hattâ çoluk çocuk sahibi olsalar dahi, yine babanın emri altında idiler. Bunlar ancak baba ölünce serbest kalarak, evlerinde birer aile reisi olurlardı. Yalnız kız çocuklar, evlendikleri takdirde, babanın emrinden çıkarlar ve karıştıkları ailenin reisine tâbi olurlardı.

Fakat Roma ailesinde, aile reisine böyle kan akrabalığı ile bağlı değil de, başka türlü sebeplerle ona tâbi olan bazı kişiler de vardı. Bunlar da yanaşmalar ve köleler idi. Aile içinde, babanın oğlu ile kölesi arasında yer tutan yanaşmalar, ya fetih ve istilâlar veyahut da ekonomik nedenler yüzünden hukukunu kısmen kaybetmiş ve çeşitli hizmetler yapmayı garanti ederek aile reisinin himayesine sığınmış kimselerdi. Yanaşmalar genel olarak her işle uğraşabilirler, hattâ mal mülk de edinebilirlerdi. Fakat neleri varsa, hepsi, kendilerini koruyan efendinin (patronus) mülkiyeti altında kalırdı. Efendi bunların menfaatlerini, özellikle mahkemelerde, korumak mecburiyetindeydi; bunu yapmazsa ceza görürdü. Yanaşmalar da, adını taşıdıkları bu efendinin genel masraflarına yardım etmek ve ona sadakat göstermekle mükelleflerdi. Fakat buna karşılık köleler, hukuken ailenin mallarından sayılırlardı. En eski Roma ailesinde pek az köle olduğu, onların da ev ve tarla işlerinde çalıştırıldıkları anlaşılıyor. Bunlar sonraları Roma devletinin büyümesi, memleketin refaha kavuşması ve lüksün başlaması ile aileler içinde çoğalmışlar ve aynı zamanda büyük teşebbüslerin de ucuz işçileri olmuşlardır.

Söylediğimiz bu Roma ailesinin en önemli özelliği babaerкли oluşu ve babanın mutlak hâkimiyeti idi. Gerçekten burada baba, evinde âdeta bir kral gibi idi. Bütün ömrünce ailesinin fertleri üzerinde mutlak bir surette hükmederdi. Malına tasarruf eder gibi,

ailesine tasarruf ederdi. Örneğin karısını veya oğlunu köle olarak satabilirdi. Oğulları, en yüksek memurluklara çıksalar bile, baba hayatta olduğu müddetçe, hiçbir servet sahibi olamazlardı; kazandıkları her şey babanın olurdu. Sonra, baba bu aile fertlerinin işlediği suçlarda bizzat hâkimlik ettiği için, şayet takdir ederse, örneğin reşit olmuş evlâdını bile öldürebilirdi. Hiçbir kimse, hattâ devlet dahi, buna bir şey diyemezdi. Roma'da aile fertlerinin, babanın elindeki bu hayat ve ölüm hakkından kurtulması için epey bir zaman geçmiştir.”(Demircioğlu, s.48-49).

ROMA AİLESİNİN CEMİYETTEKİ ROLÜ VE ÖNEMİ

“Baba otoritesinin bu kadar mutlak oluşu, eski Roma ailesine gayet sağlam bir merkezi nizam verdikten başka, babanın kayıtsız ve şartsız hükmetmesi cemiyet hayatında sıkı bir disiplin ruhunun, mutlak bir itâatin, örf ve âdetlerle daima canlı ve sıcak tutulmasını sağlamıştır. Gerçekten, eski Roma hayatının en esaslı gayelerinden biri, Romalı'yı yüksek bir otoriteyi tanımağa, itaat etmeğe ve emretmeğe alıştırmaktı, çünkü eski Romalı için, başta kral olmak üzere, bütün Roma memurlarının devlet içindeki durumu, bir babanın aile içindeki mevkiinin devlet çapında büyütülmüş mukabil şekli idi. İtaat fikrini besleyen bu aile atmosferi içinde yetişmiş Romalı böylece, devletin memurlarına ve kanunlarına kayıtsız ve şartsız hizmete ve itaata, daha küçük yaştan, alıştırılmış oluyordu. Bundan dolayı, mübalâğa etmeden denilebilir ki, Roma devletinin kuvvetli olmasında, büyümesinde, cihan hâkimiyetine erişmesinde, Romalı'yı fert olarak kuvvetli yapan bu özellikleri daima sıcak tutmuş olan Roma ailesinin de büyük payı vardır.”(Demircioğlu, s.49-50).

GENS BİRLİĞİ

“Roma ailesinin dal budak salarak genişlemesi ile aileden daha büyük bir birlik olan Gens (klan) meydana gelmiştir: Gens, birçok

ailelerden müteşekkil bir birlikti. Her Romalı, kendi şahsi adı yanında mensup olduğu gens'in adını da söylerdi. Çünkü gens üyeleri, kendilerinin müşterek bir atadan çıktıklarına inanırlardı. Bunların müşterek bir mezarlığı da vardı. Bunlar en eski zamanlarda her halde aynı araziyi müştereken tasarruf etmiş ve müştereken işlemiş olacaklardır. Bir cümle ile söylersek, gens üyeleri arasında kan akrabalığı, müşterek kült, müşterek mezarlık ve eski zamanlara ait olmak üzere, müşterek mülkiyet ve veraset şuuru ve hukuku mevcuttu.”(Demircioğlu, s.50).

CURIA BİRLİĞİ

“Eski Roma’da bu gens’lerden daha büyük olarak bir de Curia birliklerini görüyoruz. Bunların da kendilerine ait müşterek mülkleri, mâbutları ve ibadethaneleri vardı. Üyeleri birlikte yemek yerler, birlikte ibadet ederler ve birlikte meclislere girerlerdi. Fakat derhal söylemek lâzımdır ki, Curia, aile ve gens gibi, kan akrabalığına dayanan bir birlik değildi; tersine, aile ile gens’in sosyal bir gruplaşma olmasına karşılık, curia mahalli ve siyasi bir gruplaşma idi. Curia’lar bu bakımdan Atina’daki kardeşlik (phratia) birliklerine uymakta ve bize, Roma’da halkın kan akrabalığına değil, komşu kardeşliğine dayanan bir düzenlenmesini göstermektedirler. Öyle zannediyoruz ki, bunlar, en eski halkın içine sonradan yeni ve yabancı genslerin girmesi şeklinde düşünülebilecek bazı siyasi olayların zorlaması neticesinde sun’i olarak kurulmuş birliklerdir. Fakat bunların Roma’nın sosyal ve siyasal düzenindeki önemleri, Atina’daki phratia’lardan çok fazla idi. Çünkü Curia’lar, Roma’da aynı zamanda en eski meclis olan Curia meclisinde bir oy verme birliği idiler. Üstelik orduya da bu birlikler içinde asker toplanırdı. Yani Roma cemâati siyasi ve askeri iradesini bu curia birliklerinde gösterirdi. Bundan dolayıdır ki, Roma’da tam hukuklu vatandaş, Curia’lı diye anılırdı.” (H.Demircioğlu, a.g.e., s.50-51).

TRIBUS BİRLİĞİ

“Roma cemâatinin ayrıldığı en büyük birlik ise tribus (kabile veya aşiret) birliği idi. Fakat Tribus, bir devlet halinde birleşmiş kast’lar mecmuası veya aslında bağımsız bir cemaat grubu değildi. Tribus, bu vahdetli Roma cemâatinin kan akrabalığına dayanan en büyük bir birliği idi ve Hellenler’deki phyle’lere tekabül ediyordu. Her tribus’un kendi rahipleri ve bir de **tribunus** denilen reisi bulunurdu. En eski Roma cemâatinin kaç tribus’tan oluştuğunu bilmiyoruz. Bizce bilinen zamanlarda bunların sayısı üç, adları da Etrüskçe idi: **Ramnes, Tities, Luceres**. O vakitler tribus’ların her biri on curia’dan, her curia da on gens’ten oluşmakta idi. Roma’yı 3 tribuslu, 30 curia’lı ve 300 gens’li gösteren bu nizamda şematik bir düzenle karşılaşırız.” (H. Demircioğlu, a.g.e., s.51).

TAM HUKUKLU VATANDAŞLAR: PATRİCİ’LER

“İşte sosyal ve siyasal yapısı bu birliklerde uzuvlaşmış olan Roma vatandaşları topluluğu, en eski Roma’da, asıl Roma cemâatini teşkil ediyordu. Çünkü yalnız bunlar tam vatandaşlık hukukuna sahip idiler. Gerçekten tam vatandaş olmağa hak kazandıran ticaret ve mülkiyet hukuku, eşitliğe dayanan evlenme hukuku, aktif seçim hukuku, sonra memur seçilme ve memurluk yapmak demek olan pasif seçim hukuku, tam olarak yalnız bunların imtiyazında idi: Mecliste ve devleti idarede yalnız bunlar söz söylüyorlardı. Çoğunluğu büyük arazi sahibi olan bu tam hukuklu vatandaşlara, “Baba oğulları” anlamına gelebilecek olan Patrici’ler deniyordu.” (H. Demircioğlu, a.g.e., s.52).

PLEB’LER

“Fakat Eski Roma’da bunlardan başka bir kısım halk daha vardı; gerçekten burada yabancılarla vatandaş olmayanlar gibi hiçbir

hukuku bulunmayan insanlar olduktan başka, bir de **Pleb** denilen ve vatandaşlık hukukunun ancak bir kısmına sahip olan bir halk zümresi mevcuttu. Pleb'ler devlet tarafından himaye ediliyorlar, ticaret ve mülkiyet hukukuna sahip bulunuyorlardı. Fakat eşitliğe dayanan evlenme hukukuna sahip olmadıklarından patrici'lerle evlenemiyorlar, üzerlerinde silah hizmeti olmadığından orduya askere alınmıyorlardı. Ayrıca siyasi haklardan da mahrum idiler; yani ne seçebiliyorlar ne de seçilebiliyorlardı. Bundan dolayı bunlara oy hakkı olmayan vatandaş da deniliyordu. Böylece bunlar tam hukuklu Roma vatandaşlarının gens, curia ve tribus teşkilâtı ile kült nizamının dışında kalıyorlardı. En çok bulundukları yer taşra idi; Roma'da ancak pomerium dışında oturabiliyorlardı." H. (Demircioğlu, a.g.e., s.52).

PATRICİ VE PLEB AYRILIŞININ SEBEPLERİ VE SONUÇLARI

"Eski Roma halkının vatandaşlık hukuku bakımından böyle **Patrici** ve **Pleb** diye ikiye ayrılışı, Roma tarihinin tâ ilk başında olmuş bitmiş bir vakıa halinde önümüze çıkıyor. Bu, belki de çok eski bir galipler-mağluplar tezasına götürülebilir. Her halde bir zamanlar, galipler veya efendiler diyeceğimiz bir kısım halk, şehrin diğer halk grupları ile etraftaki halka tâbi muamelesi yapmış ve bu ayrılık gens teşkilâtı ile uzun zaman muhafaza edilmiştir. Sonraları da ihtimal Roma'nın büyümesi ve ekonomik hayatın gelişmesi ile etraftaki şehir ve köylerden Roma'ya birçok kimseler gelerek yerleşmiş ve o eski tâbilere katılarak, hepsi birlikte, Pleb'lerin çekirdeğini teşkil etmişlerdir. Bu halk zümresi önceleri Patrici'lere karşı tabiatıyla çok zayıf bir durumda idi. Çünkü Plebler, bunların yanında uzun zaman pek mütevazı bir hayat sürdürdüler; devlet yönetiminde ise hemen hiçbir rol oynayamadılar. Fakat Patrici gens'leri, harp ve benzeri sebeplerle mütemadiyen telâfisi mümkün olmayan bir şe-

kilde küçülür ve azalırken, harplere gitmeyen Pleb'ler, bir taraftan kendi çoğalmaları, diğer taraftan da serbest kalan yavaşmaların (Client'ler) kendilerine katılmaları ile gittikçe büyüdü ve yavaş yavaş kendilerini tam hukuklu Patrici'lere karşı, az hukuklu bir sınıf olarak hisseden bir halk zümresi haline geldiler. Bu, Roma'nın iç tarihinde en önemli meselelerden biri olacaktır. " (H.Demircioğlu, a.g.e., s.53).

ESKİ ROMA'DA KRAL VE MECLİSLER

Bu şekilde sınıflanmış olan Roma cemâatinin başında devlet idaresini yürüten bir kral (**Rex**) vardı. Kral, halk meclisinin (**Comitia Curiata**) Patrici vatandaşları tarafından ölünceye kadar şehir devletinin başında kalmak üzere seçilir ve meclisin kendisine verdiği emretme kudretine (**İmperium**) dayanarak, başrahip, en yüksek hâkim ve ordu kumandanı olarak vazife görürdü. Şu halde, çok sert bir krallık değildi. Etrüsk kralları devrinde ise krallık kurumunun daha mutlak bir hale geldiğini ve buna bağlı olarak, gösterişe daha çok önem verildiğini görüyoruz. Artık krallar, krallık âlâmeti olarak erguvan rengi bir elbise giyiyor ve ellerinde âsâ tutuyorlardı. Üzerine oturdukları fildişinden yapılmış taht, sonraları Cumhuriyet devri yüksek devlet memurlarının da âlâmeti haline gelmiştir. Krallar halk arasına çıktıkları zaman, önlerinde, omuzlarında sopa demetleri ve baltalar taşıyan hizmetkârlar yürürdü. Krallın, insanların hayat ve ruhlarına hükmetme kudretini sembolize eden bu işaretler, Cumhuriyet devrinde en yüksek devlet memurlarının da âlâmeti olmuştur.

Kral ölünce, Senatus kendi içinden birisini, yeni bir kral seçilinceye kadar, her beş günde bir değişmek üzere, geçici kral (**İnterrex**) olarak seçerdi.

Kralı seçen **Comitia Curiata**, **Curia** birliklerine dâhil tam hukuklu vatandaşlar (**Patrici**) ile az hukuku vatandaşların (**Plebler**) meydana getirdiği bir meclistir. Burada siyasi üstünlük tamamıyla Patriciler'in elindedir; Plebler oylamaya, çok sonraları (belki MÖ. 5. yüzyıl ortası) katılmışlardır. Mecliste oylar Curia'lara göre verilirdi, yani her Curia'nın bir oyu vardı. Meclise getirilen işler, lehte veya aleyhte oy veren Curia'ların sayısına göre kabul veya reddedilirdi. Vatandaşların hepsinin meclise gelmesine rağmen, teker teker oylamaya katılmazlardı. Bu durum, Cumhuriyet devrinde kurulan diğer meclislerde de aynen devam etmiştir. Roma meclisleri ferdi temsil şeklini kullanmamakla, Grek meclislerinden ve modern millet meclislerinden tamamıyla ayrılmaktadır. Curia Meclisi'nin vazifesi, kralı seçmek, kanunları yapmak, harp ve sulha karar ver-mekti.

İhtiyarlar Meclisi veya **Senatus**, Patrici aile reislerinin meydana getirdiği meclistir. Kralın danışma organı olarak vazife görür ve Curia Meclisi'nden geçmiş kararlar hakkında krala fikrini söylerdi, fakat kararları kralı bağlamazdı. Üyeler kral tarafından aile babaları arasından ölünceye kadar mecliste çalışmak üzere seçilirlerdi.

Ordu, üç Tribus'tan toplanan askerlerle kurulmuştu. Her Tribus 100 atlı asker ve 1000 piyade askeri gönderiyordu. Böylece krallık devrinde Roma devletinin ordusu, 300 süvari ile 3000 piyadeden oluşmakta idi. Piyade komutanlarına **Tribuni militum**; süvari komutanlarına da **Tribuni celerum** adı veriliyordu. Bu küçük ordu, sonraları büyüyen Roma'nın ihtiyaçlarını karşılayamadığı için, teşkilâtı değiştirmek ve genişletmek icabetmiştir. Bu devirde ordu, yalnız Patrici'lerden müteşekkildi.

E. Roma'nın Cumhuriyet Devri Devlet Teşkilâtı

Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, MÖ. 6. yüzyılın sonunda (MÖ. 510), Roma'daki Aristokrat sınıf ayaklanarak baştaki kralı kovmuş ve yerine yine kendisinin kurduğu yeni hükümete, devlet idaresinin yalnız bir krala ait olmayıp, bütün vatandaşları ilgilendiren bir iş olduğu manasına gelen, **Res Publica = Cumhuriyet** adını vermiştir. Bu cumhuriyetin özelliği, yüksek devlet memurlarının, bir sene müddetle ve çift olarak tayin edilmeleridir.

Devletin başında eskiden krala ait kudret ve yetkiyi, şimdi birlikte kullanan iki **Consul** vardır. Başlangıçta bunlar **Praetores** adını taşıyorlardı; ancak MÖ. 366 yılından itibaren devletin ikinci derecede önemli memurları olan ve adli, hukuki işlerin yönetimini üzerine alan memurlara **praetor** adı verilince, baştakiler **Consul** adını almışlardır. Consullerin her ikisi de makamlarında aynı yetkiye sahip idiler, fakat her biri, diğerinin aldığı kararları, eğer bunlar kendi düşüncesine uygun değilse, malik olduğu itiraz hakkı ile durdurabilirdi. Consullerin kudretini gösteren semboller, Etrüsk krallarından alınmış olan makam koltuğu, kenarlarında erguvan renkte şeritler bulunan beyaz togalar ve değnek demetleri içinde balta taşıyan ve consuller umumi yerlerde görüldüğü zaman önlerinde giden 12 Lictor'dur. Fakat Lictorlar, dar manadaki şehrin sınırları (pomerium) içinde balta taşımazlardı, çünkü consullerin bu şehir içinde kanuni takibat yapabilme hakkı, temyiz hakkını sağlayan **Valeria Kanunu** ile sınırlandırılmıştı. Consullerin yaptığı işlere, aldıkları kararlara, memuriyette bulundukları esnada itiraz edilemezdi. Fakat memuriyetleri sona erer ermez hesap vermek zorunda idiler.

Consullerin devlet başkanı olarak yapmak zorunda oldukları işlerin başında, askeri sahadaki emretme kudretini (**İmperium militare**) kullanmak, yani memlekette asker toplamak, harp vergisi

almak ve ordulara harplerde komutanlık etmekte. Bundan başka adalet işlerine bakan, hükümetin günlük işlerini gören, devletin masraflarını tespit edip sarfeden, Senatus ile Curia meclislerini toplantıya çağıran ve nihayet devlet işlerine başlarken Tanrı'ların arzusunu soran da, yine Consullerdi.

Bütün bu işlerin yapılmasında Consullerin yanına iki yardımcı memur verilmişti ve bunlar **Questor** adını taşıyordu. Questorların vazifesi, cezai işlere bakmak ve devlet hazinesini idare etmekte.

Consullere yardım eden diğer bir memur da **Rex sacrorum** (kurban takdim eden kral) adını taşıyordu. Bunun vazifesi, krallık devrinde yalnız kralın takdim ettiği bazı muayyen kurbanları, şimdi Cumhuriyet devrinde sunmaktan ibaretti. Bu memur, başrahibin (**pontifex maximus**) emri altında çalıştığı için, “kral” ismini taşımasının hiçbir önemi kalmıyordu.

Consuller herhangi bir harpte ölürlere veya bazı sebeplerle gelecek yılın consulleri seçilememişlerse, o zaman Senatus yine işe müdahale ederek, 5 gün vazifede kalmak üzere, bir **İnterrex**, yani “geçici bir kral” seçer, bu da kendisine bir halef tayin ederdi ki, bu sonuncusu yeni Consullerin seçimi işiyle meşgul olurdu. Burada yine krallık devrine ait bir kurumun, Cumhuriyet devri Anayasası'na alınmış olduğunu görmekteyiz.

Cumhuriyetin ilk 50 senesi içinde Roma'da vazife gören meclisler, yine krallık devrinin meclisleridir: **Comitia Curiata** ve **Senatus**. Kanunları yapan, harp ve sulha karar veren, Patrici ve Pleb vatandaşlarını içine alan Curia Meclisi'dir.

Patrici ailelerin reislerinin meydana getirdiği Senatus'a şimdi yüksek devlet memuriyetlerinde bulunmuş Patriciler de dâhil bulunuyordu. Bu meclis, eskiden olduğu gibi, yalnız bir danışma meclisi olmaktan çıkmış ve devletin siyaset ve maliye gibi yüksek işlerini de yürüten bir kurul haline gelmiştir. Bundan başka Curia Meclisi

si'nin aldığı kararları tasdik veya reddediyor, devlet başkanlığı mevkiiden boşaldığı zaman, geçici kral adı verilen memuru seçiyordu. Senatus'un aldığı kararlar (**Senatus Consultum**) kanun kudretindeki kararlar değildi, fakat Consuller bunları dikkate almak zorunda idiler.

Buhranlı ve fevkalâde zamanlarda bu devlet teşkilâtının faaliyeti durdurulur ve bütün yetki, 6 ay müddetle tayin edilen fevkalâde bir memura, **Dictator**'a verilirdi. Dictator, halk meclisinin müdahalesi olmadan, Senatus'un emriyle Consullerden biri tarafından seçilirdi. Dictator işe başlar başlamaz, bütün memurlar, hattâ Consuller dahi onun emri altında çalışırlardı. Dictator'un hiçbir mes'uliyeti yoktu. Yanında muavin olarak yalnız kendisinin seçtiği bir süvari kumandanı (**Magister equitum**) vazife görürdü. Bu duruma göre, Dictatorluk, mutlak hükümdarlığın geçici bir örneği idi. Buna rağmen bu memuriyet, Roma'yı buhranlı zamanlarda pek çok felâketten kurtarmış ve uzun seneler devlet bünyesinde herhangi bir sarsıntı yapmamıştır. Ancak, MÖ. 218-201 tarihleri arasında yapılan İkinci Kartaca Harbi esnasında, Dictator'u halk meclisi seçmeye başlayınca, eski manasını kaybetmiş, **Sulla** zamanında (MÖ. 82) ise âdeta monarşik bir devlet şeklinde ortaya çıkmıştır.

İşte Roma Cumhuriyetinin ilk memur ve meclisleri bunlardır. Yüzyıllar geçipte Roma geliştikçe, yeni ihtiyaçları karşılamak üzere, yeni meclisler kurulacak ve yeni memurlar seçilecektir.

Krallığın yerini almış olan Roma Cumhuriyetinin bu eski teşkilâtına bir kere daha bakacak olursak diyebiliriz ki, bu ilk kurumlarla krallık devrindekiler arasında pek büyük bir fark yoktur. Çünkü yeni idare yine aristokratlar elindedir, vatandaşlar arasında hukuk eşitliği yoktur ve bunun için de demokratik bir cumhuriyet değildir. Ancak senelerce süren iç ve dış tazyikler neticesinde, daha demokratik bir şekil alacaktır (S. Atlan, Roma Tarihinin Ana Hatları, İstanbul 1970, s.25-27).

F. Sınıf Mücadeleleri ve Sebepleri

Krallık devrinde olduğu gibi, Cumhuriyetin kurulmasından sonra da Roma'da halk Patrici ve Pleb olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Particiler, yani siyasi, adli, iktisadi ve dini sahada imtiyazlı olan sınıf, devletin yüksek memuriyetlerine ve rahipliklere yalnız olarak seçiliyor; yazılı olmayan örf ve âdete göre iş gören mahkemelerde yargıçlık vazifesini yine yalnız onlar görüyordu. Bundan başka devlet, mağlup ettiği bir ülkenin topraklarından kendisi için işgal ettiği toprakların (**Ager publicus**) bir kısmını satarak veya kiraya vererek, gelir temin ediyor, bu şekilde kullanmadığı toprakları da Roma vatandaşlarına ufak bir ücret mukabilinde dağıtıyordu ki, bundan asıl yararlananlar yine Patriciler oluyordu. Böylece elinde gayet az bir toprağı olan Pleb bir vatandaş, askere giderken, gerekli bütün masrafları (silah, elbise) kendisi karşılamak zorunda olduğu için, durumu büsbütün bozuluyor ve bunu düzeltmek için, durumu iyi olanlardan aldığı borcunu vaktinde ödeyemediği zaman, köle oluyordu. İki sınıf arasındaki ayrılık ve anlaşmazlık, Roma'nın zaptettiği memleketler halkının Roma'ya gelince, Pleb sınıfına alınmaları neticesinde, büsbütün artmıştır. Çünkü fakir **Plebler**, iktisadi durumlarının düzeltilmesini isterken, zengin Plebler **Patriciler** gibi, yüksek devlet memurluklarına ve rahipliklere seçilmek; Patricilerle evlenebilmek ve ticaret yapabildiği istiyorlardı. Nihayet bütün bu sebepler altında devlete karşı ayaklanmaya karar veren Plebler, evvelâ teşkilatlanmayı düşünmüşler ve kendilerine mahsus bir meclis (Concilla Plebis) meydana getirmişlerdir. Bu meclisin yalnız Plebler için aldığı kararlarına **Plebiscita**, başkanlarına **Tribunun** adı veriliyordu. Bundan sonra Plebler ikinci adımı atmışlar ve toplu bir halde şehri terk ederek, Roma yakınındaki kutsal dağa gitmişlerdir. Tarihi ananeye göre, bu olay MÖ. 494'e rastlamaktadır. Bu hareket, MÖ. 300 yılına kadar süren ve Plebler'in zaferi ile biten Patrici-Pleb mücadelesinin başlangıcını teşkil etmiştir. Bu sırada

Patrici'lerin askeri, siyasi ve iktisadi sahada Plebler'e ihtiyaçları olduğu için meseleye müdahale etmişler ve Plebler'in geri dönmek için ileri sürdükleri şartları kabul etmişlerdir.

Kabul edilen şartlara göre, fakir Plebler'in borçları bağışlanacak ve borçlarından dolayı köleliğe düşmüş olanların hürriyetleri iade edilecekti. Bundan başka Pleb'ler, kendi aralarından Pleb'lerin çıkarlarını gözetecek iki memur (**Tribuni Plebis**) seçebileceklerdi. Her sene Pleb Meclisi tarafından yeniden seçilecek olan Pleb Tribunlarının sayısı başlangıçta iki olarak tespit edilmişti, fakat MÖ. 5. yüzyıl ortalarında bunların sayısının 10'a çıktığını görüyoruz. Memurların isimlerinden de anlaşılacağı gibi, aynı tarihte Roma'da yeni bir Tribus teşkilâtı yapılmış, asker ve vergi toplama işlerinde kolaylık sağlayabilmek için, şehrin içi ve civarı şimdi artık mahalle manasına gelen Tribuslara bölünmüştür. Böylece şehrin içinde 4 (**Palatina, Esquilina, Collina, Suburana**), civarında ise 16 Tribus teşkil edilmiş ve bu sonuncuların bir kısmına şehir dâhilinde yapıldığı gibi, coğrafi isimler, diğer kısmına ise, vaktiyle buralarda yerleşmiş ve ziraat yapmış büyük ailelerin isimleri verilmiştir. Sonraları Roma'nın toprakları genişledikçe, civar Tribusların (**Tribus Rusticae**) sayısı 35'e çıkarılmıştır. Andreas Alföldi ise son yazdığı bir makalesinde (Hermes 80/1962, s. 187 vd.) 4 şehir Tribus'unun Etrüsk krallarının devrinde teşkil edilmiş bulunduğunu, civar Tribusların da bir kısmının MÖ. 5. yüzyılın birinci, diğerlerinin ise ikinci yarısı ile 4. yüzyılda meydana geldiğini ileri sürmüştür.

Bundan böyle tribuslara göre toplanan Pleb cemâatinin meclisi (**Concilla Plebis Tributa**), her sene Pleb Tribuslarını yeniden seçerdi. Şu halde bunlar da Patrici memurları gibi, yıllık memurlardı. Tribunlar aynı zamanda Pleb meclisinin aldığı bir kararla taarruz edilmez bir hale getirilmişlerdi. Bunların vazifeleri Pleb haklarını Patrici memurlara karşı korumaktı. Patrici yüksek bir memur, herhangi bir Pleb'i cezalandırmak veya tutuklamak istediği zaman,

bunların müdahale etmek hakları vardı. Yalnız Consullerin şehir dışındaki yetkilerine ve Dictator'lara karşı herhangi bir harekette bulunamazlardı. Fakat dar manadaki şehir sınırı (Pomerium) içinde; Pleb'lere herhangi bir şekilde haksızlık edenleri tutuklayabilirler ve Pleb meclisinde, Pleb cemâati ile birlikte bunları muhakeme ederek cezalandırabilirlerdi.

Pleblerin devlet içinde devlet durumunda olan bu teşkilâtı, Patrici hâkimiyetine vurulmuş ilk darbe olmuştur. Bunun karşısında Patriciler hemen tedbir almaya başlamışlar ve dışardan Roma'ya gelen yabancı aileleri, asil olsalar dahi, Pleb sınıfına almışlar ve kendi sınıflarının artık kapandığını ilân etmişlerdir. Bundan başka Tribunluğu kaldırmak için de teşebbüse geçmişlerse de, başarı sağlayamamışlardır. Tarihi an'aneye göre, bu konuda özellikle **Cn. Marcius Coriolanus** faaliyet göstermiş, fakat başaramamış ve sürgüne gönderilmiştir (MÖ. 491). Daha sonra **Volsc'lardan** teşkil ettiği bir ordunun başında Roma'ya yürümüş, fakat annesi ile karısının araya girmesi üzerine, vatanına karşı savaşmaktan vazgeçmiştir. Bu gibi mukavemet hareketlerine rağmen, Pleblerin kurduğu teşkilât devam ediyor ve kısa bir zaman sonra, **Pleb Tribunlarına** yardımcı olarak, **Pleb Aedilleri** de veriliyordu ki, bunların vazifesi açılış töreni MÖ. 456 yılında yapılan, Aventin tepesi üzerindeki **Ceres tapınağına** yerleştirilen Pleb cemâati kasasına ve arşivine nezaret etmektir. Böylece devlet içinde Patrici memurlarla Pleb memurları ve meclisleri yan yana vazife görüyor ve birinciler hükümeti, ikinciler de muhalefeti teşkil ediyorlardı.

Bu ilk uzlaşmaya rağmen, iki sınıf arasında mücadele devam edip gidiyordu. Zengin Plebler, Patriciler gibi devlet memuru ve rahipliklere seçilmek, kısacası onlarla tamamıyla eşit haklara sahip olmak istiyorlardı.

Bundan sonraki seneler içinde, Plebler'in yararına olan bazı teşebbüslerin, Patrici'ler tarafından yapıldığını görüyoruz. Böylece MÖ. 486 senesinde üçüncü defa Consul olan **Spurius Cassius**, devlete ait toprakların (Ager Publicus) fakir Plebler ile müttefik Lâtinlere dağıtılmasını öngören bir kanun tasarısını meclise getirmiştir. Fakat ilk ziraat kanunu (**Lex agraria**) diyebileceğimiz bu tasarı, diğer Consul'ün buna karşı cephe alması üzerine reddedilmiş hatta Spurius Cassius, Consullük vazifesi sona erince, mes'ul tutularak idam edilmiştir.

MÖ. 462'de Pleb Tribunu olan **C. Terentilius Arsa**'nın Roma'da yürürlükte olan örf ve adet hukukunun yazı ile tesbit edilmesi için bir komisyon kurulması hakkında yaptığı teklif, Patriciler'in gösterdiği mukavemet karşısında reddedilmiştir. Ancak bu sıralarda harpler dolayısıyla Pleblere çok muhtaç oldukları için, bazı ufak tefek tavizlerle onları tatmin etmekten de geri kalmamışlardır (S. Atlan, a.g.e., s.27-30).

G. Decemvir'ler ve On İki Levha Kanunları

"Ancak, Pleb Tribunusları, bütün bu tavizlere rağmen, hukukun yazılması işini elden bırakmadılar. Böylece nihayet ilk tekliften on yıl sonra, Patrici'ler, hukuku yazmak için bir komisyon kurulmasına razı oldular. Consul yetkisine sahip on adamdan oluşan, kanun yazıcı bir komisyon kuruldu (MÖ. 451). Bu adamların, kolay olmayan vazifelerini hiçbir etki altında kalmadan yapabilmeleri için de, tıpkı Hellas'ta olduğu gibi, bütün hükümet kudreti onların ellerine verildi. Çünkü kanun vazetmek ve devleti idare etmek, o zamanın düşüncesinde henüz ayrı bir iş sayılmıyordu. İşte böylece Patriciler Consullüğü, Plebler de Tribunus'luğu bıraktılar; fakat meclisleri kaldırılmadı. İçlerinde Consul Appius Claudius (eski consul) da bulunan bu decemvirler, âdeta bir dictator idaresi kurdu-

lar ve çalışmağa başladılar. Söylendiğine göre, içlerinden üçü Güney İtalya Hellen şehirlerine ve Atina'ya giderek onların kanunlarını, örf ve âdetlerini bizzat tetkik ettikten başka, bazı Hellen mütehasıslarını da kendilerine yardıma çağırdılar. Böylece Decemvirler, bir senelik bir çalışma sonunda, on kanun levhası yazmaya muvaffak oldular. Fakat yazılma bitmediği için, ertesi yıl iki levha daha yazıldı. Hepsini birden **“On iki levha kanunları”** adını alan bu kanunlar, herkesin okuması için Forum'daki hatip kürsüsüne asıldı.

ON İKİ LEVHA KANUNLARININ MUHTEVASI

On İki Levha Kanunları'nın levhaları, MÖ. 4. yüzyıl başındaki Galler felâketinde kaybolmuştur. Muhtevasından kırıntı şeklinde birkaç parça, bazı yazarların kayıtlarıyla, bize kadar gelebilmiştir. Bunların genişletilmesinden meydana gelen daha sonraki kanunlardan, MÖ. 5. yüzyılın kanun maddelerini çıkarmak çok zor olmaktadır. Ancak şunu söylemek mümkündür ki, bu kırıntılar dahi, Roma hukukunun hakikaten çok yüksek seviyede olduğunu göstermektedir. Ancak, burada bugün kat'i olarak birbirinden ayırdığımız birçok hukuk alanı, birbiri içine girmiş bir haldedir: Bunlarda özel hukuk, ceza hukuku, âmme hukuku gibi sistematik ayrılmalar yoktur. Maddeler de vak'a vak'a ele alınmıştır. Edinilen bilgilere göre, bu kanunlarda Plebler'e normal hukuki ilişkililerin her alanında medeni hukuk bakımından eşitlik veriliyor, Patrici memurlarının keyfi hareketleri sınırlandırılıyordu. Fakat devlet makamlarının halk cemaatlerine karşı otoriteleri de kuvvetlendiriliyordu. Buna mukabil sınıf ayrılması henüz kaldırılmıyor, Patriciler ile Plebler arasındaki evlenme yasağı gene kat'i olarak muhafaza ediliyordu. Bundan da anlaşılıyor ki, On İki Levha Kanunları mevcut ve muteber örf ve âdet hukukunun yazılmasından başka bir şey değildi. Hâlbuki Plebler, bununla aynı zamanda, yukarıda dediğimiz gibi, kendileri-

nin yazılı kanunlarla Patricilerle hukuk bakımından eşit bir statüye konulmasını da istiyorlardı. Komisyon bunu yapmamıştı.

ON İKİ LEVHA KANUNLARININ ÖNEMİ

Buna rağmen On İki Levha Kanunları, tam bir buçuk asır önce Atina'da Solon ile kat'i olarak kurulmuş olan hukuk devletinin, Roma'da da meydana getirilmesi için atılmış ilk olumlu adımı teşkil ediyordu. Bundan dolayıdır ki, eski Romalılar, On İki Levha Kanunları'na Roma özel hukuku ile âmme hukukunun kaynağı olarak bakmışlardır. Roma gençliğinin tahsil ve terbiyesinde de uzun zaman en önemli bir vasıtayı teşkil etmiş olan bu kanunlar, birçok asırlar için yeni teşkilâtın temeli olmuşlardır. Gerçekten, bundan sonra yüzyıllar boyunca nazariyatta daima On İki Levha Kanunlarının hukuki kudreti etkili olmuştur: Roma hukuku, Romalı'nın muhafazakâr ve hukuki işlerde çok ihtiyatlı olan görüşü altında mütemadi tefsirlerle gelişirken, bu On İki Levha Kanunları daima esas kalmıştır.”(Demircioğlu, s.96-98).

PLEB-PATRİCİ MÜCADELESİNDE PLEBLERİN YENİ KAZANÇLARI

Pleb'lerin İkinci Grevi ve Valarius-Horatius Kanunları

Decemvirler komisyonu, ancak mevcut olan ve yürürlükte bulunan gelenek hukukunu yazıya geçirmiş, fakat Pleb'lerle Patrici'lerin hukuki bakımdan eşitliğini sağlayamamıştı. Neticede, bunlar iş başından çekilip te vaziyet tekrardan normale döndüğünde, sınıf mücadelesinin yeniden alevlenmesi kaçınılmaz bir gerçektir. Ancak, dikkate şayandır ki, Decemvirler, vazifeleri bittiği halde iktidardan çekilmediler. Bu ise, Pleb-Patricî mücadelesinin daha da alevlenmesine yol açtı. Gerçekten, eğer tradisyona inanmak gerekirse, Plebler, Decemvirler'in bu hareketini protesto etmek için, şimdi ikinci bir grev yaptılar ve yine Kutsal dağa çekildiler (MÖ.

449). Bunun üzerine Decemvirlik lağvedildi. Gerçekten, bu komisyonun lağvedilmesi, devlet hukuku bakımından olumlu bir adım oldu. Şimdi, yeni gelen consuller, iç huzurun temini için, Plebler'in istedikleri şeyleri de ihtiva eden, üç kanun tasarısı teklif ettiler. MÖ. 449 yılında kabul edilerek **Valerius-Horatius Kanunları** diye adlandırılan bu kanunlardan birincisi, vatandaşların itiraz ve temyiz hakkını kat'i olarak teyid ediyordu; yani halk, dictator dışında, diğer bütün seçilmiş memurların haksız hareketleri karşısında halk meclisine müracaat edebilecekti. İkinci kanun teklifi, Pleb tribunuşları'nın dokunulmazlıklarının resmen tanınması ve sayılarının da 10'a çıkarılması hakkında idi. Üçüncü kanun teklifi ise, Pleb meclisinde (concilia plebis tributa) verilen ve yalnız Pleb'ler için geçerli olan kararların, bundan böyle Centuria Meclisi (comitia centuriata) kararları (leges) ile eşit sayılmasını öngörüyordu.

Valerius-Horatius Kanunları, bu durumu ile Roma esas teşkilâtının önemli bir gelişim merhalesini teşkil ediyordu. Gerçekten, bu kanunlarla, Plebler'in adamları olup, şimdiye kadar ihtilâlcı bir karakter arzeden Pleb Tribunuşları, artık hukuki ve kanuni bir şekilde tanınıyordu. Bunlar şimdi resmi ve bağımsız Pleb memurları özelliğini kazanıyorlardı. Fakat kanunların en önemli tarafı şu idi: Artık, Plebler'in kendi meclislerinde verecekleri kararlar, bütün Roma cemaati için geçerli oluyordu; yani bu kararlar, kanunlara eş değerde genel bir kıymet kazanıyordu. Aslında, bunların da Senatus tarafından onaylanması lâzımdı; fakat o zaman zaten bütün kanunlarda bu yöntem uygulanıyordu. Netice olarak, Roma'da Pleb sınıfının karar şeklinde tecelli eden arzularına, herkesin uyması gerektiği sonucunu ortaya çıkaran bu kanunlara **"Roma'nın magna cartası"** denilebilir. Hiç şüphe yok ki, bunların amacı, İngiliz magna cartası gibi, hürriyet için birtakım yeni emniyet organlarını ortaya koymak değildi; bunlar Roma'da büyük bir kısım vatandaş haklarının ihtilâlcı mahiyetteki kurumlarla korunan emniyetini, kanuni

olarak genel manâda teyid ettiği, kuvvetlendirdiği için, bu adı almayaya lâyıktı.

Fakat Pleb Meclisi (concilia plebis tributa) kararlarının, meşru ve kanuni bir niteliğe kavuşması, Patriciler için zararlı olacaktı. Bu yüzdendir ki, bu kararların tanınması ile Patriciler'in orada da oy sahibi olmaya kalkmalarına şaşdırmamak lâzımdır. Gerçekten, bir müddet sonra, Pleb meclislerine Patriciler de girmeğe ve oy vermeye başladılar. Bu ise, meclisin eski şeklini değıştirdi ve bu meclis, hiç değılse, MÖ. 447'den itibaren, **Comitia Tributa** adını alarak yeni bir halk meclisi haline geldi. Böylece, içinde artık bütün Roma halkının oyunu kullandığı yeni bir halk meclisi haline gelmiş oldu: **Comitia Tributa** şimdi, **Comitia Centuriata** yanında, hukuki bakımdan aynı derecede kıymeti olan ikinci bir halk meclisi oldu. Yalnız, centuria meclisinde halk, servetine göre sıralanarak oy verdiği halde, Comitia Tributa'da hiçbir ayırım yapılmaksızın tribus'a göre oy veriliyordu. Bu bakımdan, yeni meclis, daha demokratik bir manzara arz ediyordu. Doğal olarak, öteki meclislerde olduğu gibi, burada da, her tribus'un bir oyu vardı ve topluluklar esas alındığı takdirde en çok 35 oy verilebiliyordu.

Bununla beraber, Patrici-Pleb mücadelesi yine devam ediyordu. Çünkü örneğin büyük Pleb ailelerinin Patriciler'le eşit haklara sahip olması problemi henüz çözülebilmış değildi. Bunun en büyük engeli de iki sınıf arasındaki evlenme (conubium) yasağı idi. Gerçekten, On İki Levha Kanunları bile bu engeli kaldıramamıştı. Plebler, artık bu problemi de çözmek niyetinde idiler. Nitekim MÖ. 445'de Pleb tribunu **Canuleius**, Comitia Tributa'dan çıkarttığı bir kanunla, bu geleneksel engeli ortadan kaldırmayı başardı. İki sınıf arasında evlenmeleri temin ederek, sosyal eşitliği de bir bakıma sağlamış olan bu kanunun yayınlanmasından sonra, birleşmeler çoğalmaya başladı. Bu birleşmelerin neticesi olarak da Plebler, örneğin siyasi eşitlik gibi başka haklar elde etmek uğrunda yapa-

cakları mücadele için, daha uygun bir duruma girdiler. Fakat bu, özellikle yükselmiş olan ailelere, yani zengin Plebler'in işine yaradı (Demircioğlu, a.g.e.,s.98-100).

CONSUL YETKİSİNE SAHİP ASKERİ TRİBUNUS'LAR

Gerçekten, Plebler'in her iki halk meclisinde de, (Comitia centuriata ve Comitia tributa) aktif seçim hakları vardı; yani oy veriyorlar ve seçebiliyorlardı. Fakat pasif seçim hakları yoktu; yani memur seçilemiyorlardı. Çünkü Patriciler, bu hakkı hâlâ kendi tekellerinde tutuyorlar ve bunda inatla ısrar ediyorlardı. Plebler şimdi memur seçilmek meselesini de ele aldılar. Bunu ilk olarak ortaya atan da yine **Canuleius** oldu. Canuleius MÖ. 444'de, Consulluk makamının paylaşılmasını teklif etti. Patriciler reddettiler. Bununla beraber, sonunda boyun eğeceklerini anladıkları için, hiç olmazsa daha şimdiden bu memurluğun kaldırılarak yerine başka bir şeklin bulunmasına razı oldular. Öyle anlaşıyor ki, devam eden harplerin de rol oynadığı bazı mecburiyetler neticesinde her iki sınıf arasında bu konuda bir anlaşmaya varıldı: Buna göre, consulluk, Patriciler'e kalacaktı; fakat eğer, istenirse, consuller yerine, memuriyetleri hem Patricilere hem de Plebler'e açık olan **"Consul yetkisine sahip askeri tribunos'lar"** seçilebilecekti. Bunların sayısı 6 ve memuriyetleri de, alışlageldiği üzere, birer senelik olacaktı. Bu yeni memurları consullerden ayıran şey, yalnızca isimleri idi. Plebler böylece, devletin başına geçmek hakkını consul olarak değil, fakat başka bir isim altında ele geçiriyorlardı. Ancak Patriciler, bunu uzun zaman yine Plebler'e bırakmadılar: Gerçekten, MÖ. 444'den 400'e kadar olan kırk dört senelik müddet içinde, devletin başına birçok defalar askeri tribunos'lar geçtiği halde, Patriciler'in centuria meclisindeki nüfuzları dolayısıyla, bunların hiçbirisi Plebler'den çıkamadı.

Doğal olarak, Patriciler, bu sınıf mücadelesinde politik bakımdan uğradıkları zararları telâfiye çalışmaktan geri kalmadılar. Bunlar, daha o zaman consulluğun ergeç Pleblere de geçeceğini anladıkları için yeni yeni birtakım tedbirler aldılar. MÖ. 443'de teşkil edilen ve consulların en önemli yetkilerini ellerinden alan yeni bir memurluk (**ensor**), bu cümledendir. Centuria Meclisi tarafından eski consullardan seçileceği için şimdilik yine Patriciler'den olacak olan iki ensor'a verilen vazifelerin en önemlisi, tâ kral Servius Tullius esas teşkilatıyla tespit edilmiş bulunan vergi mükellefiyetinin tayini işi idi. Bunlar, vatandaşların sayılarını tutarak onları muhtelif vergi derecelerine göre gruplandıracaklardı. İşin bir gereği olarak da, diğer memurlar gibi her sene, birer yıl süre için değil, her dört veya beş senede bir defa ve bir buçuk sene için seçileceklerdi. Fakat daha sonraları bunlara, devlete ait malları idare etmek, cemaata ait araziden alınan vergilerle, gümrük vergilerinin tahsili işini mültezimlere, devlet binaları inşası işini müteahhitlere havale etmek ve nihayet, örf ve âdetler ve ahlâk üzerine nezaret etmek vazifeleri de verildi. Censorlar, bu son görevleri icabı, vatandaşlara, yaşayış tarzlarına göre, not ve hattâ ceza vermek hakkını da aldıkları için, bu memurluk, vatandaşın geleceği üzerinde son derecede etkin önemli bir makam haline geldi: Bunlar, bir müddet sonra senatorları bile mevkilerinden atabilecek yetkiye sahip oldular. İçlerinde bazıları, eski Roma ahlâk ve geleneklerinin sadık bekçileri olarak nam kazandılar.

Bununla beraber, Patriciler'in mevkii tamamıyla sarsılmış değildi. Bunu her şeyden çok, MÖ. 439 yılında zengin bir Pleb'in öldürülmesi olayı açıkça anlatıyordu: Gerçekten, bir kıtlık esnasında fakir halka ucuz, hattâ bedava hububat dağıtmış olduğu söylenen **Spurius Maelius** adında zengin bir Pleb, Patriciler tarafından kendisine, aşağı sınıf halka dayanarak iktidarı ele geçireceği ve tıranlığa kalkışacağı suçu yüklenmek suretiyle, hiçbir hukuki kurala riayet

edilmeden ortadan kaldırıldı. 50 yıl kadar önce, consul **Spurius Cassius'un**, fakir halkı koruyan ziraî teklifleri dolayısıyla uğramış olduğu akibeti hatırlatan bu olay, Patriciler'in durumunu ve bu meseleyi hâlâ nasıl telâkki ettiklerini gösteriyordu. Fakat bunların hiçbirisi Pleblerin, Patriciler'le devlet hukuku bakımından eşit olma yolundaki mücadele gayretlerini durduramadı. Plebler, bu gayretleri ile MÖ. 421 yılında bir başarı daha kazandılar; evvelce consuller tarafından tayin edilen, MÖ. 447'den beri de kendilerine ayrıca devlet kasasının idaresi verilerek, halk tarafından seçilmeğe başlanan questor'ların sayısı şimdi dörde yükseltildi ve Pleblere de **questor** olmak hakkı verildi. Devlet kasasını idare eden bu memurluğun önemi dolayısıyla Plebler'in başarısı gerçekten büyüktü (Demircioğlu, a.g.e.,s.100-102).

MÖ. 5. YÜZYILIN SONUNDAKİ DURUM

Böylelikle, MÖ. 5. yüzyıldaki iç olayların Roma'nın gelişimi bakımından önemli olanlarını aktarmış olduk. Bütün bunlar gösteriyor ki, Roma'da MÖ. 5. yüzyılda cumhuriyet iç tarihi, tâ baştan itibaren, Patrici ve Pleb denilen iki halk zümresi arasındaki tezatların düzeltilmesi hareketleriyle dolu bir mücadele devridir. Fakat bu yüzyıl bittiği zaman, bu düzelme henüz nihayete ermekten uzaktır. Gerçekten, Partici-Pleb mücadelesi, MÖ. 4. yüzyılda da devam edecek ve ancak tam bir siyasi eşitlik gerçekleşince sona erecektir. Bu şartlar altında, Roma cumhuriyetinin MÖ. 5. yüzyıl sonunda kesin şeklini aldığını söylemek mümkün değildir. Roma cumhuriyeti, hem dışarıda, hem de içerde dâimi bir mücadele ve hareket içinde gelişmektedir. Tarihi gelişim süreci içerisindeki kesin şeklini bundan sonra alacaktır.

I. ÇİN TARİHİ VE MEDENİYETİ

A. Çin Tarihi'nin Anahatları

Çinliler, tarihlerinin MÖ. 3. Binyıla kadar çıktığına inanırlar. Fakat gerçekte 3. Binyıl Çin tarihine ait hemen hiçbir şey bilmiyoruz. 2. Binyıl tarihi de eksik ve efsanelerle karışıktır. Çin tarihinin 1. Binyılı ise gayet iyi bilinmektedir. Çünkü bu döneme ait yeterince yazılı vesika mevcuttur.

Arkeolojik vesikalardan anlaşıldığına göre, Çin'de ilk medeniyetler kuzey bölgelerinde doğmuştur. Kansu eyaletinde bulunmuş olan ve MÖ. 3. Binyıla kadar çıktığı sanılan üzerleri boyalı ve nakışlı vazolar, Anav'dan çıkarılan vazolarla büyük bir benzerlik içerisindedir. Bu medeniyet, MÖ. 2. Binden itibaren yavaş yavaş doğuya ve güneye yayılmıştır.

Çin tarih geleneğinin bildirdiği yarısı tarih, yarısı efsane olan birtakım krallar ve sülalelerden sonra asıl Çin tarihi III. Sülale ile başlar.

MÖ. 1100-250 yılları arasında hüküm süren bu sülaleye “**Çu Sülalesi**” de denir. Şensi dağlık bölgesinden gelmiş oldukları anlaşılan bu sülale kralları Kuzey Çin’de bir devlet kurdular ve bu devletin hudutlarını doğuya ve güneye doğru genişlettiler. Bunlar bu bölgelerde oturan Türkleri ve diğer kavimleri de bir müddet için de olsa egemenlikleri altına aldılar. Fakat MÖ. 8. yüzyıldan itibaren gittikçe kuvvetlenen Türk prensleri, merkezi yönetimi tanımamaya, her geçen gün topraklarını genişletmeye başladılar. Bunun neticesinde Çu Devleti feodal bir devlet haline geldi; günden güne zayıflamaya ve çökmeye başladı.

Feodal devletlerin birbirleri ile yaptıkları mücadelelerden Şensi’de hüküm süren Çin Sülalesi (MÖ. 250-200) galip çıktı. Diğer feodal prensleri hâkimiyeti altına alarak kuvvetli bir devlet kurdu. Bu sülalenin ilk hükümdarı **Çin-se-Huang-ti**, yetenekli devlet adamlarının yardımı ile bu devleti yeni baştan teşkilâtlandırdı. Orta Asya’dan gelen Türk akınlarına karşı önceleri zayıf hudut kaleleri vasıtasıyla korunan kuzey ve kuzeybatı sınırlarını kuvvetli bir surla (Çin Seddi) güven altına aldı. Uzunluğu 2000 kilometreyi aşan bu surun kalıntıları zamanımıza kadar gelmiştir. Bu hükümdar, batıya ve kuzeye doğru da ilerleyerek Çin hudutlarını **Tongking’e** kadar uzattı. Adı geçen Çin hükümdarı ayrıca Çin milletinin eski gelenekler, eski medeniyet ve Konfüçius mezhebi ile olan ilgisini kökünden kesmek için Çin’in bütün siyaset ve tarih kitaplarını yaktırdı. Ülkesinde baş gösteren bütün ayaklanmaları bastırdı.

Ancak bu hükümdarın ölümünden sonra memlekette derebeylik hayatı yeniden başladı. Büyük bir devlet kuran Hunlar’ın büyük seddi aşarak Şensi eyaletini baskı altında bulundurmaları, iç durumu büsbütün karıştırdı.

Bu karışıklıklar esnasında feodal prensliklerden biri olan Han Sülalesi, Kuzey Çin’i egemenliği altına almak suretiyle güçlü bir merkezi devlet kurmayı başardı (MÖ. 200 – MS 220).

Geleneklerine son derece bağlı olan Han Sülalesi hükümdarları, en tehlikeli düşmanları olan Hunlar ile uzun müddet uğraştılar ve sonunda onları batıya sürdüler. Orta Asya'ya da birtakım seferler yaparak, nüfuzlarını bir müddet için bu bölgelerde de hissettirdiler. Bu seferler sonunda Çinlilerin batıya ve güneye giden büyük kervan yollarını ele geçirmeleri, onların bir taraftan İran, diğer taraftan da Hint medeniyetleri ile temasa geçmelerini sağladı. Bu temaslar neticesinde Doğu'nun en büyük din ve düşünce sistemlerinden biri olarak kabul edilen "Budha Dini" Çin'e girdi.

Fakat Han Sülalesi, MS. 2. yüzyıldan itibaren çökmeye başladı. Her tarafta ayaklanmalar oldu. Memleket parçalandı. Sonunda bu devlet, MS. 220 yılında tamamen yıkıldı.

Han Sülalesi'nin yıkılmasından sonra, bu ülkenin kuzeyini ve kuzeybatısını istilâ etmiş olan Türkler üç devlet kurdular. Fakat bu devletlerin ömürleri kısa oldu. MS. 400'lerden itibaren şiddetlenen Türk akınları ve bunların neticesinde meydana gelen karışıklıklar Çin'in ikiye ayrılmasına yol açtı:

1. Yerli sülalelerin egemenliği altında bulunan Güney Çin,
2. Çoğunluğu Türk olmak üzere, irili ufaklı birçok devletin bulunduğu Kuzey Çin.

Güney Çin'de yerli sülaleler birbirleri ile boğuşurken, kuzeyde **Veyiler** yahut **Topa Türkleri** tarafından bir devlet kurulmaktaydı (MS. 420-550). Veyiler 450 yılından itibaren Kuzey ve biraz sonra Güney Çin'i ele geçirdiler. Batıya doğru ilerleyerek Turfan ve Kaşgar'ı almak suretiyle Çin ile batı arasındaki ticaret yolunu açtılar. Çin'de başlayan barış devri, memlekette zenginliğin artmasına ve medeniyetin gelişmesine yol açtı. Veyiler, Budha dinini kabul ederek onu kuzeyde ve güneyde yaydılar.

Fakat daha sonra Veyiler, Doğu ve Batı Veyileri olmak üzere ikiye ayrıldılar. Bu da onların zayıf düşmelerine neden oldu. 550

yılından sonra Veyiler tarih sahnesinden tamamen çekildiler. Onların yerlerini alan sülaleler uzun müddet Çin’de birliği sağlayamadılar. Ancak 650 yılından sonra başa geçen ünlü **Tang Sülalesi** Çin’de birliği sağlamaya muvaffak olduğu gibi, Orta Asya’daki bütün Türk ellerini de nüfuzu altına aldı.

B. Çin Devleti ve Medeniyeti

Çin’de ilk medeniyetler kuzeyde Sarı Irmak boylarında ortaya çıkmıştır. Bu medeniyetleri yaratanların Orta Asyalı insanlar olduğu tahmin edilmektedir. İlk kez kuzey bölgelerinde görülen medeniyet unsurları, yavaş yavaş güney bölgelerine de yayılmıştır. Bu medeniyet en çok **Çu Sülalesi** zamanında gelişmiş, cemiyet, din ve felsefe fikirleri bu devirde başlamıştır. Bu medeniyetlerle birlikte ilk devletler de kuzeyde kurulmuştur. Çin tarih geleneği, ilk devlet kurucusunun Kansu’dan çıkmış olduğunu bildirir.

Çin’de kurulan ilk devletler feodal devletlerdi. Hükümdarlar asiller arasından seçilirdi. Fakat daha sonraları, hükümdarlık veraset yolu ile babadan oğula geçmeye başlamıştır. Vesikalardan öğrenildiğine göre, hükümdarın emrinde geniş bir memur teşkilâtı vardı.

Çin’de halk iki sınıfa ayrılmıştı. Bunlardan biri asiller, yani hâkim zümre; diğeri de hayvan yetiştirme ve ziraatla uğraşan köylü sınıfı idi. Köylü sınıfın hürriyeti olmadığı gibi, onlar asiller için çalışmak zorunda idiler.

Çok eski zamanlarda Çinliler; ağaçlara, taşlara, ırmaklara ve güçlü hayvanlara tapınmışlar ve bütün bu varlıkların içerisinde birtakım ruhlar olduğuna inanmışlardır. Bazılarını iyi, birçoğunu ise fena saydıkları bu ruhlardan kendilerine bir kötülük gelmemesi için bunlara yalvarmışlardır (dua), yahut da hediyeler vermişlerdir (adak, kurban). Çinlilerin ilk zamanlar en çok hayvanlara tapmış

olduklarına dair bazı izler vardır. Daha sonraki dönemlerde ise onlar atalarının ruhlarına ve ziraatle ilgili oldukları için gök ve yer tanrılarına tapınmışlardır.

Çin'de Çular zamanında başlayan felsefe ve din hareketlerinin en büyük adamı **Konfuçius**'tur. MÖ. 530 yılında doğduğu sanılan Konfuçius, asil bir ailedendi. Yüksek memurluklarda bulunmuş bir devlet adamı olan Konfuçius, işten çekildikten sonra, Çular'ın son zamanlarına doğru memlekette baş gösteren karışıklığın önüne geçmek için yeni bir ahlak felsefesi ortaya atmış ve bununla memleketini yıkımdan kurtarmak istemiştir.

Konfuçius'a göre, Çin cemiyetinin kurtuluşu için insanlar ile bunların başında bulunan hükümdarların olgunlaşması ve ideal insanlar olması şarttır. Bunun için herkesin dürüst davranması, erdemli olması, anne ve babaya, amire ve hükümdara saygı göstermesi, dostlarına ve ailesine karşı ödevini yapması gerekir. Bunları herkes yaparsa ve bu yolda hükümdarın kendisi önderlik ederse devlet düzene girer, topluma barış ve düzen gelir. Görülüyor ki, burada bir dinden ziyade bir ahlâk felsefesi söz konusudur. Bu felsefe her şeyden önce devleti kollamakta ve pratik amaçlar peşinden koşturmaktadır. Konfuçius'un bu ahlâk prensipleri öğrencileri tarafından geniş bir sahaya yayılmış ve MÖ. 3. yüzyıldan itibaren bir inanç haline getirilmiştir.

Konfuçius ile aynı devirde yaşamış olan **Lao-çe** ise fakir bir köylü ailedendi. Çular'ın sarayında kütüphane memurluğu yapmış, hiçbir zaman resmi hayata karışmamış ve insanlardan uzak yaşamıştır. Düşüncelerini "**Tao ve fazilete dair kitap**" adlı eserinde ortaya koymuştur. **Lao-çe**'ye göre insanın en son amacı sonsuzluğa ulaşmaktır. Bunun için de insanoğlunun ihtirasları peşinden koşmaması gerekir. İhtiraslar insana acı ve felaket getirir. Lao-çe'nin felsefesi ilk zamanlar halk tarafından anlaşılamadı. Daha sonraları

ise Hint dininin tesiri altında kalarak birtakım değişiklikler geçirdi ve temel özelliklerini kaybetti.

Bu felsefe sistemlerinin yanında Budha dini, Han Sülalesi (MÖ. 200 – MS. 220) zamanından itibaren Çin'e girmeye başladı. Fakat bu dinin memlekette kök salması ve gelişmesi Veyiler zamanına (MS. 420-550) rastlar. Budha dininin Çin sanatı üzerinde de önemli tesirleri oldu.

Çinliler, çok erken devirlerden itibaren yazı, edebiyat ve sanat alanlarında da önemli gelişmeler gösterdiler. Kâğıtçılıkta, ipekçilikte ve çinicilikte de olgun bir seviyeye ulaştılar.

II. HİNT TARİHİ VE MEDENİYETİ

A. Hint Tarihinin Anahatları

Hindistan'ın iki büyük nehir vadisi olan İndus (Sind) ve Ganj vadileri, Mezopotamya ve Nil vadileri ile büyük bir benzerlik göstermektedir. Çünkü bu nehir vadileri, adı geçen üç memlekette de aşağı yukarı aynı hayat şartlarını ortaya koymuşlardır. Bu şartlar, insanların en erken dönemlerden itibaren köyler ve kasabalar kurarak, yüksek medeniyetler meydana getirmelerine imkân sağlamıştır. İndus vadisinde yapılan kazılar sonucunda ortaya çıkarılan eserlerle Anav ve Mezopotamya'da bulunan eserler arasında dikkat çekici benzerlikler olması, bu üç medeniyet arasında ortak bir payda olduğunu göstermektedir. İndus vadisindeki bu medeniyetin MÖ. 3. Binyıla ait olduğu sanılmaktadır. Söz konusu medeniyetin en göze çarpan tarafı muntazam plânlı şehirlere sahip olmasıdır. Bu şehirlerdeki evler çok katlı olup, tuğladan yapılmıştır.

MÖ. 2. Binyıl başlarında Âriler, Kuzey Hindistan'ı istilaya başladılar. Bu mütecavizler yerli halk ile yaptıkları uzun çarpışmalardan sonra İndus ve Ganj vadilerine yerleşerek, yerliler ile karış-

tilar. Hindistan'ın çevre ve iklim şartlarından etkilenen bu kavimlerin yerli kavimler ile karışması sonucunda bir “**Hintli**” tipi meydana geldi.

Hindistan'ın MÖ. 2000-500 yılları arasına rastlayan yaklaşık 1500 yıllık zaman dilimini pek iyi bilemiyoruz. Bununla beraber, tanrılardan ve insanların tanrılar ile olan ilişkilerinden bahseden ve “**Veda**” adını taşıyan din manzumelerinin ilk şekilleri bu dönemlere kadar çıkmaktadır. Söz konusu dini metinler, tarihin bazı karanlık noktalarına ışık tutmaktadırlar. Veda'lara göre Âriler, ilk önce Kuzey Hindistan'da aşiretler halinde yaşamışlar, sonraları başlarında birer kral bulunan küçük devletler kurmuşlardır. Bu devletler arasında amansız mücadeleler olmuştur. Bazen bir devlet komşu devletlerden bir kaçını egemenliği altına almış ve bu suretle bir müddet için egemenlik kurmuştur. Bu devletlerin en önemlileri Ganj boylarında bulunuyordu.

Pers Kralı Darius, imparatorluğunun doğu sınırlarını güvence altına almak için MÖ. 500 yılına doğru Hindistan'a bir sefer yaptı. Fakat Pers İmparatorluğu'nun sonlarına doğru Hindistan'daki Pers egemenliği gevşedi. Ayaklanan birçok yerli prensler bağımsızlıklarına yeniden kavuştular. Bütün Pers İmparatorluğu'nu fethetmiş olan Makedonya kralı Büyük İskender Hindistan'ın yalnızca kuzey batı köşesini, yani Pencab'ı aldı (MÖ. 325). İskender'in ölümünden sonra devletin generalleri arasında paylaşıldığı bir sırada Hindistan'da bir bağımsızlık savaşı başladı. **Çandragupta** adlı bir Hintli bu harbin önde gelen kahramanı oldu ve bütün Hindistan'ı içine alan bir krallık kurdu. Daha sonraları bu devletin sınırlarını Hindukuş Dağlarına kadar genişletti (MÖ. 300).

Çandragupta'nın oğlu **Asoka**, MÖ. 250 yılına doğru bazı güney bölgeleri dışta kalmak üzere bütün Hindistan'ı ve bu memleketin dışında Afganistan ve Belüciistan'ın bazı bölgelerini ele geçirdi. Memleketini yeniden teşkilatlandırdı. Budha dinini kabul ederek,

bu dinin en ateşli yayıcılarından biri oldu. Fakat Asoka'nın ölümünden sonra devleti parçalandı. Hindistan'ın birçok yerlerinde küçük küçük hükümetler ortaya çıktı.

Baktriyan'da MÖ. 250 yıllarında bağımsız bir devlet kurmuş olan Yunanlılar, birçok defa Hindistan'a girdiler. Baktriyan Krallığı'nın batıya doğru ilerleyen Yüeci Türkleri tarafından yıkılması üzerine buradaki Yunanlılar idare merkezlerini Pencab'a taşıdılar (MÖ. 170) ve bu bölgede yüzyıl kadar hüküm sürdüler. Bunlar Hindistan'da Budha dinini kabul ettiler; fakat aynı zamanda Yunan medeniyetini de Kuzeybatı Hindistan'a soktular.

MS 1. yüzyılda Orta Asya'da Kuşanlar Devleti'ni kurmuş olan Yüeciler, Hindistan sınırlarını geçmeye başladılar. Bunların en büyük kralı Kanişka, MÖ. 75 yılında **Kaşgar, Hotan, Kabil** ve Hindistan'da **Keşmir** ve **Pencab** bölgelerini içine alan büyük bir devlet kurdu. Bu devletin merkezi **Peşaver**, o devrin en önemli medeniyet merkezlerinden biri oldu. **Kanişka** da Budha dinini kabul etti. Bir taraftan Çin, diğer taraftan Romalılar ile siyasal ve ekonomik ilişkilerde bulundu.

Kanişka'dan sonra Yüeci Devleti zayıflamaya ve çökmeye başladı. MS. 3. ve 4. yüzyıllarda "**Guptalar**" adı verilen bir Hint sülalesi milli kalkınma hareketinin başına geçti ve Yüeciler ile çarpışmaya başladı. Guptalar, Hindistan'da büyük bir devlet kurdular. Bunların zamanında Hindistan bir müddet için barışa kavuştu. Fakat batıya geçen Hunlar'ın bir kolu olan Akhunlar, 5. yüzyılda Ceyhun Irmağı boylarına indiler. Bu devirde yalnız Kabil bölgesine egemen olan Yüeci Devleti'ni yıktıktan sonra Hindistan'a girdiler ve bu ülkenin ortalarına kadar ilerleyerek Gupta Devleti'ni parçaladılar (MS. 470). Bu suretle Hindistan'ın büyük bir kısmı Çin'den İran'a kadar uzanan Büyük Akhun Devleti'nin bir parçası oldu. Akhunlar Devleti'nin yıkılmasından sonra burada yerli yahut Türk prensleri-

nin idaresinde küçük devletler ortaya çıktı. Yalnız bu devletler arasında hiçbir zaman savaş eksik olmadı. Bu durum Hindistan'ın Müslüman Türkler tarafından fethine kadar devam etti.

B. Devlet Teşkilâtı ve Medeniyet

Hindistan'da, ayrı ayrı zamanlarda gelmiş birçok kavim vardı. Bu kavimler birbiri ile hiçbir zaman tam olarak kaynaşmamışlar ve tek bir Hint milleti meydana getirememişlerdir. Her ne kadar burada bazı devirlerde büyük devletler kurulmuşsa da, bunlar bütün Hindistan'a hükmedemedikleri gibi, müşterek bir medeniyet de ortaya koyamamışlardır.

Hint toplumu, zamanla “kast” adını taşıyan sınıflara ayrılmıştır. Bu kastlar, meslekleri babasından oğula geçen ailelerden meydana geliyordu. En yüksek kast olarak **Brahmanları**, yani rahipleri görüyoruz. Bunlar Vedalar dininin koruyucusu ve yayıcısı idiler. Hindistan gibi zengin ve tabiat olaylarının yoğun olarak yaşandığı bir memlekette insanların tabiat kuvvetleri karşısında duydukları korku ve heyecanın bir ifadesi olan Veda şiirleri, Hindistan'ın din hayatına uzun süre hâkim olmuştur. Bu dinde kaynakları çok kere tabiat kuvvetlerine dayanan birtakım tanrılar (Devalar) ve bu tanrıların yanında bir kısmı iyi bir kısmı ise fena birçok ruhlar vardır. **İndra** ve **Varuna**, en büyük tanrılar arasında yer alır.

Hintliler tanrıların yardımını elde etmek ve ruhların kötülüğünden korunmak için dua ve kurbandan başka, büyüye de başvurmuşlardır. Bütün bu işlerde Brahmanlar büyük roller oynamışlardır. Bunların ortaya attıkları fikirler zamanla “**Brahmanlık**” adı altında bir din meydana getirmiştir. İnsan ruhu, her şeyin içine giren Brahma'nın yani kâinat ruhunun bir parçasıdır. Ruhun yanında vücudun hiçbir değeri yoktur. İnsanın ruhu işlemiş olduğu eski bir günahtan dolayı, vücudun içine girmiştir. Ölümünden sonra da ruh bedenden

kurtulamamakta, diğer bir yaratığın bedenine girerek orada yaşamaktadır. İnsan ancak ihtiraslarını öldürmek, inzivaya çekilmek, derin düşüncelere dalmak ve coşmak şartı ile ruhunun devamlı olarak ölüp dirilmesini ve başka vücutlara geçmesini önleyebildiği gibi, Brahma ile birleşmesini de elde edebilir. Bu dinden sonra Budha dini doğmuştur.

Asil bir aileden olan Budha, ruhun bedenden kurtulmasını gerçekleştirebilecek bir din meydana getirdi; daha doğrusu bir dinden ziyade birtakım ahlak prensipleri ortaya koydu. Kendisine inananlar ile Hindistan'da dolaşarak, bu prensipleri yaymaya başladı.

Budha'ya göre; dünya fenadır ve bu fena dünyada yaşamak insanlar için bir acıdır. Bu acıdan kurtulmak için insanın diğer insanları, hayvanları ve bitkileri sevmesi ve bunlara karşı sevgi duyması lâzımdır. İnsan ancak kendi benliğinden vazgeçmek, zevk ve ihtiraslarını yenmek, fenalığı iyilik, yalanı hakikat için yok etmekle ruhunu hayatla ölüm arasındaki sonsuz devirden kurtarabilir ve ruhunun zaman ve mekân bakımından bir hiç olan Nirvana'da dinlenmesini gerçekleştirebilir.

Başlangıçta tanrısız bir din olan Budha dini, Hindistan'dan Doğu Asya'ya yayıldığı esnada oldukça değişti: Budha bir tanrı mertebesine çıkarıldı. Onun adına parlak din törenleri yapılmaya başlandı. Bugün birçok tarikatlere bölünmüş olan bu din, bir dünya dini olmuştur ve Brahmanlıkla birlikte yeryüzündeki insanların aşağı yukarı % 40'ı tarafından benimsenmiştir.

Dil, yazı ve edebiyata gelince; birçok kavmin oturduğu Hindistan birçok dile sahipti. Bu dillerin en eskisi, yüksek sınıfların dili olan Sanskritçe idi. Bu dil, **Aranıl** yazısına benzeyen ve sağdan sola doğru yazılan bir yazı ile yazılırdı.

Hint edebiyatı Vedalar ile başlar. Büyük bir kısmı ilahiler ve kurban törenlerinde okunan dualardan ibaret olan Vedalar, Hint

edebiyatı için bitmek tükenmek bilmeyen bir ilham kaynağı olmuştur. Vedalardan başka Hintliler, masal ve hayvan hikâyeleri ile zengin bir edebiyat biçimi ortaya koymuşlar, savaş ve yiğitlik destanları yaratmakta büyük bir varlık göstermişlerdir.

Hintliler, çeşitli ilim dalları üzerinde de önemli çalışmalar yapmışlar, örneğin matematikte nirvana'nın karşılığı olan sıfırı bulmuşlardır. Ayrıca onlar tabiat ilimleri, astronomi, tıp ve felsefeye karşı da büyük bir ilgi duymuşlardır.

Hintliler sanat alanında, dıştan gelen kuvvetli tesirlere rağmen, benliklerini kaybetmemişler ve orijinal bir **“Hint Sanatı”** meydana getirmeyi başarmışlardır.

I. ANAYURTTA KURULAN İLK TÜRK MEDENİYETLERİ

Bilindiği üzere Orta Asya, Türkler'in anayurdu olarak kabul edilmektedir. Bu bölgede yapılan arkeolojik kazılar sonucunda Paleolitik devre kadar uzanan kültür katmanları tespit edilmiştir. Özellikle **“kurgan”** tabir edilen mezar odalarında önemli eserler ele geçirilmiştir. Bu eserler vasıtasıyla MÖ. 4. Binyıldan itibaren yaratılan ve değişik adlarla anılan kültürlerin özellikleri hakkında bilgi edinmek mümkün olmaktadır. Daha sonraki **“atlı-göçebe Türk medeniyeti”**nin temelini oluşturan bu kültürler şunlardır:

A) Afanesyovo Kültürü (MÖ. 2500-1700)

Türk anayurdunda Abakan bölgesinde rastlanan bu kültür, **“Abakan”** veya **“Afanesyovo”** adıyla anılmaktadır. Söz konusu kültür, batıda İdil(Volga) nehrinden güneyde Altay dağlarına kadar uzanan oldukça geniş bir sahaya yayılmıştır. Kiselev'e göre, Afanesyovo kültürü, MÖ. 2500-1700 yılları arasına tarihlenmektedir. Dr. Salim Koca ise, çakmak taşından yapılmış ok uçları, kemik

iğneler, bakır bizler, bıçaklar, küpeler ve maden işlemede kullanılan çeşitli aletlerin bu kültürün belli başlı eserleri olduğunu ifade etmektedir. Diğer taraftan Afanesyovo insanı, avcılığın yanısıra at ve koyun da besliyordu.

B) Andronovo Kültürü (MÖ. 1700-1200)

Afanesyovo'nun devamı olarak kabul edilen **Andronovo** kültürü, Tanrı dağları ve Balkaş gölünden Yayık nehrine kadar uzanan bozkır sahasında gelişmiştir. Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu'na göre, bu kültürü yaratanların beyaz ırka mensup brakısefal tipte atlı savaşçı bir kavim olan Türkler'in ataları olduğu tespit edilmiştir. Bu kültürün en önemli buluntuları, “ geniş ağızlı, düztabanlı kulpsuz ve süslü kaplar, taş kaşıklar, ok uçları, kemik iğneler, kabızlı hançerler, saplı baltalar ile inci ve küpe gibi süs eşyalarıdır.” Ayrıca tunçtan ve altından yapılmış eşyalar da ilk defa bu kültürde görülmüştür. Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'e göre, Çin tunç yapmayı Andronovo insanından yani Türkler'in atalarından öğrenmiştir. Diğer taraftan Andronovo insanı, at ve koyunun yanısıra deve ve sığır beslemeyi de biliyordu.

C) Karasuk Kültürü (MÖ. 1200-700)

Andronovo kültürünü takibeden kültür Karasuk kültürü olup, Yenisey ırmağı çevresinde ortaya çıkmıştır. Prof. Dr. Akdes Nimet Kurat'a göre, "bu kültürde Andronovo geleneği devam ettirilmekle beraber, yenilik olarak demir madeni bulunmuş ve işlenmesine başlanmıştır. Ayrıca, dört tekerlekli arabalar ve keçeden yapılmış çadırlar, ilk defa bu kültürde ortaya çıkmıştır." Bütün bunlar bir yana, Karasuk kültürünün insanı, yapağıdan (koyunyünü) elbiseler yapmasını da biliyordu.

D) Tagar ve Taştık Kültürü (MÖ. 700-100)

Karasuk kültürünü **Tagar** kültürü takip eder. Bu kültür, **Abakan** ve **Minusink** bölgelerinde ortaya çıkmıştır. Prof. Dr. Emel Esin'e göre, adı geçen bölgelerde tunçtan yapılmış iki yanı keskin bıçaklar, hançerler, ok uçları, altın ve tunç tokalar, iğneler, taşlar, bilezikler, küpeler, taraklar ve saplı tunç aynalar bulunmuştur. Eşyalar üzerine işlenen hayvan başı motifleri, daha sonraki Orta Asya Türkleri'nin geliştireceği hayvan sanatının temelini oluşturmaktadır.

Dr. Salim Koca'ya göre, Tagar kültürü, MÖ. 300 yıllarından itibaren **Taştık Kültürü** adıyla yeni bir evreye girer. **Tagar** ve **Taştık** kaya resimleri ile bu kültüre ait mezarlarda ele geçirilen çeşitli buluntular, Türk kültürünün bütün özelliklerini yansıtmaktadır.

E) Anav Kültürü (MÖ. 4000-1000)

Orta Asya'da en eski medeniyet merkezlerinden biri de Batı Türkistan'da **Aşkabad** yakınlarında bulunan **Anav** bölgesidir. Anav'da yapılan kazılarda oldukça gelişmiş yerleşik bir kültüre

rastlanmıştır. Anav kültürünün insanı, güneşte kurutulmuş tuğlalarla inşa edilmiş evlerde ikamet ediyor; çiftçilik yapıyor ve tıpkı Afanesyovo kültürünün temsilcileri gibi koyun ve sığır besliyordu.

Anav'daki yerleşik kültürün bir benzeri de Namazgâhtepe'de ortaya çıkarılmıştır. Prof. Dr. Bahaeddin Ögel'e göre, MÖ. 2250 yıllarına kadar geriye giden bu kültürün insanı, arpayı ve buğdayı dibeklerde öğütmesini ve bakırdan süs eşyası yapmasını biliyordu.

Ord. Prof. Dr. Zeki Velidi Togan, **Anav** insanının Mezopotamya ve Hindistan istikametinde yayılarak, **Sümer** ve **Mohenjo-daro** kültürlerinin yaratılmasında da pay sahibi olduğu düşüncesindedir.

Bütün bunlar gösteriyor ki, anayurtta kurulan ilk Türk medeniyetlerinden Anav kültürü dışındakiler belli bir bölgede ortaya çıkmış olup, gelişmelerini de o bölge sınırları içerisinde tamamlamışlardır. Hâlbuki Anav kültürü, diğer kültürlerden oldukça farklı bir görünüm arz etmektedir. Herşeyden önce bu kültür, MÖ. 4000 yıllarından MÖ. 1000 yıllarına kadar uzanan üçbin yıllık uzun bir ömre sahiptir. Bu kültürün insanı, diğer kültürlerin aksine, yerleşik hayatla hayvancılığı bir arada yürütmeyi başarmıştır. Fakat her şeyden önemlisi, Anav kültürü, ortaya çıktığı bölgeyle sınırlı kalmamış, dış ülkelere de yayılmıştır. Örneğin Mezopotamya'daki Sümer kültürü ile Pakistan ve Hindistan'daki Harappa ve Mohenjodaro kültürlerinin temeli de Anav kültürüne dayanmaktadır. Bir başka ifadeyle bu son kültürleri yaratanlar, Orta Asya kökenli Anav kültürünün Mezopotamya, Pakistan ve Hindistan'daki temsilcileridirler.

Anayurtta kurulan ilk medeniyetler hakkında aktardığımız bu özet bilgilerden sonra, Atlı-göçebe Türk Medeniyeti ve bu medeniyetin özellikleri hususunda da bir şeyler söylenmesi gerektiği kanaatindeyiz.

Anlaşıldığı kadarıyla, Orta Asya'nın son derece elverişsiz olan tabiat ve iklim şartları, Türkleri devamlı bir mücadelenin içerisine

itmiştir. Türk'ün karakterini, yaşayış tarzını, inancını, dünya görüşünü ve sanat anlayışını etkileyen bu mücadele iki yönlü olmuştur:

- a) Tabiata hâkim olmak için yapılan mücadele,
- b) Yaşamak için verilen mücadele.

İşte bu mücadeleler sonunda Türkler tabiata hâkim oldukları gibi, onun gerektirdiği karakteri de almışlardır. Bir başka ifade ile maddi ve manevi dayanıklılık, demir gibi bir irade, kendine güvenme, disipline uyma, ileri görüşlülük, kararlılık ve kanaatkârlık; onların belli başlı özellikleri haline gelmiştir. Ayrıca, milli dayanışma anlayışının doğal bir sonucu olarak fedakârlık, bağlılık, dostluk, minnettarlık, vefa, samimiyet, mertlik, dürüstlük, cömertlik ve konukseverlik gibi meziyetler de onlarda çok erken dönemlerden itibaren gelişmiş ve yerleşmiştir

Türkler, tabiatla mücadele ederken ona hâkim olmayı sağlayacak vasıtaları da bulmuşlardır ki, bu vasıtaları iki ana başlık altında toplayabiliriz:

- 1. Yasalar ve törelerle düzenli şekilde işleyen devletler kurmaları**
- 2. Tabiatın gerektirdiği hayat tarzını gerçekleştirmiş olmaları.**

Şu hususu da özellikle belirtmek gerekir ki, Türkler'in tarih boyunca kurdukları devletlerin sayısı yüzden fazladır. Türklerin asıl başarıları ise içinde yaşadıkları çevreye uygun hayat tarzını gerçekleştirmiş olmalarıdır. Bu, “**atlı-göçebe**” hayatıdır. İşte bu yüzendir ki, kurdukları medeniyete de, “**Atlı-Göçebe Medeniyet**” adı verilmiştir.

“Atlı-göçebe hayatın temelini Andronovo kültürü (MÖ. 1700-1200) oluşturur. At, göçebe hayatın en önemli unsurudur. Çünkü göçebenin günlük hayatı atın üzerinde geçer. Büyük sürülerin sevk ve idaresi, hayvanların bir arada tutulması ve korunması, otlakların önceden seçilmesi ve elde tutulması gibi bozkır ekonomisi için

gerekli bütün işler, zamanın en süratli vasıtası olan at sayesinde gerçekleştirilir. Daha da önemlisi, devlet at üzerinde kurulur ve at üzerinden yönetilir.

Atı evcilleştirip binen ve ondan bir savaş aracı olarak ilk yararlanan kavim Türkler'dir. Başta Çinliler olmak üzere Avrupalı bütün kavimler ata binmeyi Türklerden öğrenmişlerdir.

Göçebe hayatta atın yanında demirin de önemli bir yeri vardır. Demir, silah sanayinin başlıca madenidir. Andronovo kültürünün son zamanlarında yavaş yavaş görülmeye başlayan demir, MÖ. 1000 yıllarından itibaren Orta Asya'da yaygın bir şekilde kullanılır olmuştur. Eski destanların da gösterdiği gibi, demircilik Türkler'in âdeta milli sanatlarıdır.

Orta Asya Türk kavimlerinin göçebelikleri amaçsız gezgincilik arzusundan değil, sürülerine taze ot ve su bulmak düşüncesinden kaynaklanıyordu. Bu yüzdendir ki onların hayatı, yaylak ve kışlak arasında düzenli gidip gelme şeklinde geçiyordu. Yazlık otlaklar bütün oymağın ortak malı olduğu halde, kışlık konaklar ferdin mülkü sayılıyordu. Onlar, ancak göçebelik hayatın ve tabiat şartlarının müsaadesi ölçüsünde tarımla ilgilenebiliyorlardı.

Göçebelik birçok bakımdan çiftçiliğe göre üstün ve yetenek isteyen bir hayat tarzıdır. Çünkü hayvanları evcilleştirmek, yetiştirmek, büyük sürüleri sevk ve idare etmek, değişik iklim ve çevre şartları içinde durmadan onlara yeni otlaklar bulmak, bitkinin ekilmesinden ve hasadın toplanmasından zor olduğu gibi, büyük emek ve tecrübe isteyen bir iştir. Türkler fiziki ve ruhi yapılarının sağlamlığı sayesinde bütün bu zor işlerin kolaylıkla üstesinden gelebiliyorlardı. Diğer taraftan bu hayat tarzı onların teşkilâtçılık ve askerlik kabiliyetlerinin gelişmesine de yardım ediyordu. Ayrıca, Orta Asya'nın son derece sert olan iklim şartları, şahsını, ailesini ve malını korumak isteyen herkesi asker olarak yetiştirmeye âdeta zorluyordu. Bu yüzdendir ki, eski Türkler'de **“halk ordu, ordu da halk idi.”** (S. Koca, Türk Kültürünün Temelleri-1, s.17-19).

ESKİÇAĞ KÜLTÜR VE MEDENİYETİNİN ÇAĞDAŞ MEDENİYETE ETKİLERİ

Günümüz Avrupa medeniyetinin eski Grek ve Roma medeniyetlerinden kaynaklandığı, hemen herkes tarafından kabul edilmektedir. Ancak Eskiçağ medeniyetleri söz konusu edildiğinde, Eski Doğu'da ve özellikle de Mısır, Mezopotamya ve Anadolu üçgeninde vücut bulup gelişen medeniyetleri de göz ardı etmemek gerekir. Çünkü Eski Grek ve Roma medeniyetlerine temel teşkil eden her şeyin Eski Doğu'dan geldiği, bugün artık bilinmektedir.

Gerçekten, bugün dünya milletlerinin büyük bir bölümünün kullandığı Lâtin alfabesi, kökünü, Eski Mezopotamya medeniyetinin yaratılmasında başrolü oynayan Sümerler'in keşfettiği çivi yazısından almaktadır. Tıp, önce Mısır'da doğmuş ve gelişmiş, daha sonra bu bilgiler Batı'ya aktarılmıştır. Astrolojik gözlemlerin de, önce Mezopotamya kavimlerinden biri olan Babilliler'de başladığı unutulmamalıdır. İlk dünya haritasını çizenler Akkadlar'dır.

Bugün dünya milletlerinin büyük bir kısmının kullandığı miladi takvimin de, ilk kez Mısırlılar tarafından oluşturuldu-

ğunu hiç kimse inkâr etmiyor. Ancak hemen belirtelim ki, büyük bir kısmı ilk kez Eski Doğu medeniyetlerinde görülen bu kültür unsurları, Batı medeniyetleri içerisine de girmiş ve asıl gelişmesini burada tamamlamıştır. Şimdi, yazı, hukuk, din, edebiyat, felsefe, tıp, tarih, coğrafya, astronomi, takvim, matematik gibi ilimlerin Doğu'dan Batı'ya nasıl aktarıldığını ve Batı'da nasıl ve hangi şartlar altında geliştirildiğini ve asıl önemlisi, günümüz medeniyetine nasıl yansıtıldığını örneklerle gözler önüne sermeye çalışalım.

Bilindiği üzere yazı, MÖ. 3200 yıllarında Sümerler tarafından keşfedilmiştir. İşaretleri çiviye benzediği için, Batılı bilim adamları tarafından **“Çivi yazısı”** olarak isimlendirilen bu yazı sistemi, bir çeşit hece yazısı idi. Yüzlerce işareten oluşuyordu ve her bir işaret bir heceye tekabül ediyordu. Bu yazının hangi şartlar altında ortaya çıktığını kitabımızın II. Bölümünde ayrıntılı olarak gözler önüne sermiştik. Bu nedenle burada, söz konusu yazı sisteminin nasıl yayıldığı ve batıya nasıl aktarıldığı hususlarına temas edeceğiz.

Sümerlerin icat ettiği çivi yazısı yalnızca yazının mucidi olan Sümerler tarafından kullanılmadı. Bu yazı, Mezopotamya'ya daha sonraki dönemlerde gelip yerleşen Akkadlar, Babilliler, Asurlular ve diğer kavimler tarafından da benimsenip kullanıldı. Bir başka ifade ile adı geçen kavimler, Sümerler'e ait olan çivi yazısını, kendi dillerini ifade etmek için kullanmaktan kaçınmadılar. Ancak şunu da belirtmek lâzımdır ki, bu yazı sistemi, Mezopotamya toprakları ile sınırlı kalmadı. Hurriler aracılığı ile Anadolu, İran ve Suriye'ye de taşınan çivi yazısı, başta Hititler olmak üzere, Anadolu'da ve Suriye'de oturan kavimler tarafından da kullanıldı.

MÖ. 3200'lerden itibaren kullanılmaya başlanan ve yüzlerce heceden oluşan çivi yazısı, tıpkı Mısırlıların keşfettiği hiyeroglif yazı gibi, geniş halk kitlelerine yayılamadı. Bu yazıların her ikisi de, yöneticiler ve rahipler sınıfı ile aristokratik zümrelerin yazısı olmaktan öteye geçemedi. Hâlbuki söz konusu yazı sistemlerinde yüzlerce işaret olmasaydı, geniş halk kitleleri de bu yazıları çok

daha kolay öğrenebilirlerdi. İşte dünya tarihinde, halkın rahatlıkla öğrenebileceği harf esasına dayanan yazı sistemini keşfedip bütün dünyaya yayma şerefi, Yunanlıların **“Fenikeliler”** adını verdiği kavme aittir.

MÖ. 1250 yıllarında ortaya çıktığı tahmin edilen bu yazı sistemi, hepsi konsonlardan (sessiz harf) oluşan 22 harften müteşekkildi. Fenikeliler, gemicilikte ve deniz ticaretinde çok ilerlemişlerdi. Deniz ticaretinde önemli ilerlemeler kaydeden bir başka kavim de Yunanlılardı. İşte Yunanlılar, Doğu milletleri ile ve özellikle de Fenikelilerle yaptıkları yoğun ticari ilişkiler çerçevesinde, harf esasına dayanan yazı sistemini de almayı ihmal ettiler. Daha sonra bu yazıyı kendi dillerinin bünyesine uydurarak, MÖ. 9. yüzyılın ortalarında veya 8. yüzyılın başlarında Yunan Alfabeti’ni meydana getirdiler. Yunan Alfabeti de Lâtin yazısına kaynaklık etti.

Bütün bunlar gösteriyor ki, bugün sadece Avrupa milletlerinin değil, dünyanın öteki kıtalarında yaşayan pek çok milletin de kullanmış olduğu Lâtin alfabesinin esası, gerçekte, Doğulu bir millet olan Fenikeliler’in yazısına, bu yazının temeli de çok daha gerilere giderek Sümerler’in keşfettiği çivi yazısına dayanmaktadır.

Hukuk alanında da Eski Doğu Eski Batı’ya kaynaklık etmiş, Eski Batı medeniyetinin önemli merkezlerinden biri olan Roma’nın meydana getirdiği meşhur **“Oniki Levha Kanunları”** da, bugünkü Avrupa hukuk sisteminin temelini oluşturmıştır.

Dini inançlar bakımından da Eski Doğu’dan Eski Batı’ya, oradan da çağdaş milletlerin dini yaşantısına aktarılan pek çok unsur vardır. Örneğin tek tanrı inancına doğru atılan ilk adım, Mısır’ın XVIII. sülale firavunlarından IV. Amenofis tarafından (MÖ. 1370-1350) atılmış, bir başka ifade ile adı geçen Mısır firavunu Mısır dininde bir reform yapmak istemiştir. **“Atonisme”** adı verilen bu yeni din bütün eski Mısır tanrılarının reddi ve Mısır’ın eski güneş tanrıları olan Ra ile Aton’un birleştirilerek, tek bir tanrı halinde

yüceltilmesi esasına dayanıyordu. Fakat IV. Amenofis'in ölümünden sonra, bu din terk edilerek yeniden çok tanrılı sisteme dönülmüştür.

Makedonya kralı Büyük İskender'in (MÖ. 4. yüzyılın ikinci yarısı) yapmaya çalıştığı önemli reformlardan biri de, egemen olduğu topraklarda tek tanrı inancını yerleştirmektir.

İsa Peygamberin getirdiği Hristiyanlık dini de tek tanrı inancını savunuyordu. Romalılar uzun süre bu dini kabul etmemek hususunda direndilerse de, Doğu Roma İmparatorlarından I. Teodosius, 380 yılında Hristiyanlığı devlet dini haline getirdi.

7. yüzyılın başlarında ise tek tanrılı yeni bir din daha doğmuştur ki; bu da Peygamberimiz Hz. Muhammed'in getirdiği İslâm dinidir.

Hindistan ve Çin'de yaşayan insanların inanç sistemlerini bir tarafa bırakacak olursak, bugün dünyada yaşamakta olan insanların büyük bir bölümü bu iki dine mensupturlar. Ancak unutmamak lâzımdır ki; insanoğlu, geçmiş dönemlere ait gelenek ve göreneklerini de, girmiş oldukları yeni dinin içerisine şırına etmeyi ihmal etmemiştir. Örneğin, Hristiyan dinini yaymakla görevlendirilen "12 Havari" ile Yunanlılardaki "12 Olimpos Tanrısı" arasında bir paralellik vardır. Eski Doğu dinlerindeki fal ve büyüculük Eski Batı dinlerine girdiği gibi, günümüz toplumlarının yaşantısında da yer almaktadır. Mezopotamya medeniyetinde ortaya çıkan ve "Ziggurat" adı verilen basamaklı mabetlerin de İslam dinindeki minarelerin ilk örnekleri olduğu unutulmamalıdır. Bu örnekleri çoğaltmamız mümkündür. Bütün bunlar bize gösteriyor ki, binlerce yıl öncesine ait inanç sistemleri ve dini öğeler, günümüz toplumlarının inanç sistemlerinde de şu veya bu şekilde yaşatılmaktadır.

Başta destanlar olmak üzere; **Eski Doğu'da meydana getirilen pek çok edebi eser, bazen olduğu gibi, bazen de küçük değişikliklerle Eski Batı edebiyatına girmiş, oradan da ku-**

şaktan kuşağa aktarılmak sureti ile günümüze kadar ulaşmıştır. Örneğin, Hurriler'in "Kumarbi Efsanesi", MÖ. 7. yüzyılda yaşamış olan Yunan ozanı Hesiodos'un "Theogonia" adlı eserine ilham kaynağı olmuştur. Gerçekten her iki eserde de evrenin ve tanrıların yaratılışı anlatılmaktadır. Sümer dünyasında meydana gelen ve o dönemde yaşayan insanların hafızasında korkunç izler bırakan "Tufan Efsanesi" çivi yazılı kaynaklardan, Tevrat'a ve Kur'ân-ı Kerim'e de geçmiş, böylelikle günümüz dünyasında yaşayan insanların da bu felâket hakkında bilgi sahibi olmaları mümkün kılınmıştır.

Felsefeye gelince; MÖ. 5. yüzyılın ilk yarısında yetişen düşünürlerin büyük bir kısmı ya Atinalı ya da Atina'da yerleşmiş yabancılardı. Anadolu'da ise tabiat felsefesini sürdüren bazı filozoflar yaşıyordu. Bu dönem düşünürlerinin en büyüklerinden olan **Efesli Herakleitos**, Miletli filozofların madde teorilerini ele alarak tabiatta hiçbir şeyin olduğu gibi kalmayıp sürekli olarak şekil değiştirdiğini ileri sürmüş ve bu görüşünü "**her şey akıp gider**" cümlesi ile özetlemişti. Bu filozofa göre zıt elementlerin birbirleri ile savaşmasından gelişim doğar. Her şeyi meydana getiren, her şeye egemen olan mücadeledir. Bununla beraber, bu değişim ve oluş keyfi olmayıp Herakleitos'un "Logos(akıl)" olarak gösterdiği ve ateşle bir ve eşit saydığı bir kanuna tabidir.

Dünya hakkındaki görüşünü akıl ve mantığa dayamak sureti ile kurmak istediğinden Yunan Felsefe tarihinin ilk rasyonalist filozofu sayılan **Eleiah Parmenides**, Herakleitos'un teorilerini reddetmiş, dünyada gerçi her şeyin değişir gibi göründüğünü, fakat gerçekte ahenkli bir birlik bulunduğunu ve her şeyin olduğu gibi kaldığını söylemiştir.

MÖ. 480 yılından sonra siyaset hayatında olduğu kadar kültür hayatında da önemli gelişmeler kaydeden Sicilya'da yetişen filozofların en büyüklerinden biri, **Akragashlı Empedokles**'tir. Adı geçen filozof, İyonya tabiat filozoflarının madde teorilerini ele alarak dün-

yada; **ateş, su, hava** ve **toprak** olmak üzere 4 ana madde bulunduğunu, her şeyin bu ana maddelerin birleşmesinden meydana geldiğini, bundan ötürü de her oluşun bu 4 maddenin birleşmesi ya da ayrılmasından başka bir şey olmadığını, fakat bu maddeleri harekete geçirebilmek için bazı dış kuvvetlere ihtiyaç olduğunu iddia etmiştir. Bu kuvvetler “**sevgi**” ve “**nefret**”tir. Sevgi maddeleri birleştirir, nefret ise birbirinden ayırır. İşte bu suretle, bu düşünür tarafından madde ile kuvvetin birbirinden ayırt edildiğini görüyoruz.

Perikles zamanında Atina’da felsefe sistemini açıklamaya başlamış olan **Klazomenai’li Anaksagoras** ise dünyada bulunan her şeyin elementlerden meydana geldiğini, madde ile ruhun farklı şeyler olduğunu ortaya koymuştur.

Hellenizm Çağı’nda ise felsefede çok daha önemli adımlar atılmıştır. Daha önceki dönemlerde olduğu gibi, felsefe araştırmalarının merkezi, bu dönemde de Atina’dır. **Kıbrıslı Zenon**, Atina’da direkli bir galeride (stoa) yeni bir okul kurmuş ve ideal hayatın tabiata uyarak yaşamak olduğunu ileri sürmüştür. **Epikur** adlı bir başka filozof da hayatın en büyük amacının her şeyden zevk almak olduğunu iddia etmiştir. Yukarıda özetlemeye çalıştığımız Eskiçağ filozoflarının felsefi görüşleri, daha sonraki felsefi araştırmalara kaynaklık etmiştir, denilebilir.

Eskiçağ kavimleri içerisinde tıp ile ilgilenen en eski kavim Mısırlılardır. Mısırdaki tıbbın ilk temelleri tapınaklarda atılmıştır. Rahipler, tanrıların himayesine sığınan hastalara bakmağa başlamışlar ve zamanla birtakım ilaçlar bulmuşlardır. Sonraları tapınaklar ile bir ilişkisi olmayan profesyonel tabibler de yetişmiştir. Orta Krallık döneminden (MÖ. 2050-1580) başlayarak tıbbı ait eserler yazıldığı ve bunlarda çeşitli ve karışık ilaçlardan bahsedildiği görülüyor. Ancak hemen belirtelim ki, aşağı halk tabakaları büyükün hastalıklarının tedavisinde başlıca çare olduğuna inanmışlar ve büyüye başvurmaktan hiçbir zaman geri kalmamışlardır.

Tıp ilmi de, aynen felsefede olduğu gibi Hellenizm Çağı'nda yepyeni bir evreye girmiştir. Gerçekten bu dönemde Mısır'ın İskenderiye kentinde bir anatomi enstitüsü kurulmuş ve bu enstitüde doğrudan doğruya ceset üzerinde incelemeler yapılmıştır. Bu incelemeler sonunda beyin ile bel kemiğinin, sinirlerin merkezi olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca nabzın önemi ve kan dolaşımı hakkında da önemli bilgiler edinilmiştir. Görüldüğü üzere, bu bilgilerin hepsi, bugünkü tıp ilmine temel teşkil eden önemli bilgilerdir.

Tarihe ve tarihçiliğe önem veren ilk kavimler yine Eski Doğu kavimleridir. Mezopotamya kralları başta olmak üzere, Anadolu'daki Hitit kralları ile Mısır firavunları yıllık icraatlarını tabletler, kitabeler ya da papirüsler üzerine kaydettirmişlerdir. Fakat asıl tarihçilik Eski Batı'da, Yunanistan'da filizlenmeye başlamıştır. **Herodotos** ve **Thukidides**, Atina'da yetişen iki büyük tarihçidir.

Bunlardan Herodotos, Dor'laşmış bir Kar şehri olan, fakat İyon kültürünün etkilerinin yaşandığı Halikarnasos (Bodrum) kentinde, MÖ. 480 yıllarında dünyaya gelmiş olup, aristokrat bir ailenin çocuğudur. Herodotos, genç yaşında siyasal hayata atılmış, parti kavgalarına karışmış, bu yüzden ana şehrini bırakarak geziye çıkmıştır. Sırası ve kronolojisi kesin olarak bilinmeyen bu gezileri esnasında Batı Anadolu, Karadeniz kıyıları, Suriye, Mezopotamya, Mısır gibi ülkelere uğramış, MÖ. 5. yüzyılın ortalarına doğru ise Yunanistan'a geçerek, bir süre Atina'da kalmıştır. Herodotos bu şehirde başta **Perikles** ve **Sophokles** olmak üzere, o çağın en büyük siyasi ve edebi kişileri ile ilişkiler kurmuş, gerek burada, gerek Yunanistan'ın başka şehirlerinde gezi notlarından faydalanmak suretiyle birtakım konferanslar (logoslar) vermiştir. **Herodotos'un Atina'da** Perikles çevresine girmesi, onun tarihçiliği üzerinde büyük tesirler yaratmış, nitekim adı geçen devlet adamının teşviki ile Pers-Yunan harplerini yazmağa ve bu harplerde Atina'nın oynadığı üstün rolü gözler önüne sermeye karar vermiştir. Fakat bu plânını ancak Aşağı İtalya'da kurulan Turioi kolonisine yerleştikten sonra gerçekleşt-

rebilmiştir. Dokuz kitaptan oluşan “**Historia**” adlı eserini, İyon lehçesi ile kaleme alan Herodotos, MÖ. 432 yılına doğru Atina’ya geri dönmüş ve Pelopones harplerinin ilk yıllarında orada ölmüştür.

Herodotos’tan önce, Pers harplerini bir bütün halinde anlatan başka bir eser yoktu. Tarihçi, bazı ayrıntılar için, bu harplere dair bir eser kaleme aldığı anlaşılan **Miletoslu Diyonisyos’a**, coğrafi ve etnolojik kısımlar için **Miletoslu Hekataios’a** başvurmakla beraber, en çok resmi belgeler, yazıtlar, siyasal hicviyeler, edebi yazılar ve dramlar, fakat bunların tümünden fazla olarak da ağızdan ağıza dolaşan tarih geleneği ve bu olaylara dair kendisinin almış olduğu notları kullanmıştır. İşte Herodotos’un tarihçi olarak asıl değeri, bu pek çeşitli kaynaklardan topladığı bilgileri edebi bir bütün halinde birleştirmiş olmasındadır.

Herodotos, tarihi, ilmi bir araştırma konusu olarak ele aldığı için, tarih ilminin kurucusu sayılabilir ve bu bakımdan “**Tarihin babası**” unvanını haklı olarak taşımaktadır. Bu tarihçi, Doğu’da öteden beri kullanılan “**Yıllık**” ya da “**Kronik**” çerçevesinin dışına çıkmış, Perslerle Yunanlılar arasındaki savaşı bir Doğu-Batı ya da bir Asya-Avrupa sorunu olarak ele almış, harp sorumluluğu üzerinde durmuş ve bu sorumluluğu ilk önce Perslere karşı ayaklanmış olan İyonyalılara yüklemiştir. Fakat Herodotos’un dört dörtlük bir eser ortaya koyduğu da iddia edilemez. Çünkü bu eserinde tarihçi, tanrılara ve olağanüstü güçlere büyük yer ayırmakta, kronolojiye yeterince önem vermemekte, askerlik işlerinden fazla anlamamakta, mesela Maraton gibi önemli bir muharebeyi açık-seçik anlatamamakta hatta bazen hiç görmemiş olduğu yerleri gezmiş ve görmüş gibi tanımlamaktadır. Bundan başka Herodotos, bir tarihçi için en önemli şart olan tarafsızlığı çoğu hallerde koruyamamakta, Perikles çevresinin etkisi altında Atina’nın bu harplerde oynadığı rolü büyütme, buna karşılık başka şehirlerin, mesela Korint’in yararlılığını yeterince belirtmemektedir. Fakat bütün bu yanlış ve

noksanlarına rağmen, Herodotos'un tarihi, **İyonya İhtilâli** ve **Pers-Yunan Harpleri** için elimizde bulunan başlıca kaynaktır.

Fakat Yunan tarihçiliği en yüksek aşamasına Thukidides'le erişmiştir. Thukidides, Atina'da doğmuş olup, MÖ. 460-400 yılları arasında yaşamıştır. Ailesi Trakya kökenli olan Thukidides, çocukluğunu Trakya'da geçirmiş, gençlik yıllarında Atina'da gayet özenli bir öğrenim görmüştür.

Thukidides, Atina'daki öğrencilik yıllarında Herodotos'un **“Historiai”** adlı eserini okumasına şahit olmuş ve ona hayran kalmıştır. Yaşadığı devir, Atina'nın en parlak devri idi. **Sophokles**, **Euripides** ve Sokrates gibi filozof ve yazarlar, çevrelerine bilgi saçıyorlardı. İşte Thukidides, bu hocaların elinde yetişmiştir. Thukidides'in devrindeki siyasi çekişmelerde nasıl bir rol oynadığını bilemiyoruz. Fakat MÖ. 431 yılından başlayarak 404 yılına kadar devam eden Peloponez savaşlarına, hiç askerlik talim ve terbiyesi olmadığı halde, komutan olarak katılmış ve bir donanma kuvvetinin başına getirilmiştir. Bu savaşlar sırasında MÖ. 424 yılında Trakya'ya karşı yapılan harekâta katılmış ve Spartalılar'a karşı Amphipolis şehrini vaktinde yetişip savunamadığı için, vatana ihanet ile suçlanarak sürgüne gönderilmiş ve 20 yıl sürgün hayatı yaşamıştır. İşte ünlü **“PELOPONNESSOS'LULARLA ATİNALI'LARIN SAVAŞI”** adlı eserini, bu sürgün yıllarında kaleme almıştır. MÖ. 404 yılında Atina'nın Sparta'ya yenilmesinden sonra Atina'ya dönen Thukidides, yaklaşık olarak MÖ. 400 yılında orada ölmüştür.

Thukidides, eserinde sadece Peloponez Savaşlarını ele almamış, Herodotos'un MÖ. 478 yılında bıraktığı yerden Peloponez Savaşlarının başladığı MÖ. 431 yılına kadar cereyan eden olaylardan da söz etmiştir.

Tarih yazışı ve anlayışı yönünden Thukidides, yeni bir zihniyetin öncüsüdür. Birçok yönlerden Herodotos'dan tamamen ayrılır. Yazar, kronolojiye önem vermiştir. Herodotos'ta eleştirinin sadece

belirtileri vardır. İştiklerini incelemeden, gördükleri ile kıyaslamış, fakat inanmamasına rağmen yine de yazmıştır. Böylece Herodotos'da, tam olmamakla beraber, eleştirici bir duygunun başladığını görmekteyiz. Thukidides ise, olayların sadece nedenlerini aramakla kalmamış, onları eleştirmiştir. Bu bakımdan Thukidides, eleştirici tarihçiliğin kurucusu olarak kabul edilir. Gerçekten o, savaşın görünürdeki nedenleri ile gerçek nedenlerini araştırmış ve ortaya koymuş, siyasal kuvvetler ile askeri kuvvetlerin birbirleri ile çarpışmasını, tesadüflerin olayların meydana gelmesindeki rolünü belirtmiş, fakat hiçbir zaman, Herodotos'un yaptığı gibi doğaüstü kuvvetlere eserinde yer vermemiştir. Thukidides, eserini konu ve zaman bakımından kesin olarak sınırlamış ve bu sınırın dışına hiçbir zaman çıkmamıştır. Her ne kadar Herodotos'un eserinin konusu da sınırlandırılmış ise de, anlatılanlar tanrılarla birlikte o devirde bilinen bütün dünyayı kapsıyordu.

Thukidides, yazılı kaynakları büyük bir titizlikle incelemiş, göz ve kulak şahitlerinin ifadelerini birbiriyle kontrol etmiş, aralarındaki çelişkileri belirlemeye çalışmış ve böylece eleştirici tarihçiliği kurmuştur. Yazar, sadece bulmak için çalışmış, olayları tarafsız olarak incelemiştir. Hâlbuki Herodotos, eserinde taraf tutmuş ve Atinalılar'ın yaptığı pek çok şeyi abartarak anlatmıştır. Thukidides'in üslubu da mükemmeldir. Cümleleri kısa ve güzel olup, anlaşılması kolaydır. Sekiz kitaptan oluşan eserini kendi ağzından anlatarak yazmış, yalnız komutan nutukları gibi kısımları, onların ağzından nakletmiştir.

Bütün ilmi metod ve çalışmalarına rağmen, Thukidides, kendisinden sonra gelen tarihçiler üzerinde beklenen etkiyi yapamamıştır. Ciddi, fakat yumuşak olan üslubu ve gerçekçiliği, kendisinden sonraki devirde yadırganmış, sadece bir isim olarak kalmıştır. Thukidides'ten sonra tarihçilik retorik yani hitabi olmuş ve bu yüzden de olayların gerçeğe bağlı anlatılmasından ziyade, dinleyen üzerinde yapacağı etkiye önem verilmiştir. Ancak, MÖ. 1. yüzyılda,

eski Yunan klâsiklerinin yeniden revaç bulduğu devirde Thukidides, tarih yazarları için önem kazanmış ve ideal olmuştur.

Günümüzde yaşayan modern tarihçiler de daha çok Thukidides'i kendilerine rehber edinmekte, kaynaklara dayalı olarak ve tarafsız bir şekilde yazmaya devam etmektedirler.

Takvim ilminin temelleri de kitabımızın I. Bölümünde ayrıntılı olarak belirttiğimiz gibi, Mısırlılar tarafından atılmıştır. Gerçekten Mısırlılar Nil nehrinin taşmalarından hareket etmek suretiyle bir senenin tamı tamına 365 gün 6 saat olduğunu doğru olarak hesap etmişlerdir. Bir başka deyişle, bugün dünya milletlerinin büyük bir kısmının kullandığı milâdi takvimin yaratıcısı eski Mısırlılardır. Bu takvim sistemi, Romalı komutan ve devlet adamı Julius Sezar tarafından, MÖ. 1. yüzyılda Mısır'dan alınarak yeni bir düzenlemeye tâbi tutulmuş ve Jülien takviminin esasını teşkil etmiştir. 1582 yılında ise Papa XIII. Gregorien, Jülien takvimi üzerinde ufak birtakım düzenlemeler yaparak kendi adını verdiği Gregorien takvimini meydana getirmiştir. Kısaca belirtmek gerekirse, Gregorien takviminin temeli Jülien takvimine, Jülien takviminin esası da Mısır takvimine dayanmaktadır.

Matematik ve astronominin ilk ortaya çıktığı medeniyet, Mezopotamya medeniyetidir. Fakat matematik ve astronomideki asıl önemli gelişmeler, Hellenizm çağında meydana gelmiştir. Nitekim matematikte İskenderiyeli **Evklides** (MÖ. 3. yüzyıl) "**ELEMENTLER**" adlı kitabında o zamana kadar elde edilen geometri bilgisini açık bir surette düzenlemeyi başarmış, İskenderiye'de tahsilini yapmış olan antik çağın en büyük matematikçilerinden **Syrakuza'lı Archimedes** (MÖ. 3 yüzyıl) yeni araştırmalar ve keşifleri ile matematiği en yüksek seviyeye çıkarmış ve matematikte topladığı düsturları pratik alanda uygulamak sureti ile mekanik bilimin temelini atmıştır. Birtakım makinaların, en çok savaş makinalarının yapılmasına yol açan ve bazı krallar tarafından teşvik edilen mekanik bilimi, Byzantionlu Filon ve İskenderiyeli Ktesibios

tarafından geliştirilmiştir. İskenderiye’de tahsil gördükten sonra Efes ve Bergama’da incelemeler ve yayınlarda bulunan Pergeli Apollonios ise teorik matematikte konik kesimler teorisini işlemiş ve birçok hususlarda Archimedes’i geride bırakmıştır.

Matematiğin ilerlemesinden astronomi de yararlanmış, bu alanda öteden beri ileri bir durumda bulunan Mezopotamya’nın etkisi altında birçok problemleri çözmüştür. Nitekim MÖ. 2. yüzyılda Nikaialı (İznik) **Hipparhos**, gündüz ile gecelerin eşitlik zamanlarını doğru olarak hesaplamıştır. Ondan daha önce ise **Sisamlı Aristarhos** (MÖ. 5. yüzyıl), MÖ. 4. yüzyıl astronomlarını geride bırakarak güneş çapını dünya çapının 12 misli olarak hesaplamış, güneş sistemi teorisini ortaya atarak dünyanın eksenini etrafında dönmek suretiyle güneşin çevresinde hareket ettiğini ileri sürmüştür. Fakat bu iddiaları kesin olarak ispat edemeyen Aristarhos, çağdaşları tarafından dinsizlik ile suçlanmış, bu teoriyi bundan böyle hiçbir kimse Kopernik’e kadar, tam olarak benimsememiştir.

Bir taraftan matematik ve astronominin ilerlemesi, diğer taraftan askeri seferler ya da inceleme gezileri sonunda ufukların genişlemesi, coğrafya biliminin de gelişmesine yol açmıştır. Uzak ülkelerde dolaşmış olan seyyahların yazdıkları eserler arasında İndus nehri ağzından Basra Körfezi’ne kadar gelen **Amiral Nearhos**’un ve Arabistan Yarımadasını dolaşan **Androstenes**’in eserleri, **Filon**’un Kızıl Deniz ve Güney Arabistan’dan bahseden kitabı ve Hindistan’da Ganj Bölgesine kadar ilerleyerek Kral Candragubta ile görüşen **Megastenes**’in “**İndika**” adlı kitabı gösterilebilir. Bundan başka Hazar Denizi’nin okyanusun bir parçası olup olmadığını tespit etmek üzere bu bölgeye gönderilen inceleme heyetleri doğru bir sonuç alamadan geri dönmüşlerdir. Nitekim **Herakleides**, İskender’in ölümü üzerine bu işten vazgeçmiş, MÖ. 3. yüzyılda Selevkoslar tarafından aynı dolaylara gönderilen **Patroklos** ise yanlış olarak Hazar Denizi’nin okyanusa bağlı olduğunu iddia etmiştir.

Fakat o dönemin coğrafya ufku yalnız Doğu değil, Batı yönünde de genişlemiştir. Nitekim **Masalyalı Piteas**, Britanya adalarını keşfetmiş, Kuzey Denizi aşarak Elbe Irmağı ağzına kadar ilerlemiş, bu seyahat esnasında yaptığı gözlemler ve kutuptaki buzulların durumuna dair enteresan bir eser yazmıştır.

Coğrafyacıların ortaya koydukları teorik eserler arasında, bir Yunan kültür tarihi de yazmış olan **Dikaiarhos**, dünyanın yuvarlak olduğu teorisini kabullenerek onun genişliğini ölçmüş, aynı zamanda bazı dağların yüksekliklerini de tespit etmeye çalışarak, bu yüksekliklerin dünya çapına kıyasla bir hiç olduğunu ortaya koymuştur. Lâkin coğrafya araştırmalarını en yüksek seviyesine ulaştıran **Eratostenes** adlı bilgidir (MÖ.3. yüzyıl). İskenderiye kentinde yaşayan Eratostenes, **Geographika** adlı büyük eserinde yalnız İskenderiye ile Nil şelaleleri bölgesinde yer alan Siyene arasındaki meridyen yayını hesaplayarak, dünyanın çevresini doğru olarak tespit etmekle kalmamış, aynı zamanda bölgesel ve etnografik araştırmalarda da başarı göstererek bir dünya haritası çizmiştir. Bu haritada Eratostenes insanlarla meskûn dünyayı biri kuzey, biri güney olmak üzere iki büyük bölüme ayırmış, bu bölümler içinde çeşitli yerleri boylam ve enlemlerine göre belirlemek sureti ile ilk bilimsel haritayı oluşturmuştur. Bu haritada en çok Akdeniz ülkelerinin yerlerini isabetli bir şekilde göstermiş, fakat Akdeniz dışındaki ülkeler için aynı başarıyı sağlayamamıştır.

Yukarıda sıralamaya çalıştığımız coğrafya ilmindeki bu gelişmeler, coğrafi keşiflerin yapılmasına ve yeni kıtaların keşfine de öncülük etmiştir.

Ana hatlarıyla ortaya koymaya çalıştığımız bütün gelişmeler gösteriyor ki, yazıdan, hukuka, edebiyattan felsefeye, matematikten astronomiye, tarihten, coğrafyaya kadar bütün bilimler, önce Eski Doğu'da ortaya çıkmış, oradan da Eski Batı'ya aktarılmıştır.

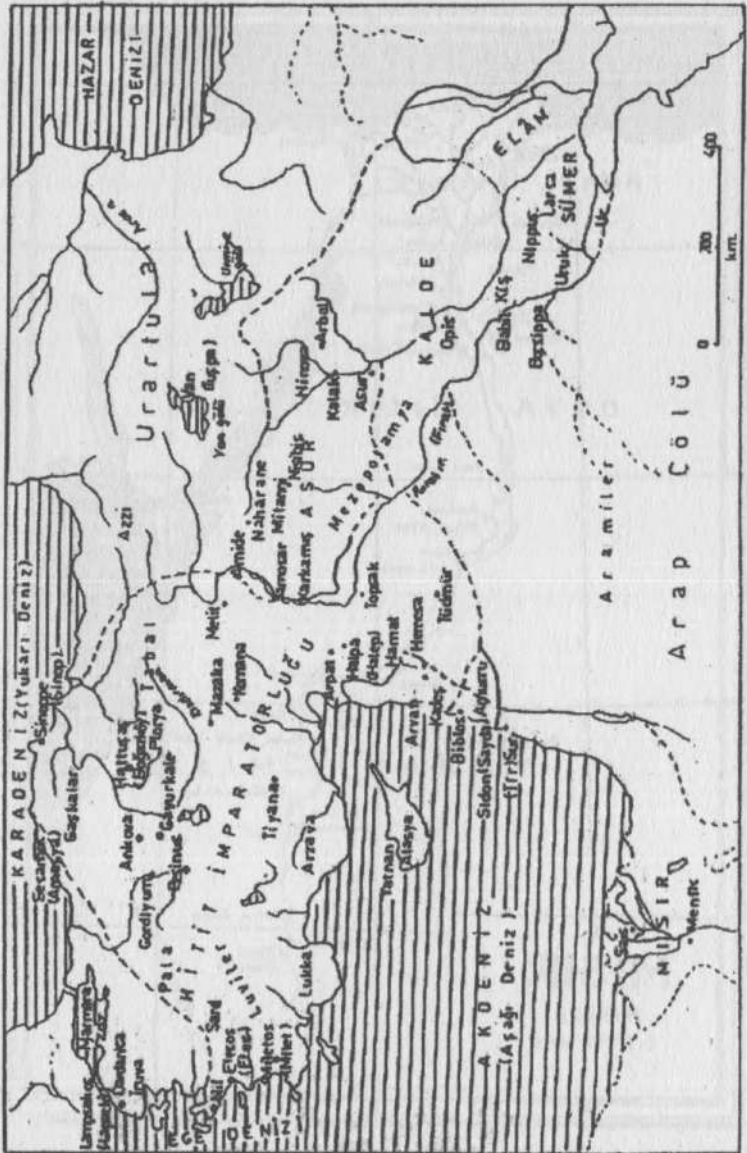
Ancak hemen belirtelim ki, Doğulu medeniyet unsurlarının Batı'ya aktarılmasında Anadolu ve özellikle Batı Anadolu önemli rol oynamıştır. Bu aracılık rolü, Anadolu medeniyetinin bünyesine de yansımış, Anadolu medeniyeti adeta Doğu ve Batı kültür unsurlarının iç içe karışıp kaynaştığı ahenkli bir yapı haline gelmiştir.

Eskiçağlarda meydana getirilen eserler, Avrupa'nın 15. yüzyıl-da başlattığı Rönesans hareketlerinin de temelini oluşturmuş, söz konusu eserler tercümeler yoluyla Avrupa dillerine çevrilerek, adeta yeniden keşfedilmiştir. Doğrusunu söylemek gerekirse, günümüz medeniyeti aslında Eskiçağ medeniyetleri üzerinde durmaktadır ve bugünün insanı, Eskiçağ medeniyetlerini oluşturan kavimlere çok şey borçludur.

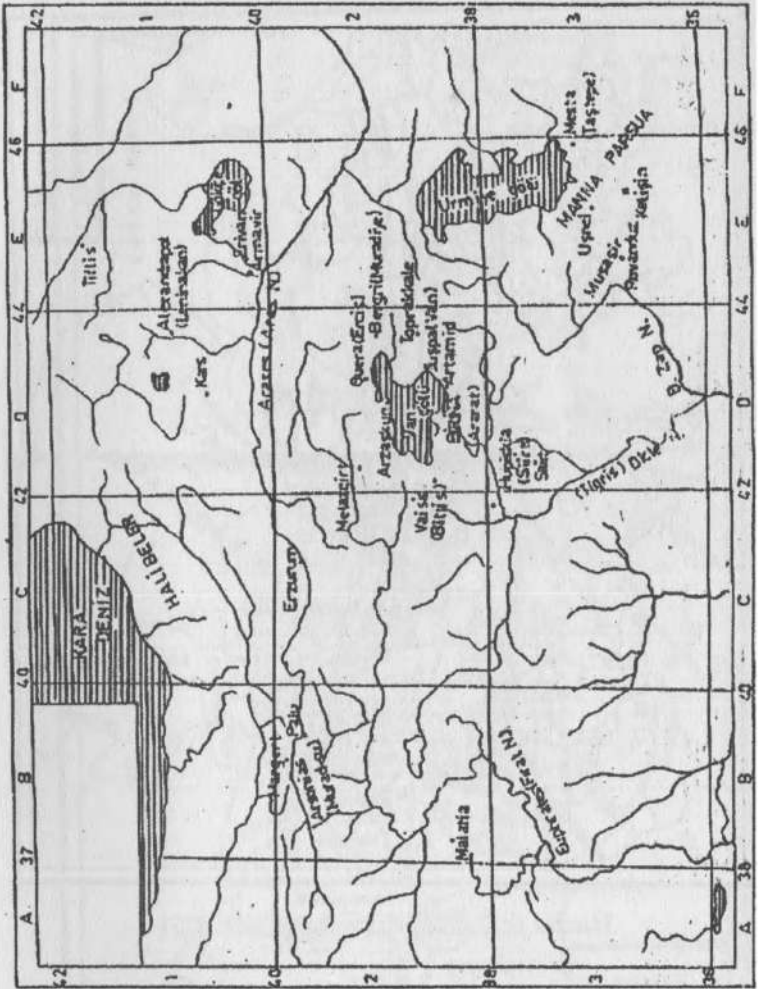
HARİTALAR

Harita 1: Eskiçağda Mısır

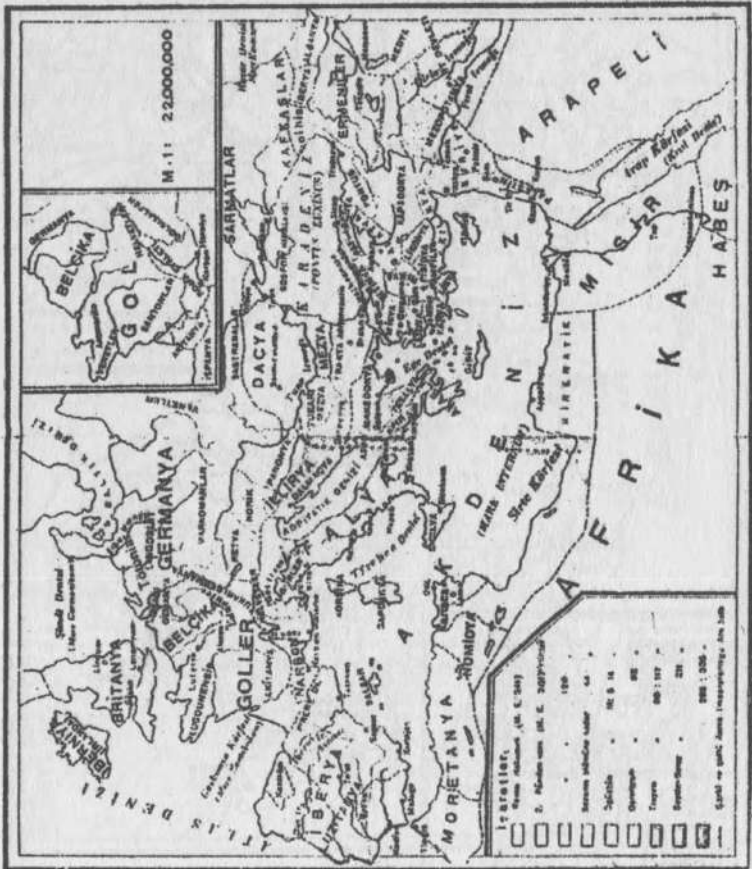
Harita 2: MÖ. 2. ve 1. Binde Önasya

Harita 5: MÖ. 9.-6. Yüzyıllar Arasında Urartu Devleti
Hâkimiyet Sahası

Harita 9: Eski İtalya

Harita 10: Roma İmparatorluğu (MÖ. 241-MS. 306)

BİBLİYOGRAFYA

- AFETİNAN, A., Eski Mısır Tarihi ve Medeniyeti, 2. Baskı, T.T.K. Yayını, Ankara 1987.
- AKŞİT, Oktay., Likya Tarihi, İ.Ü.E.F. Yayını, İstanbul 1967.
- AKURGAL, Ekrem., Ancient Civilizations and Ruins of Turkey, 2. Baskı, Ankara 1970.
- AKURGAL, Ekrem., Anadolu Kültür Tarihi, 9. Baskı, Tübitak Yayını, Ankara 2000.
- ALBAYRAK, İrfan., Kültepe Tabletleri IV, TTK Yayını, Ankara 2006.
- ALEXIOU, Stylianos., Minos Uygarlığı, Çev.: Elif Tül Tulunay, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1991.
- ALP, Sedat., “Eski Önasya’da Siyasal İlişkilerden Bölümler”, Anma Kitabı, A.Ü.D.T.C.F. Yayını, Ankara 1974, s. 425-436.
- ALP, Sedat., Hitit Çağında Anadolu, Tübitak Yayını, İstanbul 2001.

- ATLAN, Sabahat., Roma Tarihi'nin Ana Hatları, 1. Kısım (Cumhuriyet Devri), İ.Ü.E.F. Yayını, İstanbul 1970.
- BARNET, R.D., "The Sea Peoples", CAH II/2, chp. XXVIII, Cambridge 1975, s.359-371.
- BAYDUR, Nezahat., Kültepe (Kaneş) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar, Doçentlik Tezi, İ.Ü.E.F. Yayını, İstanbul 1970.
- BENGSTON, Hermann., The Greeks and the Persians, New York 1968.
- BLACK, Horst., Eski Yunan ve Roma'da Yaşam, Çeviren: İslâm Tanrıcut, Arion Yayınevi, İstanbul 1999.
- BLEGEN, C.W., "The Coming of the Greeks", AJA 32, 1928, s.146-154.
- BLEGEN, C.W., Troy and Trojans, London 1963.
- BOTTERO, Jean-STEVE, Marie-Joseph., Evvel Zaman İçinde Mezopotamya, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.
- BOWRA, H.F., Homer and his forerunners, Edinburg 1955.
- BRANDAU, Birgit- SCHICKERT, Hartmut., Hititler (Bilinmeyen Bir Dünya İmparatorluğu). Çeviren: Nazife Mertoğlu, Arkadaş Yayınları, Ankara 2003.
- BROSIUS, Maria., The Persians, Taylour and Francis Group Press, London and New York 2006.
- BURN, A. R., Alexander the Great and the Hellenistic Empire, London 1951.
- BURN, A. R., Persia and the Greeks: The defence of the West. C. 546-478 B.C. , London 1962.
- BÜYÜKKARCI, Süleyman., MÖ 2. Binyıl Karadeniz Bölgesi Kavimlerinden Kaşkalar'ın Tarihi, S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1988.

- CARR, E.H., Tarih Nedir? Çeviren: Misket Gizem Gürtürk, 3. Baskı, İstanbul 1991.
- CARR, E.H. – FONTANA J., Tarih Yazımında Nesnellik ve Yanlılık, Çeviren: Özer Ozankaya, Ankara 1992.
- CERAM, C. W., Tanrılar, Mezarlar ve Bilginler (Arkeolojinin Romanı), Çeviren : Hayrullah Örs, Remzi Kitabevi Yayını, İstanbul 1986.
- CEYLAN, Alpaslan., Doğu Anadolu Araştırmaları (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır 1998-2008), Güneş Vakfı Yayınları, Erzurum 2008.
- CHADWICK, John., The Mycenaean World, Cambridge University Press, Cambridge 1976.
- CHIERA, E., Kilden Kitaplar : Çivi Yazılı Belgelerin Anlattıkları, Çeviren: Ali M. Dinçol, İstanbul 1997.
- COOK, J. M., The Greeks in Ionia and the East, London 1962.
- ÇAPAR, Ömer., “Ahhiyava Sorunu”, A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı 25, Ankara 1982, s.387-413.
- ÇAPAR, Ömer., “Homeros Destanlarında Anadolu Kavimleri”, IX.Türk Tarih Kongresi, TTK Basımevi, Ankara 1986, s.333-348.
- ÇEÇEN, Salih., “ Kutsal Kitaplar ve Çivi Yazılı Belgeler Işığında Cudi ”, I. Uluslar arası Mardin Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 2006, s.123-127.
- ÇİLİNGİROĞLU, Altan., Urartu ve Kuzey Suriye, E.Ü.E.F. Yayını, İzmir 1984.
- DARGA, Muhibbe., Eski Anadolu’da Kadın (2. Baskı), İ.Ü.E.F. Yayını, İstanbul 1984.
- DEMİRCİOĞLU, Halil., Roma Tarihi, Cilt I, TTK Yayını, Ankara 1953.

- DİNÇOL, Ali., Eski Anadolu Dillerine Giriş, İ.Ü.E.F. Yayını, İstanbul 1970.
- DİNÇOL, Ali., "Hititler", Arkeo Atlas Dergisi, Sayı 3, İstanbul 2004, s. 22-61.
- DİNÇOL, Belkıs., Eski Önsasya Topluluklarında Suç Kavramı ve Ceza, İstanbul 2003.
- ELTON, G.R., The Practice of History, London 1969.
- ERHAT, Azra., Mitoloji Sözlüğü, Remzi Kitabevi, İstanbul 1972.
- ERKANAL, Armağan., "Anadolu-Miken İlişkileri", Arkeo Atlas Dergisi, Sayı 3, İstanbul 2004, s. 90-93.
- ERZEN, Afif., Eskiçağ Tarihi Hakkında 4 Konferans, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1984.
- ERZEN, Afif., Doğu Anadolu ve Urartular, T.T.K. Yayını, Ankara 1984.
- ESİN, Emel., İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş, İstanbul 1978.
- FINKELSTEIN, J. J., " Mezopotamia ", Journal of Near Eastern Studies, Vol. 21, No. 2 (April, 1962), s.73-92.
- FURUMARK, A., The Chronology of Mycenaean Pottery, Stockholm 1941.
- FURUMARK, A., The Mycenaean Pottery (Analysis and Classification), Stockholm 1941.
- GARSTANG, J. – GURNEY, O.R., The Geography of the Hittite Empire, London 1959.
- GOETZE, A., Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography, New Haven 1940.
- GURNEY, O.R., The Hittites, Penguin Boks, London 1952.
- GURNEY, O.R., Hititler, Çev.: Pınar Arpaçay, Dost Kitabevi, Ankara 2001.

- GÜNALTAY, M. Şemseddin., İran Tarihi, Cilt 1, TTK Yayını, 2. Baskı, Ankara 1987
- GÜNALTAY, M. Şemseddin., Yakın Şark (Elam ve Mezopotamya), TTK Yayını, 2. Baskı, Ankara 1987.
- GÜNALTAY, M. Şemseddin., Yakın Şark III (Suriye ve Filistin), TTK Yayını, 2. Baskı, Ankara 1987.
- GÜTERBOCK, H.G., "The Deeds of Suppiluliuma", JCS X/2, 1956, s. 41-130.
- HALL, H. R., The Ancient History of the Near East, London 1927.
- HAMBLIN, William J., Warfare in the Ancient Near East to 1600 BC, London and New York 2006.
- HERODOTOS, Herodot Tarihi, Çev.: Müntekim Ökmen, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2002.
- HERZFELD, E., Iran and the Ancient East, 1941.
- HOMEROS, Odysseia, Çeviren: Azra Erhat-A. Kadir, Sander Yayınları, İstanbul 1970.
- HOMEROS, İlyada, Çeviren: Azra Erhat-A. Kadir, Sander Yayınları, İstanbul 1975.
- HUXLEY, G.L., Arhaeans and Hittites, Oxford 1960.
- İPLİKÇİOĞLU, Bülent., Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul 1994.
- İPLİKÇİOĞLU, Bülent., Eski Batı Tarihi I, TTK Yayını, Ankara 1997.
- KAFESOĞLU, İbrahim., "Tarih İlmi ve Bizde Tarihçilik", İ.Ü.E.F. Tarih Dergisi, Cilt XII.
- KAFESOĞLU, İbrahim., Türk Milli Kültürü, 6. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1989.

- KAFESOĞLU, İbrahim-DONUK, Abdülkadir., “Türk Tarihinin Taksimatı”, Fırat Üniversitesi Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollokyumu, Elazığ 1990, s.37-46.
- KARAUĞUZ, Güngör., Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri, Çizgi Kitabevi Yayını, Konya 2002.
- KARAUĞUZ, Güngör., Hitit Mitolojisi, Çizgi Kitabevi Yayını, Konya 2001.
- KILIÇ, Yusuf., Eskiçağ Aile Hukuku, Çizgi Kitabevi Yayını, Konya 2014.
- KINAL, Füzulan., Arzava Memleketleri’nin Mevkii ve Tarihi, A.Ü.D.T.C.F Yayını, Ankara 1953.
- KINAL, Füzulan., “Eski Anadolu Tarihinde Bazı Değişmeler”, Anma Kitabı, A.Ü.D.T.C.F. Yayını, Ankara 1974, s. 401-424.
- KINAL, Füzulan., Eski Mezopotamya Tarihi, A.Ü.D.T.C.F. Yayını, Ankara 1983.
- KINAL, Füzulan., “Hititler’de Ceza Hukuku”, A.Ü.D.T.C.F Atatürk’ün 100. Doğum Yılına Armağan Dergisi, Ankara 1983, s.431-439.
- KINAL, Füzulan., Eski Anadolu Tarihi, 2. Baskı, T.T.K. Yayını, Ankara 1987.
- KLENGEL, Horst., Kral Hammurabi ve Günlüğü. Almanca’dan Çeviren: Nesrin Oral, Telos Yayınları, Ankara 2001.
- KOCA, Salim., Türk Kültürünün Temelleri-I, Damla Neşriyat, İstanbul 1990.
- KÖROĞLU, Kemalettin., Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1996.
- KÖROĞLU, Kemalettin., Eski Mezopotamya Tarihi, İletişim Yayınları, İstanbul 2006.

- KRAMER, S. N., Tarih Sümer'de Başlar. Çeviren: Muazzez İlmiye Çığ, TTK Yayını, Ankara 1990.
- KRAMER, S. N., Sümerler. Çeviren: Özcan Buze, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002.
- KSENOPHON, Anabasis, Çeviren: Hayrullah Örs, M.E. B. Yayını, İstanbul 1944.
- KSENOPHON, Yunan Tarihi (Hellenika) I-III. , Çeviren: Suat Sinanoğlu, M.E. B Yayını, 2. Baskı, İstanbul 1964.
- KURAT, Akdes Nimet., IV-XVIII. Yüzyılda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri, Ankara 1972.
- LEICK, Gwendolyn., The Babylonian World, New York and London 2007.
- LEON, E. HALKIN., Tarih Tenkidinin Unsurları, Çev.: Bahaeddin Yediyıldız, T.T.K. Yayını, Ankara 1989.
- LLOYD, Seton, Türkiye'nin Tarihi (Bir Gezginin Gözüyle Anadolu Uygarlıkları), Tübitak Yayını, 2. Baskı, Ankara 1997.
- LUCKENBILL, Daniel David., Ancient Records of Assyria and Babylonia, New York 1968, Vol. I-II.
- MACALISTER, R.A.S., The Philistines, Their History and Civilization, Oxford University Press, London 1914.
- MACQUENN, J.G., Hititler, ve Hitit Çağında Anadolu, Çev.: Esra Davutoğlu, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2001.
- MANSEL, A.M., Eski Doğu ve Ege Tarihinin Ana Hatları, İ.Ü.E.F. Yayını, İstanbul 1945.
- MANSEL, A.M., Ege ve Yunan Tarihi, T.T.K. Yayını, Ankara, 1971.
- MARTINO, Stefano De., Hititler. İtalyanca'dan Çeviren: Erendiz Özbayoğlu, Dost Kitabevi Yayını, Ankara 2003.

- MCNEILL, William H., Dünya Tarihi, Çev.: Alâeddin Şenel, İmge Kitabevi, 7. Baskı, Ankara 2003.
- MEMİŞ, Ekrem – KÖSTÜKLÜ, Nuri., Tarih Boyunca Ortadoğu-Anadolu İlişkileri, Konya 1992.
- MEMİŞ Ekrem., “Anadolu’nun Eski Şark ve Eski Garp Dünyaları Arasındaki Yeri”, S.A.M. Selçuk Dergisi, Sayı 1, Konya 1986, s. 59-64.
- MEMİŞ, Ekrem., “Eskiçağın Birinci Dünya Savaşı ile Yakınçağın Birinci Dünya Savaşında Boğazların Oynadığı Rol ve Türkiye”, Askeri Tarih Bülteni, Sayı 22, Ankara 1987, s. 91-96.
- MEMİŞ, Ekrem., “Hitit Siyasi Tarihinde Taht Mücadeleleri”, S.Ü. Eğitim Fakültesi dergisi, Sayı 1, Konya 1987, s. 113-117.
- MEMİŞ, Ekrem., İskitler’in Tarihi, S.Ü. Eğitim Fakültesi Yayını, Konya 1987.
- MEMİŞ, Ekrem., “Filistin-İsrail Mücadelesinin Tarihi Geçmişine Kısa Bir Bakış”, Askeri Tarih Bülteni, Sayı 26, ATASE Yayını, Ankara 1988, s. 123-131.
- MEMİŞ Ekrem., “MÖ 3. Binyılda Anadolu’da Türkler”, Türk Dünyası Araştırmaları, Sayı 53, İstanbul 1988, s. 35-46.
- MEMİŞ, Ekrem., Tarihi Coğrafyaya Giriş, S.Ü. Eğitim Fakültesi Yayını, Konya 1990.
- MEMİŞ, Ekrem., “Bakır Madeninin Eski Anadolu Medeniyetinin Gelişmesindeki Rolü ve Önemi”, X. Türk Tarih Kongresi’nden Ayrı Basım, Ankara 1990, s. 79-86.
- MEMİŞ, Ekrem., “MÖ 2. Binyılda Hitit-Gaşka Münasebetleri”, II. Tarih Boyunca Karadeniz Kongreleri Bildirileri, Samsun 1990, s. 103-110.

- MEMİŞ, Ekrem., “Aka Medeniyetinin Doğuşu, Gelişmesi ve Çöküşü”, E.Ü. Tarih İncelemeleri Dergisi, Sayı X, E.Ü.E.F. Yayını, İzmir 1995, s. 41-54.
- MEMİŞ, Ekrem., “Eskiçağ Anadolu’sunda Türk Varlığı”, S.Ü. Eğitim Fakültesi Dergisi (Sosyal Bilgiler), Sayı 7, Konya 1996, s. 1-7.
- MEMİŞ, Ekrem., “Hitit Devletlerinin Batı Anadolu Politikası”, S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 3, Konya 1994, s. 367-375.
- MEMİŞ, Ekrem., “Hitit Sarayında Kraliçelerin Rolü”, Belleten, Sayı 222, Ankara 1994, s. 279-293.
- MEMİŞ, Ekrem., Eskiçağda Türkler, Çizgi Kitabevi Yayını, 2. Baskı, Konya 2005.
- MEMİŞ, Ekrem., Eskiçağ Tarihinde Doğu-Batı Mücadelesi, 3. Baskı, Çizgi Kitabevi Yayını, Konya 2003.
- MEMİŞ, Ekrem., Türk Kültür Tarihi, 3. Baskı, Çizgi Kitabevi Yayını, Konya 2003.
- MEMİŞ, Ekrem., Eskiçağ Türkiye Tarihi, 6. Baskı, Çizgi Kitabevi Yayını, Konya 2005.
- MEMİŞ, Ekrem., Filistinliler’in Kökeni ve Tarihi, S.Ü. Eğitim Fakültesi Yayını, Konya 1996.
- MEMİŞ, Ekrem., Genel Tarih, Tablet Yayınları, 3. Baskı, Konya 2002.
- MEMİŞ, Ekrem., Ortadoğu Sorunları ve Türkiye, Mimoza Yayınları, Konya 1995.
- MEMİŞ, Ekrem., Kaynayan Kazan Ortadoğu, Çizgi Kitabevi Yayını, 2. Baskı, Konya 2006.
- MEMİŞ, Ekrem., Tarih Metodolojisi, 4. Baskı, Çizgi Kitabevi Yayını, Konya 2005.

- MEMİŞ, Ekrem, Troya ve Troyalılar (Troyalılar Türk müdür?), Çizgi Kitabevi Yayını, Konya 2005.
- MEMİŞ, Ekrem., İskitlerin Tarihi, 2. Baskı, Çizgi Kitabevi Yayını, Konya 2005.
- MEMİŞ, Ekrem., Eskiçağda Mezopotamya, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2007.
- MEMİŞ, Ekrem., İsrail Nereye Koşuyor? (En Eski Çağlardan Günümüze İsrail-Filistin Mücadelesi), Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2006.
- MEMİŞ, Ekrem., Eskiçağda Yaşanmış Büyük Aşklar, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2006.
- MEMİŞ, Ekrem., “Kadeş Barış Antlaşması İsminin Doğruluğu Üzerine Farklı Bir Yaklaşım”, Mısır-Hitit Ebedi Barış Antlaşması ve Eski Önasya’da Barış Sempozyumu, Nevşehir 2007, s.15-27.
- MEMİŞ, Ekrem., “Etrüsk Kavminin Oluşumunda Troyalılar’ın ve İskitlerin (Sakalar) Rolü” Tarihten Bir Kesit Etrüskler Sempozyumu, Bodrum, 2-4 Haziran 2007, TTK Yayını, s.107-112.
- MEMİŞ, Ekrem., “ Akkadlar Çağı’ndan Asur İmparatorluğu’nun Yıkılışına Kadar Mardin ve Çevresi ”, I. Uluslararası Mardin Sempozyumu Bildirileri, İstanbul 2006, s.117-124.
- MEMİŞ, Ekrem., Eskiçağ Türkiye Tarihi, Gözden Geçirilmiş 11. Baskı, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2011.
- MEMİŞ, Ekrem., Eskiçağda Mezopotamya, Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2012.
- MEMİŞ, Ekrem., Tarihi Coğrafyaya Giriş, Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2012.

- MEMİŞ, Ekrem., İskitlerin Tarihi, Altınpost Yayınları, Gözden Geçirilmiş 3. Baskı, Ankara 2012.
- MEMİŞ, Ekrem., Troya ve Troyalılar (Troyalılar Türk müdür?), Altınpost Yayınları, Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, Ankara 2012.
- MEMİŞ, Ekrem- BÜLBÜL, Cemil., Amurrular (Araplar'ın En Eski Ataları), Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayını, Elazığ 2012.
- MEMİŞ, Ekrem., Eskiçağ Türkiye Tarihi, Ekin Kitabevi Yayını, Gözden Geçirilmiş 12. Baskı, Bursa 2013.
- MEMİŞ, Ekrem., Tarih Metodolojisi, Ekin Kitabevi Yayını, Gözden Geçirilmiş 6. Baskı, Bursa 2014.
- MEMİŞ, Ekrem – BÜLBÜL, Cemil., Eskiçağda Göçler, Ekin Kitabevi Yayını, Bursa 2014.
- MERRILLES, Robert S., “Political Conditions in the Eastern Mediterranean during the Late Bronze Age”, The Biblical Archaeologist, Vol. 49, No.1(March, 1986), s.42-50.
- MIEROOP, Marc Van De., Antik Yakındoğu'nun Tarihi (İÖ.3000-323), İngilizce'den Çeviren : Sinem Gül, Dost Kitabevi Yayını, Ankara 2004.
- MORRIS, Joseph., The Origins of the Sea Peoples, Florida State University Classics, Florida 2006, s.1-54.
- MOSCATI, Sabatino., Fenikeliler. Çeviren: Sinem Gül, Dost Kitabevi Yayını, Ankara 2004.
- MYLONAS, G. E., Mycenae and Mycenae Age, Princeton 1964.
- NAUMANN, Rudolf., Eski Anadolu Mimarlığı, Çev.: Beral Madra, T.T.K. Yayını, Ankara 1975.

- NISSEN, Hans J., Ana Hatlarıyla Mezopotamya. Çeviren: Z. Zühre İlkelen, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 2004.
- OLMSTEAD, A.T., History of the Persian Empire, Chicago 1966.
- ÖGEL, Bahaeddin., İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, 2. Baskı, T.T.K. Yayını, Ankara 1984.
- ÖZTÜRK, Mustafa., Tarih Felsefesi, Akçağ Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2014.
- PAGE, Denys., History and the Homeric Iliad, Los Angeles 1959.
- PASKALAKIS, A., Alexander the Great and Hellenism, 1966.
- PLUTARKHOS, Büyük İskender (Hayatı ve Savaşları), Çev.: Vahdet Gültekin, Rado Yayınları, İstanbul 1980.
- PRITCHARD, J.B., Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament, Princeton 1955.
- RAMSEY, William M., Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası, Çev.: Mihri Pektaş, M.E.B. Yayını, İstanbul 1960.
- RICE, Tamara Talbot., The Scythians, London 1958.
- ROSTOVITZ, M., Rome, Oxford University Press, New York 1977.
- SANDARS, N.K., The Epic of Gilgamesh, Penguin Classics, London 1978.
- SAVE, T. – SÖDERBERGH., “ The Hyksos Rule in Egypt ”, The Journal of Egyptian Archaeology, Vol. 37 (Dec., 1951), s. 53-71.
- SCHOFIELD, Louise., The Mycenaeans, The British Museum Press, London 2007.
- SCHULER, Von., Die Kaskäer (Ein Beitrag zur Ethnographie des Alten Kleinasien), Berlin 1965.
- SEVİN, Veli., Anadolu Arkeolojisinin ABC'si, Simavi Yayınları, İstanbul 1991.
- SEVİN, Veli., Anadolu Arkeolojisi, Der Yayınları, Genişletilmiş 2. Baskı, İstanbul 1999.

- SPEISER, E. A., “ Ethnic Movements in the Near East in the Second Millenium B. C. The Hurrians and Their Connections with the Habiru and the Hyksos ”, *The Annual of the American Schools of Oriental Research*, Vol. 13 (1931-1932), s.13-54.
- STEINER, Gerd., “ Die Ahhijava-Frage Heute “, *Saeculum* XV, 4 (1964).
- STRABON, *Geographika*, (Kitap XII, XIII, XIV), Çev.: Adnan Pekman, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1987.
- STUBBINGS, F. H., “The Expansion of Mycenaean Civilization”, *CAH II/2*, chp.XXII a, Cambridge 1975.
- STUBBINGS, F. H., “The Recession of Mycenaean Civilization”, *CAH II*, chp.XXVII, Cambridge 1965.
- STUBBINGS, F. H., ”The Rise of Mycenaean Civilization”, *CAH II*, chp. XIV, Cambridge 1965.
- TARHAN, M. Taner., “Eskiçağ’da Kimmerler Problemi”, VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 1979, Cilt 1, s. 355-369.
- TARHAN, M. Taner., “The Structure of Urartion State”, *Anadolu Araştırmaları IX*, İ.Ü.E.F. Yayını, İstanbul 1983, s. 295-310.
- TAYLOUR, William., *The Mycenaean*, London 1972.
- TEKİN, Oğuz., *Eskiçağda Para*, Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1996.
- TEKİN, Oğuz., *Eski Yunan Tarihi*, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 2001.
- THUCYDİDES, *Peloponnessos’lularla Atinalıların Savaşı*, 1. Kitap, Çeviren: Halil Demircioğlu, A.Ü.D.T.C.F Yayını, 2. Baskı, Ankara 1972.
- THUCYDİDES, *Peloponnessos’lularla Atinalıların Savaşı*, 2. Kitap, Çeviren: Halil Demircioğlu, A.Ü.D.T.C.F Yayını, Ankara 1975.

- THUCYDİDES, Peloponnessos'lularla Atinalıların Savaşı, 3. Kitap, Çeviren: Halil Demircioğlu, A.Ü.D.T.C.F Yayını, Ankara 1969.
- TOGAN, Zeki Velidi., Umumi Türk Tarihi'ne Giriş, Enderun Kitabevi Yayını, 3. Baskı, İstanbul 1981.
- TOYNBEE, Arnold., Tarihin Faydası ve Değeri, Çev: A. Edip Uysal, A.Ü.D.T.C.F.D., Cilt XIX.
- TUNA, Osman Nedim., Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dilinin Yaşı Meselesi, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1990.
- UMAR, Bilge., İlkçağda Türkiye Halkı, İnkılâp Kitabevi Yayını, İstanbul 1999.
- ÜNAL, Ahmet., Hattuşili III, 1 (Heidelberg 1974).
- WOOD, Michael., In search of the Trojan War, University of California Press, California 1998.
- WOOLLEY, S. Leonard., " North Syria as a Cultural Link in the Ancient World ", The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland, Vol. 72, No. ½ (1942), s.9-18.
- YILDIRIM, Recep., Eskiçağda Anadolu, Meram Yayıncılık, İzmir 1996.
- YILDIRIM, Recep., Uygarlık Tarihine Giriş (İlkçağ Tarih ve Uygarlığı), 2. Baskı, Ankara 2004.
- YILMAZ, Durmuş., Ugarit Memleketinin Tarihi, S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 1988.
- YİĞİT, Turgut., Asur Ticaret Kolonileri ve Eski Hitit Çağında Anadolu, Ankara 2000.

DİZİN

A

- Abakan, 319, 321
Acemhöyük, 111
Adad, 181
Adonis, 200
Adriyatik denizi, 270
Aeneas, 283
Afanesyovo kültürü, 319, 322
Afganistan, 183, 313
Afrika, 70, 81, 102, 196, 197, 202, 270, 282
Agade, 22, 34
Agamemnon, 251
Ager publicus, 296
Agesilaos, 262
Ahhaya, 255
Ahhiyava, 121, 122, 125, 126, 127, 227, 228, 229, 230, 232, 233
Ahhiyava Krallığı, 126, 229, 230, 232
Aigospotamoi, 262
Aka kültürü, 223, 241
Aka, 159, 221, 223, 224, 227, 232, 235, 239, 241, 242, 255
Aka keramikleri, 227, 232
Akalar, 160, 215, 216, 217, 219, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 231, 232, 233, 234, 235, 239, 241, 242, 251, 252, 254, 256, 283
Akbabalar Steli, 69
Akdeniz, 22, 27, 28, 32, 34, 41, 70, 77, 84, 102, 104, 112, 118, 119, 127, 128, 134, 180, 187, 193, 195, 196, 197, 199, 201, 202, 206, 213, 217, 219, 220, 221, 226, 227, 232, 233, 234, 235, 240, 249, 253, 254, 256, 266, 269, 270, 271, 282, 283, 285
Akhaioşlar, 222
Akhenaton, 83
Akhetathon, 83
Akhilleus, 251
Akhunlar, 314
Akka, 193
Akkad, 22, 28, 34, 35, 41, 42, 47, 48, 49, 57, 64, 66, 69, 110, 113, 134, 135, 171, 174, 188, 192
Akkadlar, 34, 41, 42, 56, 57, 110, 113, 117, 204
Alacahöyük, 108, 109, 111, 134, 135, 136, 173
Alaia deniz savaşı, 275
Alalah, 27
Alaşıya, 122, 123, 126, 152, 228, 236, 237
Alaşıya Krallığı, 237
Alba, 272, 283
Alba dağı, 272, 283
Aleksandros, 251, 264
Alışar, 108, 109, 116
Alkinoos, 246

- Alkibiades, 262
 Alluwamna, 120
 Alpler, 275
 Alp Arslan, 4
 Alyattes, 131
 Amarna, 36, 83, 145, 152, 171, 192, 205, 237
 Amarna Çağı, 237
 Amenemhet, 80, 81
 Amenofis, 83, 84, 93, 95, 102, 123, 124, 175
 Amik, 27
 Amik Ovası, 27
Amfiktioni, 245
 Ammunaş, 120
 Amon, 84, 85, 87, 89, 100
 Amon-Ra, 92
 Amrafel, 207
 Amulius, 283
 Amurati, 75
 Amurrular, 35, 47, 51, 181, 191
 Anadolu, 22, 23, 27, 28, 32, 34, 36, 37, 41, 42, 45, 57, 58, 60, 65, 69, 82, 84, 91, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 137, 138, 139, 140, 141, 142, 148, 150, 151, 152, 154, 157, 159, 160, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 176, 177, 180, 181, 182, 183, 187, 190, 195, 207, 214, 215, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 227, 229, 230, 231, 232, 233, 235, 239, 240, 241, 242, 243, 248, 249, 250, 251, 253, 254, 255, 256, 261, 262, 263, 265, 275, 278, 280, 283, 285
 Ana-ittuşu, 47
 Anaksagoras, 330
 Anav, 312, 321, 322
 Anşan, 184, 186
 Andronovo kültürü, 320, 321, 323, 324
 Anitta, 116, 117, 147, 150
 Ankara, 21, 27, 109, 166
 Antiokhos, 192
 Anu, 33, 46, 48, 50, 67, 175
 AN.TAH.ŞUM.SAR bayramı, 176
 Anzan, 184
 Antarauva, 232
 Apis öküzü, 87, 93
 Apoikia, 255, 256
 Apollonios, 336
 Appu masalı, 172
 Arabistan, 22, 28, 71, 81
 Arami göçleri, 177
 Aramiler, 178, 179, 183, 240
 Aranıl, 316
 Arappa, 26
 Arbela, 26
 Arbela, 265
 Arhon basileus, 246
 Archimedes, 335
 Argolis, 223, 249
 Argos, 225, 241
 Aristarhos, 336
 Arma, 164, 165, 181
 Arma-Dattaş, 164, 165
 Arnuvanda, 122, 125, 232
 Arpaciya, 26
 Artakserkses, 189
 Artatama, 121
 Artemision, 260
 Arthur Evans, 217
 Arvad, 193

Arzava, 122, 125, 127, 158, 163,
170, 229, 233, 236, 237
Arzavalılar, 114
Arz-ı Mev'ud, 208
Asarhaddon, 86, 131
Ascanius, 283
Asarlık, 239
Asker Doğmuşlar Meclisi, 40
Astarpa, 125
Astarte, 200, 201
Astyages, 186
Asur, 22, 26, 36, 37, 41, 44, 52, 58,
83, 86, 103, 108, 115, 116, 117,
123, 127, 128, 129, 130, 131,
132, 138, 139, 152, 155, 174,
178, 179, 181, 182, 183, 185,
186, 194, 197, 199, 200, 203,
209, 230, 233, 240
Asurbanipal, 47, 86, 185
Asurlular, 35, 36, 37, 85, 86, 127,
195, 204, 240
Asya, 22, 28, 30, 32, 33, 61, 70, 102,
183, 185, 190
Asya, 265, 308, 309, 310, 314, 316,
319, 321, 322, 324
Aşağı Memleket, 148
Aşağı Mısır, 71, 74, 75, 79, 80, 81,
82
Aşer, 208
Aşkabad, 321
Aşşuvalılar, 114
Atargatis, 181
Atina, 189, 214, 245, 246, 258, 259,
261, 263, 285, 288, 299, 300
Aton, 83
Atonisme, 83, 84
Attarişşiyaş, 121
Attarişşiyaş, 228
Attika, 223, 241, 261, 263
Atonisme, 83, 84, 327

Avrupa, 15, 16, 17, 33, 73, 102, 110,
112, 113, 120, 183, 202, 207,
223, 242, 269, 271, 325, 327,
332, 338
Ay, 46, 67, 92, 94, 181
Azerbaycan, 184

B

Baal, 200
Babil, 22, 25, 35, 36, 37, 41, 50, 53,
54, 56, 60, 61, 62, 64, 66, 67,
69, 82, 83, 119, 123, 127, 129,
150, 155, 176, 181, 182, 183,
185, 187, 194, 197, 203, 207,
209, 222, 230, 238
Babilliler, 38, 64, 132
Babilonya, 22
Badari, 75
Bahreyn, 59
Bahri Gazal, 71
Bakırçağı, 108
Bakır-Taş Devri, 107
Baktria, 188, 189
Balık, 23, 26
Balkan yarımadası, 213, 240, 274
Barratarna, 119
Barthelemy, 206
basamaklı mabet, 66
Basileus, 225
Basra Körfezi, 22, 23, 34, 41, 58, 59,
65, 118, 119
Batı Anadolu, 103, 109, 113, 122,
126, 132, 133, 183, 190, 215,
223, 224, 229, 230, 231, 232,
233, 240, 243, 249, 251, 261,
263, 285, 331, 337
Batı Roma, 15, 242
Bel madgaltu, 152
Benyamin, 208, 209
Beycesultan, 108, 109, 137

Beyrut, 193
 Biblos, 193
 bitişken diller, 61
 Bit-Brutaş, 128
 Bit-Gabbar, 128
 Biyaşşili, 125
 Bizanslılar, 4
 Bodrum, 239, 242
 Boğazköy, 109, 116, 141, 167, 173, 174
 Boiotia, 223
 Bokharis, 85
 Brahmanlar, 315
 Brahmanlık, 315
 Bumerang, 19
 Büyük Ana, 135
 Büyük Harris Papirüsü, 238
 Büyük İskender, 87, 189, 190, 264, 268, 313
 Büyük Menderes, 104
 Büyük Zap, 26
 Büyükgüllücek, 108

C

Caferhöyük, 106
 Carl Blegen, 222
 Canhasan, 108
 Cebelitarık Boğazı, 197, 202
 Cemdet Nasr, 25
 Cerablus, 27, 169
 Cezire, 21
 Ceyhan, 19
 Cicero, 6
 Cilalı Taş Devri, 107, 271
 Coğrafya, 5
 Comitia Curiata, 291, 294
 Cmitia Tributa, 303
 Concilla Plebis Tributa, 297
 Consul, 293, 298, 299, 304
 Curia Meclisi, 292, 294

Ç

Çağar Bazar, 26
 Çandragupta, 313
 Çanakkale Boğaz, 234, 265, 283
 Çanakkale, 202
 Çanakkale, 234, 265, 283
 Çatalhöyük, 106
 Çayönü, 106
 Çin, 20, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 314, 320
 Çinliler, 307, 310, 312, 324
 Çin-se-Huang-ti, 308
 Çivi yazısı, 326
 Çoban krallar, 82
 Çömlekçi, 30, 239
 Çu Sülalesi, 308, 310

D

Dahamunzu, 124
 Daedalos, 227
 Dan, 208
 Danuna, 237
 Danunalar, 179, 238
 Darende, 139
 Darius, 189, 190, 265, 313
 Davud, 194
 Davut, 209
 Decemvirler, 299, 301
 Deniz eli, 22, 23
 Deniz Kavimleri Göçü, 127, 234
 Dicle, 21, 22, 23, 25, 26, 28, 34, 35
 Dictator, 295, 297
 Dikili Taş, 101
 dikili taş, 44, 69
 Dimini, 216
 Diplomatik, 5
 Diyala, 22, 23, 25
 Doğu Akdeniz, 187, 195, 196, 226, 233, 249

Doğu Anadolu, 23, 27, 36, 37, 103,
113, 129, 130, 133, 183, 184,
187

Doğu Roma, 15, 328

Dorlar, 221, 239, 241, 242, 253, 254,
274

Drakon, 258

Dumuzi, 67

E

E dubba, 62

Ea, 33, 67, 175

Efesos, 181

Efesos, 226

Eflatun, 254, 256

Eflatunpınar, 173

Ege Denizi, 118, 134, 189, 214, 229,
249

Ege göçleri, 128, 129, 177

Ekbatana, 186, 187

El Omari, 74, 75

El Ubeyd, 24, 29

Elam, 22, 23, 34, 41, 50, 59, 184,
185

Elamca, 188

Elamlar, 184, 185

Elis, 248

En, 24, 44, 84, 167, 205, 218, 243,
247, 254, 270, 278, 286, 289,
290, 315

Endülüs, 197

Enkidu, 28

Enlil, 25, 33, 46, 48, 50, 67, 175

Epameinondas, 264, 265

Epigrafi, 5

Epikur, 330

Eratostenes, 337

Erbaba, 106

Eretria, 189

Eretria, 255, 259

Eridu, 24, 30, 40, 48, 66, 67

Erken Hellas, 112

Ermenistan, 184, 190

Esav, 207

Eski Babil Sülalesi, 25, 222

Eskiçağ, 1, 5, 14, 15, 17, 18, 19, 28,
34, 184, 210, 227, 239, 244,
253, 325, 330, 338

Eşnunna, 25, 44, 49

Eşnunna Kanunları, 44, 49

Etnoğrafi, 5

Etnoloji, 5

Etrusci, 274

Etrüskler, 235, 238, 274, 276, 277,
278, 279, 280, 281, 283

Euripides, 333

Evboia adası, 249, 255

Evklikes, 335

F

Faselis, 242

Fayyum, 74, 75

Fenkhu, 192

Fenike, 81, 96, 170, 183, 187, 190,
191, 192, 193, 194, 195, 196,
197, 198, 199, 200, 201, 202,
203, 205, 206, 207, 219, 240,
243, 249, 250, 256, 276, 278

Fenikeliler, 191, 192, 193, 195, 196,
197, 198, 199, 200, 201, 202,
203, 205, 206, 207, 243, 282

Fergana, 188

Fıraktin, 109, 146, 173

Fırat, 21, 23, 25, 26, 27, 29, 112,
118, 119, 127, 128, 129, 139

Fikirtepe, 108

Filistin, 27, 81, 83, 84, 85, 86, 89,
209, 221, 238, 265

Filistler, 209, 238

Filoloji, 5

Fokaia, 255
Folklor, 5
Frig, 129, 131, 181

G

Gad, 208
Galiopolis, 262
Gaşka, 103
Gaşkalar, 114, 119, 121, 122, 123, 125, 127, 233, 235
Gaşşulaviya, 146
Gavgamela, 190, 265
Gavmata, 189
Geç Hitit Şehir Devletleri, 37, 129, 179, 183, 344
Gediz, 104
Genç Kyros, 190
Genelogia, 6
Geneloji, 5
Gerusia Meclisi, 246
Gılgamış destanı, 172
Gılgamış, 28, 40, 65, 172
Girit, 80, 82, 170, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 225, 227, 232, 242, 246, 249, 252, 255, 256
Giritliler, 202
Gişarden, 8
Gize, 78, 101
Goşen vilayeti, 208
Göktürk Kitabeleri, 5
Gömen İtalikler, 273
Gözlükule, 106, 109, 113
Gregorien, 100
Gudea, 57
Gumelnitza, 112
Guptalar, 314
Gutiler, 57
Gutium, 22
Guzana, 26, 182
Gümüş dağları, 28, 110

Güneş, 25, 43, 66, 67, 69, 72, 92, 94, 172, 175
Güney Mezopotamya, 21, 23, 24, 32, 39, 43, 55, 57, 59, 60, 65, 203

H

Habeşliler, 86
Habur, 23, 26
Hacılar, 106, 108, 133
Hadad, 181
Hadatu, 27, 182
Hadrianus, 210
Hafaca, 25
Halep Krallığı, 118
Halep, 27, 118, 119, 121, 125, 129, 169, 171, 181
Halikarnasos, 242, 331
Halkidike, 256
Halkis, 255
Halpa, 27, 169, 171
Hamat, 183
Hammurabi, 35, 41, 42, 44, 50, 51, 52, 53, 54, 56, 60, 61, 69, 162, 181, 207
Hammurabi Kanunları, 44, 50, 51, 52, 53, 54, 60, 162
Hantili, 119, 120
Hanyeri, 173
Harappa, 322
Harran, 181
Harriyati, 121, 122
Harriyati, 228
Hassuna, 26, 29
Haştayar, 144, 147, 158
Hatti memleketi, 122, 124, 152, 168, 170, 229
Hatti, 110, 111, 122, 124, 152, 168, 170, 174, 229, 236

- Hattice, 110, 111, 114, 170
 Hattiler, 110, 111, 170
 Hattuşili, 84, 118, 126, 127, 143, 144, 146, 147, 152, 158, 163, 164, 165, 171, 228, 230, 233
 Hattuşaş, 110, 113, 116, 120, 145, 151, 161, 165, 170, 171, 172, 174
 Hayaşalılar, 114, 123, 157
 Hayber geçidi, 184
 Hazar Denizi, 184
 Hekateos, 6
 Hektor, 160
 Helen, 107
 Hellen Birliği, 264, 265
 Helenistik, 113
 Hellenizm, 210, 266, 267, 268, 330, 335
 Heliopolis, 79, 92, 100, 149
 Hellas, 213, 214, 215, 216, 217, 219, 220, 222, 266, 285, 299
 Hellenler, 215, 216, 219
 Hepat, 113, 175
 Herakles, 280
 Herakleides, 336
 Herakleitos, 329
 Herodotos, 36, 53, 66, 70, 77, 81, 94, 131, 181, 186, 203, 221, 275
 Hierodul, 53
 Hiksoslar, 82, 222
 Hindistan, 59, 60, 183, 189, 265, 312, 313, 314, 315, 316, 322
 Hint Okyanusu, 24, 184, 187
 Hipparhos, 336
 Hiram, 194
 Hitit, 27, 35, 36, 37, 83, 84, 103, 104, 105, 108, 112, 113, 114, 115, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 198, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 235, 236, 237, 238, 239
 Hititler, 42, 45, 84, 91, 110, 113, 114, 115, 120, 121, 123, 127, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 160, 162, 164, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 180, 181, 204, 226, 229, 232, 233, 235, 239, 240, 252
 Hiyeroglif Hititleri, 178
 Homeros, 159, 160, 192, 203, 222, 225, 227, 231, 232, 234, 240, 242, 245, 246, 247, 249, 251, 252
 Horemhep, 84
 Horoztepe, 108, 109, 111, 135, 136
 Hotan, 314
 Humbaba, 28
 Hunlar, 309
 Hurrice, 113, 114, 170, 172
 Hurriler, 81, 110, 113, 119, 120, 170, 180, 252
 Huzzia, 120

İ
 İbi-Sin, 58
 İbla, 58
 İbn-ül Esir, 6
 İbrahim, 81, 207, 320
 İbrani Krallığı, 209, 240
 İbraniler, 45, 20, 207, 210, 347
 İdglat, 23

İllirya, 240
 İlyada, 159, 160, 231, 251, 252
 İmamkulu, 173
 İmperium, 291, 293
 İmperium militare, 293
 İnanna, 48, 67
 İndus vadisi, 184, 312
 İndogermenler, 223
 İndra, 315
 İnterrex, 291, 294
 İolkus, 225
 İon Denizi, 214
 İran, 20, 22, 32, 34, 58, 59, 130, 132, 183, 184, 185, 204, 260, 265, 309, 314, 326, 346
 İsin-Larsa, 47, 58, 59, 60
 İshak, 207
 İskit, 188
 İsokrates, 264
 İspanya, 196, 197, 201
 İspanya, 271, 282
 İsrail, 37, 208, 209, 211, 235
 İsrail Steli, 235
 İsrailoğulları, 207, 208, 210
 İssakar, 208
 İssos, 87, 190, 265
 İşçalı, 25
 İşşuvalılar, 114
 İştâr, 47, 48, 49, 67, 175, 182
 İştarmuva, 230
 İşuva, 121
 İşuvalılar, 123
 İtalikler, 272, 273, 275, 281, 282
 İvaru, 154
 İyonya, 131, 255, 258, 259, 261, 262
 İyonya ayaklanması, 259

J

James Mellaart, 112
 Juppiter Latiaris, 283

Jüpiter, 66

K

Kabil, 314
 Kadeş, 84, 126, 151, 152, 230, 235
 Kadeş Meydan Muharebesi, 84, 235
 Kadmos, 196
 Kaftor, 221
 Kaksu, 26
 Kalah, 26, 66
 Kalde, 22
 Kallias Barışı, 261
 Kalkolitik, 29, 30, 65, 68, 75, 107, 108, 133, 134, 135, 136
 Kambizes, 86, 186, 187, 188
 Kaniş Karumu, 141
 Kaniş, 36, 57, 58, 60, 116, 139, 140, 141
 Kanişka, 314
 Kansu, 307
 Karahöyük, 109, 141
 Karaoğlan, 109, 137
 Karadeniz, 3, 104, 119, 202, 234, 253, 331
 Karasu, 128
 Karasuk kültürü, 321
 Karduniaş, 22, 230
 Karkamış, 27, 119, 123, 125, 129, 169, 179, 181, 182, 229, 236, 237
 Karlar, 216, 223
 Karmel Dağı, 191
 Karnak, 101, 235
 Karnak Kitabesi, 235
 Kartaca, 195, 197, 200, 256, 276, 278, 282, 295
 Karun nehri, 23
 Kaslar, 22, 35, 36, 123, 238
 Kavimler Göçü, 15
 Kaya anıtları, 173

Kayseri, 58, 115, 128, 129, 139

Kefren, 78, 79

Kenanlılar, 192, 193, 205

Kengi, 21

Keops, 78, 79, 90

Kerha, 23

Kerkük, 24, 26, 113

Keşmir, 314

Kıbrıs, 53, 80, 122, 123, 126, 152,
195, 197, 232, 236, 242, 249,
256

Kızıl Elma, 27

Kızılırmak, 104, 132

Kızıldeniz, 80

Kikkuli, 151

Kiklad adaları, 255

Kilamuva, 179, 183

Kilikya, 242

Kimaş, 58

Kimmerler, 131

Kinahhu, 192

Kinnahhi, 192

Kiros, 37, 132

Kiş, 30, 34, 66

Kizzuvatna Krallığı, 103, 119, 120

Kizzuvatna, 103, 119, 120

Klestenes, 258

Knidos, 242

Knossos, 219, 220, 221, 227

Kode, 236, 237

Kokalos, 227

Kommagene, 149

Konfüçius, 308, 311

Konya Ovası, 4

Korfu, 214

Korint, 255

Korsika, 270, 271

Kral Yolu, 229

Kroisos, 132, 187

Kserkses, 189, 260, 265

Kubaba, 181

Kudüs, 37, 86, 199, 209, 210

Kumarbi efsanesi, 172, 328

Kupanta-Kal, 122

Kursaura, 57

Kusura, 108

Kuşata, 154

Kuşşara Krallığı, 115, 116, 118, 142

Kuzey Afrika, 195, 196, 200, 201,
282

Kuzey Suriye, 27, 28, 37, 80, 84,
110, 114, 118, 119, 120, 121,
122, 123, 126, 127, 129, 169,
177, 181, 183, 230, 231, 240

Küçük Menderes, 104

Küçükasya, 195

Küçükasya, 223, 226, 275

Küçük Zap, 22, 23, 26

Kültepe, 28, 36, 58, 109, 111, 115,
116, 137, 138, 139, 140, 141,
147, 150, 167, 169, 207, 224,
225

Kültepe Çağı, 28, 138, 147, 225

Kyaksares, 186

Kyros, 186, 187, 188, 210

L

Labarna, 111

Lagaş, 25, 30, 34, 41, 42, 45, 46, 52,
57, 58, 60, 66, 69

Lakonya, 249

Lao-çe, 311

Laodike, 160

Lapislazuli, 91

Larsa, 24, 34, 59, 60, 61

Latiaris, 283

Latinus, 283

Latinler, 273

Latium, 272, 282, 283

Leibniz, 8

Lelegler, 216, 223
 Levi, 208
 Levirat, 155
 Leonidas, 260
 Libya, 71, 84, 89, 189
 Lidya, 104, 131, 132, 159, 181, 187,
 250, 254, 258, 259, 275
 Likya, 242, 250, 252
 Limni, 196
 Linear A yazısı, 218
 Linear B yazısı, 218
 Lipari adaları, 226
 Lipit-İştär, 41, 44, 47, 48, 49, 64
 lithos, 107
 Lokris, 255
 Lugal, 41
 Lugal-annimudu, 41
 LU SANGA, 168
 Luceres, 289
 Luka, 15
 Lukkalar, 114, 235
 Luwice, 113, 114, 170
 Lübnan dağları, 191, 193, 199, 206
 Luwia, 170
 Luwiler, 110, 112, 170, 177, 180
 Lübnan, 91, 191, 192, 193, 194, 199,
 206

M

mabet sosyalizmi, 31, 32, 39, 55
 Madduvattaş, 121, 122
 Magan, 60
 Magister equitum, 295
 Makedonya, 87, 189, 190, 260, 264,
 313
 Malazgirt, 4
 Malta, 271, 282
 Mama, 116
 Manapa-Dattaş, 158, 159
 Mandane, 187

Manefrure, 146
 Manetho, 77
 Mansel, 223, 224, 235, 244
 Maraton ovası, 259
 Mardonios, 260
 Margiana, 188
 Markos, 15
 Marmara, 253, 261
 Mars, 66
 Mannalar, 132
 Maraton, 259
 Mari, 25, 60, 64, 139
 Martular, 35
 Massagetler, 188
 Matta, 15
 Med İmparatorluğu, 186
 Media, 187
 Medinet Habu Zafer Kitabesi, 237

Medler, 38, 132, 185
 Megara, 255
 Meluhha, 58, 60
 Memfis, 77, 86, 93, 100
 Menbiç, 27
 Menes, 76, 77
 Melkar, 200
 Men, 181
 Merkür, 66
 Merimde, 74, 75
 Merneptah, 235
 Merneptah, 85
 Meskene, 27
 Metroloji, 5
 Mezolitik devir, 105
 Mezopotamya, 21, 22, 23, 24, 25,
 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33,
 34, 35, 36, 38, 39, 40, 41, 42,
 43, 44, 45, 47, 49, 52, 53, 54,
 55, 56, 57, 58, 59, 60, 64, 65,
 66, 67, 68, 69, 72, 73, 90, 100,

- 102, 104, 109, 110, 114, 117,
118, 119, 128, 129, 130, 134,
135, 137, 139, 140, 141, 142,
143, 144, 145, 161, 162, 169,
171, 172, 173, 182, 184, 185,
222, 252, 265, 280, 312, 322,
200, 203, 207, 209
- Mısır, 27, 28, 34, 37, 60, 69, 70, 71,
72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79,
80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87,
88, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 96,
97, 99, 100, 101, 102, 103, 104,
121, 123, 124, 126, 127, 128,
134, 143, 144, 145, 146, 148,
151, 156, 170, 175, 180, 182,
188, 189, 191, 192, 194, 195,
198, 199, 201, 204, 205, 206,
208, 211, 222, 226, 230, 234,
235, 236, 237, 238, 240, 244,
265, 266, 267
- Mikerinos, 78, 79
- Miletos, 131, 226, 229, 239, 255,
258, 259
- Miltiades, 259
- Minoikum, 218, 222
- Minos Krallığı, 227
- Minos, 224, 227
- Minusink, 321
- Minyan, 224
- Minyas keramiği, 223
- Minyas, 223
- Mitanniler, 113, 120, 122, 151, 180
- Mitanni göçleri, 120
- Mohenjo-daro, 322
- Molok, 200
- Murşili, 35, 113, 118, 119, 122, 124,
125, 126, 145, 150, 158, 165,
176, 228, 229, 230
- Musa, 211
- Musasir, 131
- Muşkenular, 49
- Münbit Hilal, 23, 26
- Müskebi, 226
- Muşkablar, 179
- Muşki, 129
- Muvattali, 126, 145, 152
- Muvattali, 230
- Myken, 217, 224, 235
- Mykenai, 218, 224, 225, 226, 233,
251
- Mykenler, 222
- Mylonas, 224
- Naftali, 208
- Negade, 75, 76
- Nerikkaili, 146
- Nom, 76, 80
- Numitor, 283
- Nuzi, 26
- Nümizmatik, 5
- N**
- Nabukadnezar, 29, 37, 187, 209
- Naharina, 21
- Nairi, 36
- NAM.RA, 149
- Naram-Sin, 41, 57, 69, 110, 134
- Neolitik, 216, 271, 274
- Neolitik, 73, 75, 105, 106, 107, 111,
132, 133, 184
- Nikeas Barış, 262
- Nil, 70, 71, 72, 74, 76, 80, 81, 90,
91, 92, 95, 100, 104, 180, 189,
312
- Nimrut, 26, 36
- Ninive, 26, 29, 36, 47
- Niobe, 173
- Nippur, 25, 34, 46, 48, 62, 66
- Nubya, 71, 77, 84, 85, 189

O

- Oannes, 33
 Odysseia, 246, 251, 252
 oikist, 255
 On İki Levha Kanunları, 299, 300, 303
 Orchomenos, 224, 225
 Orta Asya, 19, 32, 33, 183, 185, 308, 309, 310, 314, 319, 321, 322, 324
 Odysseus, 252
 Ortadoğu, 187
 Orta Helladik, 222
 Orta Kikladik, 222
 Orta Minos, 222
 Orta Tunç, 14, 108, 222
 Ortaçağ, 14, 15, 16, 18, 65, 187

Ö

- Önasya, 34, 37, 61, 81, 82, 83, 84, 86, 110, 118, 119, 120, 123, 126, 127, 134, 144, 145, 147, 150, 160, 177, 180, 183, 193, 197, 198, 204, 20, 234, 254, 266, 268

P

- Pala memleketi, 170
 Palalar, 114, 170
 Paleografi, 5
 Paleolitik devir, 11, 12, 18, 105, 106, 133, 271
 Pallia, 119
 Pankuş meclisi, 143
 Paris, 65, 251
 Pamfilya, 242
 Pampa, 110
 Partici, 303, 306
 Particiler, 295, 304
 Parmenides, 329

- Parsa, 186
 Parsua, 186
 Pasargat, 187
 Patriciler, 289, 290, 295, 299, 300, 301, 302, 303, 304, 305, 306
 Pausanias, 260
 Peisistratos, 258
 Pelasglar, 216, 223
 Pelest, 237
 Pelestler, 209, 221, 238
 Peleus, 251
 Peloponez, 222, 223, 224, 225, 227, 233, 241, 251, 255
 Peloponez Savaşları, 333
 Penteşina, 146
 Perikles, 261
 Perikles, 330, 331, 332
 Perikles, 6
 Periodos Ges, 6
 Pers İmparatorluğu, 17, 86, 190, 313
 Persepolis, 265
 Persia, 185, 187
 Persler, 36, 86, 132, 185, 186, 187, 203, 229, 259, 263, 264
 Pers-Yunan Savaşları, 6
 Peşaver, 314
 Philip, 264
 Pessinus, 181
 Phokaia, 275, 278
 Plataia, 260
 Pleb, 284, 290, 294, 295, 297, 298, 299, 301, 302, 303, 305, 306
 Plebler, 290, 291, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 305
 Plebiscita, 296
 Plebler, 290, 291, 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 303, 305
 Polikrates, 258
 Polis, 255
 Potideia, 256

Praetores, 293
 Presümerienler, 29, 38
 Priamos, 159
 Procas, 283
 Praetor, 276
 Protofiratlılar, 29, 38
 Psammetik, 86
 Ptolemaios, 266, 267
 Ptolemaios, 87
 Puda-Hepa, 146, 147
 Purasati, 238
 Pylos, 218, 225
 Ptah, 77
 Ptolemaios, 266, 267
 Ptolemaios, 87
 Pulur, 108
 Purattu, 23
 Puruşhanda, 28, 57, 116, 150

Q

Questor, 294
 Quirinus, 284

R

Ra, 78, 83
 Ramnes, 289
 Ramses, 205, 208
 Ramses, 84, 85, 126, 146, 235, 236,
 237, 238
 Ranke, 8
 Rapikum, 25
 Ras Şamra, 27, 152
 Rasenna, 274
 Reform, 16
 Res Publica, 293
 Redum, 54
 Reşadiye, 242
 Rodos, 226, 232, 242, 247, 249, 252
 Roma İmparatorluğu, 15, 17, 19,
 269, 350

Roma, 36, 78, 183, 194, 206, 210,
 242, 268, 269, 270, 272, 273,
 277, 278, 280, 282, 283, 284,
 285, 286, 287, 288, 289, 290,
 291, 292, 294, 295, 297, 298,
 299, 300, 301, 302, 303, 305,
 306
 Romalılar, 198, 200, 210
 Romalılar, 36, 87, 266, 274, 281,
 283, 284, 301, 314
 Romulus, 283, 284
 Romus, 283
 Rönesans, 16
 Ruben, 208
 Rukkular, 235
 Rython, 140

S

Sabinler, 273, 284
 Sakkara, 78
 Salmanassar, 127, 152
 Samarra, 29
 Samnitler, 273, 277
 Sanherib, 203
 Sardunya, 197, 270, 271
 Satrap, 188
 Satürn, 66
 Saul, 209
 Schliemann, 224
 Selçuklu Türkleri, 4
 Selevkoslar, 210, 336
 Sardes, 132, 187
 Sargon, 28, 34, 41, 57, 69, 110, 131,
 134, 199, 209
 Sayda, 192, 195, 196, 198
 Senatus, 291, 292, 293, 294, 295,
 302
 Sesklo, 216
 Sesostris, 81
 Sicilya, 112

Sicilya, 197
 Sicilya, 227, 256, 258, 269, 270,
 281, 282
 Sidon, 192, 194, 195, 198
 Sidonlular, 192
 Siglografi, 5
 Simon Barkobha, 210
 Sogdiana, 188
 Sokrates, 333
 Soloi, 242
 Sikyon, 241
 Simirna, 131
 Sin, 41, 67, 134, 175
 Sina Çölü, 86
 Sippar, 25, 67
 Sirkeli, 173
 Solon, 258, 300
 Sophokles, 331, 333
 Subartu, 22
 Sulla, 295
 Suriye Çölü, 23, 27
 Suriye, 22, 23, 27, 28, 34, 58, 80,
 81, 83, 84, 86, 89, 123, 177,
 178, 182, 183, 191, 192, 209,
 210, 237, 265, 267, 331
 Suriye Hititleri, 178
 Susa, 184, 185
 Sparta, 225, 241, 245, 246, 247,
 251, 259, 261, 262, 263, 281
 Subartu, 22
 Suberde, 106
 Sudan, 81
 Sukkailer, 44
 Surlular, 195, 196, 197, 201
 Süleyman, 194, 199, 209
 Sümer, , 22, 24, 30, 33, 34, 35, 39,
 40, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 48,
 49, 51, 52, 53, 55, 57, 62, 63,
 64, 65, 66, 68, 69, 150, 174,
 182, 188 191, 204, 322

Sümerler, 21, 22, 25, 29, 30, 31, 32,
 33, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 45,
 47, 55, 56, 61, 62, 63, 64, 65,
 67, 68, 69, 200, 203, 204

Ş

Şabataka, 86
 Şakuvaşşar, 144
 Şeha nehri memleketi, 121, 158, 159
 Şimeon, 208
 Şoşenk, 85
 Şuruppak, 25, 30, 66
 Şamaş, 67, 69, 175
 Şampolyon, 96
 Şartamhari, 57, 109, 110, 134, 171
 Şekeleş, 237
 Şerdana, 237, 238
 şum-ma, 44
 Şuppiluliuma, 113, 122, 123, 124,
 125, 126, 144, 155, 157, 175,
 228, 229
 Şutruknahhunte, 185

T

Tabal, 178, 179, 181
 tabarna, 111, 163
 Taberi, 6, 8
 Tacitus, 8
 Tagar kültürü, 321
 Tablet evi, 62, 63
 Tagar, 321
 Tammuz, 67
 Tamniya, 116
 Tang Sülalesi, 310
 Tarhun, 181
 Tarih Felsefesi, 5
 Tarihi Coğrafya, 5
 Tasa, 75
 Taşoz, 196
 Tavananna, 111, 144, 145, 147, 165

Teb şehri, 92, 196
 Tel Bırak, 26
 Telepinuş Fermanı, 143, 161, 164
 Tel Billa, 26
 Telepinuş, 111, 119, 120, 125, 143, 147, 161, 164, 165
 teokratik sosyalizm, 31, 32, 39, 55
 Tepe Gavra, 26
 Terqa, 25
 Terramare, 272
 Teselya, 216, 223, 251, 260
 Teşup, 113, 175, 181
 Tevrat, 155, 192, 193, 194, 201, 207, 210, 221
 Thebes, 80, 83, 84, 225
 Theogonia, 329
 Thermopilai geçidi, 260
 Thukidides, 7, 331, 333, 334
 Tiglatpileser, 128
 Til-Barsip, 182
 Tilmen, 108
 Tilmun, 59, 60
 Tinitler, 77, 87, 90Tir, 192, 194, 195, 199
 tirhatum, 52
 Tirliler, 192
 Tities, 289
 Topa Türkleri, 309
 Torah, 211
 Toroslar, 26, 28, 103, 110, 119
 Toroslar, 265
 Toscana, 274
 Trakya, 189, 240, 260, 261, 264, 333
 Trasibulos, 258
 Tribuni Plebis, 297
 Troyalılar, 159, 235
 Trakya, 189
 Trakya, 240, 260, 261, 264
 Tribuni celerum, 292
 Tribuni militum, 292

Tribunun, 296
 Tribunus, 299
 Troya, 109, 112, 134, 137, 159, 160
 Troya, 223, 224, 226, 231, 234, 251, 283
 tuhkanti, 111
 Tuhkanti, 122
 Tuhkanti-Tuthalya, 122
 Tukulti-Ninurta, 26, 233
 Tunus, 96, 197, 282
 Tufan Efsanesi, 329
 Tunç Devri, 14, 108, 182, 239
 Turşa, 237
 Tusci, 274
 Tuşpa, 183
 Tuthalya, 120, 121, 122, 123, 127, 147, 228, 230, 231, 232, 233
 Tuthankamon, 84
 Türkçe, 4, 33, 61, 309, 315, 323, 324
 Türkmenistan, 184
 Tyrrhenler, 274
 Tyrsenler, 274

U

Ugarit, 27, 145, 152, 193, 234, 236
 Umma, 25, 30, 34, 69
 Ur, 22, 24, 30, 34, 41, 44, 45, 46, 47, 48, 52, 53, 58, 59, 60, 62, 63, 66, 68, 69, 185
 Urartu, 37, 103, 104, 129, 130, 131, 187
 Urhi-Teşup, 113, 126, 145, 228, 230
 Urmiye Gölü, 104, 130, 186
 Ur-Nammu, 41, 44, 46, 47, 48, 52
 Urşu, 57, 139, 150, 171
 Uruatri, 37
 Urukagina, 41, 42, 43, 44, 45, 52, 53
 Urartu Krallığı, 130, 131
 Uruk, 25, 28, 30, 34
 UTU, 43, 175

V

Valerius-Horatius Kanunları, 301
 Varuna, 315
 Vavaşlar, 237, 238
 Valeria Kanunu, 293
 Valma, 125
 Van, 103, 104, 105, 130, 134, 183
 Vanaks, 225
 Venetler, 274
 Venüs, 66
 Veyiler, 309, 312
 Viluşa Krallığı, 230
 Villanova kültürü, 273

W

Wahşaniya, 116

Y

Yahuda, 208, 209
 Yahwe, 208, 211
 Yakan İtalikler, 272, 273
 Yakınçağ, 14
 Yakup, 208
 Yaşlılar Meclisi, 40
 Yeniçağ, 14, 18
 Yuda Devleti, 37
 Yuhanna, 15
 Yukarı Mısır, 71, 72, 75, 76, 77, 86, 87
 Yunan Orta Çağı, 242, 247, 248, 249, 251, 252
 Yusuf, 208
 Yazır, 108
 Yeni Babil Devleti, 36, 37, 187, 210
 Yerusalemler, 86, 209
 Yeşilirmek, 104
 Yontma Taş Devri, 216
 Yukarı Memleket, 148
 Yunanistan, 112, 181

Yunanistan, 221, 222, 223, 224, 225, 226, 233, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 246, 249, 250, 253, 254, 255, 257, 258, 259, 261, 262, 263, 264, 266, 271, 274, 282
 Yunanlılar, 71, 76, 80, 96, 196, 197, 205, 243, 249, 250, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 260, 314
 Yümüktepe, 106, 108, 109, 113

Z

Zağros dağları, 120, 184, 186
 Zahi, 192
 Zakkari, 237
 Zebulun, 208
 Zenon, 330
 Zidanza, 119, 120
 Zannanza, 124
 ziggurat, 66
 Ziggurat, 66
 Zippaşa, 121, 228

eskiçağ medeniyetleri tarihi

Şurası bir gerçektir ki, yazıdan hukuka, edebiyattan felsefeye, matematikten astronomiye, tarihten coğrafyaya kadar bütün bilimler, önce Eski Doğu'da ortaya çıkmış, oradan da Eski Batı'ya aktarılmıştır.

Ancak hemen belirtelim ki, Doğulu medeniyet unsurlarının Batı'ya aktarılmasında Anadolu ve özellikle de Batı Anadolu önemli rol oynamıştır. Bu aracılık rolü, Anadolu medeniyetinin bünyesine de yansımış, Anadolu medeniyeti âdeta Doğu ve Batı kültür unsurlarının içiçe karışıp kaynaştığı ahenkli bir yapı haline gelmiştir.

Eskiçağlarda meydana getirilen eserler, Avrupa'nın XV. yüzyılda başlattığı Rönesans hareketlerinin de temelini oluşturmuş, söz konusu eserler tercümeler yoluyla Avrupa dillerine çevrilerek, âdeta yeniden keşfedilmiştir. Doğrusunu söylemek gerekirse, günümüz medeniyeti aslında Eskiçağ medeniyetleri üzerinde durmaktadır ve bugünün insanı, Eskiçağ medeniyetlerini oluşturan kavimlere çok şey borçludur.

EKİN Basım Yayın Dağıtım

Şehircilikli Mah. Cumhuriyet Cad.
Dışkılık Hk. No: 2 Ortamgazi / BURSA
Tel: (0224) 229 16 72 - 223 88 37
Fax: (0224) 223 41 12
e-mail: info@ekinyayinevi.com

Bu kitabın bandrol seri numarası
THG-DAH 951086-953285
arasındadır.

www.ekinyayinevi.com

ISBN: 978-605-327-147-5

9 786053 271475